

अपभ्रंशपाठावली

गुजरात वनविपुलर सोसायटी
अमदावाद.

030.5
मोदी

वीर सेवा मन्दिर
दिल्ली

7622

क्रम संख्या

काल नं०

खण्ड

020.5 मोद

12

13

14

शेठ हरिवल्लभदास बाळगोविंददास ग्रंथावली नं. ५२

॥ अपभ्रंशपाठावली ॥

मूलपाठनी संस्कृतछाया,
अपभ्रंशव्याकरण, संस्कृतनिवेदन, गुजराती उपोद्घात,
टिप्पणी, शब्दकोश सहित.

सामान्य तंत्री,
दी. बा. केशवलाल हर्षदराय ध्रुव, बी. ए.

संपादक,
मधुसूदन चिमनलाल मोदी, एम. ए.; एलएल. बी.

छपावी प्रसिद्ध करनार,
गुजरात वर्नाक्युलर सोसायटी तरफथी
हीरालाल त्रिभुवनदास पारेख, बी. ए.
आसि. सेक्रेटरी, अमदावाद.

किम्मत त्रण रुपिया.

આવૃત્તિ : ૧ લી :

પ્રત : ૫૦૦ :

સન : ૧૯૩૫ :

સંવત્ : ૧૯૯૨ :

મુદ્રક : મગનલાલ બકોરભાઈ પટેલ, ધી સૂર્યપ્રકાશ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ

પાનકોરનાકા : અમદાવાદ.

નિવેદન

ગુજરાતી ભાષાનો પદ્ધતિસર અભ્યાસ કરવા સારુ અપભ્રંશ સાહિત્યનું જ્ઞાન પરમ ઉપકારક છે, એવું સૂચન ઘણાં વર્ષોથી દી. બા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ કરતા આવ્યા છે; પણ તે સાહિત્ય ઘણુંજ મંડારોની હાથપ્રતોમાં કેટલીક વાર અજ્ઞાત અને અપ્રસિદ્ધ પડેલું હોવાથી બહુ જ થોડા અભ્યાસીઓ તેમો લાભ લઈ શકે છે.

સોસાઈટીના પ્રમુખ તરીકે દી. બા. કેશવલાલભાઈ છેલ્લાં પંદર વર્ષથી પ્રતિવર્ષ નિમાય છે; અને તેમની પ્રેરણાથી સોસાઈટી જે અનેક પ્રવૃત્તિઓ નવી ઊપાડેલી છે, તેમાં પ્રાચીન કાવ્યસાહિત્યનું પ્રકાશન મુખ્ય છે.

મુંવાઈ યુનિવર્સિટી તરફથી વસનજી માધવજી બ્યાલ્યાનો, ઇંદો વિષે તેઓ તૈયાર કરતા હતા, તે અરસામાં શ્રીયુત મધુસૂદન ચિમનલાલ મોદીનો તેમને પ્રો. વલ્લભનંતરાય ઠાકોરદ્વારા પરિચય થયો. શ્રીયુત મધુસૂદનભાઈ, એમ. એ. એલ. એલ. બી થયેલા છે; એટલુંજ નહિ પણ સંસ્કૃત પાલી, પ્રાકૃત તથા અપભ્રંશ સાહિત્યના સારા જ્ઞાતા છે; અને અપભ્રંશ તથા પ્રાકૃતનાં કેટલાંક પુસ્તકો તેમણે સંપાદિત પણ કરેલાં છે.

દી. બા. કેશવલાલભાઈ લાંબા સમયથી અપભ્રંશપાઠાવલો તૈયાર કરાવવાનો અભિલાષ સેવતા હતા, અને શ્રીયુત મોદી સાથેનો પરિચય વધતાં, એમના હાથે તે પુસ્તક તૈયાર કરાવવાનો નિર્ણય તેમણે કર્યો.

સોસાઈટીની કમિટી સમક્ષ તે વિચાર રજુ કરતાં, સૌએ તે યોજના પસંદ કરી હતી; અને દી. બા. કેશવલાલભાઈનો સલાહ, સૂચના અને દેખરેખ નીચે શ્રીયુત મોદીને અપભ્રંશપાઠાવલીનું સંપાદનકાર્ય સોંપવાનો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો.

શ્રીયુત મોદીએ એ કાર્યમાં પોતાનો ઘણો કિંમતી સમય વ્યતીત કરેલો છે.

જુલુસી થવા જેવું એ છે કે એ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થવા પામે તે આગમચ જ અર્ધમાગધીમાં બી. એ. ના વર્ગ માટે તે એક પાઠ્યપુસ્તક તરીકે મંજુર થયું છે.

આમ સોસાઈટીનો આશય અનાયાસે ફળીભૂત થઈ જાય છે.

તે બદલ ધરે શ્રીયુત મધુસૂદન મોદીને ધન્યવાદ ઘટે છે.

ગુ. વ. સોસાઈટી,
અમદાવાદ,
તા. ૨૫—૧૨—૧૯૩૫ }

હીરાલાલ ત્રિ. પારેશ
આશિ. સેક્રેટરી.

શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાલગોવિંદદાસ ગ્રંથમાળાનો

ઉપોદ્ધાત

સુરતના વતની અને ધંધાર્થે મુંબઈ નિવાસી સ્વર્ગવાસી શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાલગોવિંદદાસે તા, ૧૬ મી સપ્ટેમ્બર સને ૧૮૭૭ ને રોજ વીલ કર્યું છે. તે અન્વયે પ્રથમ સન ૧૮૮૦ માં રૂ. ૨૦૦૦)-સોસાઈટીને મળ્યા, એવી શર-તથી કે તેના વ્યાજમાંથી સામાજિક સુધારો થાય એવાં પુસ્તકો તૈયાર કરી છપાવવાં.

સદરહુ વીલથી શેઠ હરિવલ્લભદાસે અમુક પ્રસંગ બન્યા પછી બાકી રહેલી પોતાની તમામ મિલકત, પુસ્તકપ્રચારને માટે સોસાઈટીને અર્પણ કરેલી છે. તે અન્વયે ૧૮૯૪ માં રૂ. ૧૮૦૦૦) નાં સરકારી નોટો સોસાઈટીને મળી છે. આ રીતે કુલ રૂ. ૨૦૦૦૦) નાં નોટો પુસ્તક તૈયાર કરાવવા માટે સદરહુ વિદ્યાબિલાસી અને પરોપકારી ઉદાર ગૃહસ્થ તરફથી મળી છે. સદરહુ વીલની રૂઝાંટા એમની મિલકતની છેવટની રકમ રૂ. ૫૦૦૦) સરકારી લોનો સન ૧૯૩૩ માં સોસાઈટીને વધુ મળી છે. એટલે એ ફંડ વધીને રૂ. ૨૫૦૦૦)નું થયું છે. આજપર્યંત નીચેનાં પુસ્તકો 'શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાલગોવિંદદાસ ગ્રંથમાળા' તરીકે પ્રસિદ્ધ થયાં છે.

નં.	નામ	કિંમત
(૧)	કર્મી કર્મી નાતો કન્યાની અછતથી નાની થતી જાય છે, તેનાં કારણો તથા સુધારો કરવાના ઉપાય વિષે નિવંધ	૦—૭—૦
(૨)	માને શિશ્વામણ	૦—૬—૦
(૩)	નીતિમંદિર	૦—૧૨—૦
(૪)	બાલકગ્રંથો થતી હાનિ	૦—૬—૦
(૫)	પુર્નવિવાહપક્ષની પૂરેપૂરી સોઠેસોઠા આના ફજેતી	૦—૫—૮
(૬)	ભોજન વ્યવહાર ત્યાં બન્યા વ્યવહાર	૦—૪—૦
(૭)	ધાર્મિક પુરુષો	૦—૪—૦
(૮)	ઉદ્યોગી પુરુષો	૦—૪—૦
(૯)	બેન્જામીન ફ્રેન્ક્લિન	૨—૦—૦
(૧૦)	બોધક ચરિત્ર	૦—૪—૦

(११) सद्दर्शन	२—०—०
(१२) रघुवंश काव्य	१—०—०
(१३) जादवजी दादाजी चोधरीनुं जीवनचरित्र	०—२—०
(१४) गुजरातनो प्राचीन इतिहास भा. १	१—०—०
(१५) गुजरातनो अर्वाचीन इतिहास भा. २	१—८—०
(१६) नीतिसिद्धांत	१—०—०
(१७) फ्रान्सिस बेकननुं जीवनचरित्र	१—४—०
(१८) शंठ हरिवल्लभदास बाळगोविंददासनुं जीवनचरित्त	०—६—०
(१९) परोपकार	०—१२—०
(२०) ढोरनुं खातर	८—४—०
(२१) जगतनो अर्वाचीन इतिहास	२—०—०
(२२) किरातार्जुनीय काव्यनुं मूळ साथे गुजराती भाषान्तर	१—०—०
(२३) विविध प्रकारना हुन्नरोपयोगी तेजाबो	०—१२—०
(२४) वार्निश	१—०—०
(२५) जीवननो आदर्श	०—१२—०
(२६) कीर्तिकौमुदी	०—१२—०
(२७) शिशुपाळवध-पूर्वार्ध-(सर्ग १ थी १२)	१—८—०
(२८) हिन्दुस्तानमां इंग्रेजो राज्यनो उदय	०—६—०
(२९) रसायनशास्त्र	०—१२—०
(३०) ब्रिटिश हिन्दुस्ताननो आर्थिक इतिहास भा. २ जो	०—१२—०
(३१) जापाननी केळवणीपद्धति	०—१२—०
(३२) शिशुपाळवध—उत्तरार्ध-(सर्ग ११ थी २०)	१—८—०
(३३) लेन्डोरना काल्पनिक संवादो भा. १	०—१२—०
(३४) खगोलविद्या	०—१२—०
(३५) लेन्डोरना काल्पनिक संवादो भा. २	०—१२—०
(३६) मानसशास्त्र	१—०—०
(३७) शिक्षित आर्य संतानोनुं आरोग्य	१—०—०
(३८) सहकार प्रवृत्ति	०—१२—०
(३९) इंग्रेजी राज्यबंधारण	१—०—०
(४०) उदारमतवाद	०—१२—०
(४१) सचित्र शरीरविद्या	१—०—०

(४२) हिन्दू तत्त्वज्ञानमो इतिहास--पूर्वार्ध	१—०—०
(४३) „ „ „—उत्तरार्ध	१—०—०
(४४) बंगाली साहित्यनो इतिहास	१—०—०
(४५) संरक्षणवाद	०—१२—०
(४६) हिन्दी साहित्यनो इतिहास	१—०—०
(४७) उपनिषद् विचारणा	१—०—०
(४८) हिन्दुराज्यव्यवस्था	१—०—०
(४९) सगाळशा आख्यान	१—०—०
(५०) ब्रह्मणवटानी परिभाषा	०—८—०

गु. व. सोसाइटी
अमदाबाद
ता. २१-९-१९३५

हीरालाल त्रि. पारेख
आसि. सेक्रेटरी

अनुक्रमणिका

१. प्रास्ताविक

विषय	पान.
निवेदनम्	८.
उपोद्घात	२१.
अपभ्रंशव्याकरण	६२.
उपसंहार	६४.

२. छायासमेत मूल

उद्धरणार्थक	विषय	कर्ता	पान
१.	जलकीलावण्णणु.	शउमुहु सयंभु.	१६.
२.	सीयदिव्वकहाणउ.	तिहुयण सयंभु.	३५.
३.	विराडनयरि पंडवहं अण्णायवासु.	चउमुहु सयंभु.	५२.
४.	बलपणहु	तिहुयण सयंभु.	८०.
५.	वसुएवघरच्चाउ	पुप्फयंतु	१०५.
६.	बंधुयत्ते चत्तहो भविसत्तहो तिलयदीवि हिंजी.	धणवाल.	११९.
७.	परमप्पप्पयासदोहासमुच्चउ	जोइंदु	१२०.
८.	दोहापाहुडु	जोइंदु (?)	१३२.
९.	सावयायार	जोइंदु (?)	१३६.
१०.	सुजणदुज्जणसहावविवेयणु	उज्जोयणसूरि	१४९.
११.	पुरुवस्स उम्मायवयणाइं	(?)	१४७.
१२.	दोहाकोसोद्धरियगीयाइं	काण्ह	१५०.
१३.	दोहाकोसोद्धरियगीयाइं	सरह	१५४.
१४.	पइण्णवदाइं		१५६.
३.	टिप्पणी		१-११२.
४.	शब्दकोश		१५०.
	संकेतसूचि		१५२.
	शुद्धिपत्र		१५६.

निवेदनम् ।

सर्वमिदं नामरूपात्मकं जगत्प्रायो वाचायाः प्रभावेण समुद्घोषितं भवति । तस्मादेव वाचाया महिमा श्रुतिभिरपि गीयते । तथा ऐतरेयाण्यके “ वाचा वै वेदाः संधीयन्ते, वाचा छंदांसि वाचा मित्राणि संदधति वाचा सर्वाणि भूतान्यथो वागेवेदं सर्व ” मिति^१ । संसारव्यवहारायावश्यकं जनानां पारस्परिकं संधानं वाचैव क्रियत इत्येतत्सत्यममुष्याः श्रुतेः प्रादुर्भवति । एष एवाभिप्रायो दण्डिनाऽपि काव्यादर्शे समुपदर्शितः,

“ इह शिष्टानुशिष्टानां शिष्टानामपि सर्वथा
वाचामेव प्रसादेन लोकयात्रा प्रवर्तते ॥

इदमन्धं तमः कृत्स्न जायेत भुवनत्रयम्
यदि शब्दाह्वयं ज्योतिरा संसारान्न दीप्यते ॥ ” इति

देशजनसमूहपरिच्छिन्ना एकाऽपि वाग् विविधासु भाषासु संविभक्ता भवति । प्रत्येकं भाषा तत्तद्देशजनसमूहसंस्कारलक्षणान्याविष्करोति । यथा यथा कस्याश्चित् प्रजायाः संस्कृतिः समुपवृंहते तथा तथा तस्या भाषासमृद्धिरपि विपुलता वैविध्यं सौक्ष्म्यं चावाप्नोति । प्रजायाः संस्कार एव भाषायाः परा शक्तिः । भाषापारंपर्यस्य सर्वाङ्गं गवेषणं तद्भाषाभाषिण्याः प्रजायाः संस्कृतेरितिहासं व्यगच्छति । तस्मादेव भारतवर्षे प्राचीनतमा ऋषयः निरुक्तव्याकरणे वेदाङ्गकक्षायां न्यदधुः । गोर्वाणभाषासत्त्वान्नेषणपरेण भगवता पतञ्जलिना भारतवर्षीयसंस्कृतिसौष्ठवरिरक्षुणा तस्मादेव कंचिद्ब्राह्मणग्रन्थमवतार्य समुद्घोषितम् । “ एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवती ” ति^३ ॥

१. ऐतरेयाण्यक. ३. १. ६.

२. दण्डिन्-काव्यादर्श-अ० १. श्लो० २-३.

३. पतञ्जलि-व्याकरणमहाभाष्य-अ० १. पा. १. आहिक १-पत्र ६५.
(निर्णयसागरावृत्तिः)

अधुना भारतवर्षं विविधाभिर्देश्यभाषाभिस्तत्संस्कारव्यक्तित्वं समासादितं यत्तासां पारंपर्येतिहासाध्ययने पुराविदः पण्डितान् प्रेरयति । भारतवर्षस्य उदीच्यप्रान्तीयानां विविधानां देश्यभाषाणां सम्यगैतिहासिकमध्ययनं तदैव खलु सिध्यति यदा संस्कृतप्राकृतयोर्विविधानां देश्यभाषाणां चान्तराले स्थितस्यापभ्रंशस्य सूक्ष्मदृष्ट्या समवलोकनं क्रियते । सामान्यतस्तत्त्वावर्तस्य पश्चिमदिग्देशेषूच्यमानानामर्वाचीनदेश्यभाषाणां, विशेषतश्च गुर्जरप्रायां प्रयुज्यमानाया अर्वाचीनगुर्जर्याः सर्वाङ्गपर्यालोचनमपभ्रंशस्य सूक्ष्माध्ययनं विना दुःशकमेव । बहवोऽपभ्रंशकृतयो जैनै रक्षितेषु हस्तलिखितपुस्तकागारेषु संलभ्यन्ते । चतुःपञ्चा अपभ्रंशकृतयोऽद्यापि कश्चित्पण्डितैर्यथायथं संपादितमुद्रिताः । प्राकृतावर्वाचीनदेश्यभाषाऽन्तरालवर्त्यपभ्रंशविषयेऽर्वाचीनगुर्जरीभाषामुद्दिश्य प्रभूतमध्येयमवशिष्यते । तदध्ययनं तु तदैव सुशकं यदा प्रसिद्धाप्रसिद्धापभ्रंशग्रन्थेभ्यो यथाकालक्रममुद्धरणानि संकलय्यैक एव ग्रन्थो विदुषां करकमले निधीयते । एतत्प्रयोजनमवधार्यास्माभिरेषाऽपभ्रंशपाठावली संयोजिता । अयं त्वपभ्रंशपाठावल्याः प्रथमोऽंशो विक्रमार्कायसप्तमशताब्द्या आरभ्य दशमशताब्दीपर्यन्तं यथालब्धप्रसिद्धाप्रसिद्धापभ्रंशवाङ्मयं यथाशक्त्यालोच्य चतुर्दशसूद्धरणेषु संकलितः । अस्याः खलु द्वितीयोऽंशोऽवशिष्टापभ्रंशवाङ्मयपर्यालोचनं कर्तुमाशास्महे ॥

को नामाऽपभ्रंशः । भगवता पतञ्जलिना गदितं “ भूयांसोऽपशब्दाः, अल्पीयांसः शब्दा इति । एकैकस्य हि शब्दस्य बहवोऽपभ्रंशाः तद् यथा गौरित्यस्य शब्दस्य गात्री गोणी गोता गोपोतालिकेत्यादयो बहवोऽपभ्रंशा ” इति । दण्डिना काव्यादर्शोऽपभ्रंशशब्दस्य द्विविधोऽर्थोऽभिहितः । यथा,

आभीरादिगिरः काव्येष्वपभ्रंश इति स्मृताः ।

शाब्दे तु संस्कृतादन्यदपभ्रंशतयोदितम् ॥

४. महाभाष्य-अ० १. पा. १. आह्निक १. पत्र ५०

५. दण्डिन्-काव्यादर्श-अ. १. ३६.

प्रथमपङ्क्तौ दण्डिना तत्कालीनदेश्यभाषाभ्यः समासावित-
वाङ्मयविषयपरमोत्कर्षां काश्चिदाभीरादिगिरोऽपभ्रंशाभिधाप्रदानेन
दृष्टिकक्षोभिताः । द्वितीयपङ्क्तौ तु पतञ्जलिविहितः संस्कृतापेक्षो-
ऽपभ्रंशार्थः संनिहितः । 'आभीरादिगिरः' इत्यनेन शब्दसमूहेना-
यावर्तस्य पश्चिमप्रदेशमधिवसतां जनानां गिर उद्दिश्यैवोक्त-
मिति पुराविद्भिप्रायानुसारमस्मभ्यं प्रतिभाति । कैश्चिदालंकारि-
कैरपभ्रंशशब्दः सामान्यभूतं तस्य यौगिकार्थं निमित्तीकृत्य
व्याख्यायते । यथा रुद्रटः,

पष्ठोऽत्र भूरिभेदो देशविशेषादपभ्रंशः ॥ ६

इदं खल्वपभ्रंशलक्षणं न साधु, रूढार्थाविमानत्वान्, संस्कृत-
शब्दयौगिकार्थवदपभ्रंशशब्दस्य केवलं यौगिकार्थप्रदानेनार्थानुपपत्तेः ।
यत्तु विक्रमाकीयसप्तमशताब्दीमाविना दण्डिना समवालोकि-
तत्तु नवमशताब्दीयेन रुद्रटेनानवलोकितमिति दुष्प्रतर्कमेव ।
तस्मादेव रुद्रटेन न चानुसृत्यान्वैः कैश्चिदालंकारिकैरुपनिबद्धमप-
भ्रंशलक्षणं न स्वीकारार्हम् । द्वादशशताब्दीयेन वाग्भटेन किञ्चि-
त्संस्कृत्यापभ्रंशलक्षणमुपनिबध्यते । यथा,

अपभ्रंशस्तु यच्छुद्धं तत्तद्देशेषु भाषितम् ॥ ७

'शुद्ध' मित्यनेन शब्देन ता देश्यभाषाः सूच्यन्ते यास्त-
त्कालीनलौकिकवाङ्मये परमोत्कृष्टत्वात्समापन्नप्रतिष्ठा आसन् ।
वाग्भटस्त्वेवं सर्वा देश्यभाषा अपभ्रंशपक्षे न निक्षिपति । आलं-
कारिकवचनानुगामिन उपरितनविवेचनस्य निष्कर्षं वयमुपसंह-
रामः । काश्चिद् देश्यभाषाः काव्यादिषूपनिबद्धत्वाद्विद्वज्जनप्रयुज्य-
मानत्वात्परां शुद्धिमाप्नुवन् । तासां च विशेषत आभीरादीनां
गिरः अपभ्रंशतया स्मर्यन्त इति ॥

यथा महाराष्ट्राश्रया भाषा प्रकृष्टप्राकृतपदं समारूढा सामा-
न्यतः प्राकृताभिधयैव ज्ञायते तथैव राजस्थान-मरुदेश-गुर्जरत्रा-

६. रुद्रट-काव्यालंकार, २-१२.

७. वाग्भट-काव्यालंकार. २-३.

दिश्वार्थवर्तस्य पश्चिमदिक्प्रदेशेषु प्रयुज्यमानाभ्यो गीर्भ्यः शुद्ध-
स्वरूपा कविमिरादृता लब्धप्रकर्षा खल्वेका भाषाऽऽपभ्रंशाभिध-
यैव ज्ञायते । साऽपभ्रंशभाषा तत्कालीनदेश्यभाषाभ्यो भिन्नाऽऽसीत् ।
एषोऽभिप्रायः समधिगतसकलापभ्रंशसाहित्यनिदर्शनाद्, दाक्षिण्य-
चिह्नराजशेखरादीनां कथनाद्, अपभ्रंशस्य राजस्थानगुर्जरत्रादि-
प्रदेशप्रवर्तमानदेश्यभाषाणां च व्याकरणशब्दसमूहादिविषये पार-
म्पर्यगतसाम्यदर्शनात्प्रमाणपदवीमारोहति । वि. सं. ८३५ वर्षे
दाक्षिण्यचिह्नोऽष्टादशदेश्यभाषाऽतिरिक्तामपभ्रंशभाषामुपदर्शयति ।
तस्याभिप्राये संस्कृतं ' दुर्जनहृदयमिव विषमं ' प्राकृतं च ' सज्जन-
वचनमिव सुखसंगतं ' किं त्वपभ्रंशस्तु ताभ्यामपि शोभनतरः
' प्रणयकुपितप्रियप्रणयिनीसमुल्लासदृशो मनोहरः ' । ८ एवं
च गुर्जरत्राति८कभूतं भिन्नमालं परितो विहरन् दाक्षिण्यचिह्नो-
ऽपभ्रंशे परं भावमाविष्करोतीति न चित्रम् । अपि च, स कुवलय-
मालाकथायां गुर्जरपथिकमुखादपभ्रंशदोहकमुपवाचयतीति सुसंग-
तमेव । विक्रमार्कीयदशमशताब्द्या आदिमे विभागे प्रवर्तमानो
राजशेखरस्तदुक्तमित्युल्लिख्य काव्यमीमांसायां दशमाध्याये अपभ्रंशं
प्रयुञ्जानान्देशान्निर्दिशति यथा,

सापभ्रंशप्रयोगाः सकलमरुभुवष्टकभादानकाश्च । १०
तस्मिन्नेव ग्रन्थेऽन्यत्र च,

सुरापूत्रवणाद्या ये पठन्त्यर्पितसौष्टवम् ।

अपभ्रंशवदंशानि ते संस्कृतवचांस्यपि ॥ इति । ११

अपरत्र च तस्मिन्नेव ग्रन्थे राजासनम्मोपमपभ्रंशिनां क-
वीनां निवेशनस्थानं व्यवस्थापयिष्यन् राजशेखर उद्गिरति
' [राजासनस्य च] पश्चिमेनापभ्रंशिनः कवय [निविशेरन्]' १२

८. अपभ्रंशपाठावली-टिप्पणी पत्र. ६६.

९. अ. पा. उद्धरण १४.

१०. राजशेखर-काव्यमीमांसा । पत्र. १५. (गायकवाड-प्राच्य-ग्रंथमाला. १.)

११. राजशेखर-का. मी. पत्र ३४.

१२. राजशेखर-का. मी. पत्र. ५४-५५

इति । सर्वे चेम उल्लेखा अपभ्रंशस्थानविषयेऽस्मदीयाभिप्राय-
मेव द्रढयन्ति । एकादश्यां विक्रमशताब्द्यां विद्यमानो भोजराजः
सरस्वतीकण्ठाभरणे,

पठन्ति लटभं लाटाः प्राकृतं संस्कृतद्विषः

अपभ्रंशेन तुष्यन्ति स्वेन नान्येन गुर्जराः ॥ १३

इत्यभिप्रायमाविष्कुर्वाणो राजशेखराभिप्रायमेव समर्थयति ।
एवं च सापभ्रंशप्रयोगाः प्रदेशा आर्यावर्तस्य पश्चिमाशावर्तिन
इत्यप्रत्याख्येयोऽयं सिद्धान्तः ॥

अत्रापभ्रंशस्य विविधाः पारंपर्यसमाप्ताः शाखा इति के-
पाचिन्मतम् । तत्त्वत्र समुपस्थापितमपभ्रंशैकत्वपक्षं न व्यावर्तयति ।
साहित्ये प्रयुज्यमानस्यैकस्याप्यभ्रंशस्य प्रादेशिकविशेषत्वाल्लोकोक्ति-
गताः बहवः शाखा भवेयुरिति नास्मदीयसिद्धान्तबाधकमनुभव-
विरुद्धं वा । वि. सं. ११२५ वर्षे रुद्रटीयकाव्यालङ्कारटीकायां
नमिसाधुरभिधत्ते । “ पाणिन्यादिव्याकरणोदितशब्दलक्षणेन संस्क-
रणात्संस्कृतमुच्यते । तथा प्राकृतभाषैव किञ्चिद्विशेषलक्षणा-मा-
गधिका भण्यते । तथा प्राकृतमेव किञ्चिद्विशेषात् पैशलि-
कम् । शौरसेन्यपि प्राकृतभाषैव । तथा प्राकृतमेवापभ्रंशः । स
चान्यैरुपनागराभीरग्राम्यावभेदेन त्रिधोक्तस्तन्निरासार्थमुक्तं भूरि-
भेद इति । कुतो देशविशेषात् । तस्य च लक्षणं लोकादेव स-
म्यगवसेय ” मिति * । एवं च रुद्रटमतसमर्थनपरो नमिसाधुरप-
भ्रंशस्य त्रीन् भेदान् स्वीकरोति । प्राच्यपरंपरासमाप्तायमनुवृत्त्य
मार्कण्डेयेन प्राकृतसर्वस्वे नागरोपनागरवाचडसंज्ञा अपभ्रंशस्य
त्रयो भेदा अभिहिताः । अस्माभिः प्रस्तुतग्रन्थस्य चतुर्थोद्वर-
णस्य प्रस्तावे टाक्यपभ्रंशस्य शाखैवेति प्रतिपिपादयिषद्भिः प्रा-

१३. भोजदेव-सरस्वतीकण्ठाभरण. २-१३.

१४. रुद्रट-काव्यालङ्कार २-१२. नमिसाधु-टीका.

१५. मार्कण्डेय-प्राकृतसर्वस्व पाद. १७-१८. देश्यभाषाणामपभ्रंशे
समावेशनायोक्तेषु बहुष्वपभ्रंशप्रकारेष्वपि मुख्यतया वर्तमानानामपभ्रंशस्य त्रयाणां
प्रकाराणां विवेचनं मार्कण्डेयेन विस्तरतो कृतमपरे तु केवलं निर्दिष्टाः ।

कृतसर्वस्वे 'हरिश्चन्द्रस्त्विमां भाषामपभ्रंश इतीच्छती' "ति मार्क-
ण्डेयनिराकृताऽभिप्रायः स्वीकृतः । एवं चैकस्यापभ्रंशस्य देश्य-
विशेषैः परिच्छिन्नं शाखाभिन्नत्वमस्मन्मतं न बाधते ॥

साहित्यभाषापदमारूढैकाऽपभ्रंशभाषा दक्षिणापथवर्तिमान्यखे-
टनिवासिना महाकविपुष्पदन्तेन, कामरूपवसतिना महासिद्धसरो-
रुहेण, वंगदेशवास्तव्येन कृष्णपादेन,^{१६} विविधदेशनिवासिभिश्चै-
वमनेकैः कविभिः संस्कृतप्राकृतवत्प्रयुज्यमानैकस्मिन् समये समस्ते
भारतवर्षे लब्धप्रचाराऽऽसीदित्यत्र न भवति संशयलवस्याप्यवकाशः ।
एतस्यापभ्रंशस्य यथाकालं द्विविधः प्रवाहः समवतीर्णो दृश्यते ।
एकस्तु परंपरया साहित्ये प्रयुज्यमानोऽपभ्रष्टसंज्ञां प्राप्नुवन् पश्चाच्च
द्विगलाभिधया चारणैरद्यापि राजसभासु प्रयुज्यमानायां भाषा-
यामखण्डतयाऽवतीर्णोऽवगम्यते ।^{१७} मैथिलकविविद्यापतिना वि-
क्रमार्कीयपंचदशशताब्दोवर्तिना 'कीर्तिलते' ति ख्याते काव्येऽ-
पभ्रष्टभाषैव प्रायुज्जि । यथा तेन भण्यते,

सक्कअवाणी बहुअ न भावइ
पाउअरस को मम्म न पावइ ।
देसिलवअना सवजनमिट्ठा
तैं तैंसन जंपउं अवहट्ठा ॥ ^{१८}

१६. अ. पा. टिप्पणी. पत्र. ३६.

१७. कारंजा-जैन-ग्रन्थमालायां 'जसहरचरिउ' (सं. पी. एल. वैद्य)
'नायकुमारचरिउ' (सं. हीरालाल जैन) इत्येते ग्रन्थौ मुद्रितौ । 'महा-
पुराण' तु वैद्यमहाशयेन संपाद्यते तस्यामेव ग्रन्थमालायां ।

१८. अ. पा. उद्धरण. १३. टिप्पणी.

१९. अ. पा. उद्धरण. १३. टिप्पणी.

२०. सुनीतिकुमार चेटरजी: O. D. B. L. Part I Intro.
P. 113-115.

२१. कीर्तिलता (सं. बाबुराम सक्सेना) पत्र. ७. (मूल.)

प्राकृतपिंगलेऽप्युदाहरणपद्यान्यपभ्रष्टभाषायामेवोपनिबद्धानीति
भाषालक्षणात्तट्टीकाकारस्य लक्ष्मीनाथभट्टस्य वचनाच्च प्रसिद्ध-
मेव ।^{२२} एवं च विक्रमार्कीयपञ्चदशशताब्द्यां विरचिते संदेश-
करासकाख्येऽप्रसिद्धाऽपभ्रष्टकाव्ये यथा,

अवहृदय-सक्कय-पाइयं च पेसाइयंमि भासाए ।
लक्खणछंदाहरणे सुकइत्तं भूसियं जेहि ॥

एवं च लोकैः प्रयुज्यमानाभिर्देश्यभाषाभिः संपृक्तस्ताभिश्च
विकृतोऽप्यपभ्रंशपारम्पर्यमनुकुर्वाणश्चारणविरचितेषु काव्येष्वद्या-
प्यखण्डतया प्रवर्तमानोऽपभ्रष्टसंज्ञः प्रवाहो दरीदृश्यते । द्विती-
यश्च प्रवाह उक्तिप्रधानो लोकभाषास्ववतीर्णः स्वातन्त्र्येण विकृति-
मापद्यमानो विवर्धमानश्च पश्चिमहिंदो-राजस्थानी-गुर्जरी-प्रभृति-
ष्वर्वाचीनदेश्यभाषास्वन्तर्गतो दृग्गोचरो भवति । यत्त्वपभ्रंश-गुर्जरी-
व्याकरणादिसंबन्धविवेचनं ट्रेसोटीरी-ग्रीअरसन-दिवेदिआ-ध्रुव-टर्न-
रादिभिर्विद्वद्भिर्विविधेषु प्रबन्धेष्वकारि तत्प्रज्ञावद्भिर्वाचकैस्तत्र
तत्रावलोकनोपयुक्तम् ॥

यत्कैश्चित्पण्डितप्रवरैरपभ्रंशानेकत्वं प्रत्यपादि तदत्र प्रत्याख्ये-
यम् । अस्मिन् पक्षे प्राचीनपरंपरायां रुद्रट-मार्कण्डेय-रामतर्कवागी-
शादय आलंकारिकवैयाकरणा अर्वाचीनपरंपरायां च पीशल-ग्रीअरस-
नादयो भाषापण्डिताः । अपभ्रंशैकत्वयाथाथ्यमस्माभिरुपरि साधि-
तम् । प्राकृतानन्तरवर्त्यर्वाचीनदेश्यभाषापुरोभवमन्तरालवर्ति तत्का-
लीनदेश्यभाषास्वरूपमपभ्रंश इति पूर्वपक्षिणां पण्डितानां पक्षः ।
तस्यापि वैतथ्यमस्माभिरदर्शि । यत्तु ' बलपण्हो ' इत्यस्मि-
श्चतुर्थोद्धरणे टाक्कोमागध्योः कडवकानि दृश्यन्ते तत्केवलं विद्व-
ग्धताविश्विकीर्षया । द्वादशत्रयोदशोद्धरणयोर्भाषा देशयोक्ति-

१२. Pischel. G. P. Ein. § 28. अत्र तु पीशलमहाशयेन
सविस्तरमपभ्रष्टशब्दप्रयोगस्थानानि समवतारितानि । तथा हि, प्रा. पि.
पत्र. ३. (लक्ष्मीधारीकायाम्) ।

२३. संदेशकरास (अप्रसिद्ध) गाथा. ६.

विकृतः प्रायशः प्रयुज्यमानोऽपभ्रंश इति तत्र प्रस्तावनायां
प्रदर्शितम् ॥

सति प्रभूतेऽपि वक्तव्ये विस्तरभिया दिङ्मात्रं खल्व-
त्राभिधीयते । आशास्महे भविष्यत्येतद्विवेचनं विदुषां तोषायेति ।
षत्तस्य ग्रन्थस्य संस्करणकर्मण्यस्माभिः प्रचुरमवधानमवाधारि ।
तथापि मुद्रणाव्यवस्थाया अस्मत्प्रामादज्ञा याः कश्चित्त्रुटयो-
ऽवशिष्यमाणा विद्येरंस्ताः संशोधनीयाः सूचनीया वाऽस्मभ्यं
परोपकारप्रवणैः प्रेक्षावद्भिर्वाचकैरिति सप्रश्रयं विज्ञाप्यते । अस्य
ग्रन्थस्य संपादनकर्मणि प्रचुरं साहाय्यमनुष्ठितवद्भिः दि० ब०
केशवलाल हर्षदराय धुवेत्येते । पण्डितधुराणैर्महाशयैर्महाराजश्री-
पुण्यविजयेतिमुनिवरैश्च वयमत्यर्थमुपकृताः ॥

मोदीत्युपाह्वो मधुमूदनः ।

उपोद्घात

अंग्रेजीनो मूळगत संबंध अँग्लो-सेक्सन साथे छे; लेटिने तेने ओप अने अलंकारो अपर्या छे. तेवी ज रीते गूजराती, राजस्थानी अने पश्चिम हिंदुस्थानीनो मूळगत संबंध अपभ्रंश साथे छे; संस्कृते तो आ बधो य अर्वाचीन देश-भाषाओने ओप अने अलंकारो आप्या छे. एटले के गूजरातीना शास्त्राय अभ्यास माटे संस्कृतना अभ्यासनी आवश्यकता खरी; परंतु तेनी चिकित्सा, तेना आत्मांनी ओळख तो अपभ्रंशना अभ्यासथी थई शके. परंतु आश्चर्यनी बात छे के गूजरातीना उच्चतर अभ्यासमां तेने नहि जेवुं ज स्थान आपवामां आवुं छे. अपभ्रंशना अभ्यास विना गूजरातीनी भाषाचिकित्सा असंभवित ज छे. घणा य गूजराती शब्दोनां मूळ अपभ्रंशमां दीठामां आवे छे. व्याकरणनां रूपो पण झोणवटथी तपासीए तो तेमांथी ज अवतीर्ण थतां दृष्टिगोचर थाय छे. डॉ. टेसीटरी, श्री. नरसिंहराव. प्रो. टर्नर, दी. बा. केशवलाल ध्रुव के सर ज्यार्ज प्रीअर्सननां लखाणो तपासीशुं, तो आ बावतनी आपणने सचोट प्रतीति थशे. हिंदनी परंपरामां कछरेला स्व० ब्रजलाल शास्त्रीए पण अपभ्रंश-गूजरातीना संबंध उपर भार मूकयो हतो. (सं. १९२२)^१ दि. बा. केशवलाल ध्रुव इ. स. १९०७मां गूजराती-साहित्य-परिषदना बीजा अधिवेशनना प्रमुख तरीकेना भाषणमां अपभ्रंश अने गूजरातीना संबंध विषे विस्तारथी चर्चा करी हती.^२ अपभ्रंशना शास्त्रीय अभ्यास प्रत्ये गूजरातीना विद्वानोए घणुं ओछुं लक्ष आप्यु छे. तेनो अभ्यास सारा प्रमाणमां थशे नहि तो गूजरातीने सारो शब्दकोश के व्याकरण सांपडशे नहि.

‘अपभ्रंश’ नी अर्थव्याप्ति विषे प्राचीन समयथी ज भिन्नभिन्न मत दृष्टि-गोचर थता आवे छे. जूनामां जूनो अपभ्रंश शब्दनो प्रयोग आपणने पतञ्जलिना

१. शास्त्री ब्रजलाल कालिदास विरचित ‘गुजराती भाषानो इतिहास’ (सं. १९१२), प्रसिद्ध करनार-गुजरात वर्नाक्युलर सोसायटी, अमदावाद. डॉ. सर रामकृष्ण भांडारकर ‘Wilson Philological Lectures.’ Lec. III ने छेडे अपभ्रंश-गूजरातीना संबंधे स्व. शास्त्रीजीनो उल्लेख करे छे.

२. बीजी गूजराती साहित्य परिषदना अहेवाल अने निबंधो (१९०७) मां दि. बा. केशवलाल हर्षदराय ध्रुवनुं आखुं य भाषण आ विषयना रसिके वांची जवा जेवुं छे.

વ્યાકરણમહાભાષ્યમાં^૩ મળે છે. તેમાં તો સંસ્કૃતના હિસાબે જે કોઈ ભાષાભ્રષ્ટતા હોય, તેને અપભ્રંશ તરીકે ઓળખાવવામાં આવી છે. પતંજલિ ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ ની આસપાસ પ્રવર્તમાન થયા એમ વિદ્વાનોનો અભિપ્રાય છે. ત્યાર પછી મામહે^૪ (આશરે ઇ. સ. છઠ્ઠો સૈકો) અપભ્રંશનો ઉલ્લેખ કર્યો છે; પરંતુ તેનો ઉલ્લેખ અપભ્રંશની અર્થવ્યાપ્તિ પર જ્ઞાણો પ્રકાશ પાડતો નથી. અપભ્રંશના અર્થ પર દણ્ડીનાં વચન^૫ (આશરે ઇ. સ. સાતમો સૈકો) ઠીક પ્રકાશ આપે છે. સંસ્કૃત પ્રત્યેના અભિનિવેશવાળા વૈયાકરણ અને આલંકારિકોનો મત પણ તેણે નોંધ્યો છે; અને અપભ્રંશ નામે રૂઢ ભાષાનો પણ તેણે ઉલ્લેખ કર્યો છે. શાસ્ત્રોમાં તો સંસ્કૃતથી જે કોઈ ભિન્ન ભાષા હોય તે અપભ્રંશ, એ પહેલો અર્થ; અને આમીર इत्यादीની ભાષાઓ કાવ્યોમાં વપરાઈ હોય તે અપભ્રંશ, એ બીજો અર્થ. આમીર इत्याદિ જ્ઞાતિઓનો વસવાટ પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં હતો એ વિદ્વન્માન્ય વાત છે. ત્યાર પછીનો ઉલ્લેખ રુદ્રટનો^૬ છે. તેના મતે તો દેશવિશેષે કરીને જે અનેક ભાષાઓ હોય, તે અપભ્રંશને નામે ઓળખવી; એટલે કે દરેક દેશભાષા તેને અભિપ્રાયે તો અપભ્રંશ જ લેવાવી જોઈએ. આ અભિપ્રાય અર્થાભાસરૂપ છે; કારણ કે રૂઢાર્થની અવગણના કરી, કેવળ યૌગિકાર્થને પ્રાધાન્ય આપી, તેણે આલંકારિકોની વિભાગ-

૩. પતંજલિ-મહાભાષ્ય. અ. ૧. પા. ૧. આહિક. ૧ પાન. ૫૦.

૪. મામહે-કાવ્યાલંકાર-૧. ૩૬.

शब्दार्थौ सहितौ काव्यं गद्यं पद्यं च तद् द्विधा
संस्कृतं प्राकृतं चान्यदपभ्रंश इति त्रिधा ॥

૫. દણ્ડિન્-કાવ્યાદર્શ - ૧. ૩૨. ૩૬.

तदेतद्वाङ्मयं भूयः संस्कृतं प्राकृतं तथा ।
अपभ्रंशश्च मिश्रं चेत्याहुरार्याश्चतुर्विधम् ॥
आभीरादिगिरः काव्येष्वपभ्रंश इति स्मृताः ।
शास्त्रे तु संस्कृतादन्यदपभ्रंशतयोदितम् ॥

૬. રુદ્રટ-કાવ્યાલંકાર. ૨-૧૧. ૧૨.

भाषाभेदनिमित्तः षोढा भेदोऽस्य संभवति ॥
प्राकृतसंस्कृतमागधपिशाचभाषाश्च शौरसेनी च ।
षष्ठोऽत्र भूरिभेदो देशविशेषादपभ्रंशः ॥

પ્રિયતાને જ તોષી છે. બાકી સાતમા સૈકાના દળડીને જે અર્થ સૂઝ્યો, તે શું નવમા સૈકાના રુદ્રટને ન સૂઝે ? બારમા સૈકાના વાગ્મટનો અભિપ્રાય^૭ દળડી અને રુદ્રટના અભિપ્રાયની વચટનો છે. તે રુદ્રટની માફક વધી દેશ્યભાષાઓને અપ-
 બ્રંશ કહેતો નથી; તેમ પશ્ચિમમાં વસતા આમીરદિની ભાષાઓને જ અપબ્રંશ
 તરીકે ઉલ્લેખતો નથી તેને મતે તો કોઈ પણ દેશ્યભાષા શુદ્ધસ્વરૂપે પહોંચી
 હોય, છતાં કે સાહિત્યમાં વપરાઈ હોય. તેને અપબ્રંશ કહેવી, બીજીને નહિ.
 આ પ્રકારનાં શાસ્ત્રપ્રિય આલંકારિકોનાં દલીલી વિવેચનો જવા દે, મુદ્દા પર
 આવીએ. આગળ પાંચઠ્ઠના પૂરાગ પરથી એમ આપણે કદી શકીએ કે કેટલક
 નજીવા અપવાદો બાદ કરતાં હેમચંદ્રે જે ભાષાની ચર્ચા સિદ્ધહૈમના આઠમા
 અધ્યાયને છેટે કરી છે, તે ભાષાને અપબ્રંશ સમજવી કે બોજા પ્રાકૃત વૈયાકરણને
 પણ આ જ અભિપ્રેત છે. આ ભાષામાં જ આર્યાવર્તના પશ્ચિમ દિશાના દેશોની
 અર્વાચીન ભાષાઓનું મૂળ વિદ્વાનો જુએ છે. આ વાતમાં રાજશેખર કાવ્ય-
 મીમાંસામાં કહે છે કે “મારવાડ, ટક્ક અને માદાનક પ્રદેશોમાં ભાષાપ્રયોગો
 અપબ્રંશમિશ્રિ હોય છે.”^૮ અપબ્રંશ કવિઓનું તે પશ્ચિમમાં સ્થાન સ્થાપે છે;^૯ અને
 જણાવે છે કે “મુરાટ અને વ્રવળ આદિ પ્રદેશના જનો સૌષ્ઠવ અર્પીને સંસ્કૃત
 વચનોને પણ અપબ્રંશવત્ બોલે છે.”^{૧૦} મોજ સરસ્વતીકંઠાભરણમાં કહે છે કે
 “ગુર્જરો પોતાના અપબ્રંશથી સંતોષાય છે; નહિ કે વીજાથી.” જો સિદ્ધહૈમનો
 અપબ્રંશ સાથે ગૂજરાતી સરખાવીએ તો માલમ પડશે કે બન્ને વચ્ચે મા-દીકરીનો
 સંબંધ છે. મારવાડી તથા પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનીને પણ અપબ્રંશની સાથે આ પ્રકારનો
 જ સંબંધ છે. આથી જે અપબ્રંશની વાત મોજ અને રાજશેખર કરે છે, તે
 અપબ્રંશ સિદ્ધહૈમનું જ અપબ્રંશ છે, એ વાત દીવા જેવી ચોક્કસ છે. વિકનના

૭. વાગ્મટ-કાવ્યાલંકાર. ૨. ૩.

અપબ્રંશસ્તુ યચ્છુદ્ધં તત્તદેશેષુ ભાષિતમ્ ।

૮. હેમચંદ્ર—સિ. હે. ૮. ૪. ૩૨૯-૪૪૬; માર્કણ્ડેય-પ્રાકૃતસર્વસ્વ ૧૭।

૧-૭૮. લક્ષ્મીધર-ષડ્ભાષાચન્દ્રિકા (સં. કમઝાશંકર પ્રાણશંકર
 ત્રિવેદી) પૃષ્ઠ ૨૬૪-૨૬૮. ૩. માં અપબ્રંશની ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

૯. રાજશેખર—કા. મી. પાન. ૩૪.

૧૦. રાજશેખર—કા. મો. પાન. ૫૪-૫૫

૧૧. રાજશેખર—કા. મી. પાન. ૩૪.

૧૨. મોજદેવ—સરસ્વતીકંઠાભરણ. ૨. ૧૩.

નવમા સૈકાની પ્રાકૃતકથા કુવલયમાલામાં ઉદ્યોતનસૂરિ ગૂર્જરપધિકને મ્હોંએ અપભ્રંશ દુહો બોલાવે છે^{૧૩} આ પરથી પ્રતીત થાય છે કે અપભ્રંશ નામે સાહિત્યમાં ઓઢાવાતી ભાષા એક હોઈ, પશ્ચિમ આર્યાવર્તની અર્વાચીન ભાષાઓનું તે મૂલ છે.

આ મતમંડનનો કેટલાક વિદ્વાનો અંશતઃ વિરોધ કરે છે. પ્રો. પીશલ, પ્રીઅરસન^{૧૪} ઇ. નું માનવું એમ છે જે અત્યારની લોકભાષાનું પૂર્વરૂપ તત્ત્વેશીય અપભ્રંશ હતું; અને તત્ત્વેશીય અપભ્રંશનું પૂર્વરૂપ તત્ત્વેશીય પ્રાકૃત હતું. પ્રો. પીશલ અપભ્રંશની અનેકતા કલ્પી, નીચે પ્રમાણે મતસ્થાપના કરે છે:^{૧૫} “ આપણે આમ શૌરસેની અપભ્રંશ જુદું પાડવું જોઈએ—જે અપભ્રંશ શૂરસેન પ્રદેશની જૂની લોકભાષા હતી; તેની વિકૃતિ ગુજરાતી અને મારવાડી છે. તે જ પ્રમાણે આપણે શૌરસેની પ્રાકૃત પણ જુદું પાડવું જોઈએ. + + + + હેમચંદ્ર ધોટી રીતે અપભ્રંશને શૌરસેની પ્રાકૃત એકલીને જ અનુસરનાર કહે છે. મહારાષ્ટ્ર અપભ્રંશ હતું (સરખાવો Hoernle, Com. Gram. P. xxii), જેની સાથે મરાઠી સંબંધ છે; અને તે જ પ્રમાણે મહારાષ્ટ્રનું પ્રાકૃત જેને મહારાષ્ટ્રી તરીકે ઓઢાવવામાં આવે છે, તે વિષે આપણે જાણીએ છીએ તે જ પ્રમાણે માગધી અપભ્રંશ હતું, જે લાટભાષા મારફત અર્વાચીન બિહારી અને પશ્ચિમ વંગાલીમાં જીવંત છે; અને તે પ્રમાણે મગધનું પ્રાકૃત નામે માગધી પણ આપણે જાણીએ છીએ. ” ડૉ. સુનીતિકુમાર ચેટરજી આ મતને અનુસરી એક સ્થલે કહે છે^{૧૬} “ At the confluence of the second period (i. e. Middle Indo-Aryan Period) and the third period (i. e. New Indo-Aryan Period), we have the literary Apabhraṃśas; and these Apabhraṃśas of literature are mainly based on hypothetical spoken Apabhraṃśas in which the earlier Prakrits die and the Bhāṣās or modern Indo-Aryan languages

૧૩. અપભ્રંશપાઠાવલી. ઉદ્ધરણ. ૧૪.

૧૪. Grierson: Art. on ‘Prakrit’ Encyclo. Britt. Vol. XXII P. 251.

૧૫. Pischel: G. P. Eint. § 7.

૧૬. Chatterji: O. D. B. L. Intro. P. 17.

have their birth.” આજ પ્રમાણે ડૉ. હર્નલ,^{૧૭} પ્રો. પીશલ, પ્રીઅરસન ઇત્યાદિ વિદ્વાનો જૂની દેશ્યભાષાઓને અપભ્રંશ તરીકે લેખાવી તેની વ્યાસિને બદલાવે છે; અને તેમ કરી અપભ્રંશની અનેકતા સ્થાપે છે; તેમ જ આ મતને અનુકૂળ કરવા હેમચંદ્રના અપભ્રંશને શૌરસેની અપભ્રંશ નામ આપે છે.

જૂના વૈયાકરણ અને આલંકારિકોની પરંપરામાં રુદ્રટનો ટીકાકાર નમિ-સાધુ,^{૧૮} રામચંદ્ર,^{૧૯} માર્કણ્ડેય^{૨૦} ઇત્યાદિ અપભ્રંશની અનેકતા સ્થાપે છે; પરંતુ તેમણે કહેલા અપભ્રંશનું વાઙ્મય મળતું નથી. જે અપભ્રંશવાઙ્મય આગળી સમક્ષ છે, તે ઉપરથી જો નિર્ણય બાંધવાનો હોય, તો અપભ્રંશ એક ભાષા હતી એમ કહેવામાં કાંઈ બાધ નથી. દેશ્ય ભાષાઓની અપભ્રંશ નામ આપી, અપભ્રંશનો અનેકતા સંબંધે મતસ્થાપના કરાય; પણ એકલી મતસ્થાપના એ શું બઢ્યું ? બીજાં અપભ્રંશોનું સાહિત્ય કયાં છે ? તેમના સ્વાસ વ્યાકરણવિશેષોની ચર્ચા પણ કયા વૈયાકરણે કરી છે ? માર્કણ્ડેય કે રામતર્કવાગીશે જે ચર્ચા કરી છે, તે તો જૂના શાસ્ત્રીઓની વિભાગપ્રિયતાને આભારી છે; નહિ તો શું બઢ્ઢે સૂત્રો જ એકએક અપભ્રંશને વર્ણવી શકે ? બીજું કે, અપભ્રંશનાં અનેકતાના ઉલ્લેખો અપભ્રંશ બોલાતી બંધ પડ્યા પછીના છે. પ્રસ્તુત અપભ્રંશપાઠાવલીના ચોથા ઉદ્ધરણમાં ત્રિભુવન

૧૭. Hoernle: Grammar of Gaudian languages. Intro. xi-xii.

૧૮. નમિસાધુ—રુદ્રટ. ૨. ૧૨. ઉપર ટીકા.

૧૯. રામચંદ્ર—નાટ્યદર્પણ. પાન. ૨૦૯. કારિકા. ૧૯૫ના પ્રથમ ચરણ ઉપર ટીકા.

૨૦. માર્કણ્ડેય—પ્રાકૃતસર્વસ્વ. પાન. ૨ ટીકા

બ્રાચડો લાટવૈદર્માવુપનાગરનાગરો

બાર્બરાવન્ત્યપાશ્ચાલટાકમાલવકૈકયાઃ ॥

ગૌડૌદૃવૈવપાશ્ચાત્યપાઞ્ચકોન્તલસૈહલાઃ

કાલિઙ્ગ્યપ્રાચ્યકાર્ણાટકાચ્ચદ્રાવિડગૌજરાઃ ॥

આમીરો મધ્યદેશીયઃ સૂક્ષ્મભેદવ્યવસ્થિતાઃ

સપ્તવિંશત્યપભ્રંશાઃ વૈતાલાદિપ્રભેદતઃ ॥

અને પોતાના અભિપ્રાયે પાદ. ૧. સૂત્ર. ૭. પાન. ૩:—

નાગરો બ્રાચડશ્ચોપનાગરશ્ચેતિ તે ત્રયઃ

અપભ્રંશાઃ પરે સૂક્ષ્મભેદત્વાન્ન પૃથક્મતઃ ॥

સ્વયંભૂએ રચેલા હરિવંશપુરાણના ભાગમાંથી એક સંધિ લેવામાં આવ્યો છે. તેમાં તેણે ટાક્કી અને માગધી ભાષાને અનુપરતા અપભ્રંશનાં કડવક આપ્યાં છે.^{૨૧} તેમાં પણ વિદગ્ધતા બતાવવાનો જ યત્ન છે.

આપણને અત્યારે મળતું સાહિત્ય અપભ્રંશ, પ્રાકૃતની માફક, સાહિત્યની પ્રકૃષ્ટ ભાષા થઈ ત્યાર પછીનું છે; તો પણ તેનું દૂધ પી ઊછરેલી અર્વાચીન દેશ્યભાષાઓનું સ્વરૂપ તેને અવલંબીને જ વિકસ્યું એને માટે પૂરાવા આપી શકાય એમ છે. અપભ્રંશ પ્રકૃષ્ટ ભાષા થયાનો ઉલ્લેખ ધરસેન બીજાએ (ઈ.સ. ૫૫૨-૫૬૨) પોતાના બાપ ગુહસેન સંબંધી લેખમાં કર્યો છે. તેમાં ગુહસેનને “સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અપભ્રંશ એ ત્રણેય ભાષાના પ્રબન્ધની રચનાથી જેનું અંતઃકરણ તથા નિપુણ થયું છે,” એમ વર્ણવ્યો છે.^{૨૨} આ બતાવે છે કે ઇ. સ. ના છઠ્ઠા શેકમાં તે સાહિત્યભાષા બનેલી હતી. વઢી ત્રણ જ ભાષા તરોકે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશને વર્ણવેલાં હોઈ, અપભ્રંશ એ એક જ સાહિત્યભાષા હતી એમ ઠરે છે. આ મહેલાંનો અપભ્રંશના પ્રયોગનો એક દાખલો મળે છે તે વસુદેવહિંદી જે ઇ. સ. ૫૮૯ પહેલાંનો ગ્રન્થ છે, તેમાં છે.^{૨૩} આથી જુનો અપભ્રંશનો પ્રયોગ દૃષ્ટિગોચર થતો નથી. ભરતના નાટ્યશાસ્ત્રમાં અપભ્રંશ ગીત છે એમ બતાવવા એક વિદ્વાને યત્ન કર્યો છે; પરંતુ તે ગીતને ક્ષીણવટથી તપાસતાં એ અપભ્રંશભાષાનાં હોવાની પ્રતીતિ થતી નથી.^{૨૪} આપણને મળતું અપભ્રંશસાહિત્ય નવમા દશમા સંકાનું છે; એટલે કે તે બોલાતી બંધ પડી, અને સાહિત્યમાં સ્થિર થઈ ત્યાર પછીનું છે. મઠી આવતા વધા અપભ્રંશ-સાહિત્યમાં સામાન્યતઃ જુદાપણું છે જ નહિ. જા એ લોકોની બોલાતી ભાષા હોત તો રૂપરચનામાં ક્યાંક યાસ ફેરફારો જુદાજુદા પ્રદેશમાં રહી લખતા કવિઓમાં આવ્યા હોત. બીજું કે જો અપભ્રંશ સાહિત્યભાષા ન હોત તો, નિઝામ રાજ્યમાં

૨૧. અપભ્રંશ-પાઠાવલી-ઉદ્ધરણ. ૪. કડવક. ૧-૪. માગધી. કડવક. ૧૧. ટાક્કી.

૨૨. Indian Antiquary Vol. 10. P. 284. સંસ્કૃતપ્રાકૃત-અપભ્રંશભાષાત્રયપ્રતિબદ્ધપ્રબન્ધરચનાનિપુણતરાન્તઃકરણઃ । આ પ્રમાણે વલ્લભીરાજ ગુહસેનનું વિશેષણ આપવામાં આવ્યું છે.

૨૩. અપભ્રંશપાઠાવલી. ઉદ્ધરણ. ૧૪.

૨૪. ડૉ. યાકોબી અને તેને અનુસરી ડૉ. ગુણે એ મવિસત્તકદ્વાની પ્રસ્તાવનામાં આ પ્રમાણે યત્ન કર્યો છે. તેનો નિરાસ Indian Historical Quarterly Vol. VIII. No. 4. M. Ghosh: Prakrit verses in Bharata-Nāṭya S'āstra. કે. હ. ધ્રુવ ‘પદ્ધરચનાની ઐતિહાસિક આલોચના’ પાન. ૨૮૩-૨૮૬.

આવેલા માન્યલેખમાં રહી દશમા સૈકામાં મહાકવિ પુષ્પદન્તે ત્યાંના સચિવકુલને સંતોષવા અપભ્રંશમાં જૈનપુરાણો કૃતાર્થો ન હોત; વઢી મહાશિવ સરહે આસામમાં રહી એ જ સાહિત્યભાષા અપભ્રંશમાં 'દોહાકોશ' રચ્યો ન હોત; તેમ જ કૃષ્ણપાદે બંગ પ્રદેશમાં વસી તે જ અપભ્રંશમાં પોતાના 'દોહાકોશ' ની સંકલના ન કરી હોત. આથી એમ માનવાને કારણ મળે છે કે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત (=મહારાષ્ટ્રી) ની હારોહાર અપભ્રંશ એક કાળે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત જંવી જ વિદ્યમાન્ય હતી; અને ધરસેને તેથી જ તેના સંસ્કારી વાપને સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતની સાથે અપભ્રંશના પ્રબંધ રચવામાં નિપુણતર કહ્યો છે; ઉદ્યોતને અપભ્રંશને દેશ્યભાષાથી જુદી પાડી, સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતના કરતાં ય તેની અદકી તારીફ કરી છે;^{૨૫} રાજશેખરે તેને મવ્ય કહ્યો છે. ^{૨૬} એક કાળે અપભ્રંશ આજી હિંદુસ્તાનમાં સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતની જેમ જ કાવ્યમાં વપરાતી. ડૉ. સુનીતિકુમાર ચેટરજીના શબ્દોમાં, "A kind of Mainland or S'aursemi Apabhhrans'a was a sort of literary speech of Northern India in the closing centuries of the 1st millennium A. C. and some centuries later. The power and prestige of the Rajput courts which had their centres in the midland and the Ganges valley, was responsible for it. The Jainas of Gujarat cultivated it a great deal; and often it became a mixed dialect."^{૨૭} આગળ જતાં તે જ જણાવે છે કે "The Western or S'aursemi Apabhhrans'a became current all over Aryan India from Gujarat and Western Punjab to Bengal; probably as a *Lingua franca*, and certainly as a polite language, as a bardic

૨૫. જુઓ અ. પા. ઉદ્ધરણ. ૧૦ ઉપર ટિપ્પણી. પાન. ૮૬ ઉપર આને લગતું ટાંચણ આપ્યું છે.

૨૬. રાજશેખર-બાલરામાયણ અં. ૧. શ્લોક. ૧૧.

ગિરઃ શ્રવ્યા દિવ્યાઃ પ્રકૃતિમધુરાઃ પ્રાકૃતધુરઃ

સુભવ્યોઽપભ્રંશઃ સરસરચનં ભૂતવચનમ્ ।

૨૭. Chatterji: O. D. B. L. Intro P. 90.

speech which alone was regarded as suitable for poetry of all sorts. ”^{૨૮}

ઉપરના ડૉ. સુનીતિકુમાર ચેટરજીના શબ્દો પરથી એમ તો તરી આવે છે કે અમુક ભાષા અમુક એક કાળે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતની જેમ અખિલ આર્યા-વર્તમાં વપરાતી હતી, અને તે અપભ્રંશ હતી.^{૨૯} ડૉ. ચેટરજી, પશ્ચિમના અન્ય વિદ્વાનને અનુસરી, તેને શૌરસેની અપભ્રંશ કહે છે. અત્યારે આપણને ઉપલબ્ધ થતા સાહિત્યને આપણે શૌરસેની અપભ્રંશ કહી શકીશું ? ડૉ. ચેટરજી આપણા અપભ્રંશને શૌરસેન પ્રદેશનું હાવાથી શૌરસેની કહે છે; એટલું જ નહિ પરંતુ અપભ્રંશનું પૃથક્કરણ કરી કહે છે કે “Nagara Apabhhrans’a also cultivated by the Jainas, is probably based on the late Middle Indo-Aryan source-dialects of Rajastani-Gujarati, strongly tinged with S’aurseni.”^{૩૦} એમ લાગે છે કે ‘શૌરસેનીની મજબૂત અસરવાળી’ એ શબ્દ ટીકાપાત્ર છે. આમાં પ્રો. પીશક, ગ્રીઅરસન इत्यादिए आ अपभ्रंशने शौरसेनी अपभ्रंश कहेवानी प्रथा चलावी तेने घटित ठराववा ज प्रयास છે. આ અપભ્રંશને કોઈ પ્રાચીન આલંકારિક કે વૈયાકરણે શૌરસેની અપભ્રંશ નામ આપ્યું નથી. સિદ્ધર્થમનાં કેટલાંક સૂત્રો આને માટે જવાબદાર હોવા સંભવ છે. દા. ત. સિ. હે. ૮. ૪. ૩૨૯. (ટીકા) પ્રાયો ગ્રહણાત્ યસ્યાપભ્રંશે વિશેષો વક્ષ્યતે તસ્યાપિ ક્વચિત્પ્રાકૃતવત્ શૌરસેનીવચ્ચ ભવતિ; સિ.હે. ૮.૪.૩૯૬. (ઉ. ૩.) સવધુ કરેષ્ણુ કધિદુ મઈ તસુ પરસમલુઝ જમ્મુ । જાસુ ન ચાઉ ન ચારહડિ ન ય પમ્હટ્ટુઝ ધમ્મુ ॥; આના કરતાં ય વધારે, સિ. હે. ૮. ૪. ૪૪૬. શૌરસેનીવત્ ॥ સૂત્રનું ઉદાહરણ: સીસિ સેહરુ સ્વણુ વિણિમ્મવિદુ, સ્વણુ કણ્ઠિ પાલમ્બુ કિદુ, રહિદુ સ્વણુ મુણ્ડમાલિષ્ જં પળણ

૨૮. Chatterji: O. D. B. L. Intro P. 161.

૨૯. Chatterji: O. C. P. 91 “In the Apabhhrans’a period, eastern poets employed the S’aurseni Apabhhrans’a to the exclusion of their local *patois*. This tradition that of writing in a Western S’aurseni literary speech was continued in the east even after the eastern languages had come to their own.”

૩૦. Chatterji O. C. P. 90.

તં નમહુ કુસુમદામકોદણ્ડુ કામહો । આ છેલ્લા ઉદાહરણને નિમિત્ત બનાવી, પ્રો. પીશલ કહે છે, “ (શૌરસેની અપભ્રંશના) ઉદાહરણ તરીકે, સિ. હે. ૮. ૪. ૪૪૬. કણ્ઠિ પાલમ્બુ કિદુ રદિષ । શૌરસેની પ્રાકૃતમાં કણ્ઠે પાલમ્બં કિદં રદિષ । અને આ જ દૃષ્ટાન્ત મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતમાં કણ્ઠે પાલમ્બં કાં રદિષ । થશે. એટલે શૌરસેની અપભ્રંશ એકલું જ હતું, એ હેમચંદ્રનું મનતઃ્ય વરોબર નથી. ”^{૨૧} હેમચંદ્રને અનુસરી, સિંહરાજ. ૧૨. ૧. પાન. ૧૫ ઉપર શૌરસેની પ્રાકૃતને અપભ્રંશની મિત્તિરૂપ માને છે. માર્કણ્ડેય પ્રા સ ૧૭ ૧. પાન. ૧૧૨. ઉપર નાગરં તુ મહારાષ્ટ્રીશૌરસેન્યાઃ પ્રતિષ્ઠિતમ્ અને તે જ પ્રમાણે ષડ્ભાષાચન્દ્રિકા પાન. ૨૭૬. પંક્તિ ૧ ૨ માં અભિપ્રાય દર્શાવે છે. આ પ્રકારના પ્રાચીન ઉલ્લેખો પરથી અને દેશાનુસારી પ્રાકૃત અને તેમાંથી અવતીર્ણ થતા અપભ્રંશોના સિદ્ધાંતને રોચક બને એમ હોવાથી, અપભ્રંશને શૌરસેની અપભ્રંશ નામ અર્પવાનો પૂર્વગ્રહ બંધાયો હોય તો કાંઈ નવીન નથી. હેમચંદ્રનું વ્યાકરણ બારમા સૈકાનું છે; અને તેનાં દૃષ્ટાન્તો અને નિયમોમાં લૌકિક બોલીઓ (Local dialects) ની છાંટ છે.^{૨૨} હેમચંદ્રે પોતાનાં ઉદાહરણોને સૂત્રાનુરૂપ બનાવવા ઘટતા ફેરફાર કર્યા હોય. તો ય નવાઈ ન કહેવાય.^{૨૩} વઢી આપણે કુવલય-માલાનાં દેશ્યભાષાનાં ઉદાહરણ પરથી જોઈ શકીએ છીએ કે સિ. હે. ૮. ૪. ૩૯૬ માં અપભ્રંશ માટે વિહિત કરેલી માર્દવપ્રક્રિયા (Softening) દેશ્ય-ભાષામાં વધારે પ્રમાણમાં મળે છે. પ્રકૃષ્ટ અપભ્રંશમાં તે દેશ્યભાષા વિશિષ્ટતા

૩૧. Pischel: G. P. Eint. §. 5.

૩૨. J. R. A. S. 1913. P. 882. Grierson “ Apabh-
rans’a according to Markandeya and Dhakki Prakrit.”—
‘A great deal of Hem.’s Apabh-rans’a is, as is well-known,
Old Gujarati, and this shows that his S’aursena or
standard Apabh-rans’a (really a mixture of several
dialects) was spoken or at least some of it was
spoken in Gujarati. ’

૩૩. હેમચંદ્રનાં સૂત્રો પરનાં ઉદાહરણો પરથી આ દેખાઈ આવે છે. દા.
ત. સિ. હે. ૮. ૪. ૪૩૪. પરનું ઉદાહરણ ૨.

તરીકે આવે છે; પરંતુ નિયમે કરીને તો નહિ જ.^{૩૪} અપભ્રંશની સ્વરપ્રક્રિયા અને રૂપરચનાનું પૃથક્કરણ કરી સમજવાથી માલમ પડે છે કે રાજસ્થાન અને ગુજરાત બાજુની દેશ્યભાષાઓમાંથી ઉદ્ભૂત થઈ, સાહિત્યમાં વપરાવાની યોગ્યતા મેળવી, તેના મૂલસ્થાનમાંથી આજના ઉત્તર આર્યાવર્તમાં તે ભાષા પ્રસરી. પ્રકૃષ્ટ સાહિત્યભાષા બનતાં મહારાષ્ટ્રો પ્રાકૃતનો આદર્શ પોતાની સમક્ષ તેણે રાખ્યો, અને સંસ્કૃતની અસરથી પણ તે વિમુક્ત રહી નહિ. જ્યાં જ્યાં તે સાહિત્યમાં વપરાવા લાગી, ત્યાં ત્યાં તેણે ત્યાંની લૌકિક બોલીઓમાંથી, પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ સાચવી, અળજાણે અસર મેળવી; કારણ કે સંસ્કૃત જેવી વ્યાકરણબદ્ધતા અને શાસ્ત્રીયતા અપભ્રંશ સાહિત્યભાષા બની છતાંય તેમાં હતી જ નહિ. હેમચંદ્રનું અપભ્રંશ, પુષ્પદન્તનું અપભ્રંશ અને દોહાકોશનું અપભ્રંશ^{૩૫} એક જ અપભ્રંશ છે; છતાંય તેમાં પ્રાન્તીય બોલીઓની અસર કાંઈ ઓછા પ્રમાણમાં નથી આ લૌકિક બોલીઓની અસરને કારણે તેમાં જુદાં જુદાં અપભ્રંશનું કહુંબર છે, એ માન્યતા ઓટી છે.

કોઈ પણ અપભ્રંશ લેખાણનો અભ્યાસ ભાષાશાસ્ત્રનો દાષ્ટ્ય કરવો હોય, તો આદર્શ-અપભ્રંશના અંશો અને દેશ્યભાષાના અંશો જુદા પાડવા આવશ્યક છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં એવો વ્યાપક અભ્યાસ થવો અસંભવિત છે; કારણ કે દેશ્યભાષાના અંશો તો અળજાણે અને અપવાદાત્મક રીતે જ લેખાણમાં આવે છે. આ જ પ્રમાણે નીચે સિદ્ધહૈમમાં આપેલાં દૃષ્ટાન્તોમાંથી દેશ્યભાષાના અંશોનું તારણ આપીને જ અત્રે વીરમીશું. આ મુદ્દા ઉપર પ્રો. પીશલનું વક્તવ્ય નીચે પ્રમાણે છે,^{૩૬} “ સિ. હે. ૮.૪.૩૨૯-૪૪૬. માં હેમચંદ્ર અપભ્રંશને સ્વતંત્ર ભાષા તરીકે ચર્ચે છે. પણ તેના નિયમો પરથી માલમ પડે છે કે તે અપભ્રંશના અભિધાન હેઠળ વિવિધ અપભ્રંશ બોલીઓને મેળી લાવે છે. સિ. હે. ૪. ૩૬૦. ધ્રું, ત્રં; ૪. ૩૨૭. તુધ્ર; ૪. ૩૯૩. પ્રસ્સદિ; ૪. ૧૯૧. બ્રોપ્પિણુ, બ્રોપ્પિ; ૪. ૩૪૧, ૩૯૪, ૪૩૮ ગૃહન્તિ, ગૃહેપ્પિણુ; ૪. ૩૯૯. વ્રાસુ. છેલ્લા બે લેખાણમાં ઋ નો વિકારાભાવ અને વધારાના ર્નો આગમ એ, સૂત્રોમાં ચર્ચેલા

૩૪. કુવલયમાલાનાં દેશ્યભાષાનાં દૃષ્ટાન્તો માટે જુઓ અ. કા. ત્ર. ની પ્રસ્તાવના પા. ૧૦૪-૧૧૦; માર્દેવપ્રક્રિયા માટે. જુઓ આગલ નિમ્નનોંધ. ૩૬. Gune. મ. ક. Intro. પાન. ૧૩. §. ૧૩. ૬૦

૩૫. અ. પા. ટિપ્પણી. પાન. ૧૦૦-૧૦૧

૩૬. Pischel: G. P. Eint. §. 29.

સામાન્ય અપભ્રંશ જેના નિયમો બાંધવામાં આવ્યા છે, તેનાથી જુદી ભાષાનાં રૂપ છે. સિ. હે. ૪.૧૯૬. અનાદૌ સ્વરસંયુક્તાનાં કલ્પતથપ્તાં ગદ્યદધવભાઃ । નો નિયમ બીજા ઘણા નિયમો અને દાખલાઓનો વિરોધી છે. તે જ પ્રમાણે સિ. હે. ૪. ૪૪૬ શૌરસેનીવત્ । નો નિયમ પણ ઉપર પ્રમાણે જ અભ્યાપક છે. ” આ ઉપરાંત રૂપરચનામાં અને સ્વરપ્રક્રિયામાં દેશ્યભાષાની અસરવાળાં રૂપ સિ. હે. માં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તે જુદાં પાઢવા પ્રો. ચાકોવી અને તેમને અનુસરી પ્રો. ગુણે^{૩૭} યત્ન કરેલો છે. છેવટમાં પ્રો. ગુણે એમ અભિપ્રાય દર્શાવે છે કે હેમચંદ્ર મહારાષ્ટ્ર અને શૌરસેન એ બે અપભ્રંશની ભેગી ચર્ચા કરતા હોય.^{૩૮} પરંતુ આ અભિપ્રાય એટલો વ્યાજબી નથી, શૌરસેનો અસર જેવી લાગતી અસર, કેટલાંક વિચિત્ર રૂપો એ બધી દેશ્યભાષાની અસર છે; જ્યારે સ્વરપ્રક્રિયામાં તો અપભ્રંશ મોટે ભાગે આદર્શ મહારાષ્ટ્રીને જ અનુસરે છે. જ્યારે આદર્શ અપભ્રંશનું બાકીનું ઘઢતર તો શૌરસેનીય નહિ અને મહારાષ્ટ્રી પણ નહિ એવી ત્રીજી કોઈ અજ્ઞાત પ્રાકૃતમાંથી હોય એમ લાગે છે.^{૩૯}

કેટલાક વિદ્વાનો અપભ્રંશની વિવિધ શાખાઓ પાઢે છે. સ્વાસ કરીને માર્કણ્ડેય નાગર, ઉપનાગર અને વ્રાચઢ અપભ્રંશની મુખ્યત્વે ચર્ચા કરે છે. વ્રાચઢના સંબંધે તે કહે છે કે તે સિંધુ દેશનો અપભ્રંશ છે.^{૪૦} ઉપનાગર^{૪૧} એ તેને અભિપ્રાયે નાગર અને વ્રાચઢનો યોગ થતાં થયેલ અપભ્રંશ છે. નાગર અપભ્રંશ તે મૂળગત અપભ્રંશ છે.^{૪૨} આ જ પ્રમાણે નમિસાધુ ઉપનાગર, આમીર અને પ્રામ્ય

૪૨. સદર. પા. ૧૭. સૂ. ૧. ઉપર ટીકા અથાપભ્રંશભાષાસુ મૂલ-
ત્વેન પ્રથમં નાગરમાહ । જુઓ આ ઉપોદ્ઘાતની નિમ્નનોંધ. ૨૦.

૩૭. Gune: ધ્ર. ક. Intro. P. 64.

૩૮. Gune: ધ્ર. ક. Intro. P. 64. “ Thus side by side with the Mahārāstra (?) Apabhraṇs’a, he may be said to be treating partially of S’aursena Aprbhraṇs’a”

૩૯. સ્વાસ કરીને હેત્વર્થ, અવ્યયભૂત કૃદંત ઇત્યાદિની રચના; નામનાં અને ક્રિયાપદનાં રૂપો; તેમ જ નિપાતોનો અભ્યાસ આ જ બતાવે છે. વઢો જુઓ Grierson: Art. on ‘Prakrit’ Encyclo. Brit. XXII P. 251.

૪૦. માર્કણ્ડેય: પ્રા. સ. પા. ૧૮. સૂત્ર. ૧. ઉપર ટીકા: સિન્ધુદેશો-
ઢ્રવો વ્રાચઢોઽપભ્રંશ: ।

૪૧. સદર. પા. ૧૮. સૂ. ૧૮, અનયોર્યત્ર સાંકર્ય તદિષ્ટમુપ-
નાગરમ્ । ટીકા. અનયોર્નાગરવ્રાચઢયો: ।

ए त्रण शाखाओने उल्लेखी, तेनो निरास करे छे^{४३} टाकी ए अपभ्रंशनी शाखा इती, एम मार्कण्डेये नोधेलो पण नहि स्वीकारेलो हरिश्चन्द्र नामे वैयाकरणनो अभिप्राय इतो. राजशेखर टाक प्रदेशने अपभ्रंशनो प्रयोग करनार जणावे छे. आम टाकीने अपभ्रंशनी शाखा तरीके गणवी सयुक्त छे.^{४४} आ प्रमाणे देश-भाषाओनी असरने लीधे मूळगत अपभ्रंशनी जुदी जुदी शाखाओ पडे, ते स्वाभाविक छे. आथी अपभ्रंशना एकत्वने कोइ रीते बाध आवतो नथी. परंतु प्राचीन देशभाषाओने अपभ्रंश तरीके गणवाथी, अपभ्रंशनो विशिष्ट अर्थ लक्षित करी सकातो नथी.

अपभ्रंशनो बे प्रकारनो प्रवाह आपणी भाषाना इतिहासमां देखा दे छे. एक प्रवाह चारणी भाषामां ऊतर्यो छे; ज्यारे बीजो प्रवाह आपणी बोलाती अर्वाचीन भाषाओमां ऊतर्यो छे. जे देश बोलीओना प्रतीकरूप अपभ्रंश भाषा इती, तेमांशी हिंदना पश्चिम प्रदेशनी अर्वाचीन देशभाषाओ ऊतरी आवेली छे. अने साहित्यमां ते अपभ्रंशनो ज आदर्श लई विकसेली छे

चारणी भाषा अपभ्रंशना स्वरूपने टकाववा यत्न करवा लागी; पण ते भाषा बीजा समझी शके तेवी चारणोने बनाववी तो रही ज. आ प्रमाणे ते विकृत थई अपभ्रंशनुं आ विकृत स्वरूप 'अवहट्ट' तरीके ओळखावा लाग्यु. मैथिल कवि विद्यापति 'कीर्तिलता' नामे काव्य अवहट्ट' भाषामां लख्यु छे.^{४५} प्राकृत पिंगलनां दृष्टांतो अवहट्ट' भाषामां छे.^{४६} संदेशकरास नामे पंदरमा सैकानी आसपास लखाएलं काव्य 'अवहट्ट' भाषामां छे.^{४७} विद्यापतिनी भाषा पर टीका करतां डॉ. सुनीतिकुमार चेट्टरजी लखे छे. "The practice of employing this western literary speech in the eastern tracts continued in Mithila at least as late as the time of Vidyāpati. Vidyapati's compositions in Avahattha have been mentioned before (See. P. 104.); and in his Avahattha, naturally there is a considerable mingling with contemporary early Braja-bhākha forms, as well as Maithili forms; and frequently the influence of Maithili phonology and orthography is

४३. नमिसाधु: रुद्रटना काव्यालंकार. २. १२. उपर टीका.

४४. जुओ अ. पा. टिप्पण पा. ३५-३८.

४५. कीर्तिलता (सं. बाबुराम सक्सेना) नागरी प्रचारिणी सभा. पा. ७.

४६. Pischel: G. P. Eint. §. २८.

४७. जुओ अ. पा. संस्कृत निवेदन पा. ७. निम्ननोध. २३.

noticeable, and at times, the influence also of the classical Prakrit as used in the Sanskrit drama. Here, with Vidyapati, the Avahattha dialect is more or less restricted to court poetry of a formal panegyrical character”^{૪૮} આ પ્રમાણે અવહટ્ટ ભાષાને રાજદરબારમાં ઉત્તરહિંદુસ્તાન, બંગાળ, અને ગૂજરાતમાં સાહિત્યભાષા તરીકે ચારણોએ ટકાવવા યત્ન કર્યો. આજની ચારણી ભાષા એ અવહટ્ટનું જ વિકૃત રૂપ છે. જૂનાં કાવ્યોમાં શ્રીધરનો ‘રણમલ્લ કંદ’,^{૪૯} ત્રિભુવનદીપકપ્રબંધનો કેટલોક ભાગ,^{૫૦} શાલિસૂરિના ‘વિરાટપવ’^{૫૧} (અપ્રસિદ્ધ) નો કેટલોક ભાગ આ પ્રકારની વિકૃત અવહટ્ટ ભાષામાં છે.

ઉક્તિપ્રધાન દેશ્યભાષાઓ અપભ્રંશનો આદર્શ સેવી વિકસવા લાગી. જે બોલાય તેને આદર્શસ્વરૂપે લખવું એ જ આ ભાષાઓના સાહિત્યનો મુદ્દો હોવાથી સમયના પ્રવાહ સાથે અપભ્રંશથી તે જુદી પડ્યા અને સ્વતંત્ર રીતે વિકસવા લાગી. વિક્રમના પંદરમા સૈકાની આસપાસ દેશ્યભાષાનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થયું. ગુજરાતી, મારવાડી અને રાજસ્થાની આ સમયની આસપાસ જ છૂટી પડી.^{૫૨} પરંતુ અર્વાચીન ગુજરાતી અને બીજી પશ્ચિમહિન્દુસ્તાનની દેશ્યભાષાઓનો આત્મા તો અપભ્રંશનો જ રહ્યો.

અપભ્રંશે ગુજરાતીને કહવાબદ્ધ કાવ્યશૈલી આપી; છપ્પા, દોહા, ચોપાઈ इत्यादि કંદો આપ્યા; આખ્યાનશૈલીના રુઢિપ્રકાર આપ્યા; પોતાના અલંકાર આપ્યા; ગદ્યનો એક પ્રકાર આપ્યો.^{૫૩} ગુજરાતીની ભાષાબાંધણી એ પણ અપભ્રંશ ભાષાનું સ્તન્યપાન કર્યું છે. ગુજરાતીનો અને અપભ્રંશભાષાનો દીકરી અને માનો સંબંધ છે. આથી જ ગુજરાતીની ગંગોત્રીનાં झरणां અપભ્રંશમાં શોધવા સાચા ભાષાજિજ્ઞાસુને સંશોધનના દુર્લભ હિમાલય ચઢ્યા વિના બીજો કોઈ આરો નથી.

૪૮. Chatterji. O. D. B. L. Intro. P. 114.

૪૯. કે. હ. ધ્રુવ ‘પંદરમા સૈકાનાં પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્યો (ગુ. વ. સો. નું પ્રકાશન)

૫૦. પં. લાલચંદ ગાંધી સંપાદિત ‘ત્રિભુવનદીપકપ્રબંધ’ પાન. ૪૫.

૫૧. આ કાવ્ય ‘ગુર્જરરાસાવલી’ (G. O. S.) માં પ્રસિદ્ધ થયે; હજુ એ અપ્રસિદ્ધ છે.

૫૨. Indian Antiquary 1914. Tertiary: Notes on Old Western Rajasthani’ Intro. P. 22.

૫૩. જુઓ ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ એપ્રિલ-જુન ૧૯૩૩. પા. ૧૮૮-૧૯૬; જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર પા. ૨૩૩-૨૪૬; જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર. ૧૯૩૪. પા. ૨૬૭-૨૬૯.

અપભ્રંશવ્યાકરણ

૧. વર્ણમાલા

અપભ્રંશભાષામાં નીચે પ્રમાણે સ્વરો અને વ્યંજનો વપરાય છે:—

§ ૧. સ્વર—અ, ઇ, ઉ, ઍ, ઔ (હ્રસ્વ)
આ, ई, ऊ, ए, ओ (दीर्घ)

(ક) ऋ - सि. हे. ८ । ४ । ३२९ ।. તુળ, સુકૃદુ નોંધે છે; પરંતુ પ્રસ્તુત પ્રંથમાં તેવાં ઉદાહરણો દેખા દેતાં નથી.

(ख) ँ — પ્રસ્તુત પ્રંથમાં અનુસ્વારના બે પ્રકાર માલમ પડે છે. એક વર્ણાત્મક અને બીજો ધ્વન્યાત્મક. વર્ણાત્મક. અનુસ્વાર અપભ્રંશમાં અનુનાસિકમાંથી આવ્યા છે. એટલે કરીને તેવા અનુસ્વારયુક્ત સ્વર દ્વિમાત્રિક ગણાય છે; જ્યારે ધ્વન્યાત્મક અનુસ્વારયુક્ત સ્વર એકમાત્રિક હોય છે. દા. ત. વસંતહો (૧.૨૧.) મુંમલ (૧.૨૨.) ગંઠિવાલ (૧.૧૭.) ૬૦માં અનુસ્વાર દ્વિમાત્રિક છે; જ્યારે મિહુણઈ, (૧.૮.) સિહરેદિં (૧.૧૬.) ૬૦માં એકમાત્રિક અનુસ્વાર છે.

स् અને ह् ની પૂર્વે આવેલા અનુસ્વારો, અનુનાસિકમાંથી જ આવેલા હોઈ, વર્ણાત્મક અનુસ્વાર ગણવા જ યોગ્ય છે, અને તે દ્વિમાત્રિક છે; જો કે આવા અનુસ્વારોનો ઉચ્ચાર પછી આવતા ળ્ષ્માક્ષરના રાગથી ળ્ષ્મિત થઈ જાય છે, એટલે ધ્વન્યાત્મક અનુસ્વાર જેવો તેનો ઉચ્ચાર લાગે છે.

(ग) ऒ અને औ (ह्रस्व), इ અને उ ना ઉચ્ચારની લઢળથી અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે અને તે એકમાત્રિક છે. સંસ્કૃતમાં ए, ऐ, के, ओ, औ હોય અને તેના પછી સંયુક્ત વ્યંજન આવે, તો તે ए, ऐ અને ओ, औ નો ऒ અને औ થઈ જાય છે. દા. ત. जंतिँ, तुरंतिँ (૧. ૨૩.) निउँदेवि, अवरुँदेवि (૧. ૪૬.) घरेँ, करेँ (૩. ૧૮૨. પરની નિમ્નનોંધ; ૨. ૧૨૬. પરની નિમ્નનોંધ.) दुमयहोँ (૧. ૫૭.) षँक (૬ક પળ લખાય છે) सौँकख, जौँवण (૧. ૧૭.) ૬૦

§ ૨. વ્યંજન — क, ख, ग, घ. (कंठ्य) । च, छ, ज, झ. (तालव्य) । ट, ठ, ड, ढ, ण. (मूधेन्य) । त, थ, द, ध, न. (दन्त्य) । प, फ, ब, भ, म. (औष्ठ्य) । य, र, ल, व. (अंतःस्थ) । स, ह. (ऊष्माक्षर) ।

(ક) ણ અને ન અનુનાસિકો હાથપ્રતોમાં કાંઈ પણ ભેદ વગર લખાયા છે; ઉચ્ચારણદૃષ્ટિએ કયો અનુનાસિક તે કાળે પ્રચલિત હશે, તે નક્કી કરવું વિષમ છે. આ પાઠાવલીમાં મુખ્યત્વે કરીને ણ યોજવામાં આવ્યો છે.

૨. સ્વરવિકાર

§ ૩. દ્વસ્વસ્વરનું દીર્ઘીકરણ:—

(ક) ર + વ્યંજન, ખાસ કરીને ળખ્માક્ષર; ળખ્માક્ષર + ય, ર, વ કે ળખ્માક્ષર - થી બનતા સંયુક્ત વ્યંજન પૂર્વે રહેલો દ્વસ્વ સ્વર ઘણી વાર દીર્ઘ કરવામાં આવે છે અને સંયુક્ત વ્યંજનને સાદા વ્યંજનમાં ફેરવી નાખવામાં આવે છે. દા ત. ણોસારિડ=સં નિ:સારિત; (૧.૫) કાસુ=પ્રા. કસ્સ; (૫.૧૮.) પેઠ્ઠોહિમિ=પ્રેક્ષિષ્યે, (૧૧.૫) સહોહિમિ=સહિષ્યે, (૧૧.૬), વોસાસ =વિશ્વાસ: ૬૦

(ખ) કેટલીક વાર દીર્ઘીકરણ માત્ર ભાષાવિશિષ્ટતાને (Dialectal Peculiarity) અંગે જ હોય છે. દાહિણ=દક્ષિણ. (૬.૫૩.) ધૂય=દુહિત્, (૫.૨૭૧.) જીહ=જિહ્વા. (૧.૧૨૨.) પઈહર=પ્રતિગૃહ, (૧.૧૩.) સૂહવ=સુભગ. (૫.૮૮.)

(ગ) અપભ્રંશમાં કેટલીકવાર છંદને અંગે દ્વસ્વ સ્વરનું દીર્ઘીકરણ થાય છે; તેમ જ સંબોધનવિભક્તિ એકવચનના અંતનો સ્વર દીર્ઘ કરાય છે. દા. ત. કુસુમાર્મંજરિધય સાહારહિં (૧. ૧૭.) રે રે હંસા કિં ગોવિજ્જહ (૧૧. ૧૯.)

(ઘ) અનુસ્વારયુક્ત દ્વસ્વ સ્વર પછી ર્, મ્, શ્, ષ્ કે હ્ આવે તો દ્વસ્વ સ્વરનું દીર્ઘીકરણ થાય છે; અનુસ્વારનો લોપ થાય છે. વીસ=સં.વિંશતિ, અને (૫.૨૫૨.) સીહ=સં. સિંહ. (૨.૫૭)

દીર્ઘીકરણમાં મૂળગત સિદ્ધાંત સ્વરમાત્રાનું પ્રમાણ જાળવવાનો હોય છે. કાવ્યમાં છંદોમેઠ સ્વાતંત્ર માત્રાની તૂટ પૂરી લેવા પણ દીર્ઘીકરણ અપભ્રંશમાં થાય છે. એટલે કે ઉપર જણાવેલા નિયમો ઉપરાંત પણ દીર્ઘીકરણ અપભ્રંશમાં દેખા દે છે.

§ ૪. દીર્ઘસ્વરનું દ્વસ્વીકરણ:—

(ક) સિ. હે. ૮ । ૧ । ૬૭. માં કેટલાક શબ્દો ગણાવે છે જેમાં દીર્ઘસ્વરનો દ્વસ્વ થાય છે:—પ્રો. પીશલને અભિપ્રાયે તેનો શાસ્ત્રીય નિયમ વૈદિક સ્વરભારને અવલંબે છે. [૧] જો સ્વરભાર દીર્ઘસ્વરની પૂર્વના સ્વર પર હોય તો—

ઉક્ત્ય=સં. ઉત્ત્યાત (સિ.હે. ૮.૧.૬૭.) વિરુઅ=સં. વિરૂપ (૨.૧૧૦) ૬૦

[૨] જો પછી આવતા સ્વર પર સ્વરભાર હોય તો ઠવિય=સં. સ્થાપિત,
(૫.૧૭૮) કુમર=સં. કુમાર (સિ.હે. ૮.૧.૬૭) ગહિય=સં. ગૃહીત,
(૪.૨૨૬.) ગહિર=સં. ગમીર (૩.૧૫૨) ૬. [વિસ્તૃત ચર્ચા માટે જુઓ § ૩૨.]

(ગ) કેટલીક વાર અપભ્રંશમાં દીર્ઘ સ્વરનું દ્રશ્વીકરણ માત્રામેઝા સ્વાતર
કે કોઈ અજ્ઞાત ઉચ્ચારપરંપરાને અનુસરીને પળ કરવામાં આવ્યું હોય છે.

(ગ) સંયુક્ત વ્યંજનનાં પૂર્વે આવેલા દીર્ઘસ્વરો સામાન્ય રીતે દ્રશ્વ થાય
છે; અને જ નો ઈ અને ઓ નો ઉ થાય છે. દા.ત. રડ્ઝ=સં. રાડ્ય (૧.૩૦)
ફગ્ગુન=સં. ફાલ્ગુન (૧.૫.), અપ્પા=સં. આત્મા (૬.૧૪.) નરિંદ=સં.
નરેન્દ્ર (૬.૧૪૬.), અથાન=સં. આસ્થાન (૩.૧૪૬.).

(ઘ) સંયુક્ત વ્યંજન પૂર્વેના જ અને ઓ દ્રશ્વ થાય છે. દા. ત. લણ-
પિણુ (૧.૧૦૬) પરોપ્પરુ (૩.૩૪); પરંતુ આ દ્રશ્વ જ અને ઓ તેની
પછી આવતા સંયુક્તાક્ષરના અન્વયે દ્વિમાત્રિક જ થાય છે.

(ચ) [૧] સામાન્ય રીતે છીલિંગ આકારાંત અને ઈકારાંત નામોના આ
અને ઈ દ્રશ્વ થઈ જાય છે. દા.ત. સીય=સીતા (૨.૨૪.), તિયડ=ત્રિજટા
(૨.૩૪.), દોવડ=દ્રૌપદી (૩.૬૧.) ચિત=ચિન્તા (૩.૬.) કહ=કથા
(૩.૮.), વેણિ=વેણી (૩.૨૪.), સમિ=શમી (૩.૩૫.), [૨] ઘંદોમેઝા સ્વાતર
કોઈ વાર આ કે ઈ રાક્ષવામાં આવે છે; પળ આનાં દૃઘાન્તો ઓછાં છે.
[૩] કેટલાક નિપાતોના અંત્ય દીર્ઘ સ્વર દ્રશ્વ કરવામાં આવે છે. દા ત.
મ=મા, (૧૩.૧૨.) વિણ=વિના (૯.૪.) વ=વા (૯.૪.) ૬

(છ) કોઈ વાર અન્તોદાત્ત શબ્દોમાં અસંયુક્ત વ્યંજનનો પૂર્વવર્તી દીર્ઘ
સ્વર દ્રશ્વ થઈ જાય છે અને વ્યંજન દ્વિત્વ પામે છે. દા. ત. જોવ્વણ=યૌવન
(૧.૧૭.) પેમ્મ=પ્રેમન્ (૫.૨૨.) દિડ્ઝડ=દીયતે, તેલ્લ=તૈલ (૯.૪૨.)
આ નિયમને અનુસરી ઈક્ષ કે જક્ષ=જક્ષ સમજાવી શકાતો નથી. [જુઓ § ૩૨.]
§ ૫. દ્રશ્વસ્વરનું સાનુસ્વારત્વ:—

[§ ૧ (ક)] માં દર્શાવેલા સંયોગોમાં કોઈ વાર દ્રશ્વસ્વર દીર્ઘ થવાને
બદલે સાનુસ્વારત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. દંસળ દર્શન (૭.૬૦.), ફંસ=સ્પર્શ
(૬.૮૦), અંસુ=અશ્રુ (૬. ૧૦૪.) ૬૦

§ ६. सं अ=अपभ्रंश. इ, उ, ष

(क) अ=इ । दा. त. किविण=सं. कृपण (१.१२८.) चरिम=सं चरम, पिक्र=सं पक्व (६.८२.), इंगाल=अङ्गार, गगिर < गगार= गद्रद (२.५५.) [§ २८. (छ)] ईसि=ईषत् ; किह, जिह, तिह=कथा, * यथा, तथा; वरि=वरम् (४.१९४.)

(ख) अ=उ । पूर्वे के पश्चात् औष्ठ्य होय तो दा. त. वुत्त=वक्त * (१. ९५.), मुणइ=मनुते (४.२२३.) झुणि=ध्वनि (४.१२०)

(ग) अ=उ । [१] अकारांत नामने तथा केटलांक सर्वनामना षष्ठी एकवचनने अंते: दा. त. सुअणस्सु, पिअस्सु (सि. हे. ८ । ४ । ३३८, ३५४); तासु, मज्झु, तुज्झु, महु, तहु [२] आज्ञार्थ बीजो पुरुष एकवचन अने बहुवचन: दा. त. एकवचन भणु. लग्गु, छंडु; बहुवचन, करहु. [३] ते च प्रमाणे वर्तमानकाळ बीजो पुरुष बहुवचन करहु=कुरुथ [४] केटलांक क्रियाविशेषण अने निपातोने अंते छुहु, पुणु, जेत्यु, तेत्थु, अज्जु, जिमु, तिमु (७, ५९—६०).

(घ) अ=ए । आ फेरफारमां अ नो देखीती रीते ए थाय छे; परंतु ए ना मूळतत्त्व तरीके अ नथी. एत्थु=अत्र (खरी रीते इत्था): वेल्लि=वल्ली (४.२६६.) [खरी रीते विल्लो * (५.९९.) जुओ G P 107]; हेट्टा=अघस्तात् (४.१०३) इ०

§ ७. आ=अ, उ, ष

(क) आ=अ । [§ ४ (च)]

(ख) आ=उ । उल्लु=आर्द्र; आमां खरी रीते उ < आ नमः (सद प्रथ टिप्पणी. १. ८२.)

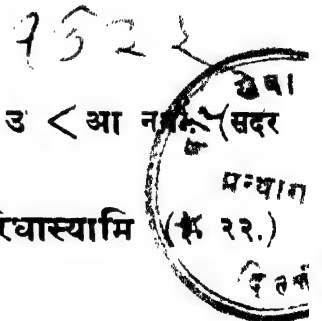
(ग) आ=ए । मेत्त=मात्र, परिहेसमि=परिधास्यामि (४.२२.) देइ < √दा (२.११); लेइ < √ला (१.२).

§ ८. इ=अ, उ, ष, ए.

(क) इ=अ । इच्छउ=इच्छिक (१.७९.) पडिवत्त=प्रतिपत्ति (१.१०६) (सि. हे. ८ । १ । ८८-९१)

(ख) इ=उ । उच्छु=इक्षु (१. ९.)

(ग) इ=ए । संयुक् व्यंजननो पूर्वगत इ. दा. त. चेन्ध=चिह्न, एत्थु=इत्था (१२.३०), वेल्लु=बिल्व (सि.हे. ८.१.८४.)

(घ) इ=ऐ । लेखनना प्रकार इप ज दा. त. करेवि के करिवि,
जयहरे सप्तमी एकवचन, के जयहरि=जगद्गृह ६०

§ ९. ई=अ, आ, इ, ऊ, ए, ऐ

(क) ई=अ । हरडइ=हरीतकी (सि.हे.८.४.९९)

(ख) ई=आ । कम्हार काश्मीर (सि.हे.८.४.१००)

(ग) ई=इ । [जुओ § ४]

(घ) ई=ऊ । विहीन=वहूण (१. १३१)

(च) ई=ए । परिस, परिसिअ=ईदश (४.२६८)

(छ) ई=ऐ । खेडुअ=फ्रीडा (३.१९४.)

§ १०. उ=अ, इ, ओ, उ

(क) उ=अ । जो शब्दना प्रथम अक्षर होने बीजा अक्षरमां उ स्वर
होय तो सामान्यतः प्रथम उ नो अ २इ जाय छे. दा. त. गरुअ=गुरुक
(४.१३१), मउड=मुकुट (६.१०३) मउलइ=मुकुलयति (६.४०) सोमाल
< सउमार* < सं. सुकुमार (६.९७);

(ख) उ=इ । पुरिस=पुरुष (५.९.)

(ग) उ=ओ । उ ने अनुवर्ती जो संयुक्त व्यंजन होय तो उ नो ओ
जाय छे: दा. त. मोगगर=मुद्रर, पौत्थय=पुस्तक, कोस्त=कुन्त (५.७०.)

§ ११. ऊ=ए, ओ, ओ

(क) ऊ=ए । जेउर=नू पुर (१.१४.)

(ख) ऊ=ओ । मौल=मूल्य

(ग) ऊ=ओ । थोर=स्थूर* (सं. स्थूल) (३.१०६) तंबोल=
ताम्बूल (१.५९)

§ १२. ऋ=अ, इ, उ, ए, रि, ऋ

(क)=अ । कसण=कृष्ण (३.२४), कइड=कृष्ट (१.१३४); वइड=
वृद्ध (१.१३५), कय=कृत (५.३४) अच्छइ=ऋच्छति (२.९३.)

(ख) ऋ=इ । किय=कृत (१. १.) दिट्टि=दृष्टा (१.७१.) हिअअ=
इदब (१.२८) सिंग=शृंग (४.६०)

(ગ) ઋ=૩ । પુહિ=પૃથ્વી (૧૧.૫), કુણહ=કૃણોતિ * (૧૦.૨૪)
પાઝસ=પ્રાવૃષ્, (૬.૧૫૯) મુણાલ=મૃણાલ (૧૦.૫૫.) વુહ્દત્ત=વૃદ્ધત્વ
(૧.૧૩૧)

(ઘ) ઋ=ઞ । ગેહ=ગૃહ; ગેણહ=ગૃણાતિ (૧૪.૨)

(ચ) ઋ=રિ । રિચ્છ=ઋક્ષ (૨.૫૮), રિદ્ધિ=ઋદ્ધિ (૧.૯૮)રિસિ
=ઋષ (૨.૧૮૩)

(છ) ઋ=ઋ । [§ ૧. (ક)]

§ ૧૩. લૃ=ઇલ

લૃ=ઇલ । કિલિત્ત=ક્લૃત્ત (સિ. હે. ૮ । ૧ । ૧૪૫ ।) કિલિન્ન=
ક્લૃન્ન * (સિ. હે. ૮ । ૧ । ૧૪૫)

§ ૧૪. ષ=ઈ, ષ્ [જુઓ § ૧. (ગ)] ઈ

(ક) ષ=ઈ । લીહ=લેહ્યા (૩. ૧૨૩.); પરન્તુ લિહ (૨.૯૪)

§ ૧૫. ઓ=ઉ. [જુઓ § ૧. (ગ)]

(ક) અપભ્રંશમાં શબ્દાન્તગત ઓ નો ઉ થઈ જાય છે એટલું જ નહિ
પણ મધ્યગત ઓ નો ઉ થઈ જાય છે. દા. ત. રામુ<પ્રા. રામો <સં.
રામઃ । વિઝપં=સં. વિયોગેન (સિ. હે । ૮ । ૪ । ૪૧૯ ઉદાહરણ. ૫.)

§ ૧૬. ષે=ૈ [જુઓ § ૧. (ગ)], ષ, અહ

(ક) ષે=ૈ । અવરેક્ક=અપરૈક (૧. ૫૫.)

(ઘ) ષે=ષ । જેમિત્તિય=નૈમિત્તિક (૫.૯૨.) પેસુણ્ણઝ=પૈશુન્ય
(૫.૮૨)

(ગ) ષે=અહ । દહિવ=દૈવ (૩. ૧૦૨) કહ્કહ (૩.૬૬)

§ ૧૭ ઔ=ઔ [જુઓ § ૧. (ગ)], ઔ, અઝ.

(ક) ઔ=ઔ । જોવ્વણ=યૌવન, (૧.૯૭)સોક્કલ્લ=સૌખ્ય (૨.૨૬)

(સ) ઔ=ઔ । ઔસહિ=ઔષધિ (૫.૧૧૮)

(ગ) ઔ=અઝ । પઝર=પૌર(૫. ૩૮), કઝરવ=કૌરવ (૫.૨૬૭)
રઝહ=રૌદ્ર (૫.૫૬.) કઝલ=કૌલ (૫. ૬૨). સઝરો=શૌરિ (૫.૨૮૨.)

§ ૧૮. વિપ્રકર્ષસ્વર [Anaptyxis]

(ક) અ । દીહર=દીર્ઘ (૫.૧૦૧), સમસાણ=શ્મશાન (૩.૩૭)
સલહહ=શ્લાઘતે

(સ્વ) ઇ [૧] સંયુક્ત વ્યંજનમાં એક અનુનાસિક હોય તો સિવિળ=સ્વપ્ન (૫.૩૩)

[૨] સંયુક્ત વ્યંજનમાં એક ય્ હોય તો દા. ત. આરિય=આર્ય, અચ્છરિય=આશ્ચર્ય

[૩] સંયુક્ત વ્યંજનમાં એક ર્ હોય તો દા. ત. કિરિયા=ક્રિયા, ફરિસ=સ્પર્શ, વરિસ=વર્ષ (૫.૧૧.), સિરિ=શ્રી (૧.૧૩.), અમરિસ=અમર્ષ (૨.૬૧.), તમ્બિર=તામ્ર, (૬.૩૮) હરિસિય=દૃષ્ટ (૧.૪૧)

[૪] સંયુક્ત વ્યંજનમાં એક લ્ હોય તો દા. ત. કિલેસ=કલેશ (૧.૪), કિલિણ્ણ=કિલિન્ન (૫.૨૨.) અમ્બિલ્લ=આમ્લ

(ઙ) ણ । સંયુક્ત વ્યંજનમાં એક ઔષ્ટ્ય કે ષ્ હોય તો દા. ત. સુમરહ=સ્મરતિ (૪.૩૧૫)

§ ૧૯. સ્વરલોપ

(ક) આદિસ્વરલોપ [Aphaeresis]—[૧] સ્વરભાર વિનાનો આદિ સ્વર સામાન્યતઃ હ્રસ્વ થાય છે. દા. ત. હઁ=અહકમ્* (૩.૧૫.) હિઠ્ઠા=અઘસ્તાત્ (૪.૧૦૩.), વલગ્ગ=અવલગ્ન (૧.૭૫.) રણ્ણ=અરણ્ણ (૫.૧૮૪) રવિદ્=અરવિદ્ (૬.૪૦) બહસહ્=ઉપવિશતિ (૧૩.૬) વરિ=ઉપરિ (૭.૧૨૩)

[૨] કેટલાક નિપાતોનો આદિસ્વર હ્રસ્વ થાય છે. દા. ત. તો=અતઃ (૩.૩૪.) વિ=અપિ (૩.૬૮.), વ=ઈવ (૬.૧૦૧)

[૩] સંધિને કારણે આદિસ્વરનો લોપ [જુઓ §૨૩.(છ)] છન્દના કારણે પણ તેનો લોપ થાય છે [જુઓ. અ.પા. (ટિ.) ૧.૩૬.]

(ગ) અન્ત્યસ્વરલોપ તૃતીયા એકવચનના ઇન=અપબ્રંશ ઈ થતાં અન્તનો અ હ્રસ્વ થાય છે. રામેં=રામેણ

(ઘ) મધ્યસ્વરલોપ [Syncope] મધ્યગત સ્વરભાર વિનાના સ્વર — વિશેષતઃ અ હ્રસ્વ થઈ જાય છે. દા. ત. પોષ્ફલ=સં. પૂગફલ [જુઓ ટિપ્પણી ૧. ૩૬. સદર પ્રંથ] સમુષ્ણોણ્ણ=સમુષ્ણઓણ્ણઅ [૬. ૩૧] ભવિસત્ત=ભવિસ્સઅત્ત (૬.૨)

§ ૨૦. આદિસ્વરાગમ [Prothesis of Vowels]

इत्थि=स्त्री । आदिस्वरागम जूनी गूजरातीમાં અને अर्वाचीन बोळाती गूजरातीમાં वधारे प्रमाणमां देखा दे छे.

§ ૨૧. स्वरव्यत्यय [Epenthesis]

કેર (૨.૨૯.) < કાઈર * -કાઈરિઅ * -કારિઅ < સં. કાર્ય ।
પેરંત < પઈરંત-પઈરિઅંત-પરિઅંત < સં પર્યન્ત ।
વંમચેર < વંમચઈર * -વંમચરિય < સં. ब्रह्मचर्य ।

ગૂજરાતીમાં 'ધેર'=ઘરદ નો દાખલો આજ પ્રકારનો છે.

§ ૨૨. स्वरराग [Umlaut]

'સ્વરરાગ' એટલે શબ્દમાં અગ્રે આવેલા સ્વરને તેની પછી આવતા સ્વરનો રાગ-અસર લાગે; આ બિકારનાં દષ્ટાન્તો જૂની ગૂજરાતીમાં બહુ મોટા પ્રમાણમાં છે. અપઞ્ચમાં દા.ત. કરિમિ=કરમિ (૧૧.૫૧), કરિદ્=કરદ્, उच्छु=इक्षु(૧.૯.) સિવિણ=સ્વપ્ન (૫. ૩૩.) સાહાર=સહકાર (૧. ૧૭) અપ્પુણુ=આત્માનં (૫. ૬૮.)

§ ૨૩. स्वरसंधि

(ક) બે સમાન સ્વરોની સંધિ થતાં એક દીર્ઘ સ્વર બને છે દા. ત. કલ્લોલ+આવાસર્હિ=કલ્લોલાવાસર્હિ (૧. ૧૮.) કેસ+આવલિઝ=કેસાવલિઝ=કેસાવલિઝ (૧. ૩૩)

(ખ) સામાન્યતઃ અ (હ્રસ્વ કે દીર્ઘ) + ઇ=ઘ; અ (હ્રસ્વ કે દીર્ઘ) + ઊ=ઓ દા. ત. થળોવરિ (૧. ૭૩.)

અપવાદ:—પરંતુ ઇ કે ઊ પછી સંયુક્ત વ્યંજન આવે તો અ નો લોપ થાય છે દા. ત. કુસુમળહ+ઊજ્જલુ=કુસુમળહુજ્જલુ (૧. ૧૨) અધ્ધુમ્મીલિઝ (૧. ૪૭) સુરિન્દુ (૧. ૪૫) વણ્ણુજ્જલુ (૧. ૬૫.)

(ગ) અ+અ કે ઓ માં અ નો લોપ થાય છે. દા. ત. કીર+ઓલિઝ કીરોલિઝ (૧. ૩૮.)

(ઘ) ઇ, ઊ (હ્રસ્વ કે દીર્ઘ)=અસમાન સ્વર હોય તો સામાન્યતઃ અપ. ઞ્ચમાં સંધિ થતી નથી. (સિ. હે. ૮ | ૧ | ૬ |) દા.ત. તરંગિણીઝ અવર-ઝહઝ (૧.૩૧.)૬૦

અપવાદ—ઉપસર્ગના ઇ કે ઊ ની સંધિ સંસ્કૃતને અનુસરીને જ થાય છે.
પજ્જત=પર્યાસ (૧. ૮૧.)

(ચ) વ્યંજનલોપ પછી અવશિષ્ટ સ્વરને ઉદ્વૃત્ત સ્વર કહેવામાં આવે છે. આ પ્રકારના ઉદ્વૃત્ત સ્વરની સંધિ પૂર્વે આવેલા સ્વર સાથે થતી નથી. (સિ. હે. ૮। ૧। ૮।) દા. ત. મહુઅર, બડલ,

અપવાદ:—પરંતુ આવા ઉદ્વૃત્તસ્વરોની ક્વચિત્ સંધિ પણ થાય છે (સિ. હે. ૮। ૧। ૮। ટીકા) દા. ત. સાહાર < સહઆર < સં. સહ-કાર (૧. ૧૭); દવણા < દવણઅ < સં. દમનક (૧. ૧૭) મોર < મઝૂર < સં. મયૂર (૧૧. ૫૩) અંધાર < અંધઆર < સં. અંધકાર. (૨. ૧૨૩)

(છ) અ+અસમાન સ્વર હોય તો કેટલીક વાર અ નો લોપ થાય છે દા. ત. રાડલ < રાઅડલ < રાડલ (૩. ૧૧૬.) દેડલ=દેવકુલ (૭. ૮૩.)

(જ) સામાન્યતઃ વાક્યનાં મૂળગત કે ઉદ્વૃત્ત સ્વરોની સંધિ થતી નથી.

અપવાદ:—ળત્થિ < સં. ન અસ્તિ (૩. ૧૨૪)

(ઝ) આ વધા સંધિના નિયમો સામાન્ય છે; અને અપભ્રંશમાં છંદ ભાષાની ળઢળ, અને એવી અનેક અસરોને પરિણામે સંધિમાં શિથિલતા વ્યાપે છે.

§ ૨૪. ય અને ય શ્રુતિ

સિ. હે. ૮। ૧। ૧૮૦। અવર્ણો યશ્રુતિઃ ટીકા ઉપરથી એમ પ્રતીત થાય છે કે વ્યંજનલોપ પછી અવશિષ્ટ અ અને આ ની મધ્યે ય શ્રુતિ મૂકવામાં આવતી; જો કે ક્વચિદ્ ભવતિ કહી ઇ અને અ વચ્ચે પણ તે મૂકવામાં આવે છે. પિયઇ=પિષતિ. પ્રાકૃતસર્વસ્વ માં માર્કણ્ડેય એક અવતરણ ટાંકે છે: અનાદૌ અદિતૌ વર્ણો પઠિતવ્યૌ યકારવદિતિ પાઠશિક્ષા। પરંતુ હાથપ્રતો અને ખાસ કરીને જૈનહાથપ્રતો સિ. હે. ના આદેશ કરતાં ય આગળ જાય છે. અને ઉદ્વૃત્ત સ્વર દેખતાં જ હ્રસ્વતા (hiatus) ઢાંકવા ય મૂકી દે છે. દા. ત. ડયય (ડ+અય)=ડડય (૧. ૧.), કિય (કિ+અ)=કૃત, (૧. ૧) કેયાર (કે+આર)=કેદાર (૧. ૧૭) ચૂય (ચૂ+અ)=ચૂત (૧. ૩૭) इत्यादि વળી એમ પણ નથી કે આ નિયમ નિયમિત રીતે જલ્લવાય છે; કોઈ કોઈ વાર એમને એમ ઉદ્વૃત્ત સ્વર શ્રુતિ વિના પણ માર્ગ પડે છે.

અપભ્રંશમાં વ અતિ દેખા દે છે. સામાન્ય રીતે ડ અને ઓ પછી અ

આ આવતાં વ શ્રુતિ મૂકાય છે. સ્વરગગ (Umlaut) નો સિદ્ધાંત પણ શ્રુતિના આગમનમાં કારણભૂત હોય તો એમાં કાંઈ શંકા જેવું નથી. ખુબીની વાત એ છે કે ય કે વ શ્રુતિનો ધ્રુવ મેલ જ રહેતો નથી. લેખકના હંદ પર જ તે અવલંબે છે. લાયઈ (૨. ૧૦.) લાઘઈ (૩. ૫૩.) રૂવંતિ (૨. ૫૬.) સૂહવ=સુભગ (૫. ૧૫.) લાયણુ=લોચન (૬ ૫૪) સભૂવ=સમૂત (૩ ૩૬), સમુવંગમિય=સમુજંગા (૩. ૩૬) મલ્હિવ=મલ્હિકા (૧. ૧૦૧) ધણવાલની ભવિસત્તકહામાં પણ આમ જ છે. (જુઓ ભવિસત્તકહા G.O.S. XX Intro, P. 12); Les Chants Mystique de Kanha et de Saraha (Ed. Shahidulla Intro. Chapitre III)

૩. અસંયુક્તવ્યંજનવિકાર

§ ૨૫. સામાન્ય રીતે બધા ય આદિ વ્યંજનો અવિકૃત રહે છે.

અપવાદ:—પરંતુ કેટલીક વાર માળાની વશિષ્ટતા તરીકે કેટલીક વાર ફેરફાર થાય છે. દા. ત. દિહિ=ધૃતિ (૩. ૧૬) ધૂય=દુહિતા (૫. ૨૭૧) આદિ યનો અપભ્રંશમાં જ થાય છે. જાઈ=યાતિ (૨. ૬૩), જમલ=યમલ (૩. ૨૭.)

§ ૨૬. સ્વરોભવન (Vocalization)

એક જ શબ્દમાં સ્વરદ્વયાન્તર્ગત ક્, ગ્, ચ્, જ્, ત્, દ્, પ્, બ્, ય્, વ્ નો પ્રાયઃ લોપ થાય છે. (સિ. હે. ૮. ૧. ૧૭૭) ગઅ=ગત, જાઈ=યાતિ, ણડલ=નકુલ ૩૦

આ પ્રમાણે હ્રસ્વ થઈ વ્યંજનની હ્રસ્વતા ઢાંકવા ય, વ, શ્રુતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. (જુઓ § ૨૪.)

§ ૨૭. મહાપ્રાણકરણ (Aspiration)

એક જ શબ્દમાં સ્વરદ્વયાન્તર્ગત ચ્, ઘ્, થ્, ધ્, ફ્, મ્ નો પ્રાયઃ હ થઈ જાય છે. દા. ત. સાહા=શાખા, જયહરે=જગદ્ગૃહે, પિહુલ=પૃથુલ, અહર=અધર, મુત્તાહલ=મુક્તાફલ, સોહ=શોભા. આ પ્રમાણે Disaspiration (મહાપ્રાણત્યાગ) પણ ક્વચિત્ દૃષ્ટિગોચર થાય છે: દા. ત. વિચ્છોઅ < વિચ્છોહ=વિક્ષોભ (૪. ૧૭૪; ૫. ૭૭) ઉચ્ચિટ્ટ=ઉચ્છિટ્ટ (૬. ૨૦૮)

§ ૨૮. માર્દવપ્રક્રિયા (Softening)

શબ્દમાં સ્વરદ્વયાન્તર્ગત ક્, ત્, પ્ નો ગ્, દ્, બ્ થાય છે. (અનાદો

સ્વરસંયુક્તાનાં ક્ષત્તથપ્તાં ગદ્યબધ્વાઃ । સિ. હે. ૮ । ૪ । ૩૯૬ ।)
 આજ પ્રમાણે ટ્ નો ડ્ અને ટ્ નો ઢ્ થાય છે. દા. ત. મયગલ=મદ્ગલ,
 (૫.૧૧૭) વિપ્પિયગારુ=વિપ્રિયકારક (૨.૧૨૧) સાવરાહ=સાપરાધ,
 ષવ=પ્રવા (૧.૯), મંઢવ=મંઢપ (૧.૯) ૬૦

(અ) ટ્=દ્ શૌરસેનીની અસર હોય તો જ દેખા દે છે; પરંતુ સાહિત્યનું પ્રકૃષ્ટ અપભ્રંશ સામાન્યતઃ પ્રકૃષ્ટ પ્રાકૃત-મહારાષ્ટ્રીને અનુસરે છે. સિ. હે. ૮ । ૪ । ૩૯૬ । કધિદુ=કથિત । સિ. હે. ૮ । ૪ । ૪૫૫, ૩૭૨ । આગદો સિ. હે. ૮ । ૪ । ૩૬૦ કરદિ ચિદ્દિ । ૬૦ સિ. હે. ના અપભ્રંશના દૃષ્ટાંતમાં આ પ્રકારની શૌરસેનીની છાયા તેમ જ તત્કાલીન બોલીની છાયા પ્રકૃષ્ટ અપભ્રંશમાં મળેલી આવે છે તેનું કારણ એ જ છે કે લૌકિક પ્રચારમાં આવેલા દુહા ઇત્યાદિમાંથી આ ઉદાહરણો હેમચન્દ્રે લીધેલાં છે. ધ્વ=ધ્, થ્=ધ્, પ્=બ્, ફ્=ભ્ ની બાબતમાં તેમ જ સમજવું. હેમચન્દ્રે આપેલાં ઉદાહરણ સિવાય બીજે આવા વિકારનાં દૃષ્ટાંત દુર્લભ છે.

પ્રકૃષ્ટ અપભ્રંશ શૌરસેની કે લૌકિક બોલી કરતાં મહારાષ્ટ્રીને વધારે અનુસરે છે; એટલે softening (§ ૨૮.) કરતાં § ૨૬. અને § ૨૭ ને વધારે અનુસરે છે. ગુજરાતીમાં સ્વરીભવનની સાથે સાથે માર્દવપ્રક્રિયા દેખા દે છે; અને એમ કહીએ તો પળ ચાલે કે માર્દવપ્રક્રિયાનાં ઉદાહરણો કદાચ સ્વરીભવન કરતાં વધારે પ્રમાણમાં નીકળે.

(બ) ટ્=ડ્ । તઢ્=તટ (૧.૯૨), કવઢ્=કપટ(૫.૨૮), સુઢ્ઢ્=સુભટ (૩.૯૭.) કઢ્કલ્=કટાક્ષ (૧.૫૦), પઢ્ઢ્જંપઢ્=પ્રતિજલ્પતિ

ઠ્=ઢ્ । મઢ્=મટ (૫. ૨૩૦) વીઢ્=પોઠ (૬.૧૪૦.) ઇત્યાદિ.

(ક) પ્=વ્ । દીવ્=દ્વીપ (૬. ૨.) પાવ્=પાપ (૬. ૧૪.) ઇત્યાદિ.

§ ૨૮. સોષ્ણવ્યજ્ઞનનિધાન (Aspiration of Mutes)

(અ) ક્=ચ્ । નોચ્ચ < નવચ્ચી=નવ+ક્ષ (સ્વાર્થે) (૩.૧૮૪);
 ચ્ચેલ્લ=ચ્ચેલ્લિતિ; ચ્ચ્ચર=ચ્ચર (૬. ૪૨.)

ત્=થ્ આ પ્રમાણે બનતા થ્ નો હ્ થાય છે: ભારહ < ભારથ *
 < ભારત, (૫.૯૯)વસાહ < વસથિ * < વસતિ

पू=फ । फासुय=स्पाशुक (६. ३६.); फंसइ=स्पृशति (६. ८०);
फरसु=परशु

(आ) तृतीय व्यंजनने बदले चतुर्थ सोष्मव्यंजन प्रायः मूकतो नथी;
अपवादः—

[१] केटलांक दृष्टांतो ह् व्यंजनना स्वरभारने अंगे यता विचलनने लीधे बने छे दा. त. धूय (५. २७१.) < दुहिय (३. ९३.) < दुहित्; परंतु दिहि < धृति (३. १६.) अथवा बहिणि < भगिनी; घेप्पइ < √ गृह् (१०. ६०.); चिध=चिह्न (५. ७.) फंदइ=स्पंदते (६. ५४.) घरिणि= गृहिणी (४. ३१५.)

[२] केटलीक वार विस्मृत स्वरभारने लीधे उदभवे छे दा. त. भिसिणि= विसिनी (१. ५३.)

§ ३० दन्त्य व्यंजनने बदले कोई वार मूर्धन्य व्यंजन मूकवामां आवे छे.

त्=ट्=ड् [§ २८. (ब) । पडिउ=पतित (२. १८०.) पडाय= पताका (२. ८९.) पडिवत्त=प्रतिपत्ति (१. १०६.)

थ्=द । गंठिवाल=ग्रंथपाल (१. १७.)

द्=ड् । डहइ=दहति (२. २७.) खुडिय=क्षुदित (६. १५३.) डोलइ=दालायते (४. २४९.) डुकर=दुष्कर (२. ६२.)

घ्=ढ् । दिवड्ढ=द्वयर्थ (६. ६०.) वियड्ढ=विदग्ध (१. ९१.) वीसड् < विस्सड्ढ * < विस्सिड्ढ * =विस्त्रिग्ध (५. ५५.)

§ ३१. नीचे प्रमाणे व्यंजनोना खास फेरफारो ध्यानमां लेबाः—

(क) छ्=च्छ् । स्वरद्वयान्तर्गत छ् नो च्छ् थाय छे; परंतु शब्दनो आदि छ् अविकृत रहे छे. दा. त. छण्ण (१. ३.) छसिय (५. १२४)

(ख) ज्=ज् । याणिमो=जानीमः (६. ९४.) मागधीनी असर.

ज्=ज् । (सि. हे. ४ । ४ । ३९२ ।) जुजइ=व्रजति; खास बोलीमांथी हेमचंद्रे लीधेलो होवो जईए; कारण के अपभ्रंश साहित्यमां एनो प्रयोग देखा देतो नथी.

(ग) ट=ड् [§ २८. (ब)]=ल, कडियलि=कटीतटे (५. १६.)

(घ) ड्=ल् । क्रीडा=कील (५. ४२.) सोलस=षोडश, तलाउ= तडाग (१. ११८.) नियल=निगड (१. ८.) पीलिय=पीडित (१. ९.)

(च) तू=डू [§ ३०.] = लू । अलसी=अतसी (सि. हे. ८।१।२११)
विज्जुल्लिआ = विद्युतिका * (२.१२४), फुल्लइ < फुड्डइ
< फुड्डइ=स्फुटति (१३. ५२.)

तू=डू=रू । सत्तरी=सप्तति (सि. हे. ८।१।२१०)

(छ) थू=डू [§ २८.] = ढू [§ २८. (ब)] । सिढिल=शिथिल. (सि.
हे. ८. १. १२५.) पढम=प्रथम (२. ७१.)

(ज) [१] दू=डू=रू । एयारह=एकादश (३. ५१.) बारह=द्वादश
(३. ५२.); (सि. हे. ८।१।१२०) मां करली=कदली,
गग्गर=गद्गद (२. ७९) परन्तु (२. ५४.) मां गग्गिर
[§ ६. (क)] (सि. हे. ८।१।२१९।)

[२] दू=डू=लू । मलिउ=मृदितं (५. १८८) मलइ=मृद्राति
(३. १००) पलित्त=प्रदीप्त (सि. हे. ८।१।२१०।)
(६. १०४). पलिप्पंत=प्रदीप्यमान (५. ५८.) कालं-
बिणि=कादंबिनी (५. १३.)

(झ) पू=वू [§ २८.] = मू सुमिण<सुविण=स्वप्न; पामइ
< प्राप्नोति; मि < वि [§ १९. (क) [१]] = अपि (१. ५७.)
दुमय=द्रुपद (३. ४५.)

(ट) बू=मू । बोलीने अनुसरी, सि. हे. ८।१।२३९ कमंघ=कबंध;
तंमालु<तंबोलु=ताम्बूल (१. ३०.)

(ठ) मू=वू के वू । स्वरद्वयान्तगत म नो वू थाय छे (सि. हे. ८।
४।३९७।) जिव < जिवँ < जिम (३. १०.); सँवारिउ=
समारचित (६. १५.) केम्ब (५. २१८.) परंतु रवण्ण=रमण्य*
(१.३.) दवणा=दमनक (१.१७) पणविवि=प्रणम्य (५.१०७.)
सवण=श्रमण (५. २०८.) ध्वन्यात्मक अनुस्वारनी कैटलीक हाथ-
प्रतोमां अवगणना थवाने परिणामे वू ने बदले वू मालम पडे छे; अने
आ अवगणना एटले सुधी पहुँचे छे के मू मांथी आ प्रमाणे
परिणत थएला वू नो उ बई जाय छे दा. त. अवरउहउ=
अपरमुखिन्यः (१. १२.) भउहउ < भमुकाः * (१. ३२.)
णाउं=नाम (६. १८.)

- અપવાદ:—કેટલીક વાર આદિ મ્ નો વૂ થઈ જાય છે. દા. ત. વમ્મહ=મન્મથ (૫. ૧૪.) વમ્મ=મર્મન્ (૫. ૧૪; ૧. ૧૧.)
- (ડ) [૧] ય=જૂ । શબ્દના આદિ ય નો જૂ થાય છે. દા. ત. જઇ=યદિ (૨. ૩૭.) જસુ=યસ્ય (૭. ૭૯.) જૂહ=યૃથ ૨૦
- [૨] ય્=જ્જૂ કર્મેણિ પ્રયોગનો ય=જ્જૂ (પૂર્વે જો લીધે સ્વર હોય તો દ્રશ્વ કરી) કરવામાં આવે છે. દા. ત. કિજ્જઇ=ક્રોયતે; (૫ ૩૫.) દિજ્જઇ=દોયતે
- [૩] ય્=વ્, અ. ય અને વ્ શ્રુતિને પરિણામે ય્ ની કેટલીક વાર અ કે વ્ જેવી જ પ્રક્રિયા થાય છે. દા. ત. આયઇં (૩. ૭.) આવિજ્જઇ (૩. ૧૩૨.) મઝુર=મયૂર (૬. ૩૨.) હિયડ =હદય (૨. ૫૬.)
- [૪] ય=ઇ સંપ્રસારણ પ્રક્રિયાને લીધે તો આ વિકાર થાય છે એટલે જ નહિ, પરંતુ ઉચ્ચારણની સમાનતાને લીધે લહિયાઓ ય ને સ્થાને ઇ મૂકતાં સ્વચ્છાતા નથી. દા. ત. પઇંપિડ=પ્રજલ્પિતં (૨. ૧૯૭.) કેટલીક વાર લહિયાઓ આવા ઇ ને સ્થાને ઈ પણ મૂકે છે દેવઈ (૨. ૭૦) આણઈ (૫. ૨૬૭)
- (ઢ) ર્=લ્ । ચલણ=ચરણ (૬. ૫.) સાલણ=સ્મરણ (૬. ૩૨.) ચાલીસ=ચત્વારિંશત્ (૫. ૨૫૦.) સામિસાલ=સ્વામિસાર (૬. ૧૩૯.)
- (ણ) લ્=ળ્ । ણિઢાલ=લલાટ (૧. ૪૮) લ્=ર । કિર=કિલ (૬. ૨૦.)
- (ત) વ=વૈ । અને વૈ=મ । [§ ૩૧. (ઠ)] નાં જળાવેલી પ્રક્રિયાની આ પ્રતિગામી પ્રક્રિયા છે. જે હાથપ્રત પરથી સદર પ્રથમાં ઉદ્ધરણ લેવામાં આવ્યાં છે, તેમાં વૈ લેખવાની પ્રથા નથી. પરંતુ આ પ્રકારનું ઉચ્ચારણ વ્=મ્ થવાનો વચ્ચે સંભવિત છે. દા. ત. પિહિમિ =પૃથિવી (૧. ૫૩.), ઈમ (૨. ૪૪.) < ઈવ (૨. ૪૨.) = ઈવમ્ ; પરિમિય=પરિવૃત (૨. ૬૫.); જામ (૬. ૫.) < જાવ (૨. ૧૮૧.) < યાવત્ ; તામ (૬. ૬.) < તાવ (૨. ૧૮૨.) < તાલ્ન્.

વ=અ, ય, ઇ । સંભવ=સંભવઃ દીવ < દીવ=દ્વીપ (૬. ૨.)
 જિવ=જીવ (૬. ૬૬.) પયટ્ટ=પ્રવૃત્ત (૨. ૪૬.) પરંતુ પટ્ટટ્ટ=
 પ્રવૃત્ત (૨. ૮૭) પટ્ટટ્ટ=પ્રવિષ્ટ (૨. ૭૦) (૨. ૬૫.) દિઅહ
 =દિવસ (૨. ૫૧.) આ પ્રકારના વિકાર માટે ઉચ્ચારણ અને
 તેને અંગે આવતી ય અને વ શ્રુતિ જ જવાબદાર છે.

(થ) શ્=હ । ષહ=ઈદશ (૨. ૨૧.) તે જ પ્રમાણે તેહ, જેદ; સાહ=
 શશ્વત્ (સિ. હે. ૮. ૪. ૩૬૧)

શ્=સ્ । આ તો સામાન્ય જ પ્રક્રિયા છે. દા ત. દેસ=દેશ;
 ઉપરની ઇટલે શ્=હ ની પ્રક્રિયામાં આ અવાન્તર પ્રક્રિયા થઈ
 હોવી જોઈએ. મહારાષ્ટ્રીમાં ઈદશ નું ઇરિસ (૪. ૨૬૮.) અને તે જ
 પ્રમાણે જારિસ અને તારિસ રૂપો છે. અને આ પ્રમાણે
 પ્રાકૃતમાંથી આગળ આવતાં સ્ નો અપભ્રંશમાં હ થયો.

(દ) ષ્=હ । આ પ્રક્રિયા પણ અવાન્તર સ્ થઈને થઈ હોવી જોઈએ.
 ષહ ષહો; ષહુ < ષસો < ષપઃ ।

ષ્=છ । છ < છહ=ષષ્ (૫. ૨૫૧.); પાહાણ=પાપાણ (૫. ૧૩૭)

(ધ) સ્=હ । દિઅહ=દિવસ (૨. ૫૧.) છાહનરિ=પદ્ સમતિ
 જહિ, તહિ < જમ્સિ, તસ્સિ < યમ્મિન્ તમ્મિન્
 જણહં, જણાહં (< સામ * ષષ્ટો બહુવચનનો પ્રત્યય)
 =જનાનામ્ જાણહિ=જાનાસિ

(ન) હ । હ ની વિચલનક્રિયાથી કેટલાક અલ્પપ્રાણ સ્પર્શો(=વ્યંજનો)
 સોષ્મ વ્યંજનો બને છે. [§ ૨૯. (બ) [૧]]

કેટલીક વાર સ્=હ બની અલ્પપ્રાણ સ્પર્શ સોષ્મ વ્યંજન બને છે. દા. ત.
 સ્પંદતે < હ્પંદષ * વ્યત્યયથી પ્હંદષ=ફંદહ (૬. ૫૧.)

સ્પર્શતિ < હ્પસ્સહ વ્યત્યયથી પ્હસ્સહ=ફંસહ (૬. ૮૦.)

કેટલીક વાર સ્પર્શનું સોષ્મત્વ વૈદિક કાલનું ગૂજરાતીમાં માર્ગ પડે છે:
 દા ત સ્પર્શતિ (વૈદિક ધાતુ; સંસ્કૃત પાશઃ)=ગૂ. ફાંચવું

કેટલીક વાર સોષ્મ સ્પર્શનું કારણ હ માં હોતુ ય નથી; અને તે ઇન્ડો-
 આર્યન સોષ્મ સ્પર્શ હોય છે. દા. ત. ઇધ=આદં, દાઘ=દાહ [મરલાનો નિદાઘ]
 ઘાત-ઘાય [મરલાનો ઇન્, હ, ઇન્ યોગિકરૂપ] [જુઓ Bloch : L'Indo-
 -Aryan. P. 64-61.]

[૧] અનુસ્વારયુક્ત સ્વર પછી હ્ આવે તો હ્=ષ થાય છે; [૨] અને હ્ પછી જો અનુનાસિક વ્યંજન આવે તો હ્ નો વ્યત્યય થઈ, જે વર્ગના અનુનાસિક પછો તે આવ્યો હોય તે વર્ગના ચતુર્થ વર્ણમાં (સોષ્ઠ વ્યંજનમાં), ફેરવાઈ જાય છે. આમાં ઉદાહરણોમાં પણ સોષ્ઠ વ્યંજન હ્ નો પૂર્વકાલીન પણ કોઈ વાર હોય. દા. ત. [૧] સંઘારણ=સંહારણ (૪. ૩૮.) સિંઘ=સિંહ (ધિ. હે. ૮. ૧. ૧. ૨૬૪.) ૬૦ [૨] ચિંધ=ચિહ્ન, વંભ=વ્રહ્મન્ (૫. ૭) વંભણ=વ્રાહ્મણ, (૭. ૧૬.) (સ=૧૩. ૨૪) આસંઘદ્ < આસંહદ્ * < આશંસતે (૫. ૧૪૦.), સંભરદ્ < સમ્હરદ્ * < સંસ્મરતિ ૬૦

§ ૩૨. વ્યંજનદ્વિર્ભાવ (Doubling of Consonants)

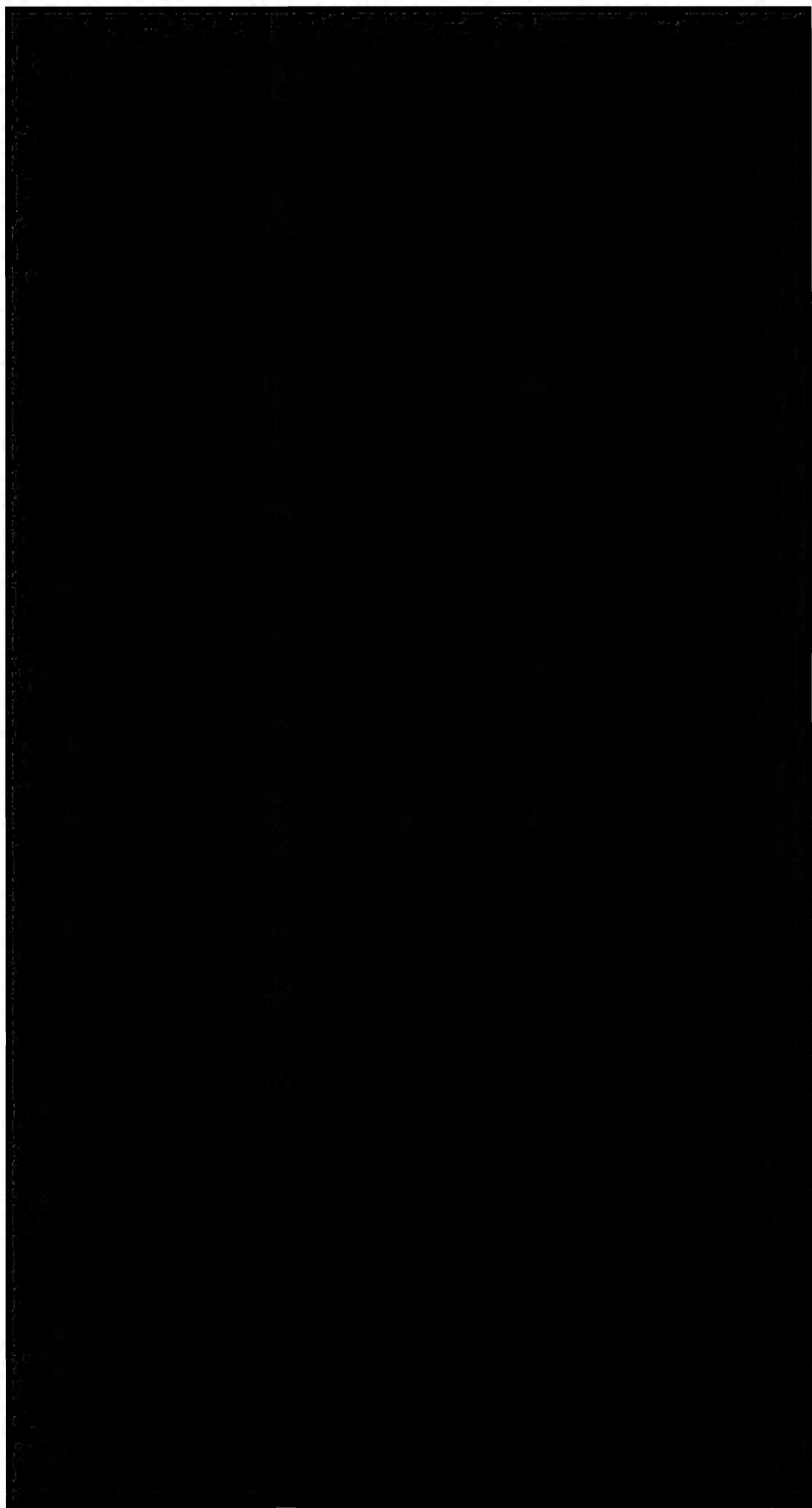
૧સ. હે ૮. ૧. ૨. ૧૮-૧૯ માં વ્યંજન દ્વિર્ભાવનાં દૃષ્ટાન્તો આપેલાં છે સદર પ્રત્યની ટિપ્પણો (૧. ૫૧)માં પણ આની વિવેચના કરી છે.

પ્રો. પીશલના અભિપ્રાયે કેટલાંક વ્યંજનદ્વિર્ભાવનાં દૃષ્ટાન્તોમાં વૈદિક સ્વરની અસર રહેલી છે: દા. ત. જિત્ત=જિત (૫. ૧૭૧.) કેત્થુ=કથા, (૪. ૧૬૪.) ફુદ્દૃ=સ્ફુટતિ, ઉજ્જુ=ઋજુ ૬૦ આ જ નિયમને આધારે સ્વાર્થ તદ્વિત ફલ્લ, ઉલ્લ ૬૦ ને તે સમજાવે છે. કેટલીક વાર કાવ્યમાં ળંદની આવશ્યકતાને અનુસરી દ્વિર્ભાવ કરવામાં આવે છે. કેટલીક વાર વ્યંજનતત્ત્વ ટકાવવા તથા શબ્દની માત્રા સાચવવા પણ આ પ્રકારે દ્વિત્વ કરવામાં આવે છે દા. ત. અદ્ધિ (૫. ૨૦૬.).

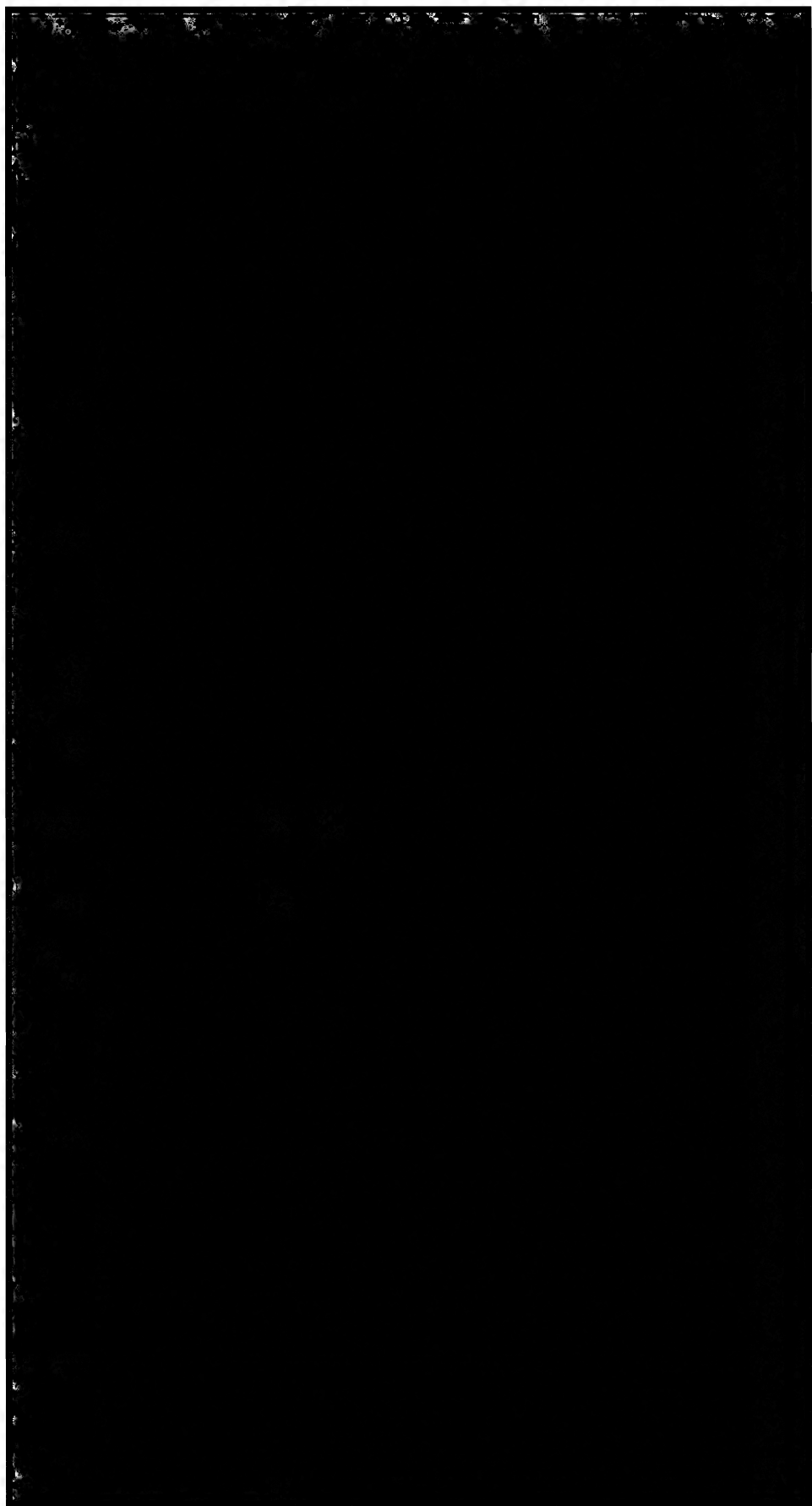
દીર્ઘ સ્વર પછીના વ્યંજનને બેવડાવી દીર્ઘ સ્વરને દ્વિત્વ બનાવવાની પ્રક્રિયા પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે: દા. ત. પુજ્જ=પૂજા (૧. ૯૦.) જોવ્વણ=યૌવન (૧. ૯૮.) અહ્લીણ=આલીન (૧. ૩૩) પહુત્ત=પ્રભૂત (૧. ૭૪.) દુક્કદ્ ઢોકતે (૧. ૪૯) ૬૦

કેટલાક વિદ્વાનો પ્રો. પીશલના અભિપ્રાયનો અસ્વીકાર કરે છે; અને દ્વિર્ભાવને ભ્રાન્તાનુકૃતિ (False Analogy) કહેવાયો સમજાવે છે: દા. ત. ઉપ્પરિ < ઉપરિ (૧. ૫૧) ભ્રાન્તાનુકૃતિ-પરુપ્પર=પરસ્પર જેમાં પ્પ યથા-સ્થાન છે સુક્કિઝ < સુકૃત (૬. ૨) ભ્રાન્તાનુકૃતિ-દુક્કિઝ=દુકૃત જેમાં ક્ક યથાસ્થાન છે. પવિસ્સમાણણ=પ્રવિશતા (૬. ૭૪.) માં સ્સ ળંદોમેલ્લા ધાતર અથવા કર્મણિ અને કર્તરિ પ્રયોગનો ભ્રાન્તિથી ઉદ્ભૂત છે. વિણિ < ઢૌં એ તિણિ < ત્રીણિ ની ભ્રાન્તાનુકૃતિ છે. પ્રો. પીશલના અભિપ્રાય કરતાં આ અભિપ્રાય વધારે ઠીક છે.

(૧) જે આદિ સંયુક્ત વ્યંજનનો દ્વિતીય વ્યંજન યૂ, રૂ, લૂ, વૂ હોય તેમાં પ્રથમ વ્યંજન રાક્ષી દ્વિતીયનો શ્લોપ કરવામાં આવે છે.

યૂ । જોહસિહ=જ્યોતિષિન્ (૩. ૨૯.) ચુક્કી=ચ્યુતા (૩. ૬૯.)
વાવારહ=વ્યાપાર (૧. ૭૮.) ચયહ=ત્યજતિ. (૪. ૨૨૪.)
વામોહ=વ્યામોહ (૧. ૬૬.)

રૂ । કીલ=ક્રોડા (૧. ૫૬.) પહિવત્ત=પ્રતિપત્તિ (૧. ૧૦૬.)
સુવ્વહ=શ્રુ+અતિ (૧. ૧૧૦.) પેમ્મ=પ્રેમન્ (૫. ૨૩) ૬૦
વૂ । જાલહ=જ્વાલયતિ (૫. ૪૦.) સર=સ્વર (૫. ૨૪૯.) દીવ=
દ્વીપ (૬. ૧.)

(૨) ર ની પૂર્વે સ્ કે કોઈ બીજા વ્યંજન, વૂ ની પૂર્વે સ્ તો કેટલાંક ઉદાહરણોમાં વિપ્રકર્ષ સ્વરનો પ્રક્ષેપ કરવામાં આવે છે; અને લૂ ની પૂર્વે કોઈ પળ વ્યંજન આવ્યો હોય તો પળ આ જ પ્રક્રિયા યાય છે. (જુઓ § ૧૮.)

(૩) સંયોજન (Assimilation): સામાન્ય રીતે આદિ સંયુક્ત વ્યંજનોના પ્રકારોમાં આદિ સ્ યુક્ત સંયુક્ત વ્યંજનોમાં સંયોજન થાય છે.

(ક) સ્+કોઈ પળ વર્ગનો પ્રથમાક્ષર (તાલ્લવ્ય અને મૂર્ધન્ય વર્ગના પ્રથમાક્ષર વિના)=તે જ વર્ગનો દ્વિતીયાક્ષર (આ પ્રક્રિયામાં સ્=હ થઈ તેનો વ્યત્યય થાય છે અને સ્પર્શને સોષ્મત્વ અર્પે છે) દા. ત. સ્વંધ=સ્કંધ (૩. ૨૦૧)
સ્વલિય=સ્વલિત (૫. ૧૮.) થંભ=સ્તંભ (૬. ૧૦૬.) થુહ=સ્તુતિ (૬. ૧૫૬.) થળ=સ્તન (૧. ૭૪) ફંસહ=સ્પૃશતિ (૬. ૮૦) ફંસહ=સ્પંદતે (૬. ૫૪.) થોવ=સ્તોક (૬. ૫૫.) [જુઓ § ૩૦(ન)]

(સ્વ) સ્+તાલ્લવ્ય અને મૂર્ધન્ય સિવાય કોઈ પળ વર્ગનો દ્વિતીયાક્ષર= તે જ વર્ગનો દ્વિતીયાક્ષર દા. ત. સ્વલહ=સ્વલિત (૧. ૨૬.) થિઅ=સ્થિત (૩. ૫૦.) ફાર=સ્ફાર (૫. ૫૮.)

—પરંતુ સામાન્યતઃ ઉપરનો નિયમ હોવા છતાં કોઈક દૃષ્ટાંતોમાં સ્=હ ની બસર સોષ્મ વ્યંજન પર નિષ્ફલ જતાં બીજા અક્ષરો ઉપર સંક્રમે છે. દા. ત. ફહિય=સ્ફટિક ભવિસ્યત્તસદામાં વ્યાપૃત છે; છતાં વધારે પ્રચલિત રૂપ ફલિહ=સ્ફટિક (૧. ૬૦) માં અંતિમ અ=હ તે આદિ સ્ ને લીધે. તે જ પ્રમાણે થાહ < હ+થાઅ=સ્થાત*(૫. ૧૨૨.) ચિહુર < શ્ચિકુર * =ચિકુર

(ગ) સ્ન્=ણહ । ણહાઈવિ=સ્રાત્વા (૫. ૧૦.) પન્તુ ણેહ=સ્નેહ
(૫. ૧૬.) સ્મ=સ । સરહ=સ્મરતિ (૬. ૧૨.) અને સુમરહ
(૪. ૧૩૫.)

શબ્દાન્તર્ગત સંયુક્તવ્યંજન.

§ ૩૮. શબ્દાન્તર્ગત સંયુક્ત વ્યંજન નીચે પ્રમાણે અપભ્રંશમાં હોઈ શકે:—

[૧] બંને ય એક જ પ્રકારના વ્યંજન હોય; દા. ત. વુત્ત, મુક્ક, સ્વગ્ગ
૬૦ કે પ્રથમ વ્યંજન + દ્વિતીય (તે જ વર્ગના) સોષ્મ વ્યંજન = સંયુક્ત
વ્યંજન દા. ત. અક્કર, વગ્ધ, અચ્છ, વજ્ઞ, અદ્ઢ, અઙ્ઢ, અત્થ,
અદ્ધ, પુષ્ફ, સઘ્ભાવ ૬૦

[૨] ણહ, મ્હ, લ્હ દા. ત. કણહ, પમ્હ, પલ્હત્થ (સિ. હે. ૮ ।
૪ । ૨૦૦; જો કે અપભ્રંશમાંથી લ્હ અદૃશ્ય થતો જાય છે.)

[૩] વ્યંજન+ર (સિ. હે. ૧ । ૪ । ૩૯૮-૨૯૯. જુઓ § ૩૭.)
કેવલ બોલીમાં, પ્રકૃષ્ટ અપભ્રંશમાં નહિ.

[૪] અનુનાસિક વ્યંજન + વ્યંજન, હાથપ્રતોમાં અનુનાસિક વ્યંજનને
પૂર્વ સ્વર પર અનુસ્વાર મુકી બતાવવામાં આવે છે દા. ત. સિંચહ. હંમુહ
કે હમ્મુહ ૬૦

§ ૩૯. સંસ્કૃતને પ્રકૃતિ લેખી, નીચે જણાવેલી પ્રક્રિયા અપભ્રંશમાં માલમ
પડે છે:

[૧] સંયોજન (Assimilation)

(અ) પ્રગામી સંયોજન (Progressive Assimilation).

(બ) અનુગામી સંયોજન (Regressive Assimilation)

(ક) વિશિષ્ટ સંયોજન (Special Assimilation).

સંયોજન થતાં સંયુક્ત સ્વરની પૂર્વે દીર્ઘ સ્વર હોય તો તે દ્વિસ્વ થાય છે.

[૨] પ્રતિસંયોજન (Simplification) આ પ્રક્રિયા સંયોજનથી
ઉઠતી જ છે તેથી તેને પ્રતિસંયોજન એડું અભિધાન આપેલું છે.

(અ) સંયુક્ત વ્યંજનની સંયુક્તતા દૂર કરવી હોય તો તેની પૂર્વેના દ્વિસ્વ
સ્વરને દીર્ઘ કરવો અને સંયુક્ત વ્યંજનને અસંયુક્ત કરવો; દા. ત. સહસ્સ
<સહસ્ર (સંયોજન); સહાસ <સહસ્સ (પ્રતિસંયોજન) (૩. ૬૧.) આ

પ્રચારનાં દૃષ્ટાન્તો અપભ્રંશમાં બહલે છે. પ્રાકૃતમાં આ પ્રક્રિયાનાં પરિમિત સ્થાનો સિ. હે. ૮ । ૨ । ૧૨ । માં નોંધ્યાં છે.

(બ) સંયુક્ત વ્યંજનની સંયુક્તતા દૂર કરવા, પૂર્વેના સ્વરને અનુસ્વાર અર્પી તેને લીધે બનાવવો અને સંયુક્ત વ્યંજનને અસંયુક્ત કરવો. દા. ત. મંત < મન્ત (૧. ૨૧.) જુઓ સિ. હે. ૮ । ૨ । ૧૨ ।

§ ૪૦. (પ્રગામી સંયોજન) (Progressive Assimilation).

ક્ર + ત = ત્ત । જુત્ત=યુક્ત, રત્ત=રક્ત ।

ક્ર + પ = પ્પ । બપ્પહરાઅ=વાકપતિરાજ ।

ગ્ + ધ = ઙ્ઘ । મુઙ્ઘ=મુગ્ધ ।

દ્ + ક = ક્ક । છક્ક=ષટ્ક ।

દ્ + ત = ત્ત । છત્તીસ=ષટ્તિશત્ ।

દ્ + પ = પ્પ । છપ્પય=ષટ્પદ ।

ઙ્ + ગ = ગ્ગ । સ્વગ્ગ=સ્વડગ ।

ઙ્ + જ = જ્જ । સજ્જો=પડ્જ ।

ઙ્ + વ = વ્વ । છવ્વોસ=ષડ્વિંશતિ ।

ત્ + ક = ક્ક । ઉક્ક=ઉત્ક ।

ત્ + પ = પ્પ । ઉપ્પલ=ઉત્પલ ।

ત્ + ફ = ફ્ફ । ઉપ્ફુલ્લ=ઉત્ફુલ્લ ।

દ્ + ગ = ગ્ગ । ઊગ્ગીરદ્=ઉદ્ગીરતિ ।

દ્ + બ = બ્બ । ઉબ્બોહ=ઉદ્બોધ ।

દ્ + મ = મ્મ । સમ્માવ=સમ્માવ ।

પ્ + ત = ત્ત । સુત્ત=સુત્ત ।

વ્ + જ = જ્જ । સ્વજ્જ=કુજ્જ ।

શ્ + દ = દ્દ । સદ્દ=શબ્દ ।

શ્ + ધ = ઙ્ઘ । લઙ્ઘ=લઘ્વ ।

§ ૪૧. અનુગામી સંયોજન (Regressive Assimilation)

(ક) સામાન્ય વ્યંજન+અનુનાસિક વ્યંજન=સામાન્ય વ્યંજનનું દ્વિત્વ

ગ્ + ન = ગ્ગ । અગ્નિ=અગ્નિ ।

ત્ + ન = ત્ત । સવત્તિ=સપત્ની ।

ગ્ + મ = ગ્ગ । જુગ્ગ=યુગ્મ ।

કૂ + મ = વ્પ । રુપ્પિણિ=રુક્મિણી ।

ત્ + મ = વ્પ । અવ્પા=આત્મન્ ।

પરંતુ, જ્ + જ (જ્ઞ) = જ્ઞજ્ઞ । આજ્ઞ < અજ્ઞા=આજ્ઞા (૫.૨૬૭)

સાજ્ઞ=સંજ્ઞા (૫.૫૫.)

(ખ) સામાન્ય વ્યંજન+અન્તઃસ્થ=સામાન્ય વ્યંજનનું દ્વિત્વ:—

કૂ + ય = ક્ક । વક્ક=વાક્ય ।

કૂ + ર = ક્ક । ચક્ક=ચક્ર ।

પ્ + લ = વ્પ । ત્રિવ્પવ=ત્રિવિલ્લવ ।

કૂ + વ = ક્ક । પિક્ક=પક્વ ।

અપવાદ:—દ્ + વ = ઢવ । ઉવ્વિગ્ગ=ઉદ્વિગ્ન । ઉવ્વરિય = ઉદ્વૃત (૧.૭૦.)

(ક) અનુનાસિક વ્યંજન+અન્તઃસ્થ=અનુનાસિકવ્યંજનનું દ્વિત્વ.

ન + ય = વ્ણ । કવ્ણ=કન્યા । (૩. ૨૦.)

મ્લ અને મ્લ માટે તો વર્ણપ્રક્ષેપ કરવામાં આવે છે. [§ ૩૪.]

§ ૪૨. અન્તસ્થમાં સ્વતઃ દ્વિત્વને પામતા લ્ અને વ્ છે. ય્ દ્વિત્વને પામતાં જ્ માં ફરી જાય છે. ર્ નું દ્વિત્વ થતું જ નથી. અન્તસ્થનો અંદર અંદર સંયુક્તવ્યંજન બને, તો દ્વિત્વપ્રક્રિયામાં પ્રધાનત્વનો અનુક્રમ લ્, વ્, ય્ છે, વા. ત. કલ્લ=કલ્ય (૩. ૧૧૪.) કવ્વ=કાવ્ય (૪. ૨.)

દુલ્લલિય=દુર્લલિત (૩. ૨૨.) સવ્વ=સર્વ (૩. ૧૭૬.)૬.

§. ૪૩. કેટલાંક સંયુક્તવ્યંજનોની વિકારપ્રક્રિયા શાસ હોય છે; જેમાંના મુખ્યથી માર્ગદર્શી પ્રક્રિયાનો ઉલ્લેખ જ સંક્ષેપમાં નીચે આપવામાં આવ્યો છે.

(ક) ક્ષ્=આદિમાં ક્ષ, ક્ષ્, ક્ષ્, ક્ષ્ । ક્ષાર=ક્ષાર (૨. ૮૨.)

ક્ષવણ=ક્ષપણક (૧૩. ૧૫.) છ્ણ=ક્ષણ (૬. ૧૪૮.)

છ્ણાર=ક્ષાર (૭. ૧૪૨.) ક્ષ્ણિજ્જહ=ક્ષીયતે (૩. ૫૬.)

ધિત્ત=ક્ષિત (૫. ૨૦૮.)

શબ્દાન્તર્વર્તી હોય તો, કચ્, ચ્છ, જ્ઞ । કડકચ્=કટાક્ષ (૨. ૭૫) વિષચ્ચેવ=વિષ્ણેષ (૨. ૭૫.); રિચ્છ=ઋક્ષ (૨. ૫૮) તચ્છ=તક્ષ (૨. ૫૮.) વિચ્છોદ્ધ=વિક્ષોભિત (૫. ૭૭.); ઉજ્જ્ઞર=ઉત્ક્ષર* (૧. ૧૦૩.) કોદ્ધક વાર હ પળ થાય છે [કચ્ > ચ્ > હ] દા. ત. નિહિત્ત=નિક્ષિત (૫. ૧૧૮.) [સિ. હે. ૮. ૨. ૧૭-૨૦.]

(ખ) ઞ, ટ્સ, ટ્સ=ચ્છ । મિચ્છત્ત=મિથ્યાત્વ (૫. ૧૬૩.) અચ્છેરય=આશ્ચર્યક (૬. ૧૧૬.) મચ્છર=મત્સર (૨. ૧૧૩.) ઉચ્છવ=ઉત્સવ (૪. ૨૮૪.) અચ્છર=અપ્સરસ્ (૧. ૪૫.) ૬૦ [સિ. હે. ૮. ૨. ૨૧.]

(ગ) ળમાક્ષર+ પ્રથમ અઘોષ વ્યંજન એમ બનેલો સંયુક્ત વ્યંજન આદિમાં આવતાં દ્વિતીય સોષ્મ અઘોષ વ્યંજન થઈ જાય છે; સ્વરદ્વયાન્તર્ગત એવો સંયુક્ત વ્યંજન આવતાં પ્રથમ અ ા ષ અને દ્વિતીય સોષ્મ વ્યંજનના બનેલો સંયુક્ત વ્યંજન થાય છે. [§૩૧.ન)]

(ઘ) દન્ત્ય વ્યંજનને સ્થાને તાલબ્યનો આદેશ:—ત્ય, થ્ય, ઘ્ય, ધ્ય=ચ્ચ, ચ્છ, જ્જ, જ્ઞ । અચ્ચંત=અત્યન્ત (૩. ૬) પચ્ચકચ્=પ્રત્યક્ષ (૨. ૪૧), મિચ્છત્ત=મિથ્યાત્વ (૫. ૧૬૩); અજ્જુ=અઘ (૧. ૯૫.) ઉજ્જાણ=ઉદ્યાન (૧. ૧૪.); મજ્જ=મધ્ય (૧. ૩૪) જુજ્જહો=યુધ્યત (૧. ૪૭); સિ. હે. ૮. ૨. ૧૫. ત્વ-થ્વ-ઢ્ઢ-ધ્વાં ચ-છ-જ જ્ઞાઃ ક્વ-ચિત્ । નાં ઉદાહરણો માગ્યે જ મળે છે એટલે નોધ્યા નથી.

(ચ) દન્ત્ય વ્યંજનને સ્થાને મૂઘન્યનો આદેશ:—પઙ્ગટ્ટ=પ્રવૃત્ત (૩. ૧૮૭.) મટ્ટો=મૃત્તિકા (૧૩. ૧) પઙ્ગટ્ટ=પત્તન (૧. ૭) વટ્ટિ=વર્તિ (૨. ૮૭.) વિચ્છટ્ટ=વિચ્છર્દ (૨. ૧૦૫.) છિટ્ટ=છિદ્ર (૧૧. ૬૫) વિચ્છટ્ટ=વિદગ્ધ (૧. ૯૧.) વટ્ટિય=વર્ધિત (૧. ૧૩૫.) થટ્ટ=સ્તબ્ધ (૧૦. ૨૪.) ગાંઠવાલ=ગ્રન્થિપાલ (૧. ૧૭.) ૬ [સિ. હે. ૮. ૨. ૩૫-૪૧.]

(છ) સંયોજન (Assimilation) અથવા ભાષાવિશિષ્ટતા (dialectal peculiarity) થી બનેલા ત્ત, પ્પ, ક્ક કેટલીક વાર એકબીજાને સ્થાને પેરવદા થાય છે. દા. ત. ચુક્ક < ચુત્ત < ચ્યુત (૩. ૬૨.); જુપ્પઈ < જુત્તઈ < મૂત્તકૃદંત યુક્ત.માંથી ક્રિયાપદ (૩. ૮૨.); લુક્ક < લુત્ત < લુત્ત (૪. ૨૭૮.); બુક્ક અથવા બુક્ક < બુત્ત < વક્ત * (૫. ૨૭૨=બોક્ક; સિ.

દે. ૮. ૪. ૧૯=ચુક્રદ્); સવક્તિ < સવત્તિ < સપત્ની (જુઓ લક્ષ્મણ-ગણિન્-સુપાસનાહચરિય, પ્રસ્તાવના. સં. પં. હરગોવિંદદાસ. આ શબ્દ તે પ્રથમાં વ્યાપૃત છે.) કપ્પદ્ < કત્તદ્ < સં. √કૃત્ (સિ. હે. ૮. ૪. ૩૫૭)

(જ) ણ=દ્ । વિદ્ < વિણ્દુ < વિણ્ણુ (પ. ૨૧૪)

(ઞ) હ્=મ્ભ । જિંભા=જિહ્વા (૩. ૮.), જો કે જીહ્વા (૧. ૧૨૨) પળ રૂપ છે. વિંભિડ < વિમ્હિડ < વિસ્મિત (૧. ૬.)

રૂપરચના

૧. નામરૂપ.

§ ૪૪. વ્યંજનાન્ત નામ અપભ્રંશમાંથી વસ્તુતઃ અદૃશ્ય જ થઈ ગયા છે; તો પણ કોઈ વાર વપરાયલાં દીઠામાં આવે છે. ત્, ન્, સ્-વ્યંજનાન્ત નામોના અવશેષ કદીક દૃષ્ટિગોચર થાય છે. દા. ત. વંભાળ=વ્રહ્માળઃ (૨. ૧૦૭.) રાયાળો=રાજાનઃ (૪. ૨૨૫.) વડ્ણો=વ્રતિનઃ (૪. ૨૨૮.) આવા અવશેષો અર્ધમાગધીમાં અને તેના પછી પ્રાકૃતમાં વધારે છે. અપભ્રંશમાં તો લગભગ હુત્ત જ છે.

વ્યંજનાન્ત નામોમાં વે પ્રકારના ફેરફાર કરવામાં આવે છે: [૧] કેટલીક વાર અન્ત્ય વ્યંજન દૂર કરવામાં આવે છે: દા. ત. મળ=મનસ્ (૧. ૯૨.) જગ=જગત્ (૬. ૪૩.) અપ્પ=આત્મન્ (૭. ૬૦.) મળહારિ=મનોહારિણી (પ. ૧૭૯.) [૨] કેટલીક વાર અન્ત્ય વ્યંજનમાં અ ઊમેરી અકારાન્ત નામ પ્રમાણે તેની ગણના થાય છે; છીલિંગે આ કે ઇ ઊમેરવામાં આવે છે. દા. ત. જુવાળ=યુવન્ (પ. ૧૧૦), આડસ=આયુષ્ (૨. ૧૯.) અપ્પળ=આત્મન્ (૭. ૫૬.) ૩. [૩] ઋકારાન્ત નામના ઋ=અર કરવામાં આવે છે. દા. ત. પિયર=પિતૃ (૪. ૮૯.) માયર=ભ્રાતૃ (પ. ૧.) ૪. પળ ભત્તાર=ભર્તૃ (પ. ૩૧.) સસ=સ્વસ્તૃ (૩. ૬૬.); માય, માઈ=માતૃ (૩. ૧૦૭); માઈ=ભ્રાતૃ (૧. ૧૪૫.) ૫. સંસ્કૃતાનુસારી વિકૃતિ છે. [૪] અત્-અન્તી વર્તમાનકૃદન્તો અને વત્-અન્તી નામના અન્ત અન્ત અને વન્ત થઈ જાય છે. મત્ નો મન્ત કે વન્ત થઈ જાય છે. કોઈ વાર પ્રાકૃતને અનુસરી ત્ એકલો પણ ત્વજી દેવામાં આવે છે દા. ત. ભયવ=ભગવત્ [૫] છીલિંગી આકારાન્ત અને ઈકારાન્ત નામનો અન્ત્ય સ્વર હ્રસ્વિત કરવામાં આવે છે. દા. ત. કોલ=

ક્રીડા, સિયય=સિકતા (૧. ૮૬.) પડિમ=પ્રતિમા (૧. ૮૭.) પુજ્જ=પૂજા (૧. ૯૦); વેણિ=વેણી (૩. ૨૪.) માલહ=માલતી (૧. ૩૧) સયલિધિ=સૈરન્ધ્રી (૩. ૩૨.) કિકરિ=કિકરી (૩. ૩૩.) જવઠ્ઠે જ દીર્ઘ સ્વર રાખવામાં આવે છે. દા. ત. જિંભા=જિહ્વા (૩. ૮.) કોઈ વાર આકારાન્ત હ્રસ્વિત કરી તેમાં ઇ ળમેરી, ઇકારાન્ત કરવામાં આવે છે. દા. ત. ણિસિ=નિશા (૧. ૨.) કહ્વિ=કથા (૩. ૧૮૭.).

આ પ્રમાણે પુલ્લિંગ, સ્ત્રીલિંગ અને નપુંસકલિંગમાં, અ, ઇ અને ઉ-અન્તનાં જ નામ હોય છે. આ, ઈ, ઊ—અન્તમાં સ્ત્રીલિંગી નામો વિકલ્પે આવે છે.

§ ૪૫. અપભ્રંશમાં બે જ વચન હોય છે—એકવચન અને અનેકવચન. દો, બે એ બે દ્વિવચનનાં રૂપ સિવાય અપભ્રંશમાં દ્વિવચન નથી.

§ ૪૬. સામાન્ય રીતે અપભ્રંશમાં જાતિ સંસ્કૃતને અનુસરે છે. પરંતુ તેમાંય અવ્યવસ્થા તો છે જ. તેટલા જ માટે સિ. હે. ૮. ૪. ૪૪૫ માં લિંગને અપ-ભ્રંશ વિષયે અતન્ત્ર કહ્યું છે. દા. ત. કઢકઘઈ=કટાક્ષાન્ (૬. ૯૯.), દેસઈ=દેશાન્ (૬. ૧૦૦), આરંભઈ=આરંભાન્ (૬. ૧૦૭.) ઇ.

§ ૪૭. સંસ્કૃતની સરસામણીમાં પાલી અને પ્રાકૃતમાં વિભક્તિઓનો હાસ થયેલો છે. પાલીમાં પળ ચોથી અને છઠ્ઠી વિભક્તિઓનો ભેદ અદૃશ્ય થતો જાય છે. અપભ્રંશમાં તો વિભક્તિઓનો હાસ એથી પણ અધિક છે. પ્રાકૃતમાં દેશા દેતો ચતુર્થી અને છઠ્ઠીનો ભેદાભાવ (વરુચિ. પ્રાકૃતપ્રકાશ ૬. ૬૪. ચંડ. ૨. ૧૩.) અપભ્રંશમાં તો છે જ. ચતુર્થી અને દ્વિતીયાનો ભેદ કોઈ વાર નષ્ટ થાય છે. (જુઓ અ. પા ટિપ્પણી. ૧. ૯૪-૯૭-૧૦૭.) સપ્તમી અને તૃતીયાનાં એકવચન અને અનેકવચનનાં રૂપ કેટલેક દરજ્જે સરસાં બની જાય છે. પ્રથમા અને દ્વિતીયાનો ભેદ પણ જાણો રહેતો નથી. કોઈવાર પંચમી અને ષષ્ઠીનાં એક વચન પણ સરસાં થઈ જાય છે. આ બધી વાબતો નીચેનાં રૂપ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે.

§ ૪૮. અકારાન્તનામનાં રૂપ (પુલ્લિંગ)

નીચે એક જ નામ લઈને સુગમતા ધાતર રૂપ આપવામાં આવેલાં છે.

પુત્ત (પુલ્લિંગ)

એકવચન:—

પ્રથમા. પુત્તુ (૧. ૪.) પુત્ત (૧. ૬) પુત્તો (૫. ૫૩.) પુત્તઊ (૧. ૬૨.)
પુત્તઁ (૧. ૩.)

દ્વિતીયા. પુત્રુ (૧. ૮૭.) પુત્ર (૨. ૮.) પુત્રહો (૧. ૧૦૭.) પુત્રં (૬. ૨૯)

તૃતીયા. પુત્તેણ (૧. ૧૦૨.) પુત્તિણ (૧. ૧૧૫.) પુત્તે (૧. ૮૦.) પુત્તે
(૧. ૧૦.) પુત્તિ (૬. ૧૬.) પુત્તિ (૫. ૯૬.) પુત્તિં (૫. ૧૦૦)
પુત્તેણં (૪. ૧૬૯)

પંચમી. પુત્તહેં (૨. ૧૧૩) પુત્તહુ (૫. ૩૪) પુત્તહો (૪. ૧૭૫)

ચતુર્થી-ષષ્ઠી. પુત્તસ્સ (૬. ૧૬૪) પુત્તસ્સુ (૧૪. ગીત. ૫) પુત્તહો (૧. ૧૦૪.
૧૦૫.) પુત્તહુ (૯. ૩૬.)

સપ્તમી. પુત્તિ (૬. ૫.) પુત્તે (૧. ૧૧૪.) પુત્તિં (૪. ૨૭૪.) પુત્તિહ (૭.
૭૮.) પુત્તિષ (૧. ૧.) પુત્તમ્મિ (૬. ૧૫૮.)

સંબોધન. પુત્ત (૩. ૧૮૨.) પુત્તા (૭. ૨૮.)

અનૈકવચન:—

પ્રથમા. પુત્ત (૧. ૭.) પુત્તા (૧. ૯૬.)

દ્વિતીયા પુત્ત (૨. ૯) પુત્તા (૨. ૯.)

તૃતીયા પુત્તિહિં (૧. ૬૯) પુત્તિહિ (૧. ૫૮.) પુત્તેહિ (૧. ૫૭.) પુત્તેહિં
(૧. ૫૭.) પુત્તિહિં (૧. ૧૨૦.) પુત્તિહિ (૧. ૫૮.)

પંચમી [પુત્તહું], પુત્તહં (૯. ૧૯.)

ચતુર્થી-ષષ્ઠી પુત્તાણં (૪. ૨૩૧.) પુત્તાણ (૬. ૧૬૫.) પુત્તહં (૧. ૭૩.)
પુત્તહ (૭. ૬.) પુત્તાહં (૭. ૯.)

સપ્તમી પુત્તિહિં (૫. ૧૫૩.) પુત્તેસુ (૬. ૭૮.) પુત્તિહિં (૩. ૨૩.)

સંબોધન પુત્તહો (૧. ૯૪.) પુત્તહુ (૧૩. ૩૯; ૩. ૧૮૧.)

(ક) ઉપરનાં રૂપાખ્યાનોમાં પુત્તો, પુત્તં, પુત્તાણં, પુત્તમ્મિ ચોક્ષાં
મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતનાં રૂપ છે.

(સ્વ) પાંચમી, ષષ્ઠી વિભક્તિ વચ્ચે પણ સંમ્મન થઈ ગયો છે. વિભક્તિ-
વ્યાપારની નિરંકુશતા જોવી હોય તો પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં ઘણે સ્થળે મઠી આવશે,
દા. ત. ઉદ્ધરણ ૧. કઢવઢ. ૧૨. વપરાયલાં રૂપાખ્યાનો પણ તે જ બતાવે છે.

(ગ) અનાદર ષષ્ઠીના પ્રયોગનું ઉદાહરણ: પેક્ષંતહં રાયહં મુચ્છ
ગય । (૩. ૭૨.) સતિ સપ્તમી: વિમલે વિહાણણ કિયણ પયાણણ
ઉયયહરિસિહરે રવિ દીસહ । (૧. ૧.) બીજે સ્થળે પદં જીધંતણ

મહુ ણહી ભઇય અવત્થા । (૩. ૧૦.) અહિં સસમીને સ્થાને તૃતીયા યોજી છે, જે બતાવે છે કે તૃતીયા અને સસમી વચ્ચે મહુ જ સંત્રમ થયેલો હોવો જોઈએ.

(ઘ) ઉપરનાં રૂપાણ્યાનોમાં નાસિક્યતા (Nasality) પ્રત્યેના દુર્લક્ષ્યથી તથા ઍ અને ઙ, તેમ જ ઓ અને ઊ ની ભ્રામકતાથી નૂતન રૂપો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં છે.

(ચ) ઉદ્ધરણ ૧૨. અને ૧૩. અનુક્રમે કળહ અને સરહના દોહાકોશમાંથી લેવામાં આવ્યાં છે. તેમાં કેટલાંક યાસ રૂપાણ્યાનો દેખાય છે. તે મુખ્યત્વે કરીને બોલી વિશેષો (Dialectal Peculiarities) અને અર્વાચીનતાનાં ચિહ્ન છે. આ સંબંધી ચર્ચા પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણની ટિપ્પણીમાં આપેલી પ્રસ્તાવનામાં કરવામાં આવેલી છે તે જોવી.

(છ) કેટલીક વાર હંદની યાતર વિમક્તિ પ્રત્યયોનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે. દા. ત. જિણજમ્મણ અમર પરાઇય (૨. ૧૮.) સરિપવાહ મિહુણં ણાસંતં (૧. ૮.) વાહિ મિચ્છ તં જણં દુરવ્વસેણં સ્વદ્ધયં (૬. ૧૧.) ૩૦

§ ૪૯. અકારાન્ત નપુંસકલિંગી નામનાં રૂપ.

ફલ.

એકવચન

અનેકવચન

પ્રથમા-દ્વિતીયા. ફલુ (૧. ૩૬.)

ફલાઈ-ઈ (૧. ૧૨૭.)

ફલ (૧૩. ૧૯.)

ફલઈ-ઈ (૧. ૩૭.)

અવશિષ્ટ રૂપ અકારાન્ત પુલ્લિંગી નામનાં રૂપ પ્રમાણે થાય છે.

§ ૫૦. ઇકારાન્ત અને ઉકારાન્ત નામનાં રૂપ (પુલ્લિંગ અને નપુંસકલિંગ)

પુલ્લિંગ અને નપુંસકલિંગ વચ્ચે કાંઈ પળ ફેર નથી. નપુંસકલિંગમાં વારિઈ-વારીઈ કે મહુઈ-મહૂઈ પ્રથમા, દ્વિતીયા અનેકવચનમાં શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ હોય; પરંતુ પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં તે પ્રયોજિત નથી.

મૂળે ય ઙ અને ઊ અન્તવાળાં નામો જ ઓછાં વપરાયલાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે; અને વહી તેમાં પળ તે નામોને ઘળી વાર ય < ક સ્વાર્થ પ્રસ્યય લગાડી અકારાન્ત નામ જેવાં રૂપાણ્યાનો તેનાં કરવામાં આવે છે. દા. ત. સમ્માઈટ્ટિઝ (૭. ૫૪.) જોઈયા (૭. ૫૯.) જોઈય (૭. ૬૪.) ણાણિયહં

(૭.૮૧.) અગિયષ (૭. ૧. ઇકારાન્ત સ્ત્રીલિંગી નામના રૂપની શ્રાન્તાનુકૃતિ) જોઈસિયર્હિ (૫. ૧૦૭.). આ ઉપરાંત એ પણ માલમ પડે છે કે રૂપાલ્યાનોના જ્યાં પ્રત્યયો છે, ત્યાં લગભગ સરસા જ પ્રત્યયો છે. પ્રથમા, દ્વિતીયા અને સંબોધન વિભક્તિને તો પ્રત્યયો જ નથી. ઇન્ અન્તવાઢાં નામોમાં ન્ ઘળીવાર લ્યજી દેવામાં આવે છે. ત્યાર પછી તેનાં રૂપો ઇકારાન્ત નામ જેવાં જ કરવામાં આવે છે.

એકવચન

અનેકવચન

પ્રથમા ગિરિ (૨. ૧૦૦)
ગુરુ (૮. ૧.)

પરમેષ્ઠિ (૩. ૫૦.)
રવિદુ (૪. ૨૭૮.)

દ્વિતીયા ગિરિ (૩. ૯૭.)
સિસુ (૫. ૨૫.)

પરમિષ્ઠિ (૬. ૪૭.)
ગુરુ (૭. ૭.)

તૃતીયા કરિણા (૫. ૧૩૭.) બહુષં (૭. ૧૧૨)
વલિણા (૫. ૧૯૩.) બહુયઈ (૮. ૧૫)
પહુણા (૫. ૨૯૨.) મંતિઈ (૫. ૧૮૮.)
વહર્વિ (૪. ૧૫.)

ળાળિર્હિ (૫. ૧૪૯.)
ભાઈર્હિ (૫. ૨૭૭.)

પંચમી [ગિરિહે] મહુળો (૪. ૨૨૯.)

[ગિરિહુ]

ચતુર્થી-ષષ્ઠી રહુવદ્દહે (૨. ૨૨.)

જોઈર્હિ (૭. ૩૭.)

કરિહો (૩. ૮૭.)

ળાળિર્હિ (૭. ૧૧૨)

પંડુહિ (૩. ૧૪૯.)

ભાઈળં (૪. ૨૩૧.)

હરિર્હિ (૪. ૧૬૨.)

રિસિર્હિ (૫. ૨૦૬)

ભાળુર્હિ (૪. ૧૮૫.) જગવદ્દળો (૪. ૨૨૮.)

કુલસામિર્હિ (૫. ૪૫.) વિદ્ધુર્હિ (૫. ૨૩૧.)

સપ્તમી સુહિર્હિ (૫. ૧૯૬.)

[ગિરિહું]

સંબોધન સિહિ (૨. ૧૨૫.)

[ગિરિ]

§ ૫૧. આકારાન્ત સ્ત્રીલિંગી નામનાં રૂપ

આગઢ આપળે જોઈ ગયા તે પ્રમાળે આકારાન્ત સ્ત્રીલિંગી નામનો અન્તિમ આ હ્રસ્વ કરી દેવામાં આવે છે. આ પ્રમાળે પ્રત્યય લગાડવા લાયક બે મૂઢરૂપ બને છે. દા. ત. માલ અને માલા.

માલા

શ્લોકચત્ર

અનેકવચન

પ્રથમા માલા (૧. ૩૬.)

માલાડ (૧. ૩૧.)

માલ (૧. ૨૨.)

માલડ (૧. ૪૦.)

દ્વિતીયા [માલા] માલ (૧. ૫૬.)

માલાડ (૨. ૧૮૮.)

માલડ (૩. ૨૧.)

તૃતીયા માલાઈ (૧. ૨૩.)

[માલાઈ] માલઈ (૪. ૨૧૮.)

માલઈ (૩. ૧૧૪.) માલાઈ (૧. ૮૧.)

માલઈ (૧. ૬૭.) માલહે (૨. ૮૩.)

પંચમી [માલહે-માલાહે]

[માલાહુ-માલહુ]

ચતુર્થી-ષષ્ઠી માલહે (૨. ૨૪.)

માલહં (૩. ૭૭.)

માલહે (૨. ૧૩૭.) માલહિ (૨. ૭૩.)

માલહિ (૩. ૧૧૦.) માલહો (૩. ૧૧૫.)

અષ્ટમી માલહે (૩. ૧૧૪.)

[માલહિ-માલાહિ]

માલઈ (૪. ૧૧૨.)

સંબોધન માલ (૨. ૫૨.)

[માલડ-માલાડ]

§ ૫૨. ईकारान्त स्त्रीलिङ्गी नामनां रूपः—

કેટલાંક સ્ત્રીલિંગી આકારાન્ત નામનો અન્ય આ હ્રસ્વિત કરવામાં આવે છે તે આપણે જોયું. (§ ૫૧.) આવાં નામોને અન્તે ई કોઈવાર લગાડવામાં આવે છે. દા. ત. બાલી (૧. ૨૨) ણિસિ (૧. ૨) વસુંધરી (૨. ૬૪.) પરમેસરી (૨. ૭૧.) ૬૦ વિશેષણનાં સ્ત્રીલિંગીરૂપ પણ ई લગાડીને કરવામાં આવે છે. દા. ત. જુઓ ઉદ્ધરણ ૨. કઢવક ૩. સ્ત્રીલિંગી ઇકારાન્ત નામનાં રૂપો ઇકારાન્ત સ્ત્રીલિંગી નામનાં રૂપથી જુદાં નથી. ઊ કારાન્ત સ્ત્રીલિંગી નામ આમેય સંસ્કૃતમાં તો ઓછાં છે જ; પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં વહુ (૧. ૪૬.) અને વહૂઈ (૨. ૧૪૦) એ બે રૂપો જ ચપરાયલાં છે. આકારાન્ત સ્ત્રીલિંગી નામનાં રૂપ જેવાં જ ઇકારાન્ત નામનાં રૂપ છે.

एकवचन	अनेकवचन
प्रथमा तरुणि (५. १४.) रिद्धी (५. ६६.) भडारी (५. ७५.)	तरंगिणीउ (१. ३२.) णारिउ (३. ७५.) कुमारिउं (५. १७९.)
द्वितीया महि (५. ९३.) अवकखडी (७. ७१.)	जणदिट्टिउ (५. ८६.) गाहिणीउ (६. १३२.)
तृतीया घरिणिण (५. १५७.) विलासिणिआण (५. १२१.)	विरहंतिहि (५. ३२.)
पंचमी [तरुणिहे]	[तरुणिहु]
चतुर्थी-षष्ठी महएविहे (३. ४८.) पुत्तिहिं (५. १०८.) भूमिहिं (५. २२८.)	पाणियहारिहु (६. ११२.)
सप्तमी पहरंतिहिं (५. १६२.) मुट्टिण (५. २८७.) सिद्धिहि (७. २५.) रयणिहे (३. ११४.) तुंगिहे (३. ११६.)	वाविहिं (५. ४५.) कामिणिहिं (१. १२८.)
संबोधन माह (३. १०७.) पंचालि (३. १०९.)	[तरुणिहो]

२. सर्वनामरूप

§ ५३. प्रथमपुरुषवाचक सर्वनामः—

एकवचन	अनेकवचन
प्रथमा हउं (२. २१८.) मइ (२. १७५.)	[अम्हे] अम्हइ (२. ५१.)
द्वितीया मइ (१. २.) मइं (३. ६४.) मं (११. ११.)	[अम्हे, अम्हइ]
तृतीया मइं (२. १७१.) मइ (१. ११६.)	[अम्हेहिं] अम्हहिं (६. १४०.)
मण (६. १६६.)	
पंचमी महु (३. ११६.) [मज्झु]	[अम्हहं]
चतुर्थी-षष्ठी महु (२. ३२.) मज्झु (६. १७.)	अम्हाण (६. १६७.)
महुं (५. २९५.)	[अम्हहं]
सप्तमी [मइं]	[अम्हासु]

§ ५४. द्वितीयपुरुषवाचक सर्वनामः—

एकवचन	अनेकवचन
प्रथमा तुहं (३. १९६.) तुहु (२. २१.)	[तुम्हइं, तुम्हे]
द्वितीया पइं (३. ६०.)	[तुम्हइं, तुम्हे]
तृतीया पइ (२. ८९.) पइं (३. ६२.)	[तुम्हेहिं]
तइं (३. १४५.)	तुम्हइं (५. २७४.)
पंचमी [तउ, तुज्झ, तुध *]	[तुम्हइं]
चतुर्थी-षष्ठी तउ (२. १६८.)	तुम्ह (३. ९४.)
तुह (४. १५१.)	तुम्हइ (२. ६३.)
तुज्झ (४. २७०.)	तम्हाण (६. १६६.)
तुज्झ (५. ४७.) [तुध *]	तुम्हइ-हं (३. ४६.)
सप्तमी तुह (५. ४८.) [तइं]	[तुम्हासु]

§ ५५. दर्शक सर्वनामः—

एकवचन	अनेकवचन
प्रथमा [पु] सो (१. २९.) सु (६. ८९.)	[पु.] ते (१. २४.)
स (५. १४८.)	
[स्त्री.] सा (१. १०९.) स (३. ६८.)	[स्त्री.] ताउ (१. ३२.)
	ति (२. ७६.)
[न] तं (१. ३६.) तं तु (११. ६.)	[न.] ताइ (१. २५.)
द्वितीया [पु.] तं (१. ५०.)	[पु.] [ते]
[स्त्री.] तं (१. ७६.)	[स्त्री.] [ताउ]
[न.] तं (१. १३४.)	[न.] [ताइ]
तृतीया [पु.] तेण (१. ११३.) तें (२. २०१.)	[पु.] तेहिं (१. १३३.)
तइं (३. १८.) तेणं (६. १६६.)	ताहं (२. १७.)
तिं (१. ८.)	तेहि (३. ५१.)
[स्त्री.] ताइं (२. १७८.) [तिष,	[स्त्री.] तेहि (२. ५०.)
तीष, ताष, तष]	
पंचमी [पु] तहे (४. १९८) तउ (४. १७६)	[पु.] [तहु]
[स्त्री.] [ताहे-तहे]	[स्त्री.] [ताहिं]

षष्ठी [पु.] तासु (१.१११.) तहो (१.६०.) [पु.] तहु (१. ३५.)
 तहि (२. ८४.) तसु (७. ७९)
 तहु (५. ९.) तहि (५.१८.)
 [स्त्री.] तिह (२. १४४.) [स्त्री.] ताहि (१. १३२.)
 ताहि (५. २६६.)

सप्तमी [पु.] तहिं (१. १०६.) [पु.] तहि
 तहि (२. ११२.)
 [स्त्री.] तहि (२. १४१.) [स्त्री.] [ताहिं]
 तहि (७. १०३.)

§ ५६. संबंधी सर्वनामः—

एकवचन

अनेकवचन

प्रथमा [पु.] जो (१.२९.) जु (७.१३५.) [पु.] जे (१. २४.)
 [स्त्री.] जा (१. १०९.) [स्त्री.] जाउ (१. ३२.)
 [न.] जं (१. २६.) [न.] जाइं (७. १०६.)

द्वितीया [पु.] [जं] [पु.] [जे]
 [स्त्री.] [जं] [स्त्री.] [जाउ]
 [न.] जं जु (११. ६.) [न.] [जाइं]
 तृतीया [पु.] जेण (१.५.) जिं (४.२६९.) [पु.] जेहिं (४. ११०.)
 जें (५. ९.)
 [स्त्री.] [जाइं, जापैं, जिण ३०] [स्त्री.] जेहिं (१. ४९.)

पंचमी [पु.] जउ (३. ५७.) [जहे] [पु.] जहु
 [स्त्री.] [जाहे] [स्त्री.] [जाहिं]

चतुर्थी-षष्ठी [पु.] जासु (१.१०.) जसु (१.८०.) [पु.] जाहं-जाह (४.१०८.)
 जस्स (६. ६२.) [जहो]
 [स्त्री.] जाहि (२. ४८.) [स्त्री.] [जाहिं]

सप्तमी [पु.] जहिं (७. १०४.) [पु.] [जहिं]
 जम्मि (५.२६.)
 [स्त्री.] [जहि] [स्त्री.] [जाहिं]

§ ૫૭. પ્રશ્નાર્થ અને અનિશ્ચિત સર્વનામ:—

અકવચન

અનેકવચન

પ્રથમા-	[પુ.] કો (૨. ૧૩.) કુ (૭. ૬૯.)	[પુ.] કે (૧. ૫૪.)
દ્વિતીયા.	[સ્ત્રી.] કા (૧. ૬૬.) ક (૫. ૧૧)	[સ્ત્રી.] કાયડ (૧. ૧૮) [કાડ]
	[ન.] કિં (૧. ૯૫.)	[ન.] કાઈ (૫. ૨૬૮.)
તૃતીયા.	[પુ.] કેળ (૧. ૧૧૬.) કહં (૧૧. ૨૧.)	[પુ.] કેહિં (૮. ૨૨૫.)
	[સ્ત્રી.] કાઈ (૨. ૧૧) [કાણ]	[સ્ત્રી.] કેહિ (૪. ૨૩૪.) [કાહિ]
પંચમી.	[પુ.] કડ (૮. ૧૯૭.) [કહે]	[પુ.] [કહુ]
	[સ્ત્રી.] [કાહે]	[સ્ત્રી.] [કાહિ]
ચતુર્થી-ષષ્ઠી.	[પુ.] કહો (૩. ૯૨.) કહુ (૪. ૧૧૯.)	[પુ.] કાહં-હ (૪. ૨૯૩.)
	કસ્સ (૬. ૯૫.) કાસુ (૫. ૯૮.)	
	[સ્ત્રી.] કાહિં (૫. ૧૪.) કાહિ (૫. ૧૫.)	[સ્ત્રી.] કાહિ (૪. ૨૯૩)
સપ્તમી	[પુ.] કહિ (૩. ૧૭૨.) કહિં (૬. ૨૮.)	[પુ.] [કહિં]
	[સ્ત્રી.] [કાહિ]	[સ્ત્રી.] [કાહિ]

(ક) અનિશ્ચિત સર્વનામ પિ, વિ, મિ, ઇ < સં. અપિ, ચિ < સં. ચિત્ લગાડવાથી બને છે. દા. ત. ૧. ૬૬; ૧. ૫૭; ૭. ૧૧; ૬. ૨૬-૨૮. ૬૦

(સ્ત્ર) કિં અને કાઈ (૫. ૨૬૮.) અવ્યય તરીકે પણ વપરાય છે.

(ગ) કવણ (ગૂ. કોળ) પ્રશ્નાર્થ સર્વનામ તરીકે વપરાય છે. દા. ત. કવણુ (૩. ૧૧૦) કવણ [સ્ત્રી.] (૨. ૧૨૨.) ૬૦

§ ૫૮. 'ઘ, ઘઞ < સં. ઘતદ્; ઘહ < સં. ઘઘ: ।' નાં રૂપ:—

અકવચન

અનેકવચન

પ્રથમા-	[પુ.] ઘડ (૧. ૧૩૩.) ઇડ (૨. ૧૬૯.)	[પુ.] ઘહા
દ્વિતીયા	ઘહુ (૨. ૧૨૬.) ઘહુડ (૫. ૧૮૯.)	[સ્ત્રી.] [ઘહોર]
	ઘહ (૨. ૮૯.) ઘડ (૨. ૧૭૮.)	[ન.] [ઘહં, ઘયઈ,
	[સ્ત્રી.] ઘહો (૩. ૯૦.)	ઘહાઈ, ઘયાઈ]
તૃતીયા	[પુ.] ઘણ (૧. ૧૧૫.)	[પુ.] [ઘહિં, ઘઘહિં,
	ઘપેં (૫. ૧૯૪.) પેં (૧૧. ૧૪.)	ઘણહિં]
	ઘણહ (૬. ૧૨.)	[સ્ત્રી.] [ઘયાહિં]

પંચમી [અયહે]

[પુ.] [અયહં]

[સ્ત્રી.] [અયાહિં]

ચતુર્થી-ષષ્ઠી [પુ.] અયહો (૪. ૧૭૪.)

[પુ.] [અયાહં]

[સ્ત્રી.] [અયહે]

[સ્ત્રી.] [અયાહિં]

સત્તમી [પુ.] અહૃદ્ (૬. ૪૫.)

[પુ.] [અયહિં]

[સ્ત્રી.] [અયાહિં]

§ ૫૯, આઅ, અ=અદમ્

આ સર્વનામનાં થોડાંક રૂપ પ્રસ્તુત ગ્રન્થમાં અપરાયણાં છે. દા ત. તૃતીયા આઅ (૪. ૧૭૧.); ષષ્ઠી-આયહો [પુ.] (૨. ૩૦.); આયહે [સ્ત્રી.] (૩. ૬૬.)-અનેકવચન આયહં [પુ.] (૧. ૧૦.); દ્વિતીયા અનેકવચન [ન.] આયહં (૨. ૨૧૦).

§ ૬૦. સ્વવાચક સર્વનામ અપ્પણ, અપ્પ < સં. આત્મન્ માંથી બને છે; અને તેનાં રૂપ અકારાન્ત નામના જેવાં થાય છે.

બીજાં સર્વનામ જેવાં કે સવ્વ, અણ્ણ, અક્ક ૬૦નાં રૂપ સામાન્યતઃ જ (યદ્) અને ત (તદ્)ના જેવાં જ થાય છે.

§ ૬૧. સર્વનામમાંથી બનતાં વિશેષણો અને અવ્યયોના પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે.

(ક) [૧.] પરિમાણવાચક વિશેષણ:—

(અ) અત્તિહ (૧. ૧૦૭), તેત્તિહ, જેત્તિહ, કેત્તિહ (૩. ૧૦૮.)

(આ) અત્તહહ (૧. ૧૦૭.) તેત્તહહ, જેત્તહહ, કેત્તહહ (૩. ૧૨૯.)

(ઇ) અવહહ (=અવહુ ૨. ૧૩૧.) તેહહહ (=તેવહુ ૫. ૨૧૪) જેવહહ, કેવહહ (સિ. હે. ૮. ૪. ૪૦૭)

(ઈ) અત્તુલ, તેત્તુલ, જેત્તુલ, કેત્તુલ (સિ. હે. ૮. ૪. ૪૦૭.)

[૨.] ગુણવાચક વિશેષણ:—

(અ) અહસહ (૧૨. ૧૩.) તહસહ, જહસહ (૧૦. ૯.) કહસહ (૧૭. ૯.)

(આ) અહહ (૫. ૧૪૯.) તેહહ, (૭. ૨૬.) જેહહ (૫. ૯૪.) કેહહ (૫. ૯૪.)

(ઇ) અરિસ (૪. ૨૬૮.), અમ્હારિસ (૪. ૧૯૯.), તુમ્હારિસ (૩. ૧૨.)

(શ્લ) [૧.] સ્થલવાચક અવ્યય:—

(અ) ઇત્યુ (૧. ૬૮.), જિત્યુ, જેત્યુ, તિત્યુ (૬. ૬.)
તેત્યુ, કેત્યુ; વઢી જેત્યહો (=જત્યહો ૨. ૬૭.)
તેત્યહો (૩. ૧૩૩.)

(આ) ઇહ (ષષ્ઠીનું રૂપ; ૨. ૧૧૦.) જહિં, તહિં, કહિં જે
સર્વનામનાં સસમીનાંરૂપ છે તે પળ અવ્યયો તરીકે વપરાય છે.

(ઈ) જડ (૩. ૧૭.) તડ (૩. ૧૭.) કડ (ધિ. દે. ૮. ૪. ૪૧૬.)

(ઈ) ઇત્તહે, જેત્તહે (૧. ૪૨), તેત્તહે (૧. ૧૪૨.), કેત્તહે
અળેત્તહે (૩. ૧૭૩.)

[૨] સમયવાચક અવ્યય:—

(અ) જામ (૬. ૫.) તામ (૬. ૫૧.) જાવ (૨. ૧૮૧.)
તાવ (૨. ૧૮૨.) જા. તા (૧૩. ૧૧.) જાવહિં (૧. ૯૦.)
તાવહિં (૧. ૯૦.) જવ્વે (૧૩. ૨૩.) તવ્વે (૧૨. ૨૪.)

(આ) તો (=તત: ૧. ૪૨.) જો (૧૩. ૧૧.)

[૩] રીતિવાચક અવ્યય:—

(અ) અહ (૧. ૪.), કિહ (૩. ૧૧૨), જિહ (૩. ૧૧૨.),
તિહ (૨. ૨૦૧.)

(આ) ઇમ્વ (૧. ૨૦), કેમ્વ (૨. ૭૮.) જેમ્વ (૨. ૫૩.),
તેમ્વ (૪. ૧૩૫.) આ રૂપોમાં ઇ નો વિકલ્પે ઇ યાય
મ્વ, મ, વ નો પળ વિકલ્પ છે.

(ઈ) જહ (૨. ૨૦૦), તહ કહ (૧. ૫.)

(ગ.) અસ્મદ્ અને યુષ્મદ્ નાં ષષ્ઠીનાં રૂપને આર < કાર લગાડી સંબંધ
સાધિત કરવામાં આવે છે. મહાર, અમ્હાર, તુહાર (૫. ૨૩૦), તુમ્હાર.
તળડ અને કેરડ નો પ્રયોગ નામ કે સર્વનામના ષષ્ઠીના રૂપ સાથે
કરીને પળ સંબંધ દર્શાવાય છે.

§ ૬૨. તદ્વિતપ્રત્યય:—

અ-કઙ્ઠિઢયડં (૧. ૧૩૧.), વઙ્ઠિઢયડં (૧. ૧૩૧.) ૬૦

અળ-ચિરાળ (૫. ૧૮૦.) વિશેષળ.

अण-बुझण (३. १८.) जुझण (३. १८.) जणण (५. २११.)
क्रियापदमांथी नाम.

अल्ल-नवल्ल (१. ४०) स्वार्थप्रत्यय

आर-गरुयार (१. ३६.) लहुयार (५. १८३.) उच्चार (२. ९२.)
स्वार्थ प्रत्यय.

आल-सोहाल (५. १५) भुक्खाल (३. १८.) नाममांथी विशेषण.

आवण-भयावण (४. २६४.) विशेषण.

इक्क-तिडिक्क (९. १२) पाइक्क (१. २४६.)

इर विवरेर (२. १२) (स्वार्थ प्रत्यय) नमिर (३. १५५) पसाहिर
(५. १६३) भमिर (६. ८४.) क्रियापदमांथी विशेषण.

इल्ल-सोहिल्ल (१. ४७) कडिल्ल (६. २४९.) खडिल्ल (७. १३६)
पहिल्ल (२. ७२.) कुंभिल्ल (१. २८) नाममांथी विशेषण.

ईल-सर्माळ (६. ४३) स्वार्थप्रत्यय.

उण-अउजोणिय (=अद्यतन ३. ११४.) कल्लोणिय (=कल्यतन
३. ११४)

उल्ल मडउल्ल (५. ६४.) कडउल्ल (१. ५२.) अट्टुल्ल (२. ११)
सुणहुल्ल (४. २२९.) हियउल्ल (५. १३८.) स्वार्थप्रत्यय

एर-जणेरी (=जननी २. १९)

क-गुरुक्क (७. ३२) स्वार्थप्रत्यय.

कख-नोकख (३. १८४) स्वार्थप्रत्यय.

ड, डिय [खी]-अवक्खडी (७. ७२.) जालडिय (२. १११.)
दिवहडा (७. १३३.) धाहडिय (२. ११२.) हियवड (७.
७९.) स्वार्थप्रत्यय.

त्त-थिरत्त (४. १९८.) वुड्डत्त (१. १३१.) भाववाचक नाम.

त्तण-नोयत्तण (५. १००.) खलत्तण (५. १९६.) सुहित्तण (५. १९६.)

ल, लिय-अंधल (५. ४८.) असमल (१३. २०.) षक्कलिय
(१४. ३) जमल (३. २७) नग्गल (१३. ९.) विज्जुल
(२. १२४.) स्वार्थप्रत्यय.

§ ૬૩. સંખ્યાવાચક શબ્દો

બે=સં. દ્વે (૧. ૨૪.) એકલું જ દ્વિવચનનું રૂપ અપભ્રંશમાં છે. છતાં ય તિણિ (૭. ૬.) ની શ્રાન્તાનુકૃતિએ કરીને ત્રિણિ (૧. ૨૬.) ત્રેણે (૧. ૧૧૨)=સં. દ્વિનિ *

સંખ્યાક્રમપૂરક શબ્દ—પદમ (૨. ૭૧.) પદ્મિણ (૨. ૭૨.) ત્રીય (૨. ૬.) તદય (૫. ૨૩૩), ચતુર્થ (૬. ૧૫૮.) પંચમ ૩૦

ક્રિયાસંખ્યાવાચક શબ્દ—એકવાર, દુવાર, તિવાર, બહુવાર

ક્રિયારીતિસંખ્યાવાચક શબ્દ—એકવિહ, દુવિહ, તિવિહ ૩૦

અક્ષતિ (=અકશઃ ટિ. પાન. ૧૧૨. ૩૫૨ શૌલાંકમાંથી ઉદાહરણ)

§ ૬૪. વિશેષણનાં તુલનાવાચક રૂપ સંસ્કૃતની સાફક તર અને તમ લગાડવાથી થાય છે. કેટલાક વાર શાદો જ વિજ્ઞપણો તુલના માટે વપરાય છે. કેટલીક વાર તુલનાવાચક રૂપ સાધો જ સંસ્કૃતમાંથી લેવામાં આવે છે. દા. ત. કણિટ (૨. ૧૭૨), પાંચિટ (૫. ૨) ૩૦

૩. ક્રિયાપદરૂપ

§ ૬૫. સંસ્કૃતમાં દૃષ્ટિગોચર થતા ક્રિયાપદના સૂક્ષ્મ અને બહુવિધ રૂપ-ભેદો અપભ્રંશમાં અદૃશ્ય થાય છે. અપણે નામનાં રૂપામાં જાનું કે અકારાન્ત નામ જ અપભ્રંશમાં પ્રાધાન્ય ભોગવે છે, જ્યારે વીજા સ્વર કે વ્યંજનના અન્ત-શબ્દો, સંસ્કૃતમાં ભિન્ન ભિન્ન વિભક્તિરૂપો ધારણ કરતાં નામો અપભ્રંશમાં લગભગ અદૃશ્ય જ થાય છે અને રહ્યાંસહ્યાં અકારાન્તને જ અનુવર્તે છે. તે જ પ્રમાણે અપભ્રંશમાં અ વિકરણપ્રત્યયયુક્ત પ્રથમગણ પ્રાધાન્ય ભોગવે છે, જ્યારે ક્રિયાપદના વીજા ગણ અદૃશ્ય થાય છે. આત્મનેપદ હ્રસ્વ થઈ જાય છે; કોઈ વાર સંસ્કૃતના અનુકરણમાં વપરાય એ વાત જુદો. દા. ત. પિચ્છણ, લુબ્ધણ, લક્ષણ ૩૦ (૬. ૭૪-૮૮.) તે જ પ્રમાણે કૃદંતોમાં કોઈ વાર આત્મનેપદ દેખા દે છે. દા. ત. વટ્ટમાણ (૬. ૧૫૮.) પચિસ્સમાણ (૬. ૭૪.) ૩૦ ઉપરના દાખલાઓ પરથી એ પળ જણાશે કે કેટલાક વાર આત્મનેપદની શ્રાન્તાનુકૃતિ પણ આવાં રૂપોમાં દેખાય છે.

§ ૬૬. અપભ્રંશમાં કેટલાક કાઠ પળ દેખા દેતા નથી. ભૂતકાલ-અયતન, શસ્તન અને શ્વસ્તન ત્રણે ય ગૂમ થાય છે. ક્રિયાતિપત્ત્યર્થ (conditional) પણ

શ્રદ્ધય થાય છે આસિ < આસીત્ (૬. ૫૩.) એકલો દેખા દે છે. ત્રણેય પુરુષમાં આસિ નો જ પ્રયોગ થાય છે. દા. ત. હું આસિ ઘિત્તુ વિવાષ જિણેપ્પિણુ । (૧. ૧૯૪.); જાડ જક્કહં રક્કહં કિન્નરાહં લહ્મિત્થુ આસિ સંચરુ નરાહ । (૬. ૫૭.) ૬૦ ભૂતકાલ કર્મણિ ભૂતકૃદંતની મદદથી દર્શાવાય છે, જેનાં દૃષ્ટાંતો તો સામાન્ય છે.

§ ૬૭. ક્રિયાપદના ગણોના અવશેષ ક્યાંક ક્યાંક અપભ્રંશમાં રહ્યા છે. દા. ત. જિણહ (૫. ૧૯૪.) કુણહ (૧૦. ૪૦.) થુણહ (=સ્તુનોતિ * ૬. ૧૬૮.) વિહેહ (૧૦. ૭.) પાસહ (૫. ૨૧૮.) જાન્નહ (૧. ૧૦૨) ૬૦ કેટલીક વાર ભૂતકૃદંતને જ વારંવાર ધાતુ વનાવવામાં આવે છે. દા. ત. કહ્મહ (૩. ૧૧૦.) ઓલગ્ગહ (૫. ૨૦૦) ઉલુકહ (૧. ૪૯.) ૬.

§ ૬૮. પ્રત્યયાન્ત ધાતુ (Derivative Roots) અપભ્રંશમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. પ્રેરકરૂપ (જિજન્તઃ), પૌનઃપુન્યદર્શક ધાતુરૂપ (યજન્તઃ) અને નામ-ધાતુ અપભ્રંશમાં માલમ પડે છે તે ઉપરાંત ધ્વનિક્રિયાપદો પણ દેખા દે છે. ઇચ્છાદર્શકધાતુઓ શ્વામ માલમ પડતા નથી.

[૧] પ્રેરકધાતુઓ—પહસારહ (૨. ૧) વિડજ્ઞાવહ (૩. ૮૮) પહા-વહ (૨. ૧૩૧) નચ્ચાવહ (૩. ૨૧.) ૬૦

[૨] પૌનઃપુન્યદર્શક ધાતુ—પરમારહ (૩. ૭૪; ૩. ૧૪૯); જાજાહિ (૩. ૧૯૬); સુસુસુરહ (૪. ૧૨૩) ૬૦

[૩] નામધાતુ—સુહાવહ (૬. ૭.); અંધહ (૧૩. ૭.); જગહહ (૧૩. ૨૦.); હક્કારહ (૩. ૧૪૯.); જયજયકારહ (૧. ૭.) ચહિરહ (૬. ૬૭.) ૬૦

[૪] ચિવ-પ્રકારના નામધાતુ—સમસિહવાહં (૭. ૮૬.) બંધિકિડ (૧૩. ૮૮) ગોઅરિહોહ (૧૪. ગીત. ૫.)

[૫] ધ્વનિધાતુ—કિલિકિચ્ચહ (૬. ૫૩.) ચુસચુસહ (૧૩. ૭.) મિર્ણમિર્ણહ (૧૦. ૩૨.) ગુમગુમહ (૨. ૧૩૫.) ઘવઘવહ (૧. ૨૪.) રુહરુહહ (૫. ૧૧૫.) રુહરુહહ (૬. ૫૨.) કુલુ-કુલહ (૬. ૫૨.) કરચરહ (૧૨. ૧૩.) ૬૦

§ ૬૯. સામાન્યતઃ ધાતુના જુદા જુદા કાલનાં રૂપ નીચે પ્રમાણે છે:—

(ક) વર્તમાનકાલ

એકવચન

અનેકવચન

પ્રથમ પુરુષ. કરઉં (૭. ૩.) કરમિ (૨. ૨૪.) કરહું (૩. ૧૩૨.)
કરિમિ (૩. ૮૧.) કરેમિ (૨. ૧૯૬.) કરિમો (૬. ૯૪.)
કરેવિ (૭. ૧૪.)

દ્વિતીય પુરુષ. કરસિ (૪. ૧૭૪.) કરહિ (૩. ૧૦૭.) કરહુ (૧. ૧૩.)
કરહિં (૫. ૪૧.) [કરેસિ]

તૃતીય પુરુષ. કરઈ (૧. ૨.) કરેઈ (૭. ૩૨.) કરન્તિ (૧. ૨૪.)
કરહિં (૭. ૪.)

(ખ) ભૂતકાલ (જુઓ §૬૬.)

(ગ) ભવિષ્યત્કાલ

એકવચન

અનેકવચન

પ્ર પુ કરેસમિ (૩. ૨૨.) કરિસુ (૩. ૧૪૫.) કરેસહું (૩. ૧૪.)
કરીહિમિ (૧૧. ૫.)

દ્વિ. પુ. [કરેસહિ. કરેસતિ] કરેસહુ (૩. ૧૯૯.)
કરીહિસિ (૧૧. ૧૪.) કરેસહો (૩. ૨૦૦.)

તૃ. પુ. કરેસઈ (૩. ૧૪) કરેહિઈ (૧૪. ગીત ૨.) [કરેસહિ, કરેહિન્તિ]

ઉપરનાં રૂપ ઉપરથી જણાશે કે સંસ્કૃતની માફક અપભ્રંશમાં ભવિષ્યત્કાલ, વર્તમાનકાલ પર જ અવલંબે છે.

(ઘ) આજ્ઞાર્થ:—

એકવચન

અનેકવચન

પ્ર પુ [૦]

[૦]

દ્વિ. પુ કરહિ (૨. ૨૩.) કરિહિ (૫. ૪૨)
કરિ (૨. ૧૨૬.) કર (૨. ૪૮.)
કરુ (૨. ૫૨) કરહ (૧૩. ૨૦.)

કરહો (૧. ૪૯.)
કરહુ (૧. ૪૯)
કરહ (૮. ૧૪.)

તૃ. પુ. કરઉ (૨. ૯૦.)

[૦]

આજ્ઞાર્થનાં પ્ર. પુ નાં રૂપ વર્તમાનકાલ જેવાં જ સમજવાં, જો કે વૈયાકરણો કરમુ અને કરિમો એમ પ્ર. પુ. નાં એકવચન અને અનેકવચનનાં

રૂપ બતાવે છે. તે જ પ્રમાણે ત્. પુ. ના અનેકવચનમાં કરંતુ, કરહું એમ રૂપ સમજવાં; પરંતુ વપરાશમાં તો વર્તમાનકાલનાં રૂપ જ પ્રાધાન્ય મેળવે છે.

(ચ) વિધ્યર્થ:—

એકવચન

અનેકવચન

પ્ર. પુ. કરિજ્જઝ (૫.૨૨૬.) કિજ્જઝં (૭.૧૩૫.) [૦]

દ્વિ. પુ. કરિજ્જહિ (૨.૧૦૦) કરિજ્જહિ (૩.૧૩૨.) કરિજ્જહુ (૨. ૧૦૯)
કરેજ્જ (૪. ૨૭૫.) કરેજ્જસુ (૫. ૯૦.)

ત્. પુ. [કરિજ્જઝ]

[કરિજ્જંતુ કરિજ્જહું]

ઉપરનાં રૂપોમાં દેશાશે કે ઝજ (સં. યામ્, યાવ ઇ. વિધ્યર્થના પ્રત્યયોના યા સમાન ઝજ છે)+આજ્ઞાર્થના પ્રત્યયોના મેઢથી વિધ્યર્થના પ્રત્યયો બનેલા છે.

સામાન્ય રીતે વિધ્યર્થનો અર્થ દર્શાવવા વિધ્યર્થ કૃદંત, વર્તમાનકાલનું રૂપ અથવા ✓હો પ્રયુક્ત હોય તો તેનું વર્તમાન કૃદંત વાપરવામાં આવે છે. દા. ત. જહિ પંચહં ઇક્કુ ચિ હોન્તુ પુરિ તો જુપ્પહિ રણભરધરણધુરિ (૩. ૮૨.); જહિ ષવહિ ઘલ્લિય કહ વિ પહિ તો પુરુ ઘાણવઝ સયલુ મહિ (૩. ૧૯૮.) પ્રાકૃતમાં પળ ✓હો ધાતુનું વર્તમાન કૃદંતનું રૂપ વપરાય છે.

(છ.) કર્મણિપ્રયોગ:—[૧] ઇજ્જ લગાડી પરસ્મૈપદના પ્રત્યય દા. ત. તૃતીય પુરુષ એકવચન ગણિજ્જહિ (૨. ૮૩.) ણહાઇજ્જહિ (૨. ૮૩.) [૨] હય લગાડવાથી પિટ્ઠિયહિ (૭. ૧૨૨.) [૩] સંસ્કૃતની અનુકૃતિ વુચ્ચહિ (૮.૪૦.) કિજ્જહિ (૨.૫૫.) દોસહિ (૧. ૧.)

§ ૭૦. કૃદંતવિચાર:—

[૧] વર્તમાનકૃદંત—પહિસંત (૧. ૪.) ણાસંત (૧. ૮.) પંત (૧. ૨૧.)
જંત (૧. ૨૩.) ઊગમંત (૧. ૪૭.) કરંત (૨. ૧૪.) વઙ્ગંત
(૨. ૪.) સંત (૨. ૯.) પવિસ્સમાણ (૬. ૭૪.) વટ્ટમાણ
(૬. ૧૧૦.) આસોણ (૫. ૧૦૧.) ઇ.

[૨] મૂતકૃદંત—ગય (૧. ૨.) કિય (૧. ૧.) ધૂમાવિય (૧. ૭.)
પહિટ્ટ (૧. ૧૩.) દિણ (૧. ૧૩.) લહિઅ (૧. ૨૩.) ઇ.

[૩] વિધ્યર્થ કૃદંત—ચંચેગ્રાહિં (૩. ૧૦.) ચંચેવાહિ (૩. ૧૦) અચ્છે-
વઝ (૩. ૫.) કરિવ્વઝ (૬. ૧૯.) હોહિવ્વઝ (૬. ૧૯.) ઇ.

[૪] સંબંધક ભૂતકૃદંતઃ—

પિ-ગંપિ (૫. ૧૭૨)

ઘપ્પિ-ગેળહેપ્પિ (૧૪. ગીત. ૧.)

ઘપ્પિણુ-મેલ્લેપ્પિણુ (૧. ૨.) લેપ્પિણુ (૧. ૨.) ૬૦

ઇવિ-અદિસિંચિવિ (૧. ૮૮.) અંચિવિ (૧. ૮૮.) મયલિવિ
(૧. ૧૦) ૬૦

ઘવિ-પેવ્લેવિ (૧. ૨૨.) નિઝહેવિ (૧. ૪૬.) ૬૦

ઘવિણુ-કરેવિણુ (૭. ૮.) મારેવિણુ (૧૪. ગીત. ૨.) ૬૦

ઇ-છટ્ટિ (૧૩. ૧૭.) કપ્પિ (૧૪. ગીત. ૧.) ૬૦

ઇય-થિય (૧. ૪૩.) આરવિચય (૧. ૪૩.) ૬૦

ઈ-વઇસો (૬. ૧૯.) ૬૦

ઝળ-પુલ્લિઝળ (૬. ૭૯.) ગિણિહઝળ (૬. ૮૧.) નમિ-
ઝળ (૪. ૨૦૨.) ૬૦

ઝં—ચારી રીતે આ પ્રત્યય હેત્વર્થ કૃદંતનો છે, છતાં પણ સંબંધક
ભૂત કૃદંતનો અર્થ બતાવવા તેને વાપરવામાં આવે છે. દા. ત.
સોઝં (૮. ૨૨૨.) તોઝિઝં (૬. ૮૭) ૬૦

[૫] હેત્વર્થ કૃદંતઃ—

ઙઝં—સંસ્કૃતની અનુકૃતિથી દેસિઝં (૬. ૧૬૫.) ણિષઝં (૬. ૨૯.)
વિહાવઝં (૩. ૧૨૦.)

ઙ્ઙિ—સંબંધક ભૂતકૃદંત હેત્વર્થ કૃદંત તરીકે વાપરવામાં આવે છે.
દા. ત. ઙ્ઙિવિ (૨. ૧૩૩.)

આ કૃદંત, અળ તદ્વિતથી ક્રિયાપદમાંથી બનેલા નામને ષષ્ઠીનો
પ્રત્યય લગાડવાથી બને છે: દા. ત. અચ્છળહં (૪. ૨૬૮.)
મુળહુ (૭. ૨૧.) ણાસળહં (૨. ૧૭૦.)

ઉપસંહાર

પ્રસ્તુત ગ્રન્થ અપભ્રંશ-પાઠાવલીનો પ્રથમ અંશ છે. તેમાં આશરે ૬. સ. સાતમાથી તે અગીઆરમા સૈકા સુધીના અપભ્રંશ-સાહિત્યમાંથી ઉદ્ધરણો લેવામાં આવ્યાં છે. આ ગ્રન્થમાં કુલ ચૌદ ઉદ્ધરણો છે. તેમાંથી છ ઉદ્ધરણો અપ્રસિદ્ધ ગ્રન્થોમાંથી લેવામાં આવ્યાં છે. આ અપ્રસિદ્ધ ગ્રન્થોમાંથી ઘણી હાથપ્રતો માંડારકર પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરમાંથી મેળવવામાં આવી હતી. તે માટે તે સંસ્થાનો, હું ઋણી છું. તેમ જ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટી આ ગ્રન્થના સંપાદનને ઉત્તેજન આપી, તે હાથપ્રતો મેળવી આપવા પ્રબંધ કર્યો હતો; તે માટે તે સંસ્થાના પ્રમુખ અને સંચાલકનો હું આભાર માનું છું. વાકીનાં ઉદ્ધરણો લેવામાં એક યા બીજી રીતે મુદ્રિત ગ્રન્થો જ ઉપયોગમાં આવ્યા છે. આ વધારે મુદ્રિત અને અમુદ્રિત ગ્રન્થોનો સવિસ્તર ઉલ્લેખ પ્રત્યેક ઉદ્ધરણની ટિપ્પણીમાં આપેલી પ્રસ્તાવનામાં કરવામાં આવેલો છે.

આ ઉદ્ધરણોની સમજ માટે મૂળપાઠની સાથે તેની સંસ્કૃતછાયા આપવામાં આવેલી છે. કેટલાક વિદ્વાનો સંસ્કૃતછાયા આપવાનો પદ્ધતિથી વિરુદ્ધ છે. તેમની દલીલ એ હોય છે કે સંસ્કૃતછાયાથી અભ્યાસક સંસ્કૃતછાયાને પ્રધાન ગણી અપભ્રંશમૂળપાઠને ગૌણ ગણે છે તેથી અપભ્રંશનું પ્રધાનત્વ હુમ થાય છે પરંતુ આ દલીલ ભ્રાન્તિમૂલક છે; કારણ કે અભ્યાસક અપભ્રંશની જ જિજ્ઞાસાથી અભ્યાસમાં પ્રવર્તે છે, તે કારણે તેની દૃષ્ટિ આગળથી અપભ્રંશનું પ્રધાનત્વ હુમ થતું જ નથી. બીજું, વાક્યસંકલના (Syntax) અન્ય કાંઈ ભાષા કરતાં સંસ્કૃતમાં સંપાદક સુસ્પષ્ટ રીતે બતાવી શકે છે, અને વાચક સરલ અને સ્પષ્ટ રીતે તેને સમજી પળ શકે છે. પ્રસ્તુત પાઠાવલીની સંસ્કૃતછાયા અપભ્રંશની વાક્ય સંકલનાને બહુધા અનુસરે છે. અપભ્રંશની વાક્યસંકલના શિથિલ અને સ્વચ્છંદી હોવાથી તેની છાયાની સંસ્કૃત-ભાષા ઇટલી સુદૃઢ અને ચોટદાર ન હોય એ સ્વાભાવિક છે. અપભ્રંશમૂળમાં સમાસના પદનો વિગ્રહ બતાવવા વિગ્રહચિહ્ન (dash) નો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે; જ્યારે ઉપસમાસના પદોનો વિગ્રહ બતાવવા પૂર્વવિગમ જેવું ચિહ્ન યોગવામાં આવ્યું છે. પ્રત્યેક ઉદ્ધરણની ટિપ્પણીની પ્રસ્તાવનામાં કર્તા, કૃતિ, લઘ, વસ્તુનો સાર इत्यादि वाक्यतोનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. ટિપ્પણીમાં પાઠપાઠાન્તરા, શુદ્ધિ इत्यादिની સ્પષ્ટ ચર્ચા કરવામાં આવી છે. શબ્દકોશનો રચના અર્વાચીન દેશ્યભાષાઓ જેવી કે ગૂજરાતી, હિંદી, મરાઠી કે તે અનુલક્ષી કરવામાં આવી છે. દેશ્યશબ્દોની સ્પષ્ટ નોંધ લેવામાં આવી છે. અપભ્રંશવ્યાકરણની રચના તારણ-

પદ્ધતિ (Inductive Method) પ્રમાણે કરવામાં આવી છે; છતાં ચ તેની સુશ્લિષ્ટતા અને ઉપયોગિતા સાચવવા બીજા વ્યાકરણગ્રન્થો કે સાહિત્યમાંથી નિર્દેશ કરી અથવા [ ] ચિહ્ન કરી રૂપ લેવામાં આવ્યાં છે. આવાં સ્થાનો અલ્પ છે. આદિનું નિવેદન સંસ્કૃતમાં આપવામાં આવ્યું છે તેનું કારણ એ જ છે કે પર-પ્રાન્તીય વિદ્વાનોને પ્રસ્તુત ગ્રન્થ ઉપયોગી થાય. ગૂજરાતી ઉપોદ્ઘાત પણ અપભ્રંશ-સંબંધી મારું મન્તવ્ય વિદ્વાનો અને અભ્યાસકો સમક્ષ વ્યક્ત કરી શકશે.

દિ. બા. કેશવલાલ દર્ષદરાય ધ્રુવે તેમ જ મહારાજશ્રી પુણ્યવિજયજીએ આ કાર્યમાં પગલે પગલે સાહાય્ય કરી, તેમના અગાધ જ્ઞાનનો નિર્ગલ લાભ મને આપ્યો છે. તે માટે હું તેમનો અત્યન્ત કૃણી છું. ડૉ. પી. એલ. વૈય. એમ. એ. ડી. લીટ. એમણે ત્રીજા અને પાંચમા ઉદ્ધરણ માટે પાઠાન્તરો અને સૂચનો કરી મને ઉપકૃત કર્યો છે. પાંચમા અને બારમા ઉદ્ધરણને માટે પુષ્પદન્તના મહાપુરાણની ભાંડારકર ઇન્સ્ટીટ્યુટની પ્રત ઉપરથી કરેલી નકલ, તેમ જ તેમના તરફથી સંપાદિત થતી ઉદ્યોતનની કુવલયમાલાનું આદિનું ફોર્મ તથા ભાંડારકર ઇન્સ્ટીટ્યુટની તે ગ્રન્થની પ્રતનો લાભ શ્રી જિનવિજયજીએ મને આપ્યો હતો. તેને માટે તેમનો હું ઉપકાર માનું છું. આ ઉપરાંત, પ્રો. એ. એન. ઉપાધ્યેય 'જોહંદુ' પરનો લેખ, તેમ જ પ્રો. હિરાલાલ જૈનનાં અપભ્રંશપ્રકાશનો મને ઉપયોગી થયાં હતાં. તેમ જ રાયચંદ્રગ્રન્થમાલામાં પ્રકાશિત થયેલો 'પરમાત્મપ્રકાશ' ગ્રન્થ પણ મને ખાસ ઉપયોગી થઈ પડ્યો હતા. સ્વ. ડૉ. હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી તેમ જ ડૉ. શહિદુલ્લાનાં કળદ અને સરહના દાહાકોશનાં સંપાદનનો પણ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. શ્રી. ભોગીલાલ સાંહેસરાએ શબ્દકોશ બનાવવામાં મને મદદ કરી હતી. તે માટે તે સર્વેનો હું ઉપકાર માનું છું.

ગૂજરાતીના શાસ્ત્રીય અભ્યાસમાં આ ગ્રન્થ ઉપયોગી થઈ પડશે, તો મારો શ્રમ હું સફલ થયેલો માનીશ.

નનુ વક્તવિશેષનિઃસ્પૃહા ગુણગૃહ્યા વચને વિપશ્ચિતઃ ।

મધુસૂદન ચિમનલાલ મોદી.

॥ अपभ्रंशपाठावली ॥

। संस्कृतछायासमेतं मूलम् ।

॥ प्रथममुद्धरणम् ॥

[चतुर्मुखः स्वयंभूः ।]

॥ जल-कीला-वर्णणम् ॥

(१)

विमले विहाणम् कियम् पयाणम् 'उयय-इरि-मिहरे रवि दीसइ
 "मइ सेल्लेप्पिणु निस्सि-यक लेप्पिणु कहि गय णिस्सि" णाइ गवेसइ॥
 सु-प्पहाय-दहि-अंस-स्वण्णउं कोमल-कमल-किरण-दल-छण्णउं
 जय-हरे पइसारिउ पइलेंतं णायइ मंगल-कलसु वसंतं
 फल्गुण-खलहो दूउ णीसारिउ जेण विरहि-जणु कह वण मारिउ ५
 जेण वण-पकइ पय विष्माडिय फल-दल-रिद्धि-मडप्फा साडिय
 गिरि-वर गाम जेण धूमापिय वण-पड्ढण-णिहाय संतापिय

१ उयइरिमिहरे । २ जेम ।

[चतुर्मुखः स्वयंभूः ।]

॥ जलक्रीडावर्णनम् ॥

(१)*

विमलेन विभानकेन कृते प्रयागे उदयगिरिशिखरे रविः दृश्यते
 'मां मुक्त्वा निशाकरं लात्वा कुत्र गता निशा'यथा गवेपयति ॥
 सुप्रभातदधिअंशरमणीयः कोमलकमलकिरणदलछन्नः
 जगद्गृहे^१ प्रवेशितः प्रविशता यथा मंगलकलशः वसंतेन
 फाल्गुनखलस्य शासनं निःसारितं येन विरहिजनः कथमपि न मारितः
 येन वनस्पतिपयः नाशितं फलदलकृद्भिर्अभिमानः शाटितः
 गिरिवरा ग्रामाः येन धूमापिताः वनपट्टनसमुदायैः संतापितः

* आ छाया नीचे नोंधेली टीप, ते मूळ हाथप्रतना हांसियामां कोई
 वाचके नोंधेली टिप्पणी जे अभ्यासकना तटस्थ विचार माटे जेमने तम ज
 आपवामां आवी छे. आ टिप्पणी अपभ्रंश मूळ साथे सरस्वती.

१ शोभनप्रभयैनातिशयेन दक्षिणपक्ष आदित्यकलशश्चाभूत् । २ जगद्गृहे ।

३ पालयः । ४ समुदायः ।

सरि-पवाह मिहुणइं णासंतइं जेण वरुण-घण-णियलेहिं घित्तइं
 जेण उच्छु-विड जंतैहिं पीलिय पव-मंडव-णिरिकक आचेलिय
 जासु रज्जि^१ पर-रिद्धि पलासहो तहो मुहु मयलिवि फग्गुण-मासहो
 ॥ घत्ता ॥ पंकय-वयणउ कुवलय-णयणउ केयइ-केसर-सिर-सेहरु
 पल्लव-कर-यलु कुसुम-णहुज्जलु पइसरइ वसंत-णरेसर ॥१२

(२)

दोला-तोरण-वारे पई-हरे पइट्टु वसंतु वसंत-सिरि-हरे
 सर-रुह-वास-हरेहिं रव-णेउरु^२ आवासिउ महु-अरि-अंत-उरु
 कोइल-कामिणीउ उज्जाणेहिं सुय-सामंत^३ लया-हर-थाणेहिं
 पंकय-छत्त-दंड सर-नियरेहिं सिहि-साहुलउ मही-हर-सिहरेहिं
 कुसुमा-मंजरि-धय साहारहिं दवणा-गंठि-वाल केयारिहिं १७

१ रज्जु । २ -सिराहरे ३ नेउरु ४-मासंत

सरिप्रवाहं मिथुनानि धावन्ति येन वरुणघननिगण्डपु^१ क्षितानि
 येन इक्षुसमूहः यंत्रैः पीडितः प्रपामंडपचौराः^२ निर्वस्त्रायिताः
 यस्य राज्ये परक्रुद्धिः पलाशस्य तरय मुखं मलिनयित्वा फाल्गुनमासस्य
 ॥घत्ता॥ पंकजवदनः कुवलयनयनः केतकीकेसरशिरःशेखरः
 पल्लवकरतलः कुसुमनखोज्ज्वलः प्रविशति वसंतनरेश्वरः ॥

(२)

दोलातोरणद्वारे प्रतिगृहे प्रविष्टः वसंतः वसंतश्रीगृहे
 सरोरुहवासगृहेषु खनूपुरं आवासितं मधुकरी-अंतःपुरं
 कोकिलकामिन्यः उद्यानेषु शुकसामंताः लतागृहास्थानेषु
 पंकजलत्रदण्डाः सरोनिकरेषु शिखिअवचूलं^३ महीधरशिखरेषु
 कुसुम-मञ्जरीध्वजाः सहकारेषु दमनकैप्रंथिपालाः केदारेषु

१ नदी । मेघ । जलबन्धः ॥ २ रिक्कनी नीचे नीशानी करी चौराः
 नौघ हांसियामां छे. ३ सिगिरिका । ४ मंडारपलकाः ।

वाणर-मालिय साहा-वंदिहि^१ महु-अर-मत्त-माल-मयरंदिहि^२
 मंतोल्लव-कल्लोलावासहि^३ भुंजा अहिणव-फल-महणासहि^४
 एम पइड्डउ विरहि विद्धंतउ भय-वइ-वम्मेहि अंदोलंतउ
 ॥ घत्ता ॥ पेक्खेवि पंतहो रिद्धि वसंतहो महु-ईपु-सुरा-रस-मंती
 गम्मय वाली भुंभल भोली णं भभइ स-लोणो ऽहो-रत्ती ॥२२

(३)

गम्मयाइ मयर-हरहो जंतिण णाइ पसाहणु लइउ तुरंतिण
 घवघवंति जे जल-पम्भारा ते जि णाइ नेउर-झंकारा
 पुलिणइ बे वि जासु सच्छायइ ताइं जि ऊढणाइ^१ णं जायइं
 जं जलु खलइ वलइ उल्लोलइ रसणा-दाम-भंति^२ णं घोळइ

१ पानानां वाजुमां नोषेत्तुं पाठांतरः—वंदरसाहियमलावेदेहि पाठे । मूल
 प्रतनो पाठ स्वीकार्यो छे. २ मयरंदिहि ३ मंतोलकल्लोलावासाहि ।

४. उढणाइ । आ पाठनी चर्चा माटे टीकांमां जुओ. ५ रसणा-
 दासुभंति इ०

वन्दनमालिकाः शाखावृन्देषु मधुकरमत्तमालामकरन्देषु
 मंत्रोल्लापकल्लोलावासेषु अग्रेभोजकां अभिनवफलमहानसेषु
 एवं प्रविष्टः विरहेन विध्यन् मन्मथगजपतौ आंदोल्यमानः
 ॥घत्ता॥ प्रेक्ष्य आयातः ऋद्धिं वसंतस्य ईषन्मधुमुरारसमत्ता
 नर्मदा बाला विह्वल्य मुग्धौ इव भ्रमति सलावण्या अहोरात्रं ॥

(३)

नर्मदया मकरधरं यान्त्या इव प्रसाधनं लातं त्वरयन्त्या
 घवघवरवं कुर्वन्ति ये जलसमूहाः ते एव यथा नृपुरझंकाराः
 पुलिने द्वे अपि यस्याः सच्छाये ते एव उपरितनवस्त्रे इव जाते
 यजलं स्खलति वलति उल्लोलयति रसनादामभ्रांतिं इव घूर्णयति

१ बंदरसाहियतालावेदेहि पाठे । २ अग्रेभोजकाः स्तितिषुः । ३ अभिनवा ।

४ अकुटिला ।

जे आवत्त समुट्ठिय चंगा ते जि णाइ तणु-ति-वलि-तरंगा २७
 जे जल-हत्थि स-यल-कुंभिल्ला ते जि णाई थण अध्धुम्मिल्ला
 जो डिंडीर-णियरु^१ अंदोलइ णावइ सो जि हारु रंखोलइ
 जं जल-यर-रण-रंगिउ पाणिउं तं जि णाइ तंमोलु स-वाणिउ
 मत्त-हत्थि-मय-मइलिउ जं जलु तं जि णाइ किउ अक्खिहु कज्जलु
 जाउ तरंगिणीउ^२ अवर-उहउ ताउ जि भंगुराउ णं भउहउं
 जाउ भमर-पंतिउ अह्णीणउ केसावलिउ ताउ णं^३ दिण्णउ
 ॥घत्ता॥ मज्झे जंतिष् मुहु दरिसंतिष् माहेसर-लंक-पईयहु
 मोहु-उप्पाइउ^४ मणे-जरु लाइउ तहु सहस्र-किरण^५-दस-गीवहु ॥ ३५

(४)

सो वसंतु सा रेवा तं जलु सो दक्षिण-मारुतऽमिय-सीयलु
 ताई असोय-णाय-चूय-वणइं महुअरि मधुर-सरइ लय-भवणइ

१. डिंडीरुणियरु । २. तरंगिणिउ । ३. णं । ४. माहु उप्पाइउ । ५.
 ससकिणु ।

ये आवर्ताः समुत्थिताः चंगाः ते एव यथा तनुत्रिवलितरंगाः
 यौ जलहस्तिसकलकुंभौ तौ एव यथा स्तनौ अधोन्मीलितौ
 यः डिंडिरनिकरः आन्दोलयति यथा स एव हारः दोलायते
 यज्जलचरवर्णरंजितं पानीयं तदेव यथा तांबूलं सवर्णकं
 मत्तहस्तिमदमलिनितं यज्जलं तदेव यथा कृतं अक्ष्णोः कज्जलं
 याः तरंगिण्यः अवर-मुखिन्यः ताः एव भंगुराः यथा भ्रुवः
 याः भ्रमर-पंक्तयः मत्ताः केशावलयः ताः यथा उक्ताः

॥घत्ता॥ मध्ये यान्त्या मुखं दर्शयन्त्या माहेश्वरलंकापतिभ्यां

मोहः उत्पादितः मनसिजः लायितः ताभ्यां सहस्रकिरण-दशग्रीवाभ्यां ॥

(४)

सः वसंतः सा रेवा तद् जलं सः दक्षिण-मारुतः अमृतशीतलः
 तानि अशोकनागचूतवनानि मधुकरेण मधुरस्वराणि लताभवनानि

ते ध्रुवगाय ताउ कीरोलिउ ताउ कुसुम-मंजरि-रिंछोलिउ
 ते पल्लव सो कोइल-कलयलु सो केयइ-केसर-रय-परिमलु
 ताउ णवल्लउ मल्लिय-कलियउ दवणा-मंजरियउ णव-फलियउ ४०
 ते अंदोला सो^१ जुवइ-यणु पेक्खेवि सहस-किरणु हरिसिय-मणु
 सह अंत-उरेण गउ तेत्तहे णम्मय पवर महा-णइ^२ जेत्तहे
 दूरे थिय आरक्खिय णिय-बलु जलु जंतिअहि^३ णिरुद्धउ णिम्मलु
 ॥ घत्ता ॥ वड्डिय-हरिसिउ जुवइहि सरिसउ माहेसर-पुर-परमेसर
 सलिल-अभंतरे माणस-सर-वरे णं पइहु सुरिंदु स-अच्छरु ॥ ४५

(५)

सहस-किरणु सहसत्ति निउड्ढेवि आउ णाइ महि-वहु अवखंडेवि
 दिहु मउडु लुडु अद्धुम्मोलिउ रवि व दग्गमंतु सोहिल्लउ
 दिहु णिडालु वयणु वच्छ-स्थलु णं चंदद्धु कमल णह-मंडलु

१. तं । २. नइ । ३. जंतिअए ।

ते भ्रमराः ताः कीरपंक्तयः ताः कुसुममंजरीपंक्तयः
 ते पल्लवाः सः कोकिलकलकलः स केतकीकेसररजःपरिमलः
 ताः नवाः मल्लिकाकलिकाः दमनकमंजर्यः नवफलिताः
 ते आन्दोलाः सो युवतिजनः [एतानि] प्रस्य सहस्रकिरणः दृष्ट-मनाः
 सह अंतःपुरेण गतः तावत् नर्मदा प्रवरा महानदी यावत्
 दूरे स्थित्वा आरक्ष्य निजबलं जलं यान्त्रिकैः निरुद्धं निर्मलं
 ॥ घत्ता ॥ वर्धित-हर्षः युवतिभिः सहितः माहेश्वरपुर-परमेश्वरः
 सलिलाभ्यंतरे मानस-सरोवरे यथा प्रविष्टः सुरेन्द्रः साप्सराः ॥

(५)

सहस्रकिरणः सहसा निमज्ज्य आयातः यथा महीवधू आश्लिष्य
 दृष्टः मुकुटः शीघ्रं अधोन्मीलितः रविः इव ईषत् उद्रच्छन् शोभावान्
 दृष्टं ललाटं वदनं वक्षःस्थलं यथा चंद्रार्धः कमलं नभोमंडलं

१. जले बुडयित्वा । २. ईषत् ।

पभणइ ससिह-रासि “लइ दुक्कहो जुज्झहो रमहो ण्हाहु उलुक्कहो”
 तं णिसुणेवि कडक्ख-विक्खेवउ बुड्डुउ उक्क ‘राय-मह-एविउ ५०
 उप्परि” कर-यल-नियरु परिट्ठिउ णं रत्तुप्पल-संडु समुट्ठिउ
 णं केयइ-आरामु मणो-हर णक्ख-सूइ कडउल्ला-केसर
 महु-अर सर-भरेण अल्लिणा कामिणि भिसिणि भणेवि णं लीणा
 ॥घत्ता॥ सलिल तरंतहु उम्मीलंतहु मुह-कमलहु केइ पधाइय
 “ आयइ सर-सइ किय तामरसइ ” नर-वइहे भंति उप्पाइय ॥ ५५

(६)

अवरोप्परु जल-कील करंतहु घण-पाणिय-पहयरं मेल्लंतहु
 कहि मि चंद-कुंदुज्जल-तारेहिं धवल्लिउ जलु तुट्ठंतिहिं^१ हारेहि
 कहि मि रसिउ णेउरहिंरसंतिहिं कहि मि फुरिउ कुंडलहिं फुरंतहिं
 कहि मि सर-स-तंबोलारत्तउ कहि मि वउल-कायबरि-मत्तउ

१. राउ । २ उपरे । ३ प्पहर । ४ तदंतिहे

प्रभणति सहस्ररश्मिः “ ननु ढौकध्वं, युध्यत, स्नात, उल्लिनीत ”
 तं निश्रुत्य कटाक्षविक्षेपकाः निमग्नाः उत्काः राजमहादेव्यः
 उपरि करतलनिकरः परिस्थितः यथा रक्तोत्पलखंडः समुत्थितः
 यथा केतकीआरामः मनोहरः नखमूचिः कटककेसरैः
 मधुकराः स्वरभरेण मत्ताः कामिन्यः बिसिन्यः भणित्वा यथा लीनाः
 ॥घत्ता॥ सलिले तरत्सु उन्मीलत्सु मुखकमलेषु केचित् प्रधाविताः
 ‘आगतानि सरसानि किं तामरसानि’^१ नरपतये भ्रान्तिः उत्पादिता ॥

(६)

परस्परं जल-कीलां कुर्वतां घन-पानीय-प्रकरान् मुञ्चतां
 कुत्र अपि चंद्रकुन्दोज्ज्वलतरैः धवलितं जलं व्रुध्यद्भिः हारैः
 कुत्र अपि रसितं नूपुरैः रसद्भिः कुत्र अपि स्फुरितं कुण्डलैः स्फुरद्भिः
 कुत्र अपि सरसताम्बूलारक्तं कुत्र अपि बकुलकादंबरीमत्तं

१ रश्मयः । २ आमस्तकः । समस्ताः ३ सेहर पाटे । ४ जलच्छटा । ५. शुभैः ।

६. शब्दं कृतं जलेन । ७ मदिरा ।

कहि मि फलिह-कपूरेहिं वासिउ कहि मि सुरहि-मिग-मय-वामोसिउ ६०
कहि मि विविह-मणि-रयणुज्जलियउ कहि मि वोय-कज्जल-संवलयउ
कहि मि बहल-कुंकुम-पंजरिअउ कहि मि मलय-चंदण-रस-भरिअउ
कहि मि जक्ख-रुद्धमेण करंविउ कहि मि भमर-रिंछोलिहिं चुंविउ
॥ घत्ता ॥ विदुम-मरगय-इंदणील-सय-चामीयर-हार-संघायहिं^१

बहु-वण्णुज्जलु णावइ णह-यलु सुर-धणु-घण^२-विज्ज-बलायहिं ॥६५

(७)

का वि करंति केलि सहु राणहिं पहणइ कोमल-कुवलय-घाणहिं
का वि मुद्ध-दिट्ठिण सु-विशाल^३ का वि णवल्लण मालइ-मालण
का वि सु-यंधेहिं पायड-हुल्लेहिं का वि सु पूय-फलेहिं वउल्लेहिं
का वि उज्जुण-पण्णहिं पट्टवियहिं^४ का वि रयण-मणि-अवलंबियहिं
का वि विलेवणेहिं उव्वरियहिं का वि सुरहि-दवणामंजरियहिं ७०

१. विदममरगयइ इंदणीलसयइचामीयरहारसंघायहिं २ घणु । ३ सुवि-
सालइ । ४ उज्जुणपण्णहिं पट्टणिहिं ।

कुत्र अपि स्फटिककर्पूरैः वासितं कुत्र अपि सुरभिमृगमर्द-व्यामिश्रितं
कुत्र अपि विविधमणिरत्नोज्ज्वलितं कुत्र अपि धौतकज्जलसंवलितं
कुत्र अपि बहलकुंकुमपिञ्जरितं कुत्र अपि मलयचंदनरसभरितं
कुत्र अपि यक्षकर्दमेन कर्बूरितं कुत्र अपि भ्रमरपंक्तिभिः चुंबितं
॥ घत्ता ॥ विदुममरकतइन्दनीलशतचामीकरहारसंघातैः

बहुवर्णोज्ज्वलं यथा नभस्तलं सुरधनुःघनविद्युद्बलाहकैः ॥

(७)

का अपि करोति केली सह राज्ञा प्रहन्ति कोमलकुवलयघातैः
का अपि मुग्धदृष्ट्या सुविशालया का अपि नवीनया मालतीमालया
का अपि सुगन्धैः पाटलपुष्पैः का अपि सुपूगफलैः वर्तुलैः
का अपि अर्जुनपर्णैः प्रस्थापितैः का अपि रत्नमणिअवलंबितैः
का अपि विलेपनैः उद्भूतैः का अपि सुरभिदमनकमञ्जरीभिः

कहि वि गुज्जु जले अद्धुम्मोलउ^१ णं मयर-हर-सिहरु सोहिल्लउ
 कहि वि कसण-रोमावलि दिट्ठी काम-वेणि^२ णं गलेवि पइट्ठी
 कहि^३ वि थणोवरि ललइ अहोरणु णाइ अणंगहो केरउ तोरणु
 ॥घत्ता॥ कहि वि सरुहिरइ दट्ठइ णहरइ थण-सिहरोवरि सु-पहुत्तइ
 वेग्गि^४ वल्लगहो मयण-तुरंगहो णं पयइ लुडु लुडु खित्तइ ॥ ७५

(८)

तं जल-कील णिषवि पहाणहु जाय बोल्ल णह-यले गिब्बाणहं
 पभणइ एक्कु हरिस-संपण्णउ "ति-हुअणे सहस-किरणु पर-धण्णउ
 जुवइ स-हासु जासु स-वियारउ विब्भम-हाव-भाव-वावारउ
 णलिणि-वण व दिग-यस-कर-इच्छउ कुमुय-वणु व ससहर-किरणिच्छउ^१
 कालु जाइ जसु मयण-विलासें माणिणि-पत्तिज्जवणायासें ॥ ८०

१. आद्भमिल्लउ -२. वेणी ३. कहे वि; कहे वि राख्यु होत तो चालत; परंतु उपरना प्रयोग साथे भेठ लाववाना हेतुए संस्कार कर्था छे. ४. वेग्गेण ५. तण्णिच्छउ ६. पत्तेज्जवणायासें ।

कस्याः अपि गुह्यं जले अर्धमीलितं यथा मकरधरोश्वरं शोभायुक्तं
 कस्याः अपि कृष्णरोमावलिः दृष्टा कामवेणी यथा गलित्वा प्रविष्टा
 कस्याः अपि स्तनोपरि ललति उपरितनवस्त्रं यथा अनंगस्य तोरणं
 ॥घत्ता॥कस्याःअपि सरुधिराणि दृष्टानि नखराणि स्तनशिखरोपरि सुप्रभूतानि
 वेगेन विलग्नस्य मदनतुरंगस्य यथा पदानि ईषत् ईषत् क्षुण्णानि ॥

(८)

तां जलक्रीडां दृष्ट्वा प्रधानानां जातः शब्दः नभस्तले गोवीणानां
 प्रभणति एकः हर्षसंपन्नः "त्रिभुवने सहस्रकिरणः परमधन्यः
 युवत्यः यस्य सहासाः सविकाराः विभ्रमहावभावव्यापारिताः
 नलिनीवनं इव दिनकरकरइच्छिन्यः कुमुदवनं इव शशधरकिरणेच्छिन्यः
 कालः याति यस्य मदनविलासेन मानिनीप्रतायनायासेन

अच्छउ सुरउ जेण जगु मत्तउ जल-कीलाण किन्न पज्जत्तउ ”
 तं णिसुणेवि अवरेक्कु पबोल्लिउ “ सहस-किरणु केवल सलिलोल्लिउ
 इत्थु पवाहु^१ मणो-हर-वत्तउ जो जुवइहि^२ गुज्झंतु वि पत्तउ
 ॥ घत्ता ॥ जेण खणंतरे सलिल-अंतरे गलियंसु-धरण-वावाग्ग
 स-हरसु दुक्कउ माणेवि मुक्कउ अंत-उरु षक्कण वारण ॥ ८५

(९)

रावणो वि जल-कील करेप्पिणु सुंदर सियय-वेइ विरएप्पिणु
 उपपरि जिण-वर-पडिम चडावेवि विविह-वित्तान-णिवहु बंधावेवि
 तुप्प-खीर-सिसिरेहि^३ अहिसिचिवि णाणा-विह-मणि-रयणिहि अंचिवि^४
 णाणा-विहहि^५ विलेपण-भेयहि^६ दीव-धूप-बलि-पुप्फ-णिवेयहि^७
 पुज्ज करेवि किर गायइ जावहि^८ जंतिमहि^९ जलु मेह्लिउ^{१०} तावहि^{११}

१ अच्छउ २ पहाउ ३ जुवइहि ४ अंचेहि ५-६ जावेहि-तावेहि

अच्छं सुरतं येन जगत् मत्तं जलक्रीडया किं न पर्याप्तम्”
 तत् निश्चुत्य अपरः एक उक्तवान् सहस्रकिरणः केवलं सलिलार्द्रः
 अत्र प्रवाहः मनोहरवृत्तः यः युवतीनां गुह्यान्तः अपि प्रविष्टः
 ॥ घत्ता ॥ येन क्षणांतरे सलिलभ्यन्तरे गलितांशुकंधरणव्यापारे
 सहर्षं दौकितं भुक्त्वा मुक्तं अंतःपुरं एकस्मिन् वारे ॥

(९)

रावणः अपि जलक्रीडां कृत्वा सुंदरां सिकतावेदीं^३ विरच्य
 उपरि जिनवरप्रतिमां आरोह्य विविधवित्ताननिबहं बन्धयित्वा
 घृतक्षीरदधिभिः अभिसिंच्य नानाविधमणिरत्नैः अर्चित्वा
 नानाविधैः विलेपनभेदैः दीपधूपबलिपुष्पनैवेद्यैः
 पुजां कृत्वा किल गायति यावत् यान्त्रिकैः जलं मुक्तं तावत्

पर-कलत्तु संकेयहो दुक्कउ णाइ वियड्डहं मण्णेवि मुक्कउ
 धाइउ उभय-तडइं धोवंतउ जिण-वर-पवर-पुज्ज रेहंतउ
 दह-मुहु पडिम लेवि विहडंफुहु कह वि कह वि णोसरिउ विवावडु
 ॥ घत्ता ॥ भणइ “ णरेसहो, तुरिय गवेसहो किउ जेण एउ पिसुणत्तणु
 किं बहु वुत्ते तासु णिहत्ते^१ दक्खवमि अज्जु जम-सासणु ” ॥ ९५

(१०)

तो एत्थंतरे लद्धाएसा गय मण-गमणा ऽणेय गवेसा
 रावणेण सरि दिट्ठ वहन्ती मुय-महु-यर-दुक्खेण व विजंती^२
 चंदण-रसेण व बहल-विलिती जल-रिद्धिण णं जाव्वण-इत्ति
 मंथर-वाहेण व विस्सत्थी^३ जं च पट्ट-वत्थइं व णियत्थी
 पुलिणाहोरणाइं व पगुत्ती^४ वालाहिव-णिहाए व सुत्ती १००

१. वुत्तेण-णिहत्तेण । २. दुक्खेणवजंती । ३. वोसत्थी । ४. बीणाहो-
 रणाइंवपंगुत्ती ।

परकलत्रं संकेताय दौकितं यथा विदग्धैः भुक्त्वा मुक्तं
 धावितं उभय-तटे धावत् जिनवरप्रवरपूजां प्लावयत्
 दशमुखः प्रतिमां लात्वा झटिति कथमपि कथमपि निःसृतः व्याकुलः^१
 ॥ घत्ता ॥ भणति “नरेशाः त्वरया गवेषयत कृतं येन एतत् पिशुनत्वं
 किं बहु उक्तेन तस्मै निश्चयेन दर्शयामि अद्य यमशासनं ” ॥

(१०)

तावत् अत्रान्तरे लब्धादेशाः गताः मनोगमनाः अनेके गवेषकाः
 रावणेन सरित् दृष्टा वहन्ती मृतमधुकरदुःखेन इव विज्यमाना
 चन्दनरसेन यथा बहलं विलिप्ता जलक्रुद्धा यथा यौवनवृत्ता
 मन्थरवाहेन यथा विश्वस्ता यत् च पट्ट-वस्त्रेण यथा निर्वासिता
 पुलिनउपरितनवस्त्रेण^१ यथा प्रावृत्ता व्यालाधिपनिद्रया यथा सुप्ता

१. जलप्रवाहेन व्याकुलीकृतचित्तः । २. साटिकायुक्ता । ३. उपरितनवस्त्रेण ।

मल्लिव-दंतेहि व विहसंती णीलुप्पल-णयणहिं व णिपंती
बउल-सुरा-गंधेण व मत्ती केयइ-हत्थेहि व णच्चंती
महु-अर-महुर-सरि^१ व गायंती उज्झर-सुरयाइ^२ व वायंति
॥घत्ता॥ अ-रमिय-रामहो णिरु णिक्कामहो आरुसेवि परम-जिणिंदहो
पुज्ज हरेप्पिणु पाहुडु लेप्पिणु गय णावइ पासु समुदहो ॥ १०५

(११)

तहिं अवसरे जे किंकर धाइय ते पडिवत्त लण्पिणु आइय
कहिय सुणंतह खंधावारहो “ लइ एत्तडउ सारु संचारहो^३
माहेसर-णर-वइ परमेसरु सहस-किरणु नामेण नरेसरु
जा जल-कील तेण उप्पाइय सा अमरेहिं मि रमिवि ण णाइय
सुव्वइ कासु को वि किर सुंदरु सुर-वइ भरहु सयरु चक्केसरु ११०
भइउ^४ सणँ-कुमारु ते सयल वि णउ पावति तासु एक-यल वि

१. सरु । २. मुखाइ । ३. संसारहो । ४. हाथपोथीमां मय्यउ जेवुं
वंचाय छे; शालिभद्रने उल्लेखी भइउ सुधारो कर्यो छे.

मल्लिकादन्तैः इव विहसंती नीलोत्पलनयनैः इव पश्यन्ती
बकुलमुरागंधेन इव मत्ता केतकीहस्तैः इव नृत्यन्ती
मधुकरमधुरस्वरेण इव गायन्ती निर्झरमुरजान् इव वादयन्ती
॥घत्ता॥ अरमितरामायै खलु निष्कामाय आरुप्य परमजिनेन्द्राय
पूजां हत्वा प्राप्तं लात्वा गता यथा पार्श्वं समुद्रस्य ॥

(११)

तस्मिन् अवसरे ये किंकराः धाविताः ते प्रतिपत्तिं लात्वा आयाताः
कथितं श्रुण्वते स्कन्धावाराय “ ननु एतावान् सारः संचारस्य
माहेश्वरः नरपतिः परमेश्वरः सहस्रकिरणः नाम्ना नरेश्वरः
या जलक्रीडा तेन उत्पादिता सा अमरैः अपि रन्तुं न ज्ञाता
श्रूयते कस्य कः अपि किल सुन्दरः सुरपतिः भरतः सगरः चक्रेश्वरः
भद्रः सनत्कुमारः ते सकलाः अपि न खलु प्राप्नुवन्ति तस्य एककलां अपि

१. न रमिताः रामाः येन सः परमेश्वरेण । २. खंडमेकं ।

का वि अ·उव्व लील विम्माणिय धम्मु अत्थु वेण्णे वि परिणामिय
काम-तत्तु पुणु तेण जि णिम्मिउ अण्ण रमेति पसव कोदूमिउ
॥घत्ता॥ 'मइ पवहंतिण भुयणे तवंतिण' गयण-त्थ पयंगु ण णावइ'
एण पयारिण पिय-वावारिण^१ थिउ सलिले पइसेवि णावइ"॥११५

(१२)

अवरि वुत्तु केण "मइ लक्खिउ सव्वउ सव्वु एण जं अक्खिउ
जं पुणु तहो केरउ अंते-उरु ण पच्चक्खु जि मयर-द्वय-पुरु
णेउर-नुयरहु पेक्खणया-हरु लावण्यंभ-तलाउ मणो-हरु
शिर-मुह-कर-कमल महा-सरु मेहल-तोरणाहं छण-वासरु
थण-हत्थिहिं साधारण-काणगु द्वार-सग्ग-वच्छहो गयगंगणु १२०
अहर-प्रवाल-प्रवाला-आयरु^२ दंत-पंति-मात्तिय-सहंण-यरु
जीहा-कल-यंठिणिहिं^३ णंइगवणु कण्णंदोलयाहं चित्तत्तणु

१. महिप्रवहंतएणभुयणेतवंतएण २. एणयरेणपियवावारेण ३. आयरु ४.
यंठिणिहिं ।

का अपि अपूर्वा लीला विमुक्ता धर्मः अथः द्वौ अपि परिणामिताः
काम-तत्त्वं पुनः तेन एव निर्मितं अन्ये रमन्ते पशवः सुरतं
॥घत्ता॥ 'मया प्रवहता भुवने तपता गगनस्थः पतंगः न ज्ञायते'
एतेन प्रकारेण प्रियव्यापारेण स्थितः सलिले प्रविश्य इव" ॥

(१२)

अपरेण उक्तं केन " मया लक्षितं श्रव्यं सर्वं अनेन यद् आख्यातं
यत् पुनः तस्य अन्तःपुरं यथा प्रत्यक्षं एव मकरध्वजपुरं
नूपुरमुरजैः प्रेक्षनकगृहं लावण्यांभः तडागं सुमनोहरम्
शिरःमुखकरक्रमकमलं महासरः मेखलातोरणैः क्षणवासरः
स्तनहस्तिभिः साधारणकाननं हारस्वर्गवृक्षस्य गगनांगनं
अधरप्रवालप्रवालाकरः दंतपंक्तिमौक्तिकस्यंदनकरः
जिह्वाकलकंठिनीभिः नंदनवनं कर्णानन्दोलकैः चित्रत्वं

१. सुरतं । २. न शोभते । ३. साधारण नाम देशः ।

लोयण-भमरहं केसर-सेहर स-मुहाभंगउ 'णट्टव्वय-हर
॥घत्ता॥ काइं बहुत्तेण पुणुरुत्तेण मयणगि-डमरु संपण्णउं
णरहुं अणंतहुं मण-धणवंतहु धुउ चौरु चंडु उत्पण्णउं ॥ १२५

(१३)

अवरेक्केण वुत्तु “ मइ जंतइ दिट्ठइ णिम्मल-सलिले खंतइ
अइ-सुंदइ सु-किण-कम्माइ व सु-वडिगइ अट्ठिगव-पेम्माइ व
णिग्गलाइं सु-किण्णि-दिययाइ व णिउ न-समासिण सु-कइ-पयाइ व
संचारिमइं कु-पुसि-धणाइं व कारिमाइं कुट्ठि-वयणाइं व
पइरिक्कइं सज्जण-चित्ताइ व वद्धइ अर्थ-अनि वुत्ताइ व १३०
दुल्लंघणीयइं सु-कल्लाइं व चेट्ट-विहगइं वुड्डल्लाइ व
वारि वमन्ति ताहि शिर-णासेहिं उरु कर-चरण-कण्ण-णयणासेहिं
तेहिं एउ जन्तु थंभिवि सुक्कउ तेण पुज्ज लोउत्तु पडुक्कउ ”

१. णट्टव्वय । २. किण्णि । ३. अच्छ । ४. करण

लोचनभ्रमराणां केसरशेखरं सहमुखभंगं नाट्यगृहं

॥घत्ता॥ किं प्रभूतेन पुनरुक्तेन मदनाग्निडमरः संपन्नः

नरेभ्यः अनन्तेभ्यः मनोधनवद्भ्यः धूर्तः चौरः चंडः उत्पन्नः

(१३)

अपरेण एकेन उक्तं “ मया यन्त्राणि दृष्टानि निर्मलसलिले स्वातानि
अतिसुंदराणि सुकृतकर्माणि इव सुघटितानि अभिनवप्रेमाणि इव
निर्गलानि सुकृपणहृदयानि इव निपुणसमासितानि सुकविपदानि इव
संचारीणि कुपुरुषधनानि इव कृत्रिमानि कुट्टिनीवदनानि इव
प्रगुणानि सज्जनचित्तानि इव वद्धानि अर्थचित्रेण वृत्तानि इव
दुर्लघनीयानि सुकलत्राणि इव चेष्टाविहोनानि वृद्धत्वानि इव
वारि वमन्ति तासां शिरःनासिकाभ्यां उरुचरणकर्णनयनास्यैः
तैः एतज्जलं स्तब्धं सुक्तं तेन पूजां लुब्धता प्रदौकितं ”

१ काष्ठानां परस्परकलशिका अन्वयः विशिष्टपद्व्याप्तः । २ लोचनमुखे च ।

॥घत्ता॥ तं णिसुणेप्पिणु लेहु भणेप्पिणु असि वरु सयं भुइं कड्हियउं^१
सहइ समुज्जत्तु ससि-किरणुज्जत्तु णं पत्त-^२दाण-फत्तु वड्ढियउं॥१३१॥

१ असिवरु सयंभुवेण कड्हियउ । २. दाण

आ संधिने छेडे मूल हाथ-प्रतमां संधिनी अंक भूकी नीचनी गाथा
लखी छे:—

जल-कीलाए सयंभू-चउमुह पवंग गो-गह-कहाए

भइ च मच्छ-वेहें अज्ज वि कइणो ण पावेति ॥

आ पछी तरत ज नवी संधिनी शरआत थाय छे.

॥घत्ता॥ तत्तं निश्रुत्य 'लात' भणित्वा असिदरः स्वयं भुजेन कृतः
शोभते समुज्ज्वलः शशिकिरणोज्ज्वलः यथा पात्रदानफलं वर्धितं ॥

पुष्पिकानां छाया

जलक्रीडायां स्वयंभुवं चतुर्मुखं पतंगं गोप्रहकथायां

भद्रं च मत्स्यवेधे अद्यापि कवयो न प्राप्नुवन्ति ॥

॥ द्वितीयमुद्धरणम् ॥

[त्रिभुवनं स्वयंभूः ।]

॥ मौर्यादिव्वकहाणउ ॥

(१)

लवणंकुसु पुरे पडमारोवि जिय-रयणि-यर-महाहवेण
वइदेहिहे दु-जस'-भीअण्ण दीउ समोडिउ राहवेण ॥

लवणंकुस कुमार बलहहें पुरि पइसारिय जय-जय-सहें
झल्लरि-पडह-भेरि-दडि-संखेहि वज्जंतेंहि अवरेहि अ-संखेहि
रामु अणंग-लवणु रहे एकहि लक्ष्मणु मयणंकुसु अण्णेकहि ५
वज्ज-जंघु थिउ दु-इम-वारणे वीया-यदु णाइ गयणंगणे
जय-जय-कारिउ भड-संघाणं रामहो सुअ-मेलावि अ आपं
जण-वउ रहसैं अंगे न माइउ एकमेक चूरंतु पधाइउ

१. दुजस

[त्रिभुवनः स्वयंभूः ।]

॥ सीतादिव्यकथानकम् ॥

(१)

लवणांकुशौ पुरे प्रवेश्य जितरजनिचरमहाहवेन
वैदेह्याः दुर्यशोभीतकेन दिव्यं संव्यूढं राघवेण ॥

लवणांकुशकुमारौ बलभद्रेण पुरे प्रवेशितौ जयजयशब्देन
झल्लरीपटहभेरिदडिशंखैः वाद्यमानैः अपरैः असंख्यैः
रामः अनंगलवणः रथे एकस्मिन् लक्ष्मणः मदनांकुशः अन्यदेकस्मिन्
वज्रजंघः स्थितः दुर्दमवारणे द्वितीयाचन्द्रः इव गगनांगने
जयजयकारितं भटसंघातेन रामस्य सुतमेलापे च आयातेन
जनपदः रमसा अंगे न मायितः एकैकं चूरयन् प्रधावितः

पेक्खेवि ते कुमार पइसंता णारिउ णवि गणंति पइ सन्ता
सीया-णंदण-रूवालोयणे लायइ का वि अलत्तउ^१ लोयणे
का वि देइ अहरुल्लए कज्जलु काइ^२ वि घत्तिउ वच्छए अंचलु
॥धत्ता॥ विवरेरउ नायरिया-यणु किउ लवणंकुस-दंसणेण
जगे कामें को वि न विद्धउ स-सरें कुसुम-सरासणेण ॥ १३

(२)

आयल्लउ करंत तरुणी-यणे लवणंकुस पइसारिय पट्टणे
तहि तेहए पमाणे विज्जा-हर लंकाहिव-किक्किंध-पुरेसर
भा-मंडल-नल-नीलंगंगय-जणय-कणय-मरु-तणय समागय
जे पट्टविय गाम-पुर-देसहु गय हक्कार ताहं अ-सेसहं
णाणा-जाण-विमाणेहि आइय णं जिण-जम्मण अमर पराइय १८
दिट्ठु रामु सोमिति महाउसु दिट्ठु अणंग-लवणु मयणंकुसु

१. अलत्तउ. २. काय...पच्छए.

प्रेक्ष्य तौ कुमारौ प्रविशन्तौ नार्यः नापि गमयन्ति पतीन् सतैः
सीतानंदनरूपालोकेन लाययति कापि अलक्तकं लोचने
कापि ददाति अधरे कज्जलं कया अपि क्षिप्तं वक्षसि अञ्चलं
॥धत्ता॥ विपरोतः नागरिकाजनः कृतः लवणंकुशदर्शनेन
जगति कामेन कः अपि न विद्धः स्वशरेण कुमुमशरासनेन ॥

(२)

व्यप्रतां कुर्वन्तौ तरुणीजने लवणांकुशौ प्रवेशितौ पट्टने
तत्र तादृशाः प्रमाणभूताः विद्याधराः लंकाधिपकिष्किन्धापुरेश्वरौ
भामंडल-नल-नीलांग-अंगद-जनक-कनक-मरुत्तनयाः समागताः
ये प्रस्थापिताः ग्रामपुरदेशेभ्यः गतं आकरणं तेषां अशेषानां
नानायानविमानैः आयाताः यथा जिनजन्मनि अमराः आगताः
दृष्टः रामः सौमित्रिः महायुः दृष्टः अनंगलवणः मदनांकुशः

हाथप्रतनां टिप्पण नीचे नोंध्यां छे.

१. पतयः विद्यमानाः । २. परिधानवस्त्रं । ३. आरातिंकं । कामपीडा वा ।
४. प्रघटके (?) ५. प्रेषिताः ।

सत्तुहणो वि दिट्ठु तर्हि सुन्दर एक्कहिं मिलिय पंच णं मंदर
पुणरवि रामहो किय अहिणंदण^१ “धण्णउ^२ तुहु जसु एहा णंदण
॥घत्ता॥ एत्तडउ दोसु पर रहुवइहे जं परमेसरि णाहि घरि
म पमायहि लोयहु छंदेण आणेवि का वि परिकख करि” ॥ २३

(३)

तं णिसुणेवि चवइ रहु-णंदणु “ जाणमि सीयहे तणउ सइत्तणु
जाणमि जिह हरि-वंसुप्पण्णी जाणमि जिह वय-गुण-संपण्णी
जाणमि जिह जिण-सासणे भत्ती जाणमि जिह महु सोक्खुप्पत्ती
जाणमि अणुगुण-सिक्खा-धारी जाणमि संम-रयणमणि-धारी
जाणमि जिह सायर-गंभीरी जाणमि जिह सुर-महीहर-धीरी २८
जाणमि अंकुश-लवण-जणेरी जाणमि जिह सुय जणयहो केरी
जाणमि स सहा-मंडल-रायहो जाणमि सामिणि रज्जहो आयहो

१. अहिवंदण. २ धनउ. ३. सभा.

शत्रुघ्नः अपि दृष्टः तत्र सुन्दरः एकत्र मीलिताः पंच यथा मंदराः
पुनः अपि रामाय कृतं अभिनन्दनं “वन्यः त्वं यस्य इदृशौ नन्दनौ
॥घना॥ एतावान् दातः परं सुपतेः यत्परमेश्वरी नास्ति गृहे
मा प्रमाद्य लोकानां छंदेन आनीय कामपि परीक्षां कुरु” ॥

(३)

तद् निश्चुत्य वदति रघुनंदनः “जानामि सीतायाः सतीत्वं
जानामि यथा हरिवंशोत्पन्ना जानामि यथा व्रतगुणसंपन्ना
जानामि यथा जिनशासने भक्ता जानामि यथा मम सौख्योत्पत्तिः
जानामि अनुगुणशिक्षाधारिणी जानामि सम्यक्त्वेरत्नमणिधारिणी
जानामि यथा सागरगंभीरा जानामि यथा सुरमहीधरधीरा
जानामि अंकुशलवणजनयित्रो जानामि यथा सुता जनकस्य
जानामि ससभामंडलराजस्य जानामि स्वामिनी राज्यस्य अमुष्य

१. मा त्यज । २. सम्यक्त्व ।

जाणमि जिह अंते-उर-सारी जाणमि जिह महु पेसण-गारी
॥ घत्ता ॥ मेल्लेप्पिणु णायर-लोइण^१ महु घरे उब्भा करेवि कर
जो दु-ज्जसु उप्परे घित्तउ एउ ण जाणमि एक्कु पर” ॥ ३३

(४)

तहि अवसरे रयणासव-जाणं “कोक्खिय तियड विहीसण-राणं
बोह्माविय एत्तहें वि तुरंतें लंका-सुन्दरि तो हणुवतें
बिन्नि वि विन्नवंति पणमंतिउ सीय-सइत्तण-गञ्जु वहंतिउ
“ देव देव जइ हुअ-वहु डज्झइ जइ मारुउ पड-पोट्टेले वज्झइ
जइ पायाले णहंगणु लोट्टइ कालंतरे कालु जइ तिट्टइ ३८
जइ उप्पज्जइ मरणु कियंतहो जइ णासइ सासणु अरहंतहो
जइ अवरें उग्गमइ दिवा-यरु मेरु-सिहरे जइ निवसइ सायरु
एउ अ-सेसु वि संभाविज्जइ सीअहे सीलु ण पुणु मइलिज्जइ

१. लोण्ण । २. कोत्थिय ।

जानामि यथा अंतःपुरमारभूता जानामि यथा मम प्रेपणकारिणी
॥ घत्ता ॥ मिलित्वा नागरलोकेन मम गृहे ऊर्ध्वं कृत्वा करान्
यद् दुर्यशः उपरि क्षिप्तं एतद् न जानामि एकं परं” ॥

(४)

तस्मिन् अवसरे रत्नास्रवजातेन आहूता त्रिजटौ विभीषणराजेन
आहूता अत्रान्तरे अपि त्वरमाणेन लंकासुंदरी ततः हनुमता
द्वे अपि विज्ञापयतः प्रणमन्त्यौ सीतासतीत्वगर्वं वहन्त्यौ
“देव देव यदि हुतवहः दह्यते यदि मारुतः पटपिण्डके बध्यते
यदि पाताले नभःअंगनं लुप्यति कालांतरे कालः यदि तिष्ठति
यदि उत्पद्यते मरणं कृतान्तस्य यदि नाश्यते शासनं अर्हतः
यदि अपरदिशि उद्रच्छति दिवाकरः मेरुशिखरे यदि निवसति सागरः
एतद् अशेषं अपि संभाव्यते सीतायाः शीलं न पुनः मलिनीक्रियते

१. तृजट (? त्रिजटा) । २. पश्चिमदिशायां ।

॥घत्ता॥ जइ एव वि णउ पत्तिज्जहि तो परमेसर एउ करि
तुल-चावल-विस-जल-जलणहं पंचहं एक्कु जि दिवु धरि” ॥४३

(५)

तं णिसुणेवि रहु-वइ परिओसिउ ‘ एम होउ ’ हक्कारउ पेसिउ
गउ सुग्गोउ विहासण अंगउ चंदोयर-णंदणु पवणंगउ
पेसिउ पुप्फ-विमाणु पयट्टउ णं णह यले सर-कमलु विसट्टउ
पुंडरीय-पुर-वर संपाइय दिट्ठ देवि रहसेण न माइय
“णंद वड्डु जय होहि चिराउस विणिण वि जाहि पुत्त लवणंकुश ४८
लक्खण राम जेहि आयामिय सीहहि जिह गयंद ओहामिय
रक्खिय णारणण समरंगणे तेहि मि ते पइसारिय पट्टणे
अम्ह इ आया तुम्ह हक्कारा दिअहा होन्तु मणोरह-गारा
॥घत्ता॥ चट्टु पुप्फ-विमाणे भडारिण मिलु पुत्तहं पइ देवरहं
सुह-अच्छणि’ मज्जे परिट्ठिय पिहिमि जेम चउ-सायरहं” ॥ ५३

१. सुहुं अच्छामि.

॥घत्ता॥ यदि एवं अपि न खलु प्रतीयते तर्हि परमेश्वर एतत् कुरु
तुल-तण्डुल-विष-जल-ज्वलनानां पंचानां एकमेव दिव्यं धर ” ॥

(५)

एतद् निश्चृत्य खुपतिः परितुष्टः ‘एवं भवतु’ आकरणं प्रेषितं
गतः सुप्रीवः विभीषणः अंगदः चंद्रोदरनन्दनैः पवन-अंगजः”
प्रेषितं पुष्पविमानं प्रवृत्तं यथा नभस्तले सरःकमलं विकसितं
पुंडरीकपुरवरं संप्राप्ताः दृष्ट्वा देवी हर्षेण न मायिताः
“नंद वर्धस्व जय भव चिरायुः द्वौ अपि यस्याः पुत्रौ लवण-अंकुशौ
राम-लक्ष्मणौ याभ्यां आयामितौ सिंहाभ्यां यथा गजेन्द्रौ आक्रान्तौ
रक्षितौ नारदेन समरांगणे ताभ्यामपि तौ प्रवेशितौ पट्टने
वयं अपि अयाता युष्माकं आकारकाः दिवसाः भवन्तु मनोरथकाराः
॥घत्ता॥ आरोह पुष्पविमाने भट्टारिके मीलय पुत्राभ्यां पतिदेवभ्यां
मुखासने मध्ये परिस्थिता पृथिवी यथा चतुःसागराणां ” ॥

१. विराहोः । २. हनूमंतु ।

(६)

तं पिसुणेवि लवणंकुस-मायणं वुत्तु विहीसणु गगिर-वायण
 “णिट्ठुर-हिययहो अ-लइय-णामहो जाणमि तत्ति न किज्जइ रामहो
 घल्लिय जेण रुवंति वणंतरे डाइणि-रक्खस-भूय-भयंकरे
 जहिं सहूल-सीह-गय-गंडा बब्बर-सवर-पुलिंद पयंडा
 जहिं बहु-तच्छ-रिच्छ-रुरु-संवर स-उरग-खग-विग जहिं सिव-सूयर ५८
 जहिं माणुसु जोवंतु वि लुञ्चइ^१ विहि कलि-कालु वि पाणह मुंचइ
 तहिं वणे घल्लाविय अण्णाणें एवहि किं तहो तणेण विमाणें
 ॥घत्ता॥ जो तेहिं डाहु उप्पाइउ पिसुणा-भावामरिसिइणं^२
 सो दु-क्करु उल्लाविज्जइ मेह-सएण वि वरिसिएण ॥ ६२

(७)

जइ वि ण कारणु राहव-चंदें तो वि जामि लइ तुम्हइ छंदें ”
 एम भणेवि देवि जय-सुन्दरि कम-कमलहिं अञ्चति वसुंधरि

१. जिं वधारानो छोडी दीधो छे. २. पिसुणाभावामरिसिएण ।

(६)

तद् निश्रुय लवणांकुशमात्रा उक्तः विभीषणः गद्गदवाचा
 “निष्ठुरहृदयस्य अगृहीतनाम्नः जानामि चिन्ता न क्रियते रामस्य
 क्षिता येन रुदती वनांतरे डाकिनीराक्षसभूतभयंकरे
 यत्र शार्दूलसिंहगजगण्डाः बर्बरशबरपुलिंदाः प्रचंडाः
 यत्र बहुतक्षकक्षरुरुसंहराः सहउरगखगवृकाः यत्र शिवाशूकराः
 यत्र मानुषः जीवन् अपि लुञ्च्यते^१ विधिं^२ : कलिकालः अपि प्राणेभ्यः मुच्यते
 तत्र वने क्षेपिता अज्ञानेन एतादृशस्य किं तस्य विमानेन
 ॥घत्ता॥ यः तैः दाहः उत्पादितः पिशुनभावामर्षितेन
 सः दुष्करं आर्द्यते मेघशतेन अपि वर्षितेन ॥

(७)

यदि अपि कारणं न राघवचन्द्रेण तर्ह्यपि यामि खलु युष्माकं छंदेन ”
 एवं भणित्वा देवी जगत्सुंदरी कमकमलाभ्यां अर्चन्ती वसुंधरां

१. लुञ्च्यते । २. विधिः । ३. भवतां दार्षिण्येन ।

पुष्प-विमाणे चडिय अणुरापं परिमिय विज्जाहर-संघापं
कोसल-णयरि पराइय जावहिं दिण-मणि गउ अत्थ-वणहो तावहिं
जत्थहो पिययमेण णिव्वासिय तहो उववणहो मज्झे आवासिय ६७
कह वि विहाणु भाणु णहे उगउ अहि-मुहु सज्जण-लोउ समागउ
दिण्णइ तूरइ मंगलु घोसिउ पट्टणु णिरवसेसु परिओसिउ
सीय पइट्ट णिविट्ट वरासणे सासण-देवण णं जिण-सासणे

॥घत्ता॥ परमेसरि पढम-समागमे झत्ति णिहालिय हल-हरेण

सिय-पक्खहो दिवसे पहिल्लए चंद-लेह णं सायरेण ॥ ७२

(८)

कंतहि तणिय कंति पेक्खेप्पिणु पभणइ पोम-णाहु विहसेप्पिणु
“जइ वि कुलगयाउ णिरवज्जउ महिलउ हौति अ-सुद्धु’ णि-लज्जउ
दर-दाविय-कडक्ख-विक्खेवउ कुडिल-मइउ वड्डिअ-अवलेवउ
बाहिर-धिहुउ गुण-परिहीणउ किह सय-खंडु न जंति ति हीणउ
णउ गणंति णिय-कुलु मइलंतउ ति-हुअणे अ-यस-पडहु वज्जंतउ ७७

१. सुद्धु.

पुष्पविमाने आरूढा अनुरागेण परिमिता विद्याधरसंघातेन
कोशलनगरां प्रयाता यावत् दिनमणिः गतः अस्तमनि तावत्
यस्मात् प्रियतमेन निर्वासिता तस्य उपवनस्य मध्ये आवासिता
कथमपि विभातः भानुः नभसि उद्गतः अभिमुखं सज्जनलोकः समागतः
दत्तानि तूराणि मंगलं घोषितं पट्टनं निरवशेषं परितोषितं
सीता प्रविष्टा निवेशिता वरासने शासनदेवता इव जिनशासने
॥घत्ता॥ परमेश्वरी प्रथमसमागमे झटिति निभालिता हलधरेण
सितपक्षस्य दिवसे प्रथमे चंद्रलेखा यथा सागरेण ॥

(८)

कांतायाः कांतिं प्रेक्ष्य प्रभणति पद्मनाथः विहस्य
“यद्यपि कुलाग्रकाः निरवद्याः महिलाः भवन्ति अशुद्धाः निर्लज्जाः
ईषद्दापितकटाक्षविक्षेपाः कुटिलमतयः वर्धितावलेपाः
बहिर्धृष्टा गुणपरिहीणाः कथं शतखंडं न यान्ति ताः हीनाः
न खलु गणयन्ति निजकुलं मलिनीभवत् त्रिभुवने अयशःपटहं वाद्यमानं

अंगु समोडेवि धिद्धिक्कारहो वयणु णिपंति केम भत्तारहो ”

सीय ण भीय सइत्तण-गव्वे^१ वलेवि पवोल्लिय गग्गर-सद्धे

“ पुरिस णिहोण होंति गुणवंत वि तियहे ण पत्तिज्जंति मरंत वि

॥घत्ता॥ खड्डु लक्खु सल्लि वहंतिहे^२ पउराणियहे कुलग्गयहे

रयणायरु खार इ दैतउ तो वि ण थक्कइ णं णइहे^३ ॥ ८२

(९)

साणु ण केण वि जणेण गणिज्जइ गंगा-णइहे तं जि ण्हाइज्जइ

ससि स-कलंकु तहि जि पइ णिम्मल कालउ मेहु तहि जि तडि उज्जल

उवल्लु^४ अ-पुज्जु ण केण वि छिप्पइ तहि पडिम चंदणेण वि लिप्पइ

घुज्जइ पाउ पंकु जइ लग्गइ कमल-माल पुण जिणहो वलग्गइ

दीवउ होइ स-हावे^५ कालउ वट्ठि-सिहए मंडिज्जइ आलउ ८७

णर-णारिहि एवइउ अंतरु मरणे वि वेल्लि ण मेल्लइ तरु-वरु

१. वहंतेअहे. २. मयहे. ३. उव्वल्लु.

अंगं समावृत्य धिक् धिक् कुवतः वदनं पश्यन्ति कथं भर्तुः ”

सीता न भीता सतीत्वैर्गर्वेण वलित्वा उक्तवती गद्गदशब्देन

“पुरुषाः निहीनाः भवन्ति गुणवन्तः अपि स्त्रोषु न प्रतियन्ति म्रियमाणाः अपि

॥घत्ता॥ तृणं काष्ठं सलिलं वहन्तीभ्यः पौराणिकाभ्यं कुलागताभ्यः

रत्नाकरः क्षारं अपि ददन् तदपि न विरमति इव नदीभ्यः ॥

(९)

श्वा न केन अपि जनेन गण्यते गंगा-नद्या स एव स्नाप्यते

शशी सकलंकः तस्य एव प्रभा निर्मला श्यामः मेघः तस्य एव तडित् उज्ज्वला

उपलैः अपूज्यः न केन अपि स्पृश्यते तस्य प्रतिमा चंदनेन अपि लिप्यते

ग्रस्यते पादः पंकः यदि लगति कमलमाला पुनः जिनं विलगति

दोषकः भवति स्वभावेन श्यामः वर्तिशिखया शुभ्यते आलयं

नरनार्योः एतावदन्तरं मरणे अपि वल्लो न मुञ्चति तरुवरं

१. सतीत्वमहत्त्वेन। २. मूल द्वायप्रतमां पाठ मच्छरगव्वे । इतो; परन्तु हांसियामां लखेलो पाठ स्त्रीकार्यो छे. ३. पवित्राभिः चिरंतनाभिर्वा । ४. नद्यां ।

५. पाषाणाः—पंकजाः ।

बह पइ कवण बोल्ल पारंभिय सह-वडाय मइ अज्जु समुब्भिय
तुहु पेक्खंतउ अच्छु विसत्थउ^१ डहउ जलणु जइ डहिवि समत्थउ
॥धत्ता॥ किं किज्जइ अण्णइं दिव्वे जेण विसुज्झहो महु मणहो
जिह कणय-लोलि डाहुत्तर अच्छमि मज्जे हुआसणहो ॥ ९२

(१०)

सियहे वयणु सुणेवि जणु हरिसिउ उच्चारउ रोमंचु पदरिसिउ
महुर-णराहिव-जस-लिह-लुहणें हरिसिउ लक्खणु सह सत्तु-हणें
तिण्णि वि विष्फुरंत-मणि-कुंडल हरिसिय जणय-कणय-भा-मंडल
हरिसिय लवणंकुस दु-स्सील वि हरिसिय वज्ज-जंघु णल णीलु वि
तार-तरंग-रंभ-विस-सेण वि दहि-मुह-कुमुय-महिंद-सु-सेणु वि ९७
गवय-गवक्ख-संख-सक्कंदणुचंद-रासि चंदोयर-णंदणु
लंकाहिय-सुग्गीवंगंगय जंबव-पवणंजय-पवणंगय

१. वीसत्थउ ।

एषः त्वया कः शब्दः प्रारब्धः सतीपताका मया अद्य समुद्राविता
त्वं प्रेक्षमाणः आस्व विश्वस्तैः दहतु ज्वलनः यदि दग्धं समर्थः
॥धत्ता॥ किं क्रियते अन्येन दिव्येन येन विशुद्धस्य मम मनसः
यथा कनकलोष्टिका दाहोत्तरं भवानि मध्ये हुताशनस्य ॥

(१०)

सीतायाः वचनं श्रुत्वा उच्चतरैः रोमाञ्चः प्रदर्शितः
मधुरनराधिपयशःलेखामार्जनेन हर्षितः लक्ष्मणः सह शत्रुधनेन
त्रयः अपि विस्फुरन्मणिकुण्डलाः हर्षिताः जनक-कनक-भामंडलाः
हर्षितौ लवणांकुशौ दुःशीलौ अपि हर्षिताः वज्रजंघः नलः नीलः अपि
तारतरंगरंभविश्वसेनाः अपि दधिमुख-कुमुद-महेन्द्र-सुषेणाः अपि
गवय-गवाक्ष-शंख-शक्रार्दनाः चंद्ररश्मिः चंद्रोदरनंदनः
लंकाधिप-सुग्रीव-अंग-अंगदाः जाम्बवत्-पवनंजय-पवनांगजाः

१. सतीपताका । २. विश्वब्धः । ३. उर्ध्वाकारः ।

लोय-वाल गिरि णइउ समुइ वि विस-हरिद अमरिद णरिद वि
॥घत्ता॥ तइ-लोकह भंतरि^१ वत्तिउ^२ सयल वि हरिसियउ
पर हिअवण कलुसु वहंतउ रहु-वइ एककु ण हरिसिअउ ॥ १०२

(११)

सीअण वुत्तु जं जि अवलेवें तं जि समत्थिउ पुणु बल-एवें
कोक्किय खणय खणाविय खोणी हत्थ-सयाइं तिण्णि चउ-कोणी
पूरिय खड-लकड-विच्छड्ढेहि कालागरु-चंदण-सिरि-खंडहिं
देवदारु-कप्पूर-सहासेहि कंचण-मंच रइय चउ-पासेहि
चडिय-राय आया गिवाण वि इंद-चंद-रवि-हरि-बंधाण वि १०७
इधण-पुंजे चडिय परमेसरि णं संठिय वय-सीलह उप्परि
“ अहो देवहो महु तणउ सइत्तणु जोइज्जहु^३ रहु-वइ-दुट्ठत्तणु
अहो वइसा-णर तुहु मि डहिज्जहि जइ विरुआरो तो म खमिज्जहि”

१. भंतरि । २. वत्तियउ । ३. जोएज्जहु । एनी पछीनी पं. ११०मां
डहेज्जहि; खमेज्जहि.

लोकपालाः गिरयः नद्यः समुद्रः अपि विषधरेन्द्राः अमरेन्द्राः नरेन्द्राः अपि
॥घत्ता॥ त्रिलोकस्याभ्यंतरे वृत्तं सकलं अपि हर्षितं
परं हृदये कलशं वहन् रघुपतिः एकः न हर्षितः ॥

(११)

सीतया यदेव उक्तं अवलेपेनै तदेव समर्थितं पुनः बलदेवेन
आहूताः खनकाः खनिता क्षोणी हस्तशतानि त्रीणि चतुष्कोणा
पूरिता तृणकाष्ठसमूहैः^१ कालागुरुचंदनश्रीखंडैः
देवदारुकर्पूरसहस्रैः काञ्चनमञ्चः रचितः चतुष्पार्श्वैः
गृहीतरागाः आयाताः गिर्वाणाः अपि इन्द्रचन्द्ररविहरिब्रह्माणः अपि
इन्धनपुञ्जे आरूढा परमेश्वरी यथा संस्थिता व्रतशीलस्योपरि
“ अहो देवाः मम सतीत्वं पश्यत रघुपतिदुष्टत्वं
अहो वैश्वानर त्वम् अपि दहेः यदि विरूपकारिणी त्वं मा क्षाम्येः ”

१. गर्वेण । २. काष्ठसमूहैः ।

॥घत्ता॥ किउ कलयलु दिण्णु हुआसणु महि जि' जाय सम जालडिय
सो णाहि को वि तहि अवसरे जेण ण मुक्की धाहडिय ॥ ११२

(१२)

खड-लकड-विच्छडुं पलित्तइ धाहाविउ कोसलइ सुमित्तइ^१
धाहाविउ सोमिन्त-कुमारें “ अज्जु माय मुअ महु अ-विआरें ”^४
धाहाविउ लंकालकारेहिं धाहाविउ हणु-वंत-कुमारेहिं
धाहाविउ सुग्गीव-णरिंदहिं धाहाविउ णल-णील-महिंदहिं ११७
धाहाविउ सव्वहिं सामंतिहिं रामहो धिद्धिक्कारु करंतेहिं
धाहाविउ वइदेहि-कएहिं वि लंका-सुन्दरि-तियडा-एविहि
उद्ध-मुहेण पवडिढय-सोए धाहाविउ णायरिएं लोएं

॥घत्ता॥ “ णिहुसु दुरासु माया-उउ दु-क्किय-गारउ कूर-मइ

णउ जाणमि सोअ वहेविणु रामु लहेसइ कवण गइ ” ॥ १२२

१. जे। २. विच्छडु। ३. पलित्तए...कोसलए सुमित्तए। ४. अविचारे।

॥घत्ता॥ कृतः कलकलः दत्तः हुताशनः महती एव जाता समं ज्वाला

सः नास्ति कः अपि तस्मिन् अवसरं येन न मुक्तः आर्तनादः ॥

(१२)

अणकाठसमूहे प्रदीप्ते आर्तनादः कृतः कौशल्यया सुमित्रया

आर्तनादः कृतः सौमित्रिकुमारेण “अद्य माता मृता मम अविचारेण ”

आर्तनादः कृतः भामंडलजनकाभ्यां आर्तनादः कृतः लवणांकुशतनयाभ्यां

आर्तनादः कृतः लंकालंकारेण आर्तनादः कृतः हनुमत्कुमारेण

आर्तनादः कृतः सुग्रीवनेन्द्रेः आर्तनादः कृतः नलनीलमहेन्द्रेः

आर्तनादः कृतः सर्वैः सामन्तैः राघवस्य धिक्-धिक्-कारं कुर्वद्भिः

आर्तनादः कृतः ‘वैदेहोक्ते अपि लंकामुंदरोत्रिजटादेवीभ्यां

ऊर्ध्वमुखेन प्रवर्धितशोकेन आर्तनादः कृतः नागरिकेन लोकेन

॥घत्ता॥ “निष्ठुरः दुराशः मयारतः दुष्कृतकरः क्रूरमतिः

न खलु जानामि सीतां वधित्वा रामः लप्स्यते कां गतिं ” ॥

१. सीतानिमित्ते.

(૧૩)

થિઝ ઘટ્થંતરે કારણુ ભારિઝ નિરવસેસુ જગુ ધૂમંધારિઝ
 જાલઝ વિપ્ફુરંતિ તહિ અવસરે ણં વિજ્જુલઝ જલણ-જાલંતરે
 સીય સહિત્તણેણ ણઝ કંપિય “દુક્કુ દુક્કુ સિહિ” એમ પજંપિય
 “એહુ દેહુ ગુણ-ગહણ-ણિવાસણુ ડહિ” ડહિ જહિ સચ્ચઝ જિં હુઆસણુ
 ડહિ ડહિ જહિ જિણ-સાસણુ છઢ્ઢિઝ ડહિ ડહિ જહિ ણિય-ગોતુ ણ મંડિઝ
 ડહિ ડહિ જહિ હંઝ કેણ વિઝ્ઞી ડહિ ડહિ જહિ ચારિત્ત-વિહૂણી
 ડહિ ડહિ જહિ ભત્તારહો દોહી ડહિ ડહિ જહિ પર-લોય-વિરોહી
 ડહિ ડહિ સયલ-ભુવણ-સંતાવણુ જહિ મહિ મણિણ વિ ઇચ્છિઝ રાવણુ”
 તં એવહુ ધીરુ કો પાવહિ સિહિ સીયલઝ હોહિ ણ પહાવહિ
 ॥ ઘત્તા ॥ તહિ અવસરિ મણિ પરિતુટ્ઠઝ કહહિ પુરંદરુ સુર-યણહો
 “સિહિ સંકહિ ડહિવિ ણ સક્કહિ પેક્કહુ પહાઁ સહિત્તણહો” ॥ ૧૩૩

૧. મૂલ હાથપ્રતમાં આ તેમ જ નીચેની કેટલીક પંક્તિમાં ડહે અને ડહિ વિકલ્પે વાપર્યા છે. ડહે એ પાછળનો ઉચ્ચારવિકારાત્મક ફેરફાર છે અને તેનો ડહિ ઉચ્ચાર તો કરવો જ પડે છે; એટલે મેં સરખો ડહિ જ સ્વીકારી ડહે ને બહિષ્કૃત કરેલો છે. ૨ જે।

(૧૩)

સ્થિતં અત્રાન્તરે કારણં ભારિ નિરવશેષં જગત્ ધૂમાંધકારિતં
 જ્વાલાઃ વિસ્ફુરન્તિ તસ્મિન્નવસરે યથા વિદ્યુતઃ જ્વલનજ્વાલાન્તરે
 સીતા સતીત્વેન ન કંપિતા “ઢૌકસ્વ ઢૌકસ્વ શિશ્વિન્” એવં ઉત્કવતો
 “એષઃ દેહઃ ગુણગહનનિવાસનં દહ દહ યદિ સત્યઃ એવ હુતાશનઃ
 દહ દહ યદિ જિનશાસનં લ્યક્તં દહ દહ યદિ નિજગોત્રં ન મંડિતં
 દહ દહ યદિ અહં કેનાપિ ઝ્ઞાના દહ દહ યદિ ચારિત્રવિહીના
 દહ દહ યદિ મત્રેં દ્રોહિની દહ દહ યદિ પરલોકવિરોધિની
 દહ દહ સકલભુવનસંતાપનઃ યદિ મયા મનસા અપિ ઇચ્છિતઃ રાવણઃ”
 તદ્ એતાવદ્ ધૈર્યં કઃ પ્રાપ્નોતિ શિશ્વી શીતલઃ ભવતિ ન પ્રભવતિ
 ॥ ઘત્તા ॥ તસ્મિન્ અવસરે મનસિ પરિતુટ્ઠઃ કથયતિ પુરંદરઃ સુરજનેભ્યઃ

“ શિશ્વી શંકતે દગ્ધું ન શક્નોતિ પ્રેક્ષધ્વં પ્રભાવં સતીત્વસ્ય ॥

(१४)

ताम तरुण-तामरसिहि छण्णउ सो जि जलणु सर-वरु उप्पण्णउ
सारस-हंस-कोंच-कारंडिहि गुमगुमंत-छण्णय-विच्छंडिहि
जलु अत्थक्कु पुणु कहि मि ण माइउ मंच-सयइ रेल्लंतु पधाइउ
णासइ सव्वु लोउ सहु रामे सलिलु पवंदिउ सीयहें णामें
अण्णु वि सहस-पत्तु उप्पण्णउ देवहि^१ आसणु णं अवइण्णउ १३८
तासु मज्झि मणि-कणय-रवण्णउ दिव्वासणु समुच्चु उप्पण्णउ
तहि जाणय^२-जण-साहु-क्कारिय सइ सुर-वर-वहहि बइसारिय
तहि वेलहि सोहइ परमेसरि णं पच्चक्ख लच्छि कमलोवरि
आहय दुंदुहि सुर-वइ-सत्थें मेल्लिउ कुसुम-वासु सइ हत्थें
॥ घत्ता ॥ तहि^३ जय-जय-कारु पवुड्डउ सुह-वयणावण्णण-भरिउ
णाणा-विह-तूर-महारउ जाणइ तिह जसु वित्थरिउ ॥ १४४

१. देव। २. जाणइ। ३. घत्ता आखीमां फेरफार करवो पड्यो छे;
कारण के मात्राओ तुटे छे: मूळमां १२×१४ (पं. १) तेम १४×१२ (पं. २)
छे. सळंग घत्ता जोतां, १४×१३नी मालम पडे छे; एटछे ते प्रमाणे मारे फेरफार
करवो पड्यो छे. मूळ जयजयकारु पवुड्डउ सुहवयणावण्णणभरियउ । णाणावि-
हुरमहारउ जाणइ जसु वित्थरिअउ ॥

(१४)

तावत् तरुणतामरसैः^१ छन्नं स एव ज्वलनः सरोवरं उत्पन्नं
सारसहंसकौञ्चकारण्डैः गुञ्जत्पट्पदसमूहैः
जलं अस्ताघं पुनः कुत्रापि न मायितं मंचशतानि प्लावयत् प्रधावितं
विद्रवति सकलः लोकः सह रामेण सलिलं प्रवंदितं सीतायाः नाम्ना
अन्यद् अपि सहस्रपत्रं उत्पन्नं देवैः आसनं यथा अवतारितं
तस्य मध्ये मणिकनकरम्यं दिव्यासनं उच्चं उत्पन्नं
तत्र जानपदजनसाधूकृता सती सुरवरवधूभिः उपवेशिता
तस्यां वेलयां शोभते परमेश्वरी यथा प्रत्यक्षा लक्ष्मी कमलस्य उपरि
आहता दुंदुभिः सुरवरसार्थेन मुक्तः कुसुमवर्षः स्वयंहस्तेन
॥ घत्ता ॥ तत्र जयजयकारः प्रवृद्धः शुभवचनावर्णनभरितः
नानाविधतूरमहारवः यथा तस्याः यशः विस्तृतं ॥

(१५)

तो एत्थंतरे निह दीहाउस सीयहे पासु दुक्क लवणकुस
 जिह ते तिह बिण्णि वि हरि बल-हर तिह भा-मंडल णव-वेलंधर
 तिह सुग्गीव णील मिय-सायर^१ तिह सुसेण विससेण जसायर
 तिह स-विहीसण कुमयंगंगय जणय-कणय-मारुइ-पवणंजय
 तिह गय गवय गवक्ख विराहि य वज्ज-जंघु सत्तु-हणु गुणाहिय १४९
 तिह महिंदि माहिंद स-दहिमुह तार तरंग रंभ पहु दुम्मह
 तिह मह-कत^२ वसंत रवि-प्पह चंद-मरीचि हंस-प्पहु दिढ-रह
 चंद-रासि संताण णरेसर रयण-केसि पीयं-कर खे-यर
 तिह जंबव जंबवि इंदाउह मंद-हत्थि ससि-पह ताराउह
 तिह ससि-वद्धण सेय-समुद्द वि रइ-वद्धण णंदण कुंदेदु वि
 लच्छि-भूय^३ कोलाहल सरल वि णहुस-कियंत-वत्त-बल-तरल वि
 ॥घत्ता॥ अवर वि एक्केक्क-पहाणा उर-रोमंच-समुच्छलिय
 अहिसेय-समए णं लच्छिहे सयल दिसा-गयद मिलिय ॥ १५७

१. मइसागर। २. मे प्रतमां मइ वांच्यु इतुं; पण इ=ह घणी फेरो
 सरखा थइ जाय छे; एटले पुधारो. ३. भुत्त।

(१५)

तावत् अत्रान्तरे खलु दीर्घायुः सीतायाः पाश्वं दौकितौ लवणांकुशौ
 यथा ते तथा द्वौ अपि हरिः बलधरः तथा भामंडलः नववेलंधरः
 तथा सुग्रीवः नीलः मितसागरः तथा सुपेणः विश्वसेनः यशःआकरः
 तथा सविभीषणौ कुमुदांगदौ जनककनकमारुतिपवनंजयाः
 तथा गजः गवयः गवाक्षः विराधिः च वज्रजंघः शत्रुघ्नः गुणाधिकः
 तथा महा-इन्द्रियः महेन्द्रः सदधिमुखः तारः तरंगः रंभः प्रभुः द्रुमाणां
 तथा महाकान्तः वसंतः रविप्रभः चंद्रमरीचिः हंसप्रभः दृढरथः
 चंद्ररश्मिः संतानः नरेश्वरः रत्नकेशी प्रीतिकरः खेचरः
 तथा जाम्बवान् जाम्बवतिः इन्द्रायुधः मंदहस्ती शशिप्रभः तारायुधः
 तथा शशिवर्धनः श्वेतसमुद्रः अपि रतिवर्धनः नंदनः कुन्देन्दुः अपि
 लक्ष्योभूतः कोलाहलः सरलः अपि नहूषकृतांतवृत्रबलतरलः अपि
 ॥घत्ता॥ अपरे अपि एकैकेभ्यः प्रधानाः समुन्नतउरःरोमाञ्चाः

अभिषेकसमये इव लक्ष्म्याः सकलाः दिशागजेन्द्राः मीलिताः ॥

(१६)

तो बोलिज्जइ राहव-चंदें “ निष्कारणें खल-पिसुणहं छंदें
जइ अ वियणें मइ अवमाणिय अणु वि दुहु एवहु पराणिय
तं परमेसरि महु मरुसिज्जहि एक्क-वार अवराहु खमिज्जहि
आउ जाहु घर-वासु णिहालहि सयलु वि णिय-परियणु परिपालहि
पुष्क-विमाणि चडहि सुर-सुंदरि [१९२

उववण-णइउ-मह-इह-सर-वरे खेतइ कप्प-दुम्म^१-कुल-गिरि-वरे
णंदण-वण-काणणइ महायर जण-वय^२ वेहि^३ दीव रयणायर
॥घत्ता॥ मणि धरहि एउ महु वुत्तउ मच्छरु सयलु वि परिहरहि
सइ जिह सुर-वइ-संसर्गे^४ नि-स्सावणु रज्जु करहि ” ॥ १९६

(१७)

तं णिसुणेवि परिचत्त-सणेहिण एव पइंपिउ पुणु वइदेहिण

१. दुम । २. जणवइ । ३. वेइ । ४. संसर्गीए ।

प्रत लखनारना मनमां संस्कृत रमतुं होउं जोहए; दा. त. पं. १५१ सं.
मरीचि = अप० मरिह, पं. १६२ सं. पुष्प = अप० पुष्क.

(१६)

तावत् ब्रूयते राघवचन्द्रेण “निष्कारणेन खलपिशुनानां छंदेन
यद्यपि विकल्पेन मया अवमानिता अन्यत् अपि एतावत् दुःखं परानीतं
तद् परमेश्वरि मां मर्षयेः एकवारं अपराधं क्षाम्येः

आयाहि गच्छ गृहवासं निभालय सकलं अपि निजपरिजनं परिपालय
पुष्पविमाने आरोह सुरसुंदरि [ ]

उपवन-नदी-महाहृद-सरोवराणि क्षेत्राणि कल्पद्रुमकुलगिरिवरान्
नंदनवनकाननानि महाकरान् जनपदान् प्रेक्षस्व द्वीपान् रत्नाकरं
॥घत्ता॥ मनसि धर एतद् मम उक्तं मात्सर्यं सकलं अपि परिहर

शचिः इव सुरपतिसंसर्गेण निःसापत्यं^१ राज्यं कुरु ॥

(१७)

तद् निश्चत्य परित्यक्तस्नेहया एवं उक्तं पुनः वैदेह्याः

“अहो राहव मं जाहि विसायहो ण वि तउ दोसु ण जण-संघायहो
 भव-भव-सण्हि विणासिय-धम्महो सव्वु दोसु इउ दु-क्किय-कम्महो
 को सकइ णासणहं पुराइउ जं अणुलगाउ जीवहु आइउ
 बल मइं बहु-विह-देस-णिउत्ती तुज्जु पसापं वसु-मइ भुत्ती १७१
 बहु-वारउ तंबोलु समाणिउ इह-लोइउ सुहु सयलु वि माणिउ
 बहु-वारउ पयडिय-बहु-भोग्गी पइ सह पुप्फ-विमाणि वलग्गी
 बहु-वारउ भवणंतरे हिंडिउ अप्पउ बहु-मंडणेहिं पमंडिउ
 एमहि तिह करेमि पुणु रहु-वइ जिह ण होमि पडिवारं १ तिय मइ
 ॥घत्ता॥ महु विसय-सुहेहि पज्जत्तउ छिंदमि जाइ-जरा-मरण
 णिविण्णी भव-संसारहो लेमि अज्जु धुअ तव-चरणु” ॥ १७७

(१८)

एम ताइं एउ वयणु चवेप्पिणु दाहिण-करेण समुप्पाडेप्पिणु
 णिय-सिर-चिहुर ति-लोयाणंदहो पुरउ पयल्लिय राहव-चंदहो

१. पडिवारो

“अहो राघव मा गच्छ विषादं नापि तव दोषः न जनसंघातस्य
 भवंभवशतैः विनाशितधर्मस्य सर्वः दोषः अयं दुष्कृतकर्मणः
 कः शक्नोति नाशयितुं पुराकृतं यद् अनुलग्नं जीवस्य आयातं
 बलं मया बहुविधदेशनियुक्ता तव प्रसादेन वसुमती भुक्ता
 बहुवारं ताम्बूलं भुक्तं इह-लौकिकं सुखं सकलं अपि भुक्तं
 बहुवारं प्रकटितबहुभोग्या त्वया सह पुष्पविमाने विलग्ना
 बहुवारं भवनान्तरे हिंडितं आत्मा बहुमंडनैः प्रमंडितः
 एवं तथा करोमि पुनः रघुपते, यथा न भवामि प्रतिवारं स्त्रीः अहं
 ॥घत्ता॥ मम विषयसुखैः पर्याप्तं^१ छिनन्नि जातिजरामरणं
 निर्विण्णा भवसंसारात् लामि अद्य ध्रुवं तपःचरणं ” ॥

(१८)

एवं तथौ एतद् वचनं उक्त्वा दक्षिणकरेण समुत्पाट्य
 निजशिरःचिकुरः त्रिलोकानन्दस्य पुरः प्रक्षिप्तः रोघवचन्द्रस्य

१. हे रामचंद्र । २. पुनः स्त्री न भवामि । ३. पूर्यतां ।

केस णिणवि सो वि मुच्छं गउ पडिउ णाइ तरुवरु मरुआहुउ
महिहि णिसण्णु सुट्ठु णिच्चेयणु जाव कह वि किर होइ सचयणु
ताव णियंतहं जिणपय-सेवहं विज्जाहर-भूगोयर-देवहं १८२
सीयए सीलतरंडण थाइवि लइअ दिक्ख रिसि-आसमि जाइवि
पासि सच्च-भूसण-मुणि-णाहहो णिम्मल-केवल-णाण-सहावहो
जाय तुरिउ तव-भूसिअ-विग्गहु मुक्क-सव्व-परवत्थु-परिग्गहु
॥घत्ता॥ एत्थंतरि बलु उम्मुच्छिउ^१ जो रहुकुल-आयास-रवि
तं आसणु जाव णिहालइ जणय-तणय तहिं ताव ण वि ॥ १८७

(१९)

पुणु सव्वाउ दिसाउ णियंतउ उट्ठिउ ' केत्तहे सीय ' भणंतउ
केण वि सविणणण तो सीसइ " पवरुज्जाणु एउ जं दीसइ
इह णिय सुरिहिं सुसीलालंकिय मुणिपुंगमहो पासु दिक्खंकिय "
तं णिसुणेवि रहुणंदणु कुद्धउ जुअ-खए णाइ कियंतु विरुद्धउ
रक्त-णेण्णु भउहाभंगुर-मुहु गउ तहो उज्जाणहो सवडंमुहु १९२

१. उम्मुच्छियउ ।

केशं दृष्ट्वा सः अपि मूर्च्छां गतः पतितः यथा तरुवरः मरुदाहतः
मह्यां निषण्णः नितरां निश्चेतनः यावत् कथमपि किल भवति सचेतनः
तावत् पश्यतां जिनपदसेवकानां विद्याधरभूगोचरदेवानाम्
सीतया शीलतरंडके स्थित्वा लाता दीक्षा ऋषिआश्रमे गत्वा
पार्श्वे सत्यभूषणमुनिनाथस्य निर्मलकेवलज्ञानस्वभावस्य
जाता त्वरितं तपःभूषितविग्रहा मुक्तसर्वपरवस्तुपरिग्रहा
॥घत्ता॥ अत्रान्तरे बलः उन्मूर्च्छितः यः रघुकुलकाशरविः

तद् आसनं यावत् निभालयति जनकतनया तत्र तावत् नापि ॥

(१९)

पुनः सर्वाः दिशाः पश्यन् उत्थितः ' कुत्र सीता ' भणन्
केनापि सविनयेन ततः शिष्यते " प्रवरोद्यानं एतद् यद् दृश्यते
इह नीता सुरैः सुशीलालंकृता मुनिपुंगवस्य पार्श्वे दीक्षांकिता "
तद् निश्रुत्य रघुनंदनः क्रुद्धः युगक्षये यथा कृतांतः विरुद्धः
रक्तनयनः भ्रूमंगुरमुखः गतः तस्य उद्यानस्य सम्मुखं

गइ आरूढउ मच्छर-भरियउ बहु-विज्जा-हरेहिं परियरिउ
 उब्भिय-ससि-धवलायव-वारणु दाहिण-करि कय-सीर-विपहरणु'
 “ जं किउ चिरु मायइ^१ सु-ग्गीवहो जं लक्खणिण समरि दह-ग्गीवहो
 तं करेमि वड्डिय-अवलेवहं वासव-पमुह अ-सेसहं देवहं ”
 सहु णिय-भिच्चिहिं एव चवंतउ तं महिंद-गंदण-वणु पत्तउ
 पेक्खवि णाणुप्पणु मुणिदहो वियलिउ मच्छरु सयलु णरिंदहो
 ॥घत्ता॥ ओयरेवि महा-गय-खंधहो प-यहिण देवि स णर-वरेण
 कर मउलि करेवि मुणि वंदिउ णय-सिरेण सिरि-हल-हरेण ॥ २००

(२०)

जिह तें तिह वंदिउ साणंदिहि लक्खण-पमुह-असेस-णरिंदेहिं
 दिट्ठ सीय तहि राहव-चंदें णं ति-हुयण-सिरि परमाणंदें
 ससि-धवलांबर-जुवलालंकिय महि णिविट्ठ छुउ छुड्ठ दिक्खंकिय
 पुणु णिय-जस-भुवण-त्तय-धवलें सिर-सिहरोवरि^३ किय-कर-कमलें

१. विपहरणु । २. माया । ३. सिहरोवल ।

गजे आरूढः मत्सरभृतः बहुविधाधरैः परिवृतः
 ऊर्ध्वाकृतशशिधवलातपवारणः दक्षिणकरे कृतसीरविप्रहरणः
 “ यत् कृतं चिरं मायया सुग्रीवस्य यत् लक्ष्मणेन समरे दशग्रीवस्य
 तत् करोमि वर्धितावलेपानां वासवप्रमुखाणां अशेषाणां देवानां ”
 सह निजभृत्यैः एवं वदन् सः महेन्द्रनंदनवनं प्राप्तः
 प्रेक्ष्य ज्ञानं उत्पन्नं मुनीन्द्रं विगलितः मत्सरः सकलः नरेन्द्रस्य
 ॥घत्ता॥ अवतीर्य महागजस्कन्धात् प्रदक्षिणां दत्त्वा सः नरवरेण
 करौ मौलौ कृत्वा मुनिः वंदितः नतशिरसा श्रीहलधरेण ॥

(२०)

यथा तेन तथा वंदितः सानन्दैः लक्ष्मणप्रमुखाशेषनरेन्द्रैः
 दृष्टा सीता तत्र राघवचन्द्रेण यथा त्रिभुवनश्रीः परमानन्देन
 शशिधवलांबरयुगलालंकृता मद्यां निविष्टा बाहं बाहं दीक्षांकिता
 पुनः निजयशःभुवनत्रयधवलेन शिरःशिखरापरि कृतकरकमलेन

पुच्छिउ बलिण “अणंग-वियारा परम-धम्म वज्जरहि भडारा ” २०५
 तेण वि कहिउ सव्वु संखेवें भरहेसरहु जेव पुर-एवें
 तव-चरित्त^१-वर-दंसण-णाणइं पंच वि गइउ जीव-गुण-थाणइं
 खम-दम-धम्माहम्म-पुराणइं जग-जीवाउ-च्छेअ^२-पमाणइं
 समय-पल्ल-रयणायर-पुव्वइं बंध-मोक्खु लेसाउ अणुव्वइ
 ॥घत्ता॥ आयइं अवरइं वि अ-सेसइं कहियइ मुणि-वरि सारइण^३
 परमागमि जह उदिट्ठइ आसि सयंभु-भडारइण ॥ २११

१. चरितु । २. च्छेउ । ३. सारएण...भडारएण ।

आ संधि-परिच्छेदने अंते नीचे प्रमाणे पुष्पिका आपी छे.

इय पउमचरियसेसे सयंभु-एवस्स कह वि उव्वरिए
 तिहुवण-सयंभु-रइयं समाणियं सीय-दिव्व^४-पव्वमिणं ॥

वन्दइ-आसिय तिहुवण-सयंभु-कइ-कहिय-पोम-चरिअस्स
 सेसे भुवण-बणासे तेआसीमो इमो सग्गो ॥

कइ-रायस्स विजय-सेसियस्स वित्थारिओ^५ जसो भुवणे
 तिहुवण-सयंभुणा पोम-चरिय-सेसेण णिस्सेसो ॥

५. दीवा । ६. वित्थारिउ ।

पृष्ठः बलेन “ अनंगविदारक, परमधर्म वद भट्टारक ”

तेन अपि कथितः सर्वः संक्षेपेण भरतेश्वराय यथा पुरोदेवेन
 तपःचारित्रवरदर्शनज्ञानानि पंच अपि गतयः जीवगुणस्थानानि
 क्षमादमघर्माधर्मपुराणानि जगज्जोवायुःछेदप्रमाणानि
 समयपल्यरत्नाकरपूर्वाणि बंधमोक्षौ लेख्यः अणुक्तानि

॥घत्ता॥ एतानि अवराणि अपि अशेषाणि कथितानि मुनिवरेण सारकेण
 परमागमे यथा उदिष्टानि आसीत् स्वयंभूभट्टारकेण ॥

पुष्पिकानी संस्कृतश्लोकाः,

इति पद्मचरितशेषे स्वयंभूदेवस्य कथमपि उद्धृते
 त्रिभुवनस्वयंभूरचितं समाप्तं सीतादिन्यपर्व इदं ॥

‘वन्दइ’-आश्रितत्रिभुवनस्वयंभूकविकथितपद्मचरितस्य
 शेषे भुवन-प्रकाशे उद्यशीतितमः अर्थः सर्गः ॥

कविराजस्य विजय-शेषितस्य विस्तारितं यशः भुवने
 त्रिभुवनस्वयंभुवा पद्मचरितशेषेण निःशेषं ॥

॥ तृतीयमुद्धरणम् ॥

[चउमुहु सयंभु ।]

॥ विराड-नयरि पंडवहं अण्णाय-वासु ॥

(१)

हिंडिवि वण-गहणें पडिवक्ख-मडप्फर-सारहो

जण्णसेण-सहिय गय पंडव णयरु विराडहो ॥

तो भणइ जुहिट्टिलु भायरहो स-ब्भाव^१-णेह-गुण-सायरहो

“बहु-दुक्ख-किलेसुप्पायणइं वणि गमियइं बारह हायणइं

अज्ज वि भमरेहि व कमल-सरे अच्छेवउ वरिसु विराड-घरे ५

अच्चंत महंत चित तहि मि पहु-सेव सु-दु-कर सव्वह मि

आयइं लहुयाइं णिकारणइं^२ णिटीवण-पाय-पसारणइं

कर-मोडण-जिभा-मेलणइं कह-कहण-परासण-पेल्लणइं

अंतेउर-रूव-णिहालणइं उवहसियइं हत्थुप्फालणइं

१. सम्भाय । २. णकारणइं ।

[चतुर्मुखः स्वयंभूः]

॥ विराटनगरे पाण्डवानामज्ञातवासः ॥

(१)

हिंडित्वा गहनवने प्रतिपक्षगर्वदलनस्य

याज्ञसेनीसहिताः गताः पाण्डवा नगरं विराटस्य ॥

ततो भणति युधिष्ठिरो भ्रातृन् सद्भावस्नेहगुणसागरान्

“ बहुदुःखक्लेशोत्पादनानि वने गमितानि द्वादश हायनानि

अद्यापि भ्रमरैरिव कमलसरसि आसितव्यं वर्षं विराटगृहे

अत्यन्ता महती चिन्ता तस्मिन्नपि प्रभुसेवा सुदुष्करा सर्वेषामपि

आयान्ति लघुकानि निकारणानि निष्टीवनपादप्रसारणानि

करमोटनजिह्वामीलनानि कथाकथनपराशनपीडनानि

अंतःपुररूपनिभालनानि उपहसितानि हस्तास्फालनानि

आयइं सव्वइं वंचेवाइं इंदियइं पंच खंचेवाइं

१०

॥घत्ता॥ वड्डी चिंत महु जो जोगि-गणहो वि अगम्म

किह तुम्हारिसिहि सो सेवउ सेवा-धम्म ॥

(२)

जं जाणहुं तं चित्तवहु लहु णिय-णिय-विण्णाणइं कहहु महु

को कवणु करेसइ रूउ तहिं अच्छेसहुं पुरें पळ्ळण जहिं

हउं होमि पुरोहिउ सासणिउ णामेणं कंकु अग्गासणिउ १५

जूवारिउ जाणमि जूव-विहि तिह रमणि तासु जिह देइ दिहि ”

तो बग-हिडं-जम-गोयरहो वयणुग्गय वाय विओयरहो

“भुक्खालउ भोयण जुज्झणउ जो जुज्झइ तइं सह जुज्झणउ

बल्लव-अहिहाणु अणालसिउ दव्वो-हरु होमि महाणसिउ ”

॥घत्ता॥ अज्जुणु विण्णवइ भणहरउ लउह-लायणउ २०

“ हउं णट्ठायरिउं णच्चावमि णरवइ-कण्णउ ॥

आयान्ति सर्वाणि वंचितव्यानि इंद्रियाणि पंच कर्षितव्यानि

॥घत्ता॥ महती चिंता मम यः योगिगणस्याप्यगम्यः

कथं युष्मादृशैः स सेव्यः सेवाधर्मः ॥

(२)

यज्जानीथ तच्चित्तयत लघु निजनिजविज्ञानानि कथयत मह्यम्

कः किं करिष्यति रूपं तत्र आसिष्यामहे पुरे प्रच्छन्ना यत्र

अहं भवामि पुरोहितः शासनिको नाम्ना कङ्कोऽग्रासनिकः

धूतकारो जानामि धूतविधिं तथा रमणे तस्य यथा दीयते धृतिः ”

ततो यमगोचरीकृतबर्काहडंबस्य वदनोद्गता वाग् वृकोदरस्य

“ बुभुक्षितो भोजनबोधको यः युध्यते तेन सह योधनशीलः

बल्लवाभिधानोऽनलसो दर्वाधरो भवामि महानसिकः ”

॥घत्ता॥ अर्जुनो विज्ञापयति मनोहरो लटभलावण्यः

“ अहं नाट्याचार्यो नर्तयामि नरपतिकन्यकाः ॥

(३)

णामेण बिहंदल दुल्ललिय परिहेसमि कंबल कंचुलिय
 करि वलयइं कण्णिहिं कुंडलइं णं चंद-दिवायर-मंडलइं
 गुंथेवइ^१ वेणि पई-हरिय जा कसण-भुवंगिहि अणुहरिय
 णच्चेवइ सइं णट्टायरिउ अवरोहि मि गुणहिं अलंकरिउ २५
 गाएवइ^२ किं-णरु किं-पुरिसु वाएवइ^३ को वि ण मइं सरिसु ”
 तहिं अवसरि जमल-जेट्ट चवइ “हउं होमि महंतु महास-वइ
 जे णिरु विसम-सोल दण्णुद्धुर ते वि करेमि तुरंगम पद्धुर^४
 ॥घत्ता॥ पभणइ^५ जोइसिउ “हउं गोउलु णाह णिहालमि
 गो-रस-रिद्धि-करु धण-पालु होवि धणु पालमि ” ॥ ३०

(४)

ता मालइ-माला-ललिय-भुय स-म्भावे पभणइ दुमय-सुय
 “जाणमि विण्णाणु अणुत्तमउं सयल्लिधि भडारा होमि हउं

१. गुंथेवी । २. गाएवए । ३. बाएवए । ४. पद्धुर । ५. पभणइ ।

(३)

नाम्ना बृहन्नला दुर्ललिता परिधास्यामि कंबलं कंचुलिकाम्
 करे वलयानि कर्णयोः कुंडलानि यथा चंद्रदिवाकरमंडलानि
 ग्रथितव्ये वेण्याः प्रतिगृहिका या [वेणी] कृष्णभुजंगैरनुहता
 नर्तितव्ये स्वयं नृत्याचार्यः अपरैः अपि गुणैः अलंकृतः
 गातव्ये किन्नरः किंपुरुषः वादितव्ये कोऽपि न मम सदृशः ”
 तस्मिन्नवसरे यमलज्येष्ठो वदति “ अहं भवामि महान्महाश्वपतिः
 ये खलु विषमशीला दपौद्धुरास्तानपि करोमि तुरंगमान् सरलान्
 ॥घत्ता॥ प्रमणति ज्योतिषी “ अहं गोकुलं नाथ निभालयामि
 गोरसऋद्धिकरः धनपालः भूत्वा धनं पालयामि ॥

(४)

ततः मालतीमालाललितभुजा सद्भावेन प्रमणति दुपदसुता
 “ जानामि विज्ञानं अनुत्तमं सैरन्ध्री भट्टारक भवामि अहम्

किंकरि कलकोइल-वाणियहे कमलच्छहे मच्छहो राणियहे ”
 तो एव परोप्परु संगयइं पुरवर-सीमंतरु ववगयइं
 समि दोसइ ताम सकोडरिय णिग्गय-बहुदल-बहुसंगरिय ३५
 सग्गह सभूव सभुवंगमिय स-मडय ससूल सविहंगमिय
 तहिं^१ जंबुय-निवह-भयंकरिय समसाण जमेण वि परिहरिय
 दुद्धमदणुदेह-वियारणइं तहिं णउलें णिहियइं पहरणइं
 ॥घत्ता॥ पट्टणु पइसरिय^२ जं धवल-घरालंकरियउ
 केण वि कारणेणं णं सग्ग-खंडु ओयरियउ ॥ ४०

(५)

जो वइयरु पुव्वालोइयउ सो दउवारियहो णिवेइयउ
 तेण वि जाणाविउ^३ राणाहो तहो मच्छहो मच्छ-पहाणाहो
 “अच्छंति बारि के वि कप्पडिय णं सग्गहो पंच इंद पडिय
 उज्जाल-झुलुक्किय-खंडवहं तहिं इक्कु पुरोहिउ पंडवहं

१ कहिं । २ पइसरिय । ३ उजाणाविउ ।

किंकरि कलकोकिलवाण्याः कमलाद्याः मत्स्यस्य राण्याः ”
 ततः एवं परस्परं संगताः पुरवरसीमान्तरं व्यपगताः
 शमी दृश्यते तावत्सकोटरा निर्गतबहुदलबहुफलिका
 सप्रहा सभूता सभुजंगा समृतका सशूला सविहंगमा
 तत्र जंबूकनिवहभयंकरं श्मशानं यमेनापि परिहृतं
 दुर्दमदनु[ज]देहविदारणानि तत्र नकुलेन निहितानि प्रहरणानि
 ॥घत्ता॥ पट्टनं प्रविष्टाः यद्वलगृहालंकृतं
 केनापि कारणेन यथा स्वर्गखंडोऽवतीर्णः ॥

(५)

यो व्यतिकरः पूर्वालोचितः स दौवारिकाय निवेदितः
 तेनापि ज्ञापितो राज्ञे तस्मै मत्स्याय मत्स्यप्रधानाय
 “ आसते द्वारि केऽपि कार्पटिकाः यथा स्वर्गात्पञ्च इन्द्राः पतिताः
 उज्ज्वालज्वलकृतखांडवानां तत्रैकः पुरोहितः पांडवानां

सूयारु अवरु विक्रम-चरिउ अवरेक्कु तेत्थु णट्टायरिउ ४५
 अवरेक्कु^१ चलत्थु महासवइ धण-पालु अवरु तुम्हह हवइ
 अवरेक्क णारि सु-मणोहरिय पच्चक्ख लच्छि णं अवयरिय
 मह-एविहे राय-हंस-गइहे सयल्लिधि हवइ सा कइकइहे^२
 ॥घत्ता॥ सहं दुमय-सुयाए कोक्काविय ते वि पइहा
 जीव-दयाए सहिय परमेष्ठि पंच णं दिट्ठा ॥ ५०

(६)

सयल वि णिय-णिय-णिओयणि य^३ तेहि मि एयारह मास णिय^४
 बारहमउ मासु समावडिउ णं कीयइं काल-दंडु पडिउ
 तणु तावइ लावइ पेम्म-जरु आयल्लय^५-सल्लइ कुसुम-सरु
 विधंति काम-उक्कोवणइ दोवइ-उज्जंगल-लोयणइ
 थण-यल सु-मणोहर दिति दिहि^६ पज्जलयइ^७ अंगु अणंग-सिहि ५५
 झिज्जइ कुमारु सुसियाणणउं णं करिणि-विरहे वण-वारणउं

१. अवरेक्कु । २. सा कइहे । ३. मि य । ४. णीय । ५. आयल्लइ । ६. दिह । ७. पज्जलइ ।

सूपकारोऽपरो विक्रमचरितोऽपर एकस्तत्र नाट्याचार्यः
 अपर एकश्चलार्थो महाश्वपतिर्धनपालोऽपरो युष्माकं भवति
 अपरैका नारी सुमनोहरा प्रत्यक्षा लक्ष्मीर्यथाऽवतीर्णा
 महादेव्या राजहंसगत्याः सैरन्ध्री भवति सा कैकेय्याः ॥
 ॥घत्ता॥ सार्धं द्रुपदसुतया आहूतास्तेऽपि प्रविष्टाः
 जीवदयया सहिताः परमेष्ठिनः पञ्च यथा दृष्टाः ॥

(६)

सकला अपि निजनिजनियोजने च तैरप्येकादश मासा नीताः
 द्वादशः मासः समापतितो यथा कीचके कालदण्डः पतितः
 तनुं तापयत्यानयति प्रेमज्वरं कामपीडाशब्देन कुसुमशरः
 विध्यतः कामोत्कोचे द्रौपदीदीर्घलोचने
 स्तनतले सुमनोहरे ददतो धृतिं प्रज्वलयत्यंगमनंगशिखी
 क्षीयते कुमारः शुष्काननो यथा करिणीविरहे वनवारणः

जउ जउ सीमंतिणि संचरइ तउ तउ चडुयार-सयइं करइ
एकहिं विणि^१ णयणाणंदणिण णिब्भच्छिउ दुमयहो णंदणिण
॥घत्ता॥ “जे एत्थु करंति पुरि गंधव्व पंच महु पेसण
जइ जाणंति पइं ते णैति पाव जम-सासण ” ॥

६०

(७)

जोएप्पिणु दोवइ मुहु-कमलु पभणइ^२ णव-णाय-सहास-बलु
“हउं सुदुड-नएहिं पडियज्जियउ पइं सुंदरि णवर परज्जियउ
पडिमलु ण हरि-हर-चउ-वयण पंचहिं गंधव्विहिं का गणण
लुहु करि पसाउ जीवावि मइं भुंजावमि वसुमइ^३-अधु पइं^४”
अवहेरि करिवि गय दुमय-सुय तहो णवमी कामावत्थ हुय ६१
णिय-ससहे कहि जइ कइकइहे “मणु रंजहि आयहे तीमइहे
जहिं अचलमि हउं एयग्ग-मणु नहिं पट्टवि लेवि समालहणु”
स वि पेसिय तेण वि धरिय करे रइ-लालसेण एककंत-घरे

१ दिह । २. पभणइ । ३. वसुमइ । ४. पइ ।

यत्र यत्र सीमंतिनी संचरति तत्र तत्र चाटुकारशतानि करोति
एकस्मिन्दिने नयनानंदिन्या निर्भर्त्सितो द्रुपदस्य नंदिन्या
॥घत्ता॥ “ येऽत्र कुर्वन्ति पुरि गान्धर्वाः पञ्च मम प्रेषणं
यदि जानन्ति त्वां ते नयन्ति पाप, यमशासनं ॥

(७)

दृष्ट्वा द्रौपदीमुखकमलं प्रभणति नवनागसहस्रबलः
अहं सुभटशतैः प्रतिपन्नस्त्वया सुंदरि केवलं पराजितः
प्रतिमल्ला न हरिहरचतुर्मुखाः पंचानां गांधर्वाणां का गगना
शीघ्रं कृत्वा प्रसादं जीवय मां भोजयामि वसुमत्यर्थं त्वां ”
अवधीरणां कृत्वा गता द्रुपदसुता तस्य नवमी कामावस्था भूता
निजस्वप्ने कथ्यते कैकेयै “मनो रञ्जय अस्याः स्त्रियः
यत्राऽस्म्यहमेतद्गमनास्तत्र प्रेषय लात्वा समालभनं ”
साऽपि प्रेषिता तेनाऽपि धृता करे रतिलालसेनैकान्तगृहे

॥घत्ता॥ सीहहो हरिणि जिहं णिय-पुण्णेहिं केम वि चुक्की
कंक विराड जहिं कलुणु रुवंति पदुक्की ॥

७०

(८)

तो तेण विलक्खीहवण अणुलग्गे जिहं जम-दूयण
चिहुरेहिं धरेवि चलणेहि हय पेक्खंतह रायहं मुच्छ गय
मणि^१ रोसु पवट्टिउ बल्लवहो किर देइ दिट्ठ तरु-पल्लवहो
“मरु मारमि मच्छु स-मेहुणउं पट्ठवमि कयंतहो पाहुणउ”

तो तव-सुण्ण आयड्ढुण विणिवारिउ चलणंगुट्ठण ७५

ओसरिउ विओयरु सण्णियउ पुर-वर-णारिउ आदण्णियउ
“धि धि दड्ढु-सरीरे काइं किउं कुल-जायहं जायहं मरणु थिउ
जहिं पहु दुच्चरिउ” समायरइ तहिं जणु सामणु काइं करइ”

॥घत्ता॥ ताम स-वेयणिय पंचालि स-दुक्खउ रोवइ

“ जइ गंधव्व पुरे तो किं मइं विडु विगोवइ ” ॥ ८०

१. मणे. । २. दुच्चारिउ ।

॥घत्ता॥ सिंहाद् हरिणी यथा निजपुण्यैः कथमपि मुक्ता

कंको विराटो यत्र करुणं रुदती प्रदौकिता ॥

(८)

ततस्तेन विलक्षीभूतकेन अनुलग्नेन यथा यमदूतकेन

चिकुरैर्धृत्वा चरणैर्हता प्रेक्षमाणानां राज्ञां मूर्च्छा गता

मनसि रोषः प्रवृत्तो बल्लवस्य किल ददाति दृष्टिं तरुपल्लवाय

“मित्रे मारयामि मत्स्यं सश्यालकं प्रस्थापयामि कृतांताय प्राघूर्णकं”

ततः तपःसुतेन आकृष्टकेन विनिवारितश्चरणांगुष्ठकेन

अपसृतः वृकोदरः संज्ञितः पुरवरनार्यो व्याकुलिताः

“ धिग् धिग् दग्धशरीरेण किं कृतं कुलजातानां जायानां मरणं भूतम्

यत्र प्रभुर्दुश्चरितं समाचरति तत्र जनः सामान्यः किमपि करोति ”

॥घत्ता॥ तावत्सवेदना पांचाली सदुःखं रोदिति

“यदि गांधर्वाः पुरे तर्हि किं मां विटो विगोपयति ॥

(९)

णिय-कील्लइं मच्छुडु कहि मि गय हउं तेण विसूरिमि दड्ड-हय
जइ पंचहं इक्कु^१ वि होंतु पुरि^२ तो जुप्पइ रण-भर-धरण-धुरि^३”
एत्तडउ जाम जंपइ वयणु गउ ताम दिवायरु अत्थवणु
पडिवण्ण रयणि वित्थरिउ तमु कउहंतर-कसणी-करण-खमु
किस्मीर-वीर-जम-गोयरहो गय दोवइ पास विओयरहो ८५
णं गंग महा-णइ सायरहो णं सस-हर-पडिम दिवायरहो
णं करिणि करिहो करडुज्जरहो^४ णं वल्लर-वल्लरि तरु-वरहो
विणएण विउज्झाविउ समुहुं णं सीह-किसोयरि पंच-मुहुं
॥घत्ता॥ रोवइ दुमय-सुय दरिसंति किणंकिय-हत्था
“ पइं जीवंतएण महु एही भइय अवत्था ” ॥ ९०

(१०)

तो भणइ विओयरु अरि-दमणु “ कहि काइं माए किउ आगमणु
परिभविय केण कहो तणउं दुहु पक्खालहि लोयण लुहहि मुहुं ”

१. एकु । २. पुरे । ३. धुरे । ४. करडुज्जरहो ।

(९)

निजक्रीडया मंक्षु कुत्रापि गताः अहं तेन खिद्यामि दग्धहृदया
यदि पंचानामेकोऽपि भवेत्पुरे तर्हि युज्यते रणभरधरणधुरि”
एतावद् यावद् वदति वचनं गतस्तावद् दिवाकरोऽस्तं
प्रतिपन्ना रजनी विस्तृतं तमः ककुबंतरकृष्णीकरणक्षमं
किर्मीरवीरयमगोचरस्य गता द्रौपदी पार्श्वे वृकोदरस्य
यथा गंगा महानदी सागरस्य यथा शशधरप्रतिमा दिवाकरस्य
यथा करिणी करिणः द्रवत्करटस्य यथा वनवल्लरी तरुवरस्य
विनयेन विबोधितः संमुखं यथा सिंहकृशोदर्या पंचमुखः
॥घत्ता॥ रोदिति द्रुपदसुता दर्शयन्ती किणांकितहस्ता
“त्वयि जीवति, मम एषा भूताऽवस्था” ॥

(१०)

ततो भणति वृकोदरोऽरिदमनः “कथय, किं मात्रा कृतमागमनं
परिभूता केन कस्य सत्कं दुःखं, प्रक्षालय लोचने मृड्ढि मुखं ”

तं णिसुणिवि दुमय-राय-दुहिय पभणइ छण-च्छुद्ध^१ हीर-मुहिय
 “महु कवणु सुहच्छइ^२ कवण दिहि जहिं तुम्ह वि वट्ठइ एह विहि
 जो सामि-सालु महि-मंडलहो थिउ हरिवि^३ लच्छि आहंडलहो ९५
 सो विहि-परिणामे संचरइ घरि^४ मच्छहो णिच्च सेव करइ
 जो मुट्ठि-पहारें दलइ गिरि जं खणु वि ण मेल्लइ सुहड-सिरि
 जें बगु हिडिबु^५ किम्मीरु जितु सो हुउ विहि-वसिण महोणसिउ
 ॥घत्ता॥ जो बहुलद्ध-वरु खंडव-डह-डामर-वीरु
 कम्महं विहि-वसिण सो^६ जायहं मलइ सरीरु^७ ॥ १००

(११)

जमलाऽस-वाल-धण-वाल जहिं सइल्लिधि हउं मि सुहु कवणु तहिं
 महि-मंडलि सयलि^१ गविट्ठाइं केम वि खल-दइवें दिट्ठाइं
 देसें देसंतरु भमियाइं वणि बारइ वरिसइं गमियाइं

१. च्छणच्छुद्ध । २. सुहच्छी । ३. हरेवि । ४. घरे । ५. हिडिब । ६.
 जो । ७. सरीरु । ८. महिमंडले सयले ।

तन्निश्रुत्य द्रुपदराजदुहिता प्रभगति क्षणक्षुब्धधीरमुखो
 “मम किं सुखं अस्ति का श्रुतिर्यत्र युष्माकं वर्तते एष विधिः
 यः स्वामिवरो महीमंडलस्य स्थितो हत्वा लक्ष्मीमाखंडलस्य
 स विधिपरिणामेन संचरति गृहे मत्स्यस्य नित्यं सेवां करोति
 यो मुष्टिप्रहारेण दलति गिरिं यं क्षणमपि न मुञ्चति सुभटश्रीः
 येन बको हिडिम्बः किर्मीरो जितः स भूतो विधिवशेन महानसिकः
 ॥घत्ता॥ यो बहुलब्धवरः खाण्डवदाहडामरवीरः
 कर्मणां विधिवशेन स जायानां मृद्राति शरीरम् ॥

(११)

यमलौ अश्वपाल-धनपालौ यत्र सैरन्ध्री अहमपि सुखं किं तत्र
 महीमंडले सकले गवेपितानि कथमपि खलदैवेन दृष्टानि
 देशाद् देशांतरं भ्रामितानि वने द्वादश वर्षाणि गमितानि

अहियइं मासिहिं पयारहिहिं अवरहिं वासर-पण्णारहिहिं
तो वि दुक्ख-किलेसहो छेउ^१ ण वि वरि मरणु न जीविण सुहल^२ क वि^३ १०५
तो भणइ^४ भीमु अ-पमेय-बलु थोरंसु-जलोल्लिय-मुह-कमलु
“ किं रुवहि माइ लुहि लोयणइं गय-दुक्ख-किलेसहो भायणइं
संसार-धम्मु ण णिरिक्खियउ सुहु केत्तिउ केत्तिउ^५ दुक्खियउ
॥घत्ता॥ देइ दुवि वि फलइं पंचालि पुराइय-रुक्खु
जहिं णिय रावणिण किं सीयहिं थोडउ दुक्खु ॥ ११०

(१२)

अइकंत-दिवसि^६ अ-विणीयण परिभविय माइ जं कीयण
तं तहिं जि कालि किर णिट्ठमि पाहुणउं कयंतहो पट्ठमि
हउं^७ ताम णरिंदहे सण्णियउ णिय-रोसु तेण अवगण्णियउ^८
जइ कह वि^९ चुक्कु अज्जोणियहे मारमि रयणिहे कल्लोणियहे
लुडु तेण समउ संकेउ करि पइसारहि णच्चण^{१०} साल-घरि ११५

१. छेउ । २. सहल । ३. भणइ । ४. सुहि केत्तिउ केत्तिउ । ५. दिवसे ।

६. हउ । ७. अवगणियउ । ८. कहइ । ९. णच्चल ।

अधिकानि मासैरेकादशभिरपरस्य पञ्चदशवासरैः

तदपि दुःखक्लेशस्य छेदो नापि वरं मरणं न जीविते सुफलं कदापि ”

तावद्गणति भीमोऽप्रमेयबलो स्थूलाश्रुजलार्द्रितमुखकमलः

“ किं रोदिषि मातः मृडिढ लोचने गतदुःखक्लेशस्य भाजने

संसारधर्मः न निरीक्षितः सुखं कियत् कियत् दुःखितं

॥घत्ता॥ ददाति द्वे अपि फले पाञ्चालि पुराकृतवृक्षः

यथा नीतं रावणेन किं सीतायै स्तोकं दुःखम् ॥

(१२)

अतिक्रान्तदिवसेऽविनीतकेन परिभूता मातर्यकोचकेन

तं तस्मिन्नेव काले किल निष्ठापयामि प्राघूर्णकं कृतान्ताय प्रस्थापयामि

अहं तावन्नरेन्द्रात्संज्ञितो निजरोषस्तेनावगणितः

यदि कथमपि च्युतोऽद्यतनायां मारयामि रजन्यां कल्यतनायां

शीघ्रं तेन समं संकेतं कृत्वा प्रवेशय नृत्यशालागृहे

जहिं तुंगिहे को वि ण संखरइ तहिं कल्लइ कीयउ महु मरइ ”
 तं निसुणि' पुलउ उब्भिण्ण भुय गय णिय-थणि हेलणु तुमय-सुय
 थिउ ताम भीमु परियलिय जिसि अरुणेणालंकिय पुव्व-दिसि
 ॥ घत्ता ॥ ' कल्लइ दोवइहे जं कड्डिउ केस-कलावउ

सो मउ किं ण मउ ' णं दिण-मणि आउ विहावउं ॥ १२०

(१३)

पडिवण्णइं वासरे वियड-पय पंचालि कुमारहो पासु गय
 बोलाविय तेण मराल-गइ^१ कुल-जाय पइ-व्वय विमल-मइ^२
 “ सुंदिर-समुइ-णवणीय-मुहि गंधव्वह केरी लीह लुहि
 कहि काइं न इच्छहि सु-यणु मइं किं णत्थि हत्थि-हय-साहणइं
 किं ण वि णव-णाय-सहास-बलु किं कमल-समाणु ण मुह-कमलु १२५
 किं ण वि जुवाणु किं ण वि सुहउ किं ण वि पडु किं ण वि अत्थमउ
 लइ अट्ठवीस मणि-कंठाहं बाहत्तरि अवरहं मंठाहं

१. निसुणिवि । २. गई ।

यत्र रात्र्यां कोऽपि न संचरति तत्र कल्ये कीचको मत् प्रियते
 तं निश्चय पुलकाः उद्विन्नाः भूताः गता निजस्तने हेलनं द्रुप्रदसुता
 स्थितस्तावद्भीमः परिगलिता निशा अरुणेनालंकृता पूर्वदिशा
 ॥ घत्ता ॥ ' कल्ये द्रौपद्याः येन कृष्टः केशकलापः

स मृतः किं न मृतः ' इव दिनमणिरायातो विभावयितुम् ॥

(१३)

प्रतिपन्ने वासरे विकटपदा पांचाली कुमारस्थ पार्श्वे गता ।
 आहूता तेन मरालगतिः कुलजाया पतिव्रता विमलमतिः
 “ सौन्दर्यसमुद्रनवनीतमुखि गंधर्वीणां सम्बन्धिनी लेखं मृद्धि
 कथय किं नेच्छसि सुतनु मां किं नास्ति हस्तिहयसाधनानि
 किं नापि नवनागसहस्रबलः किं कमलसमाणं न मुखकमलं
 किं नापि युवा किं नापि सुभगः किं नापि प्रभुः किं नाप्यर्धवान्
 लाहि अष्टाविंशतिं मणिकण्ठिकानां द्वास्ततिसंश्रयणां बन्धानां

लइ भामिणि जणमण-भामिणिहि महएवि-पट्टु महु कामिणिहि
॥घत्ता॥ अक्खमि केत्तडउ लइ सच्चु देमि जं मग्गहि

कोमल-बाहुएहिं छुडु षक्क मि सइ आलिंगहि ” ॥ १३०

(१४)

पडिवण्णु सव्वु जं दोवइए दुव्वार-जार-मारण-मइए

“ आविज्जइ नच्चण-साल तुहु तं माणहु विणिण वि सु-रय-सुहु”

गय तेत्थहो कहिउ विओयरहो “ विडु णिवडिउ दिट्ठी-गोयरहो ”

भीमेण वि तं पडिवण्णु रणु अहिम-यरु ताम गउ अत्थवणु

सेणा-वइ लेवि पसाहणउ संकेय-भवणु गउ अप्पणउ १३५

जहिं भीम-सेणु थिउ पइसरविं जहि सीहु कुरंगहो कमु करिविं

तहिं घंघु विसत्थु पइट्टु विडु ण उ जाणइ मंडिउ मरण-पिडु

रायाणुएण चिहुरहिं धरिउ णं कालें पढम कवलु भरिउ

॥घत्ता॥ चित्तिउ कीयपण “ लइ हउं गंधर्वे मारिउ

ण उ सइलिंघि-करु एहु कालें हत्थु पसारिउ ” ॥ १४०

१. यइ । २. पइसरवि । ३. करेवि ।

लाहि भामिनि जनमनोभ्रामिणीनां महादेवीपट्टं मम कामिनीनां

॥घत्ता॥ आख्यामि कियत् लाहि सत्यं ददामि यन्मार्गयसि

कोमलबाहुभ्यां शीघ्रं एकशोऽपि स्वयमालिंग ॥

(१४)

प्रतिपन्नं सर्वं यद् द्रौपद्या दुर्वारजारमारणमत्या

“ आयायाः नृत्यशालां त्वं तन्मानयावो द्वावपि सुरतसुखं ’

गता तस्मात् कथितं वृकोदराय “ विटो निपतितो दृष्टिमोचरं ”

भीमेनापि तत् प्रतिपन्नं रणं अहिमकरस्तावद्रतोऽस्तं

सेनापतिः लात्वा प्रसाधनं सैकैतभवनं गतः आत्मनः

यत्र भीमसेनः स्थितः प्रविश्य यथा सिंहः कुरङ्गाय क्रमं कृत्वा

तत्र गृहे विश्रस्तः प्रविष्टो विटो न तु जानाति आरब्धं मरणपेटकं

राजानुजेन चिकुरैर्धृतो यथा कालेन प्रथमः कवलौ भृतः

॥घत्ता॥ चित्तितं कीचकेन “ लात्वा अहं गान्धर्वेण मारितः

न तु सैरन्ध्रीकरः एषः कालेन हस्तः प्रसारितः ॥

(१५)

कह-कह-वि गाहु मेलावियउ^१ सो विड-भडेण बोलावियउ
 “ गंधव जाहि किं जुज्झिण पइं विक्रम-वीर-बलुज्झिण
 हउं कीयउ सब्ब-कला-कुसलु अण्णु वि णव-णाय-सहास-बलु
 किर भीमहो हत्थे महु मरणु किउ तासु जि वसुमइ-अवहरणु ”
 तो भणइ विओयरु “ सो जि हउं जो हणिसु सहं तइं भाइ-सउं
 तव-तणउ कंकु^५ मत्थाण-यरु णट्ठावउ णरु गंडीव-धरु
 जम-जेट्टु तुरंगम-कम्म-कसु जोवइ सहएउ गु^७-गंव-रसु
 दोवइ सयल्लिधि पाव धरहि तुहु कीयउ महु भीमहु मरहि ”
 ॥घत्ता॥ तं णिसुणिवि वयणु हक्कारिउ पंडुहि णंदणु
 अक्खाडइ थिण चानूरे जिव जणदणु ॥

(१६)

तो भिडिय परोप्परु रण-कुसल विणिश वि णव-णाय-सहास-बल

१. मेलावियउ । २. जे । ३. हउ । ४. सउतइ । ५. सउ । ६. ककु । ७. ग ।

(१५)

कथं कथमपि ग्राहो मोचितः स विटभटेनाहूतः

“ गान्धर्व, याहि किं युद्धेन त्वया विक्रमवीर्यबलोज्झितेन
 अहं कीचकः सर्वकलाकुशलोऽन्यदपि नवनागसहस्रबलः
 किल भीमस्य हस्तेन मम मरणं कृतं तस्यैव वसुमत्यपहरणं ”

ततः भणति वृकोदरः “ स एवाहं यः हनिष्यामि सह त्वया भ्रातृशतं
 तपस्तनयः कङ्कः आस्थान-चरो नर्तको नरो गाण्डोवधरः

यमज्येष्ठस्तुरङ्गमकर्मकृशः पश्यति सहदेवो गोगव्यरसं
 द्रौपदीं सैरन्ध्रीं पाप धरसि त्वं कीचक मद् भीमान्म्रियसे ”

॥घत्ता॥ तन्निश्रुत्य वचनमाहूतः पाण्डोर्नन्दनः

अक्षवाटे स्थितेन चानूरेण यथा जनार्दनः ॥

(१६)

ततः मीलितौ परस्परं रणकुशलौ द्वौ अपि नवनागसहस्रबलौ

बिणिण वि गिरि-तुंग-सिंग-सिहर बिणिण वि जल-हर-रव-गहिर-गिर
 बिणिण वि दट्टोदु रुदु-वयण बिणिण वि गुंजा-हल-सम-णयण
 बिणिण वि णह-यल-णिह-वच्छ-यल बिणिण वि परिहोवम-भुय-जुयल
 बिणिण वि तणु-तेयाहय-तिमिर बिणिण वि जिण-चरण-कमल-णमिर १५५
 बिणिण वि मंदर-परिभमण-चल बिणिण वि विण्णाण-करण-कुसल
 बिणिण वि पहरंति पहर-क्खमिहिं भुय-इंडिहिं वज्ज-दंड-समिहिं
 पय-भारिहिं भारिय बिहि मि महि महि-पडण-पेल्लणाहित्थ महि
 ॥घत्ता॥ भीमु समाहयउ वच्छ-त्थलि मुट्ठि-पहारं

कह वि ण णिवडिउ महि-यलि सहं रुहिरुगारं ॥ १६०

(१७)

सेणा-वइ पेक्खिवि अ-तुल-बलु ओहुल्लिउ भीमहो मुह-कमलु
 “किय होसइ महु जस-हाणि” रणि वज्जेसइ अ-यस-पडहु भुवणि
 किय होसइ जण-वण जंपणउं” कह कहववि धीरवि अप्पणउं

१. रणे...भवणे ।

द्वा अपि गिरितुंगशृङ्गशिखरौ द्वा अपि जलधररवगभीरगिरौ
 द्वा अपि दट्टौष्ठौ रुष्टवदनौ द्वा अपि गुञ्जाफलसमनयनौ
 द्वा अपि नभस्तलनिभवक्षःस्थलौ द्वा अपि परिघोपमभुजयुगलौ
 द्वा अपि तनुतेजःआहततिमिरौ द्वा अपि जिनचरणकमलनमनशीलौ
 द्वा अपि मंदरपरिभ्रमणचलौ द्वा अपि विज्ञानकरणकुशलौ
 द्वा अपि प्रहरतः प्रहारक्षमाभ्यां भुजदंडाभ्यां वज्रदंडसमाभ्यां
 पदभारैर्भारिता द्वाभ्यामपि मही महीपतनपोडनचलिता मही
 ॥घत्ता॥ भीमः समाहतो वक्षःस्थले मुष्टिप्रहारेण

कथमपि न निपतितः महीतले सह रुधिरोद्गारेण ॥

(१७)

सेनापतिं प्रेक्ष्य अतुलबलम् अवनतं भीमस्य मुखकमलं
 “किमिव भविष्यति मम यशोहानी रणे वादिष्यते अयशःपटहः भुवने
 किमिव भविष्यति जनपदे वचनीयं” कथं कथमपि धीरयित्वाऽऽत्मानं

आयासु करिवि णिय-भुय-जुयलि हउ मुट्ठि-पहारि वच्छ-यलि
 घाएण जि वइवस-णयरु^१ णिउ सो कीयउ कुम्मागारु किउ १६५
 पइसारिय हत्थ-पाय उयरि णं पुंजिउ आमिस-पुंजु घरि
 णीसारिवि भीमु महा-भुयए जाणाविउ दुमय-राय-सुयए
 “गंधव्विहिं विड-भडु णिट्ठविउ पेयाहिव-पंथि पट्ठविउ ”
 ॥घत्ता॥ धाइय पवर भड “मरुमारिउ कीयउ केण ”

पंच-जणाहिण्ण घरु वेढिउ भाय-सएण ॥

१७०

(१८)

उज्जोउ करिवि णिज्झाइयउ “सच्चउ गंधव्विहिं धाइयउ
 एवडु सरोरि ण कहि मि वणु ण उ एक्कु वि करु एक्कु वि चरणु”
 अण्णेत्तहे दीसइ दुमय-सुय बाहु-लयालिगिय-सिहिण-जुय
 ण काल-रत्ति दुहंसणिय णं असणि सहावें भीसणिय
 णं विस-हरि^२ आसीविस-भरिय णं रक्खसि भुवण-भयंकरिय १७५

१. वइवसयरु । २. वीसहरि ।

आयासं कृत्वा निजभुजयुगलेन हतो मुष्टिप्रहारेण वक्षस्तले
 घातेनैव विवस्वन्नगरं नीतः स कीचकः कूर्माकारः कृतः
 प्रवेशितं हस्तपादमुदरे यथा पुञ्जितः आमिषपुञ्जः गृहे
 निःसार्य भीमं महाभुजया ज्ञापितं द्रुपदराजमुतथा
 “गान्धर्वैर्विदभटो निष्ठापितः प्रेताधिपपथे प्रस्थापितः ”
 ॥घत्ता॥ धाविताः प्रवराः भट्टाः “ मारितः कीचकः केन ”
 पंचजनाहितेन गृहं वेष्टितं भ्रातृशतेन ॥

(१८)

उद्धोतं कृत्वा निध्यातं “ सत्यं गान्धर्वैर्हृतः
 एतावति शरीरे न कुत्रापि व्रगो नत्वेकोऽपि करः एकोऽपि चरणः ”
 अन्यत्र दृश्यते द्रुपदमुता बाहुलतालिंगितस्तनयुगा
 यथा कालरात्रिर्दुर्दर्शनीया यथाऽशनिः स्वभावेन भीषणा
 यथा विषघर्याशाग्रिषभृता यथा राक्षसो भुवनभयंकरा

णं परम-कुहिणि जम-सासणहो आसंक जाय सव्वहो जणहो
 “मयर-द्धय-बाणोवद्विउ उहु आयहे कारणि विद्विउ”
 “लइ एवहिं काइं विहाणएण परिपुच्छिण्ण किं राणएण”
 ॥घत्ता॥ दोवइ सवेण सहं थावि उप्परि मडयाजाणहो
 कीयय-भाउ-सउ सवडंमुहु^१ चलिउ मसाणहो ॥

१८०

(१९)

णिज्जंती कंदइ^२ दुमय-सुय “गंधव्वहु, धावहु काइं मुअ
 अहो जय जयंत विजयंत धरि जयसेण जयावह रक्ख करि^३”
 तो भीमु ण कुहिणिहिं माइयउ भंजिवि पायारु^४ पघाइयउ
 अण्णेत्तहे जेतहे^५ वइरिं ण वि उप्पाइय नोक्खी भंगि क वि
 मुक्कलिय-केसु उक्खाय-तरु पच्चक्खु णाइं थिउ रयणि-यरु १८५
 सवडं-मुहुं दीसइ कीयएहिं जमु दंड-पाणि णं भीयएहिं
 छड्डिज्जइ मडया-जागु तहिं ‘णउ-णाय पणट्ट’ पइट्ट कहि

१. रणाएण । २. कीयया...मुहुं । ३. कंदिय । ४. धरे...करे ।

५. पयारु । ६. जेतहो ।

यथा परममार्गो यमशासनस्य आशंका जाता सर्वस्य जनस्य
 “मकरध्वजबाणोपद्रुतः पश्यत अस्याः कारणेन विद्रुतः”
 “नन्विदानो किं विभानकेन परिपृष्टेन किं राज्ञा”
 ॥घत्ता॥ द्रौपदी शवेन सह स्थापयित्वोपरि मृतकयानस्य
 कोचकभ्रातृशतं संमुखं चलितं श्मशानस्य ॥

(१९)

नीयमाना क्रंदति द्रुपदसुता “गान्धर्वाः, धावत किं मृताः
 अहा जयजयंतविजयंताः धारयत जयसेनजयावहौ रक्षां कुरुतम्”
 तावद्भीमो न मार्गे मातः भडक्त्वा प्राकारं प्रधावितः
 अन्यत्र यत्र वैरो नास्ति उत्पादिता नूतना भङ्गी काऽपि
 मुक्तकेशः उत्खाततरुः प्रत्यक्षो यथा स्थितो रजनीचरः
 संमुखं दृश्यते कीचकैः यमो दंडपाणिर्यथा भीतैः
 त्यज्यते मृतकयानं तत्र ‘नवनागाः प्रणष्टाः’ प्रवृत्ता कथा

पल्लट्टु विओयरु णिय-भवणु पडिवण्णु दिवायरु उग्गमणु
 ॥घत्ता॥ संकप्प उट्टमणि तहो मच्छहो अ-णिहय-मल्लहो
 कइकइ सिक्खावइ^२ “सयल्लिधि णिवासहो घल्लहो ” ॥ १९०
 (२०)

तहिं अवसरि दुमय-णरिंद-सुय पक्खालिय-अंगोवंग-भुय
 लक्खिज्जइ सयल-जणेण किह पट्टणि पइसंति भवित्ति जिह
 सिय-वलयालंकिय-कर-यलहो गय स-रहसु पास विहंदलहो
 पच्छण्ण-पउत्तिहिं वज्जरिवि “उत्तरइ समाणु खेडु करिवि
 अप्पणउ णिहेलणु जाइ”किर उच्छलइ सुजेट्टहो ताम गिर १९५
 “जा जाहि भडारिण कहि मि तुहुं राउलहो स-णयरहो देहि सुहु ”
 धट्टज्जुण-ससण समुण्णण बोलिज्जइ रोस-वसं-गण
 “जइ एवहिं घल्लिय कह वि पइ तो पुरु घाएवउ सयल्लु मइ
 ॥घत्ता॥ जइ पुणु थत्ति महु घरि तेरह दिवसउ देसहुं
 पुण्ण-मणोरहि य तो रज्जु सइ भुंजेसन्तो ” ॥ २००

१. इड । २. सिक्खविय । ३. उच्छलिब ।

परिनिवृत्तो वृकोदरो निजभवनं प्रतिपन्नो दिवाकरः उद्रमनं
 ॥घत्ता॥ संकल्पः उत्थितः मनसि मत्स्यस्याऽनिहतमल्लस्य
 कैकेयी शिक्षयति “ सैरन्ध्रौ निवासे क्षिप ”

(२०)

तस्मिन्नवसरे द्रुपदनेन्द्रसुता प्रक्षालिताङ्गोपाङ्गभुजा
 लक्ष्यते सकलजनेन कथं पट्टने प्रविशन्ती भवित्री यथा
 सितवलयालंकृतकरतलायाः गता सरभसं पार्श्वे बृहन्नलायाः
 प्रच्छन्नप्रवृत्तिभिरुक्त्वा “उत्तरायाः सभं क्रोडां कृत्वा
 आत्मनो निहेलना जायते” किलोत्सरति सुज्येष्ठायास्तावद्गिरा
 “याहि याहि भट्टारिके कुत्रापि त्वं राजकुलाय स्वनगरस्य देहि सुखं ”
 धृष्टद्युम्नस्वस्रा समुन्नतेन उच्यते रोषवशंगतेन [वचसा]
 “यद्येवं क्षिता कथमपि त्वया तर्हि पुरं हन्तव्यं सकलं मया
 ॥घत्ता॥ यदि पुनः स्थितिं मह्यं गृहे त्रयोदश दिवसान् दास्यसि
 पूर्णमनोरथा च तर्हि राज्यं स्वयं भुङ्क्ष्यसि ” ॥

॥ चतुर्थमुद्धरणम् ॥

[तिहुयण सयंभु ।]

॥ बलपणहु ॥

तिहुवणो' जइ वि ण होंतु' ~~नंदनो~~ सिरि-सयंभु-एवस्स
कव्वं कुल-कवित्तं तो पच्छा को समुद्धरइ ॥

(१)

तो महि-मंडलि वम्मोसर-सर-विणिवारउ
णेमि-जिणेसरु विहरइ णं रिसहु भडारउ ॥
पइसिन्नि मज्झ-एस-मज्झहु^२ पुव्व पसिलाएवि
धम्म वइस-दिय-खत्तिय असेसि लाए वि ॥

५

१. तिहुवणे । आ गाथा हाथप्रतमां घणे स्थले छे. बधामां य तिहुवणे
पाठ छे; मने लागे छे के जइ वाळी रचना अने सति सप्तमीनो संकर होय;
के मागधी प्रथमा एकवचन पण होय. २. मज्झेएसमच्छहु ।

[त्रिभुवनः स्वयंभूः ।]

॥ बलप्रश्नः ॥

त्रिभुवनो यदि न भवति नंदनः श्रीस्वयंभूदेवस्य
काव्यं कुलकवित्वं ततः पश्चात्कः समुद्धरति ॥

(१)

ततः महीमंडले मन्मथशरविनिवारकः
नेमिजिनेश्वरो विहरति यथा ऋषभः भडारकः ॥
प्रविश्य मध्यदेशमध्ये पूर्वं प्रश्राव्य
धर्मं वैश्यद्विजक्षत्रियान् अशेषान् राज्ञोऽपि ॥

हाथप्रतनो आ भाग कोईए वांच्यो लागतो नथी. कविए आ संधिमां
विदग्धता बतावी छे. हाथप्रतमां अर्थ अने छंदनी बहु ज भ्रष्टता छे. टिप्पण
तो छे ज नहि.

સહસદ્દાલય-સુલિ^૧-બલ-પવલિ હલ-હર-હલિ^૨-વલ-કુલ-સહસ-બલિ
 સયલામલ-કેવલ-જ્ઞાન-વલિ સ-લસાલવિન્દ-સુકુમાલ-કલિ
 દૂલયલોસાલિય-કામ-સલિ સાસય-સિલિ-જય-સિલિ^૩-વહુય-વલિ
 સંસાલ-સાયરા-સમલ-સહલિ^૪ પલિહલિય-સ-લજ્જાસેસ-યલિ ૧૦
 ઉજ્જેતહ વલ-હલે સ્થિત્ય-યલે ઉદ્ધરિય-સયલ-ભવિ-ઉહય કુલે
 ણાસિય-સંભવ-જલ-મલણ-દલે ચિલ-ભ-સય-ચલ-વહુ-દુલિય-મલે
 ગોલવ-થેલાસણ-ચંદ-સમલે વિણિવારિય-સલ-તય-સમલે
 તિયસિન્દ-ળમિય-કમ-તામરસિ^૫ જય-મંગલ-દવ્વ-પુણ-કલસિ
 ॥ માગધિકા ણામ ભાસા ॥
 ॥ઘત્તા॥ બહવિં કાલેણ સહું ગણિહે ભમેપ્પિણુ આયડ ૧૫
 પુણુ વિ પડીવડ રેવહ-ઉજ્જાણુ પરાહડ ॥

૧. સહસદ્દાલયુર ૩૦ ચ કે ફને બદલે એ લખવાનો રિવાજ હાથપ્રતોમાં સામાન્ય હોય છે. ૨. હલિહર એમ હાથપ્રતમાં છે; આ જ લઈએ તો માત્રાભંગ થઈ બે માત્રા છંદમાં ચૂટે છે. હલહરહલિ એમ પાઠ હોવા પૂરતો સંભવ છે. અર્થ નહિ સમજાતાં સરસા વર્ણસમૂહમાં અમુકવર્ણ પડી જવા સ્વાભાવિક છે. ૩. જયસિરિ । ૪. મૂલ સંસારસાયરાસામલસહલિ । છે; પરંતુ બે માત્રા વધી જાય છે; એટલે સા છોડી દીધો છે. અવગ્રહ મૂલ હાથપ્રતમાં નથી; પરંતુ અર્થસ્પષ્ટતા સ્વાતર મારી કમેરણો છે. ૫. થેણાસણ । ૬. આમરસિ ++ પુવ્વકલસિ ।

સહસ્રાષ્ટાદશસૂરિવરપ્રવર: હલધરહરિવરકુલસહસ્રબલ:
 સકલામલકેવલજ્ઞાનવર: સરસારવિન્દસુકુમારકર:
 દૂરતરોત્સારિતકામશર: શાશ્વતશ્રીજગન્ધીવધૂકવર:
 સંસારસાગરામરશૈલ: પરિહૃતસરાજ્યાશેષબલ:
 ઉજ્જયન્તસ્ય વરધરાયાં તીર્થકર: ઉદ્ધૃતસકલભવ્યોભયકુલ:
 નાશિતસંભવજરામરણદર: [નાશિત]ચિરભવશતસ્રબહુદુરિતમલ:
 ગૌરવકમલામલચન્દ્ર: વિનિવારિતશલ્યત્રયસમર:
 ત્રિદશેન્દ્રનતક્રમતામરસ: જગન્મંગલદ્રવ્યપૂર્ણકલશ:

॥ માગધિકા નામ ભાષા ॥

॥ઘત્તા॥ બહુના કાલેન સહ ગણિભિ: શ્રમિત્વા આયાત:

પુનરપિ પ્રતીપં રૈવતોદ્યાનં પરાગત: ॥

(२)

॥ हेला ॥ जं उज्जित-मही-हरे परम-गुण-सणाहे
थियउ^१ हरि-भूसणु ति-हुयणेक्क-णाहे ॥

तं हलिसियंगि सिलि-वच्छाए इंदीवल^२ दल-स-लिल-ऽच्छाए
पलिभूसिय-सिलि-हलि-वंसाए अमरासुर-दिण्ण-पसंसाए २०
पूयण-मलट्ट-कय-बहणाए पायस-णिप्पेहुण-कल-णाए^३
माया-रह-बल-णिहलिणाए सु-धुलंबल-कंबय-वरणाए
चल-केसि-गल-यल-कय-पयाए जमल-ऽज्जुण^४-भू-लुह-विलयाए
गोवद्धण-ऽचल^५-उद्धलणाए गो-उलि लीला-संचलणाए
विस्स-हल-गुलु-सेज्जा-लुहणाए पल-सूलत्तण^६-लिह-लुहणाए^७ २५
आऊलिय-जल-यल-पबलाए अट्टुत्तर-सय-णाम-हलाए
हेला-सु-चडाविय-चावाए दस-दिसि-णीसलिय-पयावाए

१. थिउ । २. इंदिवल । ३. तदन काल्पनिक अर्थ छायामां छे; ठीक
लागे तो स्वीकारवो. ४. उज्जण । ५. वल । ६. सूलत्तणु । ७. प्रथम पाद
तेम ज आ पादने छेडे लहणाए ।

(२)

॥ हेला ॥ यावदुज्जयंतमहीधरे परमगुणसनाथः

स्थितः हरि[वंश]भूषणः त्रिभुवनैकनाथः ॥

तावद् दृष्टाङ्गः श्रीवत्सः इंदीवरदलसलीलाक्षः

परिभूषितश्रीहरिवंशः अमरासुरदत्तप्रशंसः

पूतनागर्वकृतबर्हणः प्रावृष्मयूरकलनादः

मायारथबलनिर्दलनः सुधवलांबरकप्रवरणः

चलकेशिगलतलकृतपदः यमलार्जुनभूरुहविलयः

गोवर्धनाचलोद्धरणः गोकुले लीलासंचलनः

विषधरगुरुशय्यारोहणः परशौर्यलेखामार्जनः

आकुलितप्रबलजरा[संध]बलः अष्टोत्तरशतनामधरः

हेलासुसंधितचापः दशदिशानिःसृतप्रतापः

कालिंदिय-मह-दह-मंथाए कालिय-सिय-चिंध-पवण्णाए
तोडिय-कोमल-तामलसाए^१ लंगदि गो-दुह-किय-कलसाए
संघालिय-णिलि-चाणूलाए उक्खय-माउल-तलु-मूलाए^२

३०

॥ मागह-पुव्वद्धा-कलाए ॥

॥ घत्ता ॥ णिय-सीहासणु मिल्लिप्पिणु सिरु णामंतउ
जिण-सवडं-मुहु^३गउ सत्त-पयाइं तुरंतउ ॥

(३)

॥ हेला ॥ पुणु आणंद-भेरी-सद्देण जय-पहाणो^४

चलिउ महण्णवो व मणि-रयण-सोहमाणो ॥

एत्थंतरी^५ निग्गइ संकरिसणि वयरि-णरिंद-णियर-दु-हरिसणि ३५

लोहिय-दुहिया-रोहिणि-तणु-रुहि सुर-वइ-कुलिस-सरिस-सीराउडि

ईसरंगि ससि-तारा-णि-मल्लि^६ सुर-सरि-णीर-खीर-हारुज्जलि

१. मामलसाए । सरखावो आ ज उद्धरण कडवक. १. पं. १२, आ
प्रकारनो ज पाठनो फेरकार. २. चाल्ढणाए + + उक्खलमाहुलतलमूलाए ।

३. मुहु । ४. पहाणे । ५. एककंतरि । ६. णिम्मल ।

कालिंदीमहाहृदमंथकः कालीयश्रितचिह्नप्रपन्नः

त्रोटितकोमलतामरसः क्रीडायां [त्रोटित]गोदुग्धकृतकलशः

संहारितनीलचाणूरः उत्खातमातुलतरुमूलः

॥ मागधपूर्वार्धकलापः ॥

॥ घत्ता ॥ निजसिंहासनं मुक्त्वा शिरो नामयन्

जिनसंमुखं गतः सप्तपदानि त्वरन् ॥

(३)

॥ हेला ॥ पुनरानन्दभेरिशब्देन जगत्प्रधानः

चलितो महार्णव इव मणिरत्नशोभमानः ॥

अत्रान्तरे निर्गच्छति संकर्षणः वैरिनरेन्द्रनिकरदुर्दर्शनः

लोहितदुहितूरोहिणीतनुरुहः सुरपतिकुलिशसदृशसीरायुधः

ईश्वरांगः शशितारानिर्मलः सुरसरिन्नोरक्षीरहारोज्ज्वलः

सुहु-रुहु^१-मुट्टिय-संघारणि कंसासुर-किंकर-विणिवारणि
 रेवइ-वयण^२-सरो-रुह-महु-यरि रण-उहि वेणु-दारि रिउ-भय-यरि
 केसरि-वाहणि-विज्जा-हारणि खे-यर^३-जंबु-मालि-णिव-साहणि ४०
 वंदारय-णिह-णयण-मणणिणष परियाणिय-विण्णाण-कलालिण
 संगय-सिर-यर-ताण-करिसणि दस-दसार-रोयण-भुय-दरिसणि
 ॥ इयमणि व मागधिका भासा ॥

॥ मत्तमातंगछंदः ॥

॥घत्ता॥ सुमरिवि जिण-चलण रेवइ-रोहिणिहि विहूसिउ ॥

मह-हत्थिल्लउ णहि णं चंदु^४ जणेण पडीसउ

(४)

॥ हेला ॥ से "अणुलगगया गया जाइ-कुल-विसुद्धा ४५

सच्चइ-चारुणि-सढरी-दीवायणा-ऽणिरुद्धा ॥

अणु वि संचल्लिष मरंकि जे दुरुज्झिय-अ-यस-कलंकि

१. रुहु । २. वयणि । ३. खेयरि । ४. चंदु । ५. यणुलगगए ।

सुण्डुरुष्टमुष्टिकसंहारणः कंसासुरकिंकरविनिवारणः

रेवतीवदनसरोरुहमधुकरः रणयुधि वेणुदारी रिपुभयकरः

केसरिवाहिनीविद्याधारकः खेचरजंबुमालिनृपसाधनः

वृन्दारकनिभ-नयन-मनोज्ञःपरिज्ञातविज्ञानकलावलोकः

करसंगतसीरकर्षणत्राणः दशदशार्हरोचनभूतदर्शनः

॥ इयमन्यैव मागधिका भाषा ॥

॥ मत्तमातंगछंदः ॥

॥घत्ता॥ स्मृत्वा जिनचरणौ रेवतीरोहिणीभ्यां विभूषितः

महा[मघा]हस्तियुतः नभसि यथा चंद्रः जनेन प्रतिश्रितः ॥

(४)

॥ हेला ॥ तस्य अनुलग्नका गता जातिकुलविशुद्धाः

सात्यकि-चारुणि-सढरि-द्वैपायन-अनिरुद्धाः ॥

अन्येऽपि संचलिताः स्मितेन ये दूरोज्जितायशःकलङ्काः

जे रुप्पिणि-मण-भुवणार्णदि जे रिउ-णियर-सरोरुह-चंदि'
 जे जगि-णारि-चित्त-अवहरणे जे कंचण-माला-परिहरणि
 जे सोलस-मह-लंभावणि जे सोहग-रुव-संपुण्णें ५०
 जे महि-कंप-जलहि-सुर-सेले जे सयलंगणोह-मण-चोलें
 जे कुरु-खंधावार-विणासि जे दुज्जोहण-पहु-संतासि
 जे स-सिबिर-तव-सुय-परिखलणि जे णर-भीम-मडप्फल-दलणि
 जे सहदेव-पराभव-करणि जे बंदिण-जण-अभ्युद्धरणि
 ॥ मागधिकार्या भाषायां पदाकुल-छंदः ॥

॥ घत्ता ॥ गंजोल्लिय-तणु परिसेसिय-पवर-मरट्टउ ५५
 सुहि-सय-परिमियउ स-विणेउ स-कलत्तु पयट्टउ ॥

(५)

॥ हेला ॥ ताव हियोलियहि चंदो व्व कंतिवतो
 भाणुकुमार णर-वरो णिगगओ तुरंतो ॥
 ॥ दुवई ॥ कल-विण्णाण-जुत्तष सेवि-यण रत्तष

१. चदे ।

ये रुक्मिणीमनोभुवनानन्दाः ये रिपुनिकरसरोरुहचन्द्राः
 ये जगन्मारीचित्तावहरणाः ये काञ्चनमालापरिधरणाः
 ये षोडशमहालाभापन्नाः ये सौभाग्यरूपसंपूर्णाः
 ये महोकंपजलधिसुरशैलाः ये सकलाङ्गनौघमनःश्वौराः
 ये कुरुस्कन्धावारविनाशाः ये दुर्योधनप्रभुसंस्पर्शाः
 ये स्वशिविरश्रुततपःपरिखलनाः ये नरभीमगर्वदलनाः
 ये सहदेवपराभवकरणाः ये बंदिजनाभ्युद्धरणाः
 ॥ घत्ता ॥ रोमाञ्चिततनवः परिशेषितप्रवरगर्वाः

सुदृच्छतपरिवृताः सविनेयाः सकलत्राः प्रवृत्ताः ॥

(५)

॥ हेला ॥ तावद् हृदयार्द्रितैश्चन्द्रः इव कान्तिमान्
 भानुकुमारो नरवरो निर्गतः त्वरन्
 ॥ द्विपदी ॥ कलाविज्ञानयुक्तो रक्तसेव्यजनः

३ बारस-लक्खणंगण मेरुतुंगसिगुत्तमंगण ॥

६०

चामीयर-चारु-वण्णण कुंडल-जुय-ललंत-कण्णण

कंग-हरण-णिल्ल-कोरण रेहमाण-गुरु-इणिय-दोर

इंदीवर-दल-च्छण हार-परिफुरिय-वच्छण

केऊरारिद्ध-बाहण रयण-खुसिय-अभत्थण

मागहाणयाअत्थण पलंब.....णिरत्थण

६५

पसरिय-णिय-णहा-सोहण अंघ-पउम-जिय-णलिन-सोहण

॥ मागधिका नाम छंदः ॥

॥घत्ता॥ कमला-णंदणु णिय-भा-भूसिय-भुवणोयर

वर-दीहर-करु संचल्लिउ णाई दिवायर ॥

(६)

॥हेला॥ तहिं पत्थावि तार-संभार-पवर-दल-मालण

संचलिय महा-बलिय.....॥

७०

३. पारस । ४ मेरुतुंग... ।

(६)

द्वादशलक्षणाङ्गकः मेरुतुङ्गशृङ्गोत्तमाङ्गः

चामीकरचारुवर्णकः कुण्डलयुगललङ्कर्णकः

कङ्कतधरणललाटपट्टकः शोभमानगुरूपनयनदोरकः

इंदीवरदलाक्षः हारपरिस्फुरितवक्षाः

केयूर-ऋद्ध-बाहुः रत्नखचिताग्रहस्तः

मागध.....अर्थः प्रलंब.....निरस्तः (!)

प्रसन्ननिजनखशोभः अङ्घ्रिपद्मजितनलिनशोभः

॥ मागधिका नाम छंदः ॥

॥घत्ता॥ कमलानंदनो निजभाभूषितभुवनोदरः

वरदीर्घकरः संचलितो यथा दिवाकरः ॥

(६)

तस्मिन् प्रस्तावे तारसंभारप्रवरदलमालया

संचलितः महाबलि.....

સો નારાયણિદ્રસુદેસંબુય^૧-માલાષ અદ્દમિ-યંદ-હંદ-પિહુલુણય-માલાષ
વિજ્ઞા-હર-કુમાર-વિસ-હર-ઘ્વ-નેયાષ બહુ-જરસિધુ-બધુ-

વરક્ષુરપ્પાયાષ

હેમલ-દલ-હિંદિબ-ઘન-તમ-દિન-નાહાષ સિંધવ-હ્રણ-જોણ-હુયવહ-

જલ-વાહાષ^૨

વિવરી-હીર-વીર-^૩સમીર-અણુરત્તાષ વર-વારણ-વલગ્ગ-અમર-ગિરિદાષ
જાલંધર-ડહાર-સુભદા-સુરભદાષ કેરલ-કામરૂવ-વળ-ગહણ-હુયાંસાષ^૪

પારસિય-સુકંત-રુક્ષ-ફલ-કીરાષ યસ-જોહેય-દદુર-ફણિ-રાયાષ^૫

પચ્છિક્કુડક્રણરસિરવણાસણિધાયં બલ-કળ્ળાડ-દવિડ-પળમંત-પાયં^૬

સગ્ગુજ્જુહ-ઉજ્જલ-સૂર-પ્પહ-હરુ^૭પચ્ચલિત્ત લીલષ ણાવહ પાડસ-જલ-હરુ

॥ ઘત્તા ॥ તો હરિ-રામ-કામ-પમુહષહિં^૮ જાયવેહિં

પાસુપવળ્ળણહિં કંટકિય-અવયવેહિં ॥

૮૦

૧. ^૧સંબુકમાલાષ । ૨. ^૨જાણહુયવહુરવાહનાષ । ૩. વીક । ૪

આશ્ચો ય પંક્તિ ભ્રષ્ટ છે; મેલ લાવવા જ સંસ્કારેલી પંક્તિમાં પ્રયત્ન છે. મૂલ
શાષપ્રતમાં, પારાસયસુકંતરુક્ષફલભરીરાણાષ યસજોહેયદદુરફણિરાયાષ ।

૫. આ પંક્તિ પળ આશ્ચો ય ભ્રષ્ટ છે: પચ્છિક્કુડક્રણરસિરવણિજ્ઞાણિધાયં
બલકળ્ળાડદવિડેણ ણમંતપાયં । ૬. સગ્ગુજ્જલસૂરપ્પહહરુ । ૭. પમુહહેહિં ।

સ: નારાયણેષ્ટસુદેશાંબુજ[દ]માલ: અષ્ટમીચંદ્રવિશાલપૃથુલોન્નતમાલ:

વિદ્યાધરકુમારવિષધરક્ષયનેતા બહુજરાસંધબંધુવરક્ષુરપ્ર:

હેમલદલહિંદિમ્બધનતમોદિનનાથ: સૈન્ધવહુણયવનહુતવહજલવાહ:

વિપરીતધીરવીરસમીરાનુરક્ત: વરવારણકામરગિરોન્દ્રવિલ્ગન:

જાલંધર-ડહાર-સુભદ્ર-સુરભદ્ર-કેરલ-કામરૂપ-વનગહનહુતાશ:

પારસીકસુકાન્તવૃક્ષફલકીર: સ્વસયૌધેયદર્દુરફણિરાજ:

પશ્ચિમોત્કટનરશિરોવનાશનિધાત: બલિકર્ણાટદ્રવિડપ્રણતપાદ:

સ્વક્ષોદ્યુત્યુજ્જ્વલસૂરપ્રમાહર: પ્રચલિત: લીલયા યથા પ્રાવૃડ્જલધર:

॥ ઘત્તા ॥ તતો હરિરામકામપ્રમુસૈર્યાદવૈ:

પાશ્વોપપન્નૈ: કણ્ટકિતાવયવૈ: ॥

(७)

॥ हेला ॥ दीसइ समवसरणु जग-जणिय-उज्जोयउ
णं लोहिउ 'जम्म-अ-सेयाहिय-णागिंदउ ॥

भा-मंडल-समिद्धु णावइ रामायणु सीहासन-स-णाहु थिउ णाइ महा-वणु
णावइ छंद-सत्थु सुंदर-जइ-माला-हरु णं मंदर-णियंबु णंदण-वण-मणहरु
दीसइ णाई पाउस ण परतिह जे घय..... ८५
णावइ महि-पवण-सुर-उयय^१-सम-प्पहु देविंदराय-बहुल-पसरिय-रयण-प्पहु
॥घत्ता॥ तहि जिणु लक्खियउ जायव-जणेण^२ गरुय-अणुरापं
आइ-महेसरु रिसहु व चिरु अमर णिहालए ॥

(८)

॥ हेला ॥ पुणु ते पउम-सहाव पिथर-गुण-सानुराय
बल-गोविंद पुणु पुणु णमंति जिणह पाय ॥

९०

जय जिण मणुय-दणुय-गण-धण-वइ^३-फण-वइ-णमिय-पय-जुया
अ-थिर-मण-पवण-दिण-मणि-विलयण-वरुण-सणि-जुया

१. लोहियउ । २. ओय । बीजा पादमां:—देवींदरीयबहुलपसरियरणप्पहु ।
३. जयवजणेणा ४. धवइ ।

(७)

॥ हेला ॥ दश्यते समवसरणं जगज्जनितोद्योतं

यथा लोहितः [वृक्षः] जन्माश्वेताधिकनागेन्द्रः

भामंडलसमृद्धं यथा रामायणं सिंहासनसनाथं स्थितं यथा महावनं
यथा छंदःशास्त्रं सुंदरयतिमालाधरं यथा मंदरनितंबं नंदनवनमनोहरं
दश्यते यथा प्रावृट्.....

यथा महोत्पन्नसूरोदयसमप्रभं देवेन्द्रराजबहुलप्रसूतरत्नप्रभं
॥घत्ता॥ तत्र जिनः लक्षितो यादवजनेन गुरुकानुरागेण

आदिमहेश्वरं ऋषभमिव चिरममराः निभालयन्ति ॥

(८)

॥ हेला ॥ पुनस्तौ पद्मस्वभावौ पितृगुणसानुरागौ

बलगोविन्दौ पुनः पुनर्नमतः जिनस्य पादौ ॥

जय जिन मनुजदनुजगणधनपतिफणापतिनतपदयुग !

अस्थिरमनःपवनदिनमणिविलयनवरुणाशनियुत !

जय ति-यस-वइ-कु-वइ-जम-वइ-रिउ-गह-वइ-धणय-वंदिया
 जय भुवण-वइ धीर चितुम्भव-खवण-वग-संदिया
 हय-गय-कणय-पाणिदादि-स-सर-भड-घड-उडु-गण-घण-घण-उलय-
 संसिया १५
 जय विस-विसम-विसय-गह-परिसह-सु-णिहय-णिवह-साहया
 जय तइ-लोय-णमिय अइसय-वर-पाविय-परम-संपया
 जय मलिणिलयाण' रणि फेडिय-दुग्गह-जडल-वल्लय-सामला
 जय जय-जल-जउण-जल-कज्जल-इसि-सुमणस-समुज्जला
 जय कमल-भव-तंब-तणु-भव आंखलिय सुण भवंतया १००
 जय भव-समय समय-णविण चउ-तीसाइसय-वंतया
 ॥ घत्ता ॥ तुम्हं सगगहो जइ इह अवयरणु ण होंतउ
 ता दु-क्किय-भारेण जगु हिट्ठा-मुहु जंतउ ॥
 (९)
 ॥ हेला ॥ एव णमेवि णेमि तित्थं-करहो पाहट्ठा
 जायव णिरवसेस णर-कोट्टइं णिविट्ठा ॥ १०५

१. जय मूलमां नथी;

जय त्रिदशपतिकुपतियमपतिऋतुग्रहपतिधनदवंदित !
 जय भुवनपते धीर स्यंदितचित्तोद्भवक्षपणवर्ग !
 हयगजकनकप्राणेन्द्रियादिसशरभटघटोडुगगघनघनकुलकशंसित !
 जय विषविषमविषयग्रहपरोषहसुनिहितनिवहसाधक !
 जय त्रिलोकनत अतिशयवरप्राप्तपरमसंपत् !
 जय मलिनेन्द्रियाणां रणे भग्नदुर्ग्रहजटिलवल्लयश्यामल !
 जय जगज्जलयमुनाजलकज्जलेष्टमुमनःसमुज्ज्वल !
 जय कमलभवताम्रतनुभव अस्खलित शृणु भवान्
 जय भवशमक समयनवीन चतुर्ल्लिंशदतिशयवन् !
 ॥ घत्ता ॥ युष्माकं स्वर्गाद् यदीहावतरणं नाभविष्यत्
 तर्हि दुष्कृतभारेण जगदधोमुखमगमिष्यत् ॥

(९)

॥ हेला ॥ एवं नत्वा नेमितीर्थकरं प्रहृष्टाः
 यादवाः निरवशेषाः नरकोष्ठके निविष्टाः

जल-कल्लोलुप्पील-रउहें जाह दिण्णु ओसारु समुहें
जाहं णयरु कारिउ सहस-ऽक्खें जाहं गेहि धणु वरिसिउ जक्खें
जाहं संख कोडिउ अट्टारह जाहऽण्णाय लक्ख-हय-गय-रह
मंदिरि जाहं जाउ जिण-जम्मणु जाहं सामि सयमेव जणदणु
जेण समरि सिसुपालु विहाइउ जेहि वीरु^१ भूरीसउ घायउ ११०
जेहि णिहउ स-सेणु चक्केसरु मारिउ जेहि चाणुर^२ कलि-कैसरु
अ-प्पमाण विस्स-भर-गो-यर सेव करंति जाह विज्जा-हर
जाहं परिग्गहि सइं मयर-द्धउ विज्जउ जाहं पतिद्धउ सिद्धउ
पेसणु करइ जाहं चक्कारहु^३ जाहं मज्झि णवमउ सीराउहु
जेहि कोडि-सिल चिरु उच्चाइय जाह कित्ति तइ-लोकि ण माइय ११५
जाहं पमाणु णाहि परिवारहो अंतेउरहो वि सालंकारहो
॥घत्ता॥ जिण-माहप्पेण ते सयल वि णिरु अणुराइय
णर-वक्खारहो एक-देसे जे सम्माइय ॥

१. वीरु । २. चाणू । ३. चक्कहुउ ।

जलकल्लोलोत्पीडरौद्रेण येषां अपसारो दत्तः समुद्रेण
येषां नगरं कारितं सहस्राक्षेण येषां गेहे धनं वर्षितं यक्षेण
येषां संख्या कोट्यः अष्टादश येषामज्ञाता लक्षहयगजरथाः
मंदिरे येषां जातं जिनजन्म येषां स्वामी स्वयमेव जनार्दनः
यैः समरे शिशुपालो विहतो यैः वीरः भूरिश्रवाः हतः
यैर्निहतः ससैन्यश्चक्रेश्वरो मारितो यैश्चाणूरः कलिकैसरी
अप्रमाणाः विश्वंभरगोचराः सेवां कुर्वन्ति येषां विद्याधराः
येषां परिग्रहे स्वयं मकरध्वजः विद्याः येषां प्रसिद्धाः सिद्धाः
प्रेषणं करोति येषां चक्रायुधः येषां मध्ये नवमः सीरायुधः
यैः कोटिशिला चिरं उच्चैः कृता येषां कान्तिखिलोके न माता
येषां प्रमाणं नास्ति परिवारस्य अंतःपुरस्यापि सालंकारस्य
॥घत्ता॥ जिनमाहात्म्येन ते सकलाः अपि खल्वनुरागिणः
नरवक्षस्कारस्यैकदेशे ये सम्माता ।

(१०)

॥ हेला ॥ पुणु पुच्छइ महीसरो सयल-लोय-पालो

महुर-महा-झुणीए अक्खइ ति-लोय-वालो ॥

१२०

“किं इह ति-हुयणे सारु भडारा” “धम्म-रअणु भो महि-हर-धारा”
 “किं दुल्लहु भव-लक्खिहिं जिण-वर” “पव्वज्जा-णिहाणु हे सिरि-हर”
 “किं सुहु लोयालोइ महागुरु” “बाह-रहिउ अहो मुसुमूरिय-मुरु”
 “के जीवहो वहरिय तित्थं-कर” “कोह-मोह-मय-अच्छी हरि-हर”
 “किं पालणिउ एत्थु सव्वण्हं” “धुउ सम्मत्तु सोलु अइ विण्हं” १२५
 “किं सुंदरु करणिज्जु दया-रुह” “दाणु पुज्ज हो देवइ-तणु-रुह”
 “के दु-सह तियसेसर-सामिय” “पवर-परीसह खग-वइ-गामिय”
 “किं बलवंतउ समर-विमद्दण” “जीवहो चिरु-कय-कम्म जणद्दण”
 “कवणु देउ केवल-वर-लोयण” “दोस-विवज्जिउ हो मह-सूयण”
 “कवणु धम्मु जगि णाणुप्पायण” “जीव-दया-वरु हे णारायण” १३०

१. भवलक्खेहि । २. लोयालोय ।

(१०)

॥ हेला ॥ पुनः पृच्छति महीश्वरः सकललोकपालः

मधुरमहाध्वनिनाऽऽख्याति त्रिलोकपालः ॥

“किमिह त्रिभुवने सारं, भट्टारक” “धर्मरत्नं भो महीधरधारक”
 “किं दुर्लभं भवलक्षेषु जिनवर” “प्रव्रज्यानिधानं हे श्रीधर”
 “किं सुखं लोकालोके महागुरो” “बाधारहितमहो मृदितमुर”
 “के जीवस्य वैरिणस्तोर्थकर” “क्रोधमोहमृगाक्ष्यः हरिधर”
 “किं पालनीयमत्र सर्वज्ञ” “ध्रुवं सम्यक्त्वं शीलं अयि विष्णो”
 “किं सुंदरं करणीयं दयारुह” “दानं पूजा हे देवकीतनुरुह”
 “के दुःसहास्त्रिदशेश्वरस्वामिन्” “प्रवरपरीषहाः खगपतिगामिन्”
 “किं बलवत् समरविमर्दन” “जीवस्य चिरकृतं कर्म जनार्दन”
 “को देवः केवलवरलोचन” “दोषविवर्जितः हे मधुसूदन”
 “को धर्मो जगति ज्ञानोत्पादन” “जीवदयापरः हे नारायण”

“किं संसारहो मूलु गिरासव” “गरुड पमाउ मुणहिं मणि केसव”
 “किं कट्ट-यरु सिद्धि-अब्भावह” “अण्णाणत्तणु जउ-वइ माहव”
 ॥घत्ता॥ “जीव-णिकायहो” किं दढ-बंधणु भुवणुत्तम”
 “विविह-परिग्गहु गेहिणि-सणेहु पुरिसोत्तम” ॥

(११)

परमेसरु साहइ जेम जेम हरिसिज्जइ सह-यणु तेम तेम १३५
 सेसिय-सुय-वयणामिय-रसस्स तित्ति ण संभवदि हु केसवस्स
 ण जउण-सिदस्स^१ दीवायणस्स ण कुसुम-सरस्स से णंदणस्स
 ण सिणिस्स जरस्स ण सच्चइस्स संबस्स ण तित्ति ण दुंदुहिस्स
 भाणुस्स सुभाणुहि सुट्ठुवस्स भगदस्स जगस्स सढावियस्स
 तित्ति ण सारस्स ण सारणस्स तित्ति ण णंदस्साणंदणस्स १४०
 भोयस्स देव-सेणस्स तस्स.....
 ण भवदि ससि-मुद्द-स-णेउरस्स किस-मज्झुद्देसंतेउरस्स

१. निहायहो । २. करणसिदस्स ।

“किं संसारस्य मूलं निरासव” “गुरुकः प्रमादो मनुष्व मनसि केशव”
 “किं कष्टकरं सिद्धयभ्यावह” “अज्ञानत्वं यदुपते माधव”
 ॥घत्ता॥ “जीवनिकायस्य किं दढबंधनं भुवनोत्तम”
 “विविधपरिग्रहः गहिनीस्नेहः पुरुषोत्तम” ॥

(११)

परमेश्वरः कथयति यथा यथा दृष्यति सभाजनस्तथा तथा
 शेषितश्रुतवचनामृतरसस्य तृप्तिर्न संभवति खलु केशवस्य
 न यमुनाश्रितस्य द्वीपायनस्य न कुसुमशरस्य तस्य नंदनस्य
 न शिनेः जरतो न सात्यकेः शंबस्य न तृप्तिर्न दुंदुभेः
 भानोः सुभानोः सुष्ठुकस्य भगदस्य जगतः श्रद्धापितस्य
 तृप्तिर्न सारस्य न सारणस्य तृप्तिर्न नन्दस्याऽऽनंदनस्य
 भोजस्य देवसेनस्य तस्य.....
 न भवति सशशिमुद्रानूपुरस्य कृशमध्योद्देशान्तःपुरस्य

तित्ति ण पउरस्स महा-यणस्स सस्सुड्ढसिरस्स' ण रिसि-गणस्स
॥ ढक्का-भासा-कडवयं ॥

॥घत्ता॥ किय-कर-मउलिहिं जिहं णरहं तेव सुरा-ऽसुर-वरहिं' वि
धरणिदाइहिं ण वि होइ तित्ति विस-हरिहि वि ॥ १४५

(१२)

॥हेला॥ तहिं पत्थावि णाहि किय-परम-वंदणेण

रोहिणि-दस-दसार-लहु-भाइ-णंदणेण ॥

कर-कोंपलु करेवि सुर-सारउ चलण पुच्छिउ नेमि-भडारउ

'कहि परमेसर इह दारा-वइ धणय-विणिम्मिय सुर-पुरि णावइ
बहु-पुण्णोदण्ण गोविंदहो विद्धिण गच्छइ' मज्झि समुदहो १५०

तुह जम्मु वि भणेवि जणु वंदइ कित्तिउ कालु स-तोरण णंदइ
आयहो णामु ति-लोग-पगासु वि जिण सत्थेण ण अत्थि विणासु वि
अण्णु वि पर-बल-वण-तिण-डहणहो कित्तिउ कालु विजउ महु-महणहो

१. सुरवरहिं । २. गच्छिय ।

तृप्तिर्न पौरस्य महाजनस्य श्वासोर्ध्वशिरसः न ऋषिगणस्य

॥ ढक्काभाषाकडवकम् ॥

॥घत्ता॥ मौलिकृतकराणां यथा नराणां तथा सुरासुरवराणामपि

धरणीन्द्रादीणां नापि भवति तृप्तिः विषधराणामपि ॥

(१२)

॥हेला॥ तस्मिन् प्रस्तावे नाथे कृतपरमवन्दनेन

रोहिणिदशदशार्हलघुभातुनन्दनेन ॥

करकुड्मलं कृत्वा सूरिश्रेष्ठः चरणयोः पृष्ठो नेमिभट्टारकः

'कथय परमेश्वर एषा द्वारावती धनदविनिर्मिता सुरपुरी यथा

बहुपुण्योदयेन गोविन्दस्य वृद्धचै गच्छति मध्ये समुद्रस्य

तव जन्मापि भणित्वा जनो वंदते कयन्तं कालं सतोरणा नंदति

अस्याः नाम त्रिलोकप्रकाशमपि जिन शस्त्रेण नास्ति विनाशोऽपि

अन्यदपि परबलवनतृणदहनस्य कियन्तं कालं विजयो मधुमथनस्य

जीवउ स-सुहि स-पुत्तु स-भज्जु व कित्तिउ कालु णिरग्गलु रज्जु व”
अक्खइ णेमि “अ-भाउ स-दारहो बारसमए संवच्छरे दारहो १५५
॥घत्ता॥ “अण्णु वि हल-हर तहिं कालि^१ महब्बलवंतहो
णिय-पुण्ण-खइं सइं अवसाणु अणंतहो ” ॥

(१३)

॥हेला॥ पुण^२रवि रेवइ-वरो पभणइ “ देव-देवो
कहु पासिउ अभाउ किं कारणेण के^३... ॥
पुर-विणासि किं कणहु करेसइ कहि पयसि कहो करेण मरेसइ १६०
कम्म-पहाविं कत्थ हवेसइ कित्तइं जम्मंतरइं भमेसइ
कित्तिउ कालु हउं वि जीवेसमि हरिहि विओए किं नु करेसमि
सोय-कालि नियरिसणइ दाविवि को मइं संबोहेसइ आविवि
कालु करेवि कित्थु जाएसमि कइ इह कम्म^४-बंधु मुच्चेसमि ”
इय वयणहिं वरु कम्म-खयं-करु^५ साहइ बावीसमु तित्थं-करु १६५

१. काल । २. पुण । ३. ‘वा’ जेवु वंचाय छे; पण संदिग्ध लागे छे.

४. कम्म । ५. खयंकरि ।

जीवितं ससुहृत्कं सपुत्रं सभायोक्तं च कियन्तं कालं निरर्गलं राज्यं च
आख्याति नेमिः “ अभावः सद्दारायाः द्वादशमे संवत्सरे द्वारकायाः
॥घत्ता॥ अन्यदपि हलधर तस्मिन् काले महाबलस्य
निजपुण्यक्षयेण स्वयमवसानमनन्तस्य ॥

(१४)

॥ हेला ॥ पुनरपि रेवतीवरः प्रभणति “ देवदेव
कस्य पार्श्वतः अभावः किं कारणेन कीदृशः ॥
पुरविनाशे किं कृष्णः करिष्यति कस्मिन् प्रदेशे कस्य करेण मरिष्यति
कर्मप्रभावेन कुत्र भविष्यति कति जन्मान्तराणि भ्रमिष्यति
कियन्तं कालमहमपि जीविष्यामि हरेर्वियोगे किं नु करिष्यामि
शोककाले निदर्शनानि दत्त्वा को मां संबोधयिष्यति आगत्य
कालं कृत्वा कुत्र यास्यामि कदा इमं कर्मबंधं मोचयिष्यामि ”
इति वचनेभ्यो वरः कर्मक्षयंकरः कथयति द्वाविंशस्तीर्थकरः

“ जउण-महा-नइ-तड-संजायहो दीवायण-णामहो विक्खायहो
॥घत्ता॥ आयहो पासिउ जं सयल-जणहो दुह-संदणु
मज्जहो कारणिहिं दारा-वइ-विद्धंसणु ॥

(१४)

॥हेला॥ अण्णु वि चंड-कंड-धणु-सर^१-सहाणणं
वसुएव-पिय-जरा-एवि-जायएणं ॥

१७८

आयं जरेण कउसंवि-वणि परमाउ-पवण्णु पसु-रुहणि
णिय-भाइ कणिट्टउ चक्र-हरु घाएवउ एहु सिरि-धरणि-हरु
पुणु होसइ काल-विणास-यरु तइयइं जम्मनरि तित्थ-यरु
एयहो विच्छोइ किलामियउ तुहुं राम होसि पवभावियउ
सग्गहो अवयरिवि तेय-पउरु पडिबोहेसइ सिद्धत्थ-सुरु
पुणु तउ वीसुत्तरु^२ वरिस-सउ सण्णासु करेवि मरेवि तउ
पावेसइ सुहु मणोरमए इंदत्तु सुरालइ पंचमइं

१७५

१. हर । २. वीसत्तर ।

“ यमुनामहानदीतटसंजातस्य द्वीपायननाम्नः विख्यातस्य
॥घत्ता॥ अस्य पार्श्वतः यत् सकलजनस्य दुःखस्यंदनं
मद्यस्य कारणात् द्वारावतीविध्वंसनम् ॥

(१४)

॥ हेला ॥ अन्यदपि चण्डकाण्डधनुःशरसहायेन
वसुदेवप्रियाजरादेवीजातकेन ॥

अनेन जरेण कौशांबीवने परमायुःप्रपन्नः पशुरोधनेन
निजभ्राता कनिष्ठश्चक्रधरो हन्तव्यः एषः श्रीधरणीधरः
पुनर्भविष्यति कालविनाशकरः तृतीये जन्मान्तरे तीर्थङ्करः
एतस्य वियोगेन क्लान्तस्त्वं राम भविष्यसि प्रभ्रामितः
स्वर्गादवतीर्य तेजःप्रचुरः प्रतिबोधयिष्यति सिद्धार्थसुरः
पुनस्ततो विंशत्युत्तरं वर्षशतं संन्यासं कृत्वा मृत्वा ततः
प्राप्स्यसि मुष्टु मनोरमे इन्द्रत्वं सुरालये पञ्चमे

अहमउ रामु जहिं गयउ चिह तो दिण-यर-कोडि-किरण-इह
॥घत्ता॥ दस-सायर-समइ तहिं गमिवि चविवि मणुयत्तणि
तव-णिहिं पावेवि पुणु पइसेसहि सिव-पट्टणि ” ॥ १८०

(१५)

॥हेला॥ तं णिसुणेवि वयणु मसि-वणु गउ णरिंदो
णं धियउ गिभ-याले दव-दड्ढ-महि-हरिंदो
भासिण जिण-णाहहो णाहहो मणु परितप्पइ कण्हहो कण्हहो
कंपइ देहु स-रामहो रामहो भउ वर्द्धइ तव-कामहो कामहो
असुह-स्थिइ 'अ सु-भाणुहिं भाणुहिं अ-दिहि वि स-विलासंबहो संबहो
अवलुअ अणिरुद्धहो अणिरुद्धहो 'चित पदुक्कइ णिसढहो णिसढहो
गाढउ मणु जिण-धम्महो धम्महो 'धुक्कुद्धुअ' गोणंदहो णंदहो
दुद्धु' दीवायणि दीवायणि उम्माहउ भुय-पंजरि पंजरि
संकाविय मणि सारणि सारणि होइ कलुस-मइ सच्चहिं सच्चहिं

१. असुहस्थीअ । २. अवल अणिरुद्धहो णिरुद्धहो । ३. धुक्कइ । ४. दुद्धु ।

अष्टमो रामो यत्र गतश्चिरं तत्र दिनकरकोटिकिरणरुचिरः

॥घत्ता॥ दशसागरसमयं तत्र गमित्वा च्युत्वा मनुजत्वं
तपोनिधिः प्राप्य पुनः प्रवेक्ष्यसि शिवपत्तनं ॥

(१५)

॥हेला॥ तद् निश्रुत्य वचनं मपीवर्णः गतो नरेन्द्रः

अथा स्थितो ग्रीष्मकाले दवदग्धमहीधरेन्द्रः ॥

भाषितेन जिननाथस्य नाथस्य मनः परितप्यति कृष्णस्य कृष्णस्य
कम्पते देहः सरामस्य रामस्य भयो वर्धते तपःकामस्य कामस्य
असुखस्थितिश्च सुमानोः भानोः अवृत्तिरपि सविलासताम्रस्य शंबस्य
कोपोऽनिरुद्धस्यानिरुद्धस्य चिन्ता प्रदौकते निषण्णं निषधम्
गाढं मनो जिनधर्मे धर्मस्य कम्पः गोणंदस्य नंदस्य
दुर्भाग्यं द्वीपायने द्वीपायने उन्माथो भुजपञ्जरे पञ्जरे
शङ्कितः मनसि स्मरणेन सारणिः भवति कलुशमतिः सत्येन सात्यकिः

मुहुं महलिज्जइ गोरिहिं गोरिहिं मेइणि लिहइ सलक्खण लक्खण १९०
सामलइज्जइ रुप्पिणि रुप्पिणि तिह जिय-णिय-पह-रोहिणि रोहिणी
॥ पडिपाय-जमयं छंदः ॥

॥घत्ता॥ तहिं वर-वेल्ह जउ-अवत्थ जा दीसइ
सा आगंतुए पुर^१-डाहि वि दुक्कर^२ होसइ ॥
(१६)

॥हेला॥ वरि सुसइ समुहु वरि मंदरो णमेइ
ण वि सव्वण्ह-भासियं अण्णहा हवेइ ॥ १९५
एत्थंतरि चितइ कुसुम-सरु एहु सो महु तव-चरणावसरु
पलए वि ण चुक्कइ जिण-वयण कहो मणि-कंचणु कहो सुद्धि-सयणु
जइ दारावइहि वि होइ खउ तहे अण्णहो भुवणि थिरत्तु कउ
जहिं णारायणु वि दिणिहिं मरइ तिहं अम्हारिसु कहिं पइसरइ
जहिं दीवायणु पुर-वरु डहइ जइ जर-कुमारु केसउ वइइ २००
जहिं बलु खंधेण समुव्वइइ एवहु दुक्खु को तं सहइ ”

१. पुर । २. दुक्कर ।

मुखं मलिनीभवति गौर्याः गौर्याः मेदिनीं लिखति सलक्षणा लक्षणा
श्यामलीभवति रूपिणी रुक्मिणी तथा जितनिजप्रभारोहिणी रोहिणी

॥ प्रतिपादयमकं छन्दः ॥

॥घत्ता॥ तत्र वरवेलायां यदु[कुल]अवस्था या दृश्यते
सा आगंतुके पुरदाहेऽपि दुष्करा भविष्यति ॥

(१६)

॥ हेला ॥ वरं शुष्यति समुद्रः वरं मन्दरो नमति

नापि सर्वज्ञभाषितमन्यथा भवति ॥

अत्रान्तरे चिन्तयति कुसुमशरः “ एषः स मम तपश्चरणावसरः
प्रलयेऽपि न च्यवति जिनवचनं कस्य मणिकाञ्चनं कस्य सुहृत्स्वजनः
यदि द्वारावत्याः अपि क्षयो भवति तर्हि अन्यस्य भुवने स्थिरत्वं कुतः
यत्र नारायणोऽपि दैन्येन म्रियते तत्रास्मादृशः कुत्र प्रतिसरति
यत्र द्वीपायनः पुरवरं दहति यत्र जरत्कुमारः केशवं हन्ति
यत्र बलः स्कंधेन समुद्रहति एतावद् दुःखं कस्तन सहते ”

पुणु पुणु वि वियप्पिवि एम मणि णिय-वष ठवेवि अणिरुद्ध खणि
हरि-सुउ आयंतुय-भय-लइउ सहं वीर-सहासि पव्वइउ
तिह उहयहिं माल-कुरु-वइहि सुय दिक्खंकि य जुयइ-सहास-जुय'
॥घत्ता॥ तिह णर-णंदणि कंचण-माल वि भव-दुसिय २०५
सहु मयरंकेण तव-चरणे झत्ति विहसिय ॥

(१७)

॥हेला॥ तिह भामा-सुओ वि सहु णियय-परियणेण
भाणुकुमारु वीरु दिक्खंकिउ तक्खणेण ॥
तिहं सु-भाणु तिह जउ तिह सुंदरु तिह सच्चइ जयंत स-पुरंदरु
तिहं किव-वम्मु सारु तिह सारणु तिह दुंदुहि विओरु धरि-धारणु २१०
देवसेणु तिहिं सिणि तह णंदणु तिह अपरज्जिउ णयणाणंदणु
चारु-जेट्टु तिहं चिन्हउ उद्धउ कंचणु णंदु रुइ सुहि दुब्भउ
तहिं अवर वि अणेय-जउ-राणा तिह कउरव कसाय-गय-माणा

१. जय ।

पुनः पुनरपि विकल्प्यैवं मनसि निजपदे स्थापयित्वाऽनिरुद्धं क्षणेन
हरिसुतः आर्गतुकभयगृहोतः सह वीरसहस्रेण प्रव्रजितः
तत्रोभयोर्मालाकुरुपत्योः सुता दीक्षाङ्किता युवतीसहस्रयुता
॥घत्ता॥ तत्र नरनन्दिनि कांचनमालाऽपि भवदूषिता
सह मकराङ्गेण तपश्चरणे झटिति विभूषिता ॥

(१७)

॥हेला॥ तथा भामासुतोऽपि सह निजकपरिजनेन
भानुकुमारो वीरो दीक्षाङ्कितस्तत्क्षणेन ॥
तथा सुभानुस्तथा जयस्तथा सुन्दरस्तथा सात्यकिर्जयन्तः सपुरंदरः
तथा कृपवर्मा सारस्तथा सारणस्तथा दुन्दुभिः वृकोदरः धरधारणौ
देवसेनस्तथा शिनिस्तथा नंदनस्तथाऽपराजितो नयनानंदनः
चारुज्येष्ठस्तथा चिह्नः उद्धवः काञ्चनो नन्दो रुद्रः सुहृद्भयः
तथापरेऽप्यनेकयदुराजास्तथा कौरवाः गतकषायमानाः

तिह केसव-अणुमइण सु-लक्खण पव्वज्जिय पउमावइ लक्खण
 सच्चहाम तिह रोहिणि रुप्पिणि तिह जंबुमइ गोरि तिह रुप्पिणि २१५
 तिह गंधारि सु-सील सबाली तिह सिरि संबलि तणु-सोमाली
 ॥घत्ता॥ तिह अवराउ^१ वि भव-भीरु-मणउ हरि-कंतउ
 सहु वहु-सुण्हहिं पज्जुण्हो अणु णिक्खंतउ ॥

(१८)

॥हेला॥ तव-चरणेण तेण इत्थि-यणस्स^२ पहु-वयस्स
 गय-ऽसेस-सुरय-राग-रूय^३-विब्भमस्स ॥ २२०
 सोउं^४ णाणा-वत्थु-विसेसें अणं पि हु आयार-विसेसें
 णमिऊणं सहसा केवलिनं जोइऊण सिरि सिरि-सुह-णलिनं
 मुणिय जीवाजीव य विरत्तं^५ तर्हि गिण्हंति के वि सम्मत्तं
 के वि पुण्णे अप्पे पावज्जं के वि चयंति सया पिय-भज्जं
 के वि वयाइं लित्ति रायाणो केहिं विमुक्को रागं माणो २२५

१. अवराऊ । २. इत्थीणस्स । ३. रूयविब्भयस्स । ४. सोउ । ५. मुणिय
 जीवजीवियविरत्तं ।

तथा केशवानुमत्या सुलक्षणा प्रव्रजिता पद्मावती लक्षणा
 सत्यभामा तथा रोहिणी रूपिणी तथा जाम्बवती गौरी तथा रुक्मिणी
 तथा गान्धारी मुशीला सबाला तथा श्रीः शाल्मली तनुसुकुमारा
 ॥घत्ता॥ तथाऽपरा अपि भवभीरुमनसो हरिकान्ताः
 सह वधूस्तुषाभिः प्रद्युम्नस्यानु निष्क्रान्ताः ॥

(१८)

॥ हेला ॥ तपश्चरणेन तेन स्त्राजनस्य पृथुव्रतस्य
 गताशेषमुरतरागरूपविभ्रमस्य ॥
 श्रुत्वा नानावस्तुविशेषान् अन्यानपि खलु आचारविशेषान्
 नत्वा सहसा केवलिनं दृष्ट्वा श्रीश्रीमुखनलिनं
 ज्ञात्वा जीवाजीवांश्च विरक्ता तत्र गृह्णन्ति केऽपि सम्यक्त्वं
 केऽपि पुण्येनान्मना प्रव्रज्यां केऽपि त्यजन्ति सदा प्रियभार्या
 केऽपि व्रतानि लान्ति राजानः कैर्विमुक्तो रागः मानः

केहिं पि हु साण-त्थावियाइं गहियइं सुइ-सिक्खा-वयाइं
 केहिं वि हु य पुणु धरिय चरित्ता थिय णं गिरि जिह उण्णय-इत्ता^१
 अण्णे के वि स-गुरुणो वइणो णिव्वणंति गिरं जग-वइणो^२
 के वि करंति णिवित्ति महुणो सुणहुल्लस्स के वि तह मिहुणो
 कायस्साहारस्स वि षक्को तह परिणयणो वि अण्णिक्को २३०
 के वि स-भाईणं पुत्ताणं दिति महंताणं संताणं
 पच्छा भणिय 'णमो सिद्धाणं' उद्धरणं करंति कंजाणं
 ॥धत्ता॥ केहिं^३ वि अण्णाणेहिं णाणा-विह लइय अवग्गहं
 केहि वि कुसलेहिं परिमाणिय णियय-परिग्गहं ॥

(१९)

॥हेला॥ तो दीवायणो वि पिय-भिच्च-सुय-वरिट्ठो २३५
 गुरु-चिंता-महण्णवे तक्खणे पइट्ठो ॥
 “ धिद्धिगत्तु जीविय मणुयत्तणु धिद्धिगत्थु परियणु बंधव-जणु

१. उण्णइ-इत्ता । २. पइणो + + + जगवयणो । ३. कवि ।

कैरपि खलु शाणस्थापितानि गृहीतानि शुचिशिक्षाव्रतानि
 कैरपि खलु च पुनर्धृतं चारित्रं स्थिता खलु गिरय इव उन्नतचित्ताः
 अन्ये केऽपि स्वगुरून् व्रतिनः निर्वर्णयन्ति गिरं जगत्पतेः
 केऽपि कुर्वन्ति निवृत्तिं मधुनः श्वानिकस्य केऽपि तथा मैथुनस्य
 कायस्याहारस्याप्येकस्तथा परिणयस्याप्यन्यः एकः
 केऽपि सभ्रातृन् पुत्रान् यच्छन्ति महद्भयः सद्भयः
 पश्चाद् भणित्वा ' नमः सिद्धयः ' उद्धरणं कुर्वन्ति कञ्चानां
 ॥धत्ता॥ कैरपि अज्ञानैः नानाविधो गृहीतोऽवग्रहः
 कैरपि कुशलैः परिमानितो निजकपरिग्रहः ॥

(१९)

॥ हेला ॥ ततः द्वीपायनोऽपि प्रियभृत्यमुतवरिष्ठः
 गुरुचिन्तामहार्णवे तत्क्षणे प्रविष्टः ॥
 “धिग् धिगस्तु जीवितं मनुजत्वं धिग धिगस्तु परिजनं बांधवजनं

धिद्धिगत्थु मणि धण्णु स-कंचणु धिद्धिगत्तु महिला-यणु जोव्वणु
जहि महु मणहो कोउ संबज्झइ जहि महु पासिउ पट्टणु डज्झइ
जहि महु पासिउ जउ-कुलु णासइ जहि महु पासिउ सयलु वि तासइ
तहिं किं णिवसिण्ण णिमिसेक्कु वि विसण्हि वेयारिउ जइ लोककु वि
भट्ठि जाउ गिह-घम्मु असारउ णाणा-विह-दुक्खह द्दक्कारउ
सव्व-पयारें कलुण-रसाहिउ वरि' अरहंतु देउ आराहिउ
मुत्ति-रमणि-रस-भर-उम्माहिउ.....

भल्लउ ण्हु दस-वावाऽलंकिउ स-सुउ स-भज्जउ सो दिक्खंकिउ"२४५
॥घत्ता॥ पुणु णिव्वेइउ गउ पुव्व-देसु अ-सदंतउ
तव-माहप्पेण थिउ णिय-सरीरु सोसंतउ ॥

(२०)

॥हेला॥ ताम जरा-सुओ वि वसुएव'-मण-पियारो
डोल्लइ णिय-मणेण पुणु पुणु वि जर-कुमारो ॥

१. पयारे + + कलुण + + वारि । २. वसुएवमुउएव ।

धिग् धिगस्तु मणि धान्यं सकाञ्चनं धिग् धिगस्तु महिलाजनं यौवनं
यत्र मम मनसः कोपः संबध्यते यत्र मम पार्श्वतः पट्टनं दह्यते
यत्र मम पार्श्वतो यदुकुलं नश्यते यत्र मम पार्श्वतः सकलमपि त्रस्यति
तत्र किं निवसितेन निमेषमेकमपि विषयैर्विकारितो यदि लोकोऽपि
भ्रष्टिं यातु गृहधर्मः असारः नानाविधदुःखानामाकारकः
सर्वप्रकारेण करुणरसाधिको वरमर्हन् देवः आराधितः
मुक्तिरमणीरसभरोन्माधितः ....

भद्रकः एषः दशव्रातालंकृतः समुतः सभार्याकः सः दीक्षाङ्कितः"

॥घत्ता॥ पुनः निर्विण्णः गतः पूर्वदेशमसहमानः

तपोमाहात्म्येन स्थितः निजशरीरं शुष्यन् ॥

(२०)

॥ हेला ॥ तावज्जरासुतोऽपि वमुदेवमनःप्रियकरः

दोलायते निजमनसा पुनः पुनरपि जरत्कुमारः ॥

एहु णारायणु महु लहुउ भाइ राहव-चंदहो सामित्ति णाइ २५०
 चक्केसरु जायव-सामि-सालु हरि-वंसुद्धारणु धरणि-पालु
 किय-बहु-साहसु विदविय-देहु हेला-उवलद्ध-महा-विरोहु
 जहि महु करि मरइ खगिंद-गमणु तहि आयहो पासिउ कंहु कवणु
 जहि हउं णिग्घणु सह लच्छि-संगि पहरेसमि महु-सूयणहो अंगि
 तहि वार-वार किं बोल्लिण किं महु-मह-हियवइ-डोल्लिण २५५
 लहु गम्मइ षक्कंगणइ तित्थु मेलावउ कहि वि ण होइ जेत्यु
 जम्महो वि ण सुव्वइ जहि पवत्ति जहि कहि वि ण स-यणहो
 तणिय तत्ति

॥घत्ता॥ एवण चित्तिवि भाइ सोयावरु हरि-पासहो
 बाण-धणुद्धरु गउ दूरु दुग्ग-वण-वासहो ॥

(२१)

॥हेला॥ थिय पिय णलिणि-लोयणे मत्त-मद-विहारे २६०
 आउलियहूय-माणसे पवसिए कुमारे ॥

१. बाणु ।

एष नारायणो मम लघुको भ्राता राघवचन्द्रस्य सौमित्रिर्यथा
 चक्रेश्वरो यादवस्वामिसारो हरिवंशोद्धारणो धरणीपालः
 कृतबहुसाहसो विद्रावितदेहो हेलोपलब्धमहाविरोधः
 यत्र मम करेण म्रियते स्वगेन्द्रगमनस्तत्रास्य पार्श्वतः काण्डः कः
 यत्राहं निर्वृणः सदा लक्ष्मीसंगं प्रहरिष्यामि मधुसूदनस्याऽङ्गं
 तत्र वारंवारं किं उक्तेन किं मधुमथहृदयदोलायितेन
 लघु गम्यते एकाकिना तत्र मेलापकः कथमपि न भवति यत्र
 जन्मनोऽपि न श्रूयते यत्र प्रवृत्तिः यत्र कथमपि न स्वजनस्य सत्का तसिः

॥ घत्ता ॥ एवं चिन्तयित्वा भ्रातृशोकातुरो हरिपार्श्वतः
 बाणधनुर्धरो गतः दूरं दुर्गवनवासाय ॥

(२१)

॥हेला॥ स्थिताः प्रियाः नलिनीलोचनाः मदमत्तविहाराः
 आकुलीभूतमानसाः प्रोषिते कुमारे ॥

गुरु-भायरहो तणेण विओए अण्णु वि दिक्खंकिं सुहि-लोए
 कण्हु सुण्णु मण्णइ अण्णणउं 'वंस-हर व को माणउ माणउं'
 मण्णइ सो य असेसह कारणु सोय-विओय-मइंद-भयावणु
 मण्णइं सयल वि सावय सावय सेस-स-यण जायव पासाऽऽवय २६५
 मण्णइं सेस पियइं वण-वेल्लिउ कर-दल-थण-फल-णह-कुसुमिल्लिउ
 तहिं अवसरि सिद्ध-त्थु अ-कायरु सारहि बलएवहु लहु-भायरु
 तेण वुत्तु 'एरिस संसारए ण वि सकमि अच्छणहं अ-सारए'
 मोकल्लहि सहसा सीराउह जिं तवि लग्गमि सर-रुह-सम^१-मुह
 ॥ घत्ता ॥ तुज्झ पसाएण तव-सिरि-वहु महु करु पावउ^३ २७०
 सिग्घु अ-विग्घेण सुह-णिहि सवडं-मुह आयउ ॥ "

(२२)

॥हेला॥ त सिद्धत्थ-वयणु णिसुणेवि चवइ रामो
 " जइ भो वच्छ वच्छ तुहुं मणि विरत्त-कामो ॥

१ असारइ । २ स हाथप्रतमां नथी । ३ पावइ ।

गुरुणा भ्रातुः सत्केन वियोगेनाऽन्योऽपि दीक्षाङ्कितः सुहृल्लोकः
 कृष्णः शून्यं मन्यते आत्मानं ' वंशधरं च कं मानवं मन्ये '
 मन्यते स चाशेषाणां कारणं शोकवियोगमृगेन्द्रभयानकम्
 मन्यते सकलानपि श्रावकान् श्रापदानशेषस्वजनान् यादवान् पाशापदः
 मन्यतेऽशेषाः प्रियाः वनवल्लीः करदलस्तनफलनखकुसुमिताः
 तस्मिन्वसरे सिद्धार्थोऽकातरः सारथिः बलदेवस्य लघुभ्राता-
 तेनोक्तं " इदृशे संसारे नापि शक्नोमि आमितुमसारे
 मुञ्च सहसा सीरायुध येन तपसि लगामि सरारुहसममुख
 ॥ घत्ता ॥ तव प्रसादेन तपःश्रीवधूः मम करं प्राप्नोतु
 शीघ्रमविघ्नेन मुखनिधिः संमुखमायातु ॥ "

(२२)

॥ हेला ॥ तत्सिद्धार्थवचनं निश्रुत्य वदति रामः
 " यदि भो वत्स वत्स त्वं मनसि विरक्तकामः ॥

तो महु पडिवण्णइ वसण-कालि बलवन्ति वियंभिष मोह-जालि^१
 धुअ-वहिष लहु सग्गहो विपज्ज मम चित्तहो संबोहणु कुणेज्ज ”२७५
 तं पडिवज्जिवि ”बलहद-सिक्ख सिद्धत्थे तक्खणि लइय दिक्ख
 तउ करइ विसेसें धोरु वीरु तणु ल्हसइ ल्हसइ ण उ मणु वि धोरु
 गय जिणु पणविवि बल-वासुषव णिप्पह गह-लुक्क रविंदु जेव
 णं विज्ज-झडप्पिय गिरि-वरिंद णं मय-वइ-पंचेडिय करिंद
 णं विणया-सुय-मोडिय फणिंद णं णिण्णासिय-वय-भर मुणिंद २८०
 रयणी सुण्णइ णं हरिय वित्त णं खल-वयणे सज्जणहु” चित्त
 जिहं सरसि-य सिय-किरणेण” भिण्ण तिह हरि-बलिणो इदिय भिण्ण
 ॥घत्ता॥ उव्विण्ण चइत्ता ”रज्ज-कज्ज आउलमय
 सुअ-वक्ख-सरीर-परिवज्जिय-उच्छव थिय ॥

(२३)

॥हेला॥ एत्तहे समवसरण-परिमंडिउ विहरेइ जिण-वरिंदो २८५

१. जाले । २. पडिज्जिवि । ३. विज्जु । ४. सेज्जण । ५. सियकरणे ।
 ६. सइत्ता ।

तावत् मम प्रतिपन्ने व्यसनकाले बलवन्ति विजृम्भिते मोहजाले
 ध्रुवपथेन लघु स्वर्गे विपद्येथाः मम चित्तस्य संबोधनं कुर्याः ”
 तां प्रतिपद्य बलभद्रशिक्षां सिद्धार्थेन तत्क्षणे गृहीता दीक्षा
 तपः करोति विशेषेण घोरं वीरः तनुः क्षयति क्षयति न खलु मनोऽपि धीरं
 गतौ जिनं प्रणम्य बलवासुदेवौ निष्प्रभौ प्रहलुप्तौ रवीन्दू यथा
 यथा विद्युदाक्रान्तौ गिरिवरेन्द्रौ यथा मृगपतिमृदितौ करोन्द्रौ
 यथा विनतामुतमृदितौ फणीन्द्रौ यथा व्रतभारनिर्नाशितौ मुनीन्द्रौ
 रजन्या शून्यया यथा हतं वृत्तं यथा खलवचनेन सज्जनस्य चित्तं
 यथा सरसिजं सितकिरणेन भिन्नं तथा हरिबलयोः इन्द्रियाणि भिन्नानि
 ॥ घत्ता ॥ उद्विग्नौ त्यक्त्वा राज्यकार्यमाकुलितौ
 परिवर्जितसुतपक्षशरीरोत्सवौ स्थितौ ॥

(२३)

॥ हेला ॥ इतः समवसरणपरिमंडितो विहरति जिनवरेन्द्रः

जिह पचवग्गेण' उडु-गण-जुओ णिसियरिंदो ॥

जो जणु दारावइ पव्वइउ तें सहं अमरासुर-णर-महियउ
 चउ-विह-संघ-सहिउ परमेसरु उत्तर-देस चलिउ जि गणेसरु
 चरम-सरीरु महा-गुण-जुत्तउ वर-अइसय-विहइ-रेहंतउ २९०
 वसु-विह-पाडिहेर-विलसंतउ भवि-यण-पुंडरीय बोहंतउ
 वसु-दह-दोस-असेसहं चत्तउ सिव-उरि-सिरि-माणिणि-रइ-रत्तउ
 धम्मामय ति-लोउ सिचन्तउ दंसण जण-मण-धत्थु धुणंतउ
 काह मि दंसण-मग्गु कहंतउ काहि मि वय-पासाए थवंतउ
 ॥घत्ता॥ काह मि सामाइउ वज्जरइ काह मि पोसहु उच्चरइ
 स-चित्त-चाउ काह मि जणहं फेडंतु मि भव-भमण-रइ २९५

(२४)

॥हेला॥ काह मि दिण-मेहुण-णिवित्ति पयडंतो
 काह मि सव्वायरेण बंभज्जणु महंतो ॥

१. पंचमग्गेण ।

यथा पञ्चवर्गेणोडुगणयुतो निशाकरेन्द्रः ॥

यो जनो द्वावावत्याः प्रव्रजितः तेन सहामरासुरनरमहितः
 चतुर्विधसंघसहितः परमेश्वरः उत्तरदेशे चलितः इव गणेश्वरः
 चरमशरीरः महागुणयुक्तः वरातिशयविभूतिशोभमानः
 वसुविधप्रातिहार्यविलसन् भव्यजनपुण्डरीकान् बोधयन्
 वसुदशाशेषदोषैस्त्यक्तः शिवपुरीश्रीमानिनीरतिरक्तः
 धर्मावृत्तेन त्रिलोकं सिञ्चन् दर्शनेन जनमनोधाष्ट्यै धुन्वन्
 केभ्योऽपि दर्शनमार्गं कथयन् कानपि व्रतप्रासादे स्थापयन्

॥ घत्ता ॥ केभ्योऽपि सामायिकं कथयति केभ्योऽपि पोषधमुच्चरति
 सचित्तत्यागं केभ्योऽपि जनेभ्यः भञ्जन्नपि भवभ्रमणरतिं ॥

(२४)

॥ हेला ॥ केभ्योऽपि दिनमैथुननिवृत्तिं प्रकटयन्
 केभ्योऽपि सर्वादरेण ब्रह्मार्जनं कथयन् ॥

काहि मि आरम्भाइय-वज्जणु तहं अणुमइ-परिचाय-समज्जणु
 तह परिगह-णिवित्ति साहइ जिणु तह उद्दिट्ठाहार-विवज्जणु
 सावयाहं सावय-वय दैतउ सावयाहं गिह-धम्मु कहंतउ ३००
 काह वि दंतु मह-व्वय सारइ चउ-गइ-गमण-भवण-विणिवारइ
 उगिरंतु दह-लक्खण-भेयइ विसहो विसेसरु णेयाणेयइ
 काह मि चक्कि तवइ उग्गीरइ वण-यराह जिण विसु पच्चीरइ
 षम अ-सेसु लोउ बोहंतउ सुर-विस-हर-णर-मणु खोहंतउ ३०५
 विहरइ जिण-वरिंदु भय-चत्तउ अ-वियल-बोह-दिट्ठि-संजुत्तउ ३०५
 ॥धत्ता॥ महु-महाणिसंतु जो पव्वइउ णिण्णासियभव-भवण-रइ
 रायमई-गणिणि-सयासि थिउ भाव-विसुद्धिण तउ तवइ

(२५)

॥हेला॥ पज्जुणाइ-‘मुणि-गणा दु-विह-गंथ-चत्ता
 ते जिण-वर-सयासि णि-प्पह-मण दुद्धरु तउ तवंता ॥’

१. पज्जुणाई । २. आ पंक्तिमां मात्राभंग वधारे छे.

केभ्योऽपि आरम्भादिवर्जनं तथा अनुमतिपरित्यागप्रमर्जनं
 तथा परिग्रहनिवृत्तिं कथयति जिनस्तथोद्दिष्टाहारविवर्जनं
 श्रावकेभ्यः श्रावकव्रतान् यच्छन् श्रावकेभ्यो गृहधर्मं कथयन्
 केभ्योऽपि यच्छन् महाव्रतानि साराणि चतुर्गतिगमनभ्रमणविनिवारकाणि
 उद्दिशन् दशलक्षणभेदानि विद्भ्यो विशीश्वरो ज्ञेयाज्ञेयानि
 केभ्योऽपि चक्री तपांसि उद्दिशति वनचराणां जिनो विषं मृद्नाति
 एवमशेषं लोकं बोधयन् सुरविषधरनरमनांसि क्षोभयन्
 विहरति जिनवरेन्द्रस्त्यक्तभयोऽविकलबोधदृष्टिसंयुक्तः

॥ धत्ता ॥ मधुमथ-अनिश्रान्तः यः प्रव्रजितः निर्नाशितभवभ्रमणरतिः
 राजीमतिगणिनीसकाशे स्थितः भावविशुद्ध्या तपस्तपति ॥

(२५)

॥ हेला ॥ प्रद्युम्नादिमुनिगणाः द्विविधप्रंथत्यक्ताः
 ते जिनवरसकाशे निःस्पृहमनसो दुर्धरं तपस्तपन्तः ॥

एतद्दे दारावद् जो जण-वउ जिण-वर-भासिइ मइ-णि-च्चलु थिउ ३१०
 भविय-सत्तु आसण्ण-भवण्णउ भविय-उवसमु वज्जिय-दुण्णउ
 दाण-‘पूय-सुह-भावासत्तउ दुण्णय-णय-वसणाइ-विरत्तउ
 जिण-वर-भासिउ णिलउ चयंतउ’ भव-तण-धण वेराउ वहतउ
 भंगुरयरु ति-लोउ भावंतउ विसय-कसायइं दूरि चयंतउ
 पिय-घर-घरिणि-मोहु विहुणंतउ णिय-मणि पंच-पयइं सुमरंतउ ३१५
 जो अ-भवु सो चितावण्णउ आगामिय-दुह-कलुसु वहतउ
 अट्ट-रउद्दें मणु पोसतउ ‘हा किं किं होसइ’ जंपंतउ
 पिय-घर-वसु-विओय कंपंतउ मोह-महा-दहे णिम्मज्जंतउ ॥
 ॥घत्ता॥ सइंभुवि’ विहुणंतउ एम जणु भावि-किलेसादण्णउं
 थिर-भावाउल-रस-पूरियउ हरिस-विसाय पवण्णउ ॥ ३२०

१. दाणु । २. णिलउ चयंतउ । ३. जगृत्तउ । ४. भुव ।

आ संधिमां हाथप्रत प्रमाणं मूलमां कडवानी संख्या २६ छे कारण के
 कडवुं २० लहिआए २१ तरीके नोंथ्री गणतरीनी भूक ठेठ छेडा सुधी खेची
 छे. खरी कडवांनी संख्या २५ छे.

संधिने छेडे नाचं प्रमाणं पुष्पिका छे.

इय अरिद्रणेमिचरिए धवलासियसयंभुउव्वरिए

तिहुवणसयंभुरइए बलपण्डु ति-उत्तरं सयं पव्वं ॥ १३० ॥

इतः द्वारावत्यां यो जानपदः जिनवरभाषिते निश्चलमतिः स्थितः

भव्यस्त्वः आसन्नभवार्षवः भावितोपशमः वर्जितदुर्नयः

दानपूजाशुभभावासक्तः दुर्नयनयव्यसनादिविरक्तः

जिनवरभाषितो गृहं त्यजन् भवतनुधनेषु वैराग्यं वहन्

भङ्गुरतरं त्रिलोकं भावयन् विषयकपायान् दूरे त्यजन्

प्रियगृहगृहिणीमोहं विधुन्वन् निजमनसि पञ्चपदानि स्मरन्

योऽभव्यः सः चिन्तापन्नः आगामिदुःखकालुष्यं वहन्

आर्तरौद्राभ्यां मनः पोषयन् ‘हा किं किं भविष्यति’ जल्पन्

प्रियागृहवसुवियोगेन कम्पमानः मोहमहाद्रहे निमज्जन्

॥ घत्ता ॥ स्वयंभुवा विहन्यमानः एवं जनः भाविकलेशापीडितः

स्थिरभावाकुलरसपूरितः हर्षविपादौ प्रपन्नः ॥

॥ पञ्चममुद्धरणम् ॥

[पुष्पयंतु]

॥ वसुएव-घरच्चाउ ॥

(१)

सहं भायरहिं समिद्धु णायाणाय णिहालइ
पहु समुद्विजयंकु महि-मंडलु परिपालइ ॥

एकहि दिणि आरूढउ करि-वरि णावइ सस-हरु उइय^१-मही-हरि
अ-सहस-णयणु णाई कुलिसाउहु अ-कुसुम-सरु णं सइं कुसुमाउहु
णं अ-क्खारु स-लवणु रयणायरु^२ अ-कवड-निलउ णाई दामोयरु ५
अ-मल-देहु णावइ उज्जोयणु जग-संखोद-कारि णावइ जिणु
चामर-छत्त-चिंध-सिरि-सोहिउ विविहाहरण-विसेस-पसाहिउ
सो वसुएउ कुमारु पुरंतरी हिंडइ हट्ट-मग्गि घरि चत्तरि
सो ण पुरिसु जे दिट्ठि ण ढोइय सा ण दिट्ठि जा तहु ण पराइय

१. उइउ । २. 'णं अक्खारु सलवणु रयणायरु' = हुं अक्खार करी स-लोणु वांचवा प्रेराउं छुं.

[पुष्पदंतः]

॥ वसुदेवगृहत्यागः ॥

(१) .

सह भ्रातृभिः समृद्धः ज्ञाताज्ञातं निभालयति ।

प्रभुः समुद्रविजयांकः महीमंडलं परिपालयति ॥

एकस्मिन् दिने आरूढः करिवरे यथा शशधरः उदयमहीधरे
असहस्रनयनः यथा कुलिशायुधः अकुसुमशरः यथा स्वयं कुसुमायुधः
यथा अक्षारः सलवणः रत्नाकरः अकपटनिलयः यथा दामोदरः
अमलदेहः यथा उद्घोतनः जगत्संक्षोभकारी यथा जिनः
चामरछत्रचिह्नश्रीशोभितः विविधाभरणविशेषप्रसाधितः
सः वसुदेवः कुमारः पुरान्तरे हिंडते आपणमार्गे गृहे चत्तरे
सः न पुरुषः येन दृष्टिः न दौकिता सा न दृष्टिः या तस्मै न परागता

मणुअ'-देउ सो कासु ण भावइ सचरंतु तरुणी-यणु तावइ

॥ घत्ता ॥ क वि कुमारु णियंति रोमि रोमि पुलइज्जइ

अ-लहन्ती तहु चित्तु पुणरवि तिलु तिलु खिज्जइ ॥ १२

(२)

पासेइज्जइ का वि णियंबिणि थिप्पइ णं अहिणव-कालंबिणि
का वि तरुणि हरिसंसुअ मेल्लइ काहिं वि वम्महु वम्मइ सल्लइ
सूहव-गुण-कुसुमहिं मणु वासिउ काहि वि मुहु णीसासि^१ सोसिउ
णेह-वसेण पडिउ चेलेचलु काहि मि पायडु थक्कु थण-त्थलु
काहि मि केस-भारु चुअ^२-बंधणु काहि मि कडियले ल्हसिउ पयंधणु
खलिय-क्खरइं का वि दर जंपइ पिय-विओअ-य^३-खेणं कंपइ
चिक्खंति क वि चरणहिं गुप्पइ का वि पुरंधि णिय-दइयहो कुप्पइ^४
मयणुम्मायउ गय-मज्जायउ काहि मि हियउ णिरंकुसु जायउ

१. मणुउ । २. काई+++णीसासं । ३. चुउ । ४. विओअजखेए । ५. आ
पंक्तिनो क्रम में मारा पाठमां मूळनो कायम राख्यो छे; परंतु आ पंक्ति
आखी य पं. १७ पछी होय; अने एम मूकवा माहं मने य खहं ।

मनुजदेवः स कस्मै न रोचते संचरन् तरुणीजनं तापयति

॥ घत्ता ॥ काऽपि कुमारं पश्यन्ती रोम्णि रोम्णि पुलकायते

अलभमाना तस्य चित्तं पुनः अपि ईषत् ईषत् खिद्यति ॥

(२)

प्रस्विद्यति काऽपि नितंबिनी विगलति यथा अभिनवमेघलेखा

काऽपि तरुणी हर्षाश्रूण मुञ्चति कस्याः अपि मन्मथः मर्मणि शल्यायते

सुभागुणकुसुमैः मनः वासितं कस्याः अपि मुखं निःश्वासेन शोषितं

स्नेहवशेन पतितं चेलाञ्चलं कस्याः अपि प्रकटं स्थितं स्तनस्थलं

कस्याः अपि केशभारः व्युतबन्धनः कस्याः अपि कटीतटे स्रस्तं प्रबन्धनं

स्खलिताक्षरैः काऽपि ईषत् वदति प्रियवियोगजखेदेन कंपते

चमत्कुर्वती काऽपि चरणेषु गोपायति काऽपि पुरन्ध्री निजदयिताय कुप्यति

मदनोन्मादित्वं गतमर्याद कस्याः अपि हृदयं निरंकुशं जातं

लोयलज्ज-कुलभय-रसु मुक्कउ वर-देवर-ससुरय-सुहि चुक्कउ
काहि मि वउ पेम्मेण किलिण्णउ विउणावेदु णियंबहो दिण्णउ

॥ घत्ता ॥ क वि ईसालुय कंत' दप्पणि तरुणु पलोइवि

विरह-हुआसै^१ दडु मुअइ^२ अप्पाणउ सोइवि ॥

२४

(३)

तग्गय-मण क वि मुह-आलोयणि वीसारवि सिमु सुण्ण-णिहेलणि
कडि-यलि घर मज्जारु लप्पिणु धाइय जण-वए हासु^१ जणेप्पिणु
काहि वि कंडंतहिं ण उट्ठलिं^२ णिवडिय मुसल-घाउ धरणी-यलि
काहि वि चट्टुउ हत्थए जोइउ रंकहं करणं पिंडु ण ठोइउ

चित्तु लिहंति का वि तं ज्ञायइ पत्त-छेइ तं चेय णिरुवइ २९

जा तहिं णच्चइ सा तहिं णच्चइ जा गायइ सा तं सरि सुच्चइ

जा बोल्लइ सा तहो गुण वण्णइ णिय-भत्तारु ण काइं वि मण्णइ

विरहंतिहि इच्छिज्जइ मेलणु मुजंतिहिं पुणु तहो कइ-सालणु

१ कविइसालुयकंते इ० । २ हुवागें । ३ मुअ । ४ हीपु । ५ उट्ठलि ।

लोकलज्जाकुलभयरसाः मुक्ताः वरदेवृश्चसुरकसुहृदः विस्मृताः

कस्याः अपि वपुः प्रेम्णा क्लिन्नं द्विगुणावेष्टनं नितंबाय दत्तं

॥ घत्ता ॥ काऽपि ईर्ष्यालुका कान्तं दर्पणे तरुणं प्रलोक्य

विरहहुताशेन दग्धा म्रियते आत्मानं शोचित्वा ॥

(३)

तद्व्रतमनाः काऽपि मुखालोकने विस्मृत्य शिशुं शून्यगृहे

कटीतटे गृहमार्जारं लात्वा धाविता जनव्रजे हास्यं जनयित्वा

कस्याः अपि कंडयन्त्याः उदूखले निपतितः मुशलघातः धरणीतले

कस्याः अपि दारुहस्तः हस्ते दृष्टः रंकस्य करे पिण्डः न दौकितः

चित्रं लिखन्ती काऽपि तं ध्यायति पत्रच्छेदे तं चैव निरूपयति

या तत्र नृत्यति सा तस्मै नृत्यति या गायति सा तं स्वरेण सूचयति

या ब्रवीति सा तस्य गुणान् वर्णयति निजभर्तारं न किम् अपि मन्यते

विरहिणीभिः इष्यते मीलनं भुञ्जतीभिः पुनः तस्य कथास्मरणकम्

णिसि सोवंतिहिं सिविणष दीसइ इय वसुषउ जाम पुरि विलसइ
 णरणाहहु कय-साहुकारैं ता पय गय सयल वि विहुवारैं ३४
 “ देव देव भणु किं किर किज्जइ विणु घरिणिहिं घर केम धरिज्जइ
 मयणुम्मत्तउ पुरणारीयणु वसुदेवहु उप्परि ढोइयमणु
 निसुणि भडारा दुक्करु जीवइ ‘जाउ जाउ’ पय कहि मि पयावइ”
 ॥ घत्ता ॥ ता पउरहं राएण पउरु पसाउ करेप्पिणु
 पथिउ राय-कुमारु णेहें हकारेप्पिणु ॥ ३९

(४)

“ दिणयरु दहइ धूलि तणु मइलइ दुट्ठ-दिट्ठि ललियंगइ जालइ
 किं अप्पाणउ अप्पुणु दंडहिं बंधव तुहु किं बाहिरि हिंडहिं
 करि वण-कील विउल णंदणवणि झडय-कील करिहि घर-पंगणि
 मणिगण-बद्ध-णिट्ठ-धरणी-यलि रमणी-कील करहिं सत्तम-यलि
 सलिल-कील” करि कुवलय-वाविहिं ” तं णिसुणेवि वयणु कुल-
 सामिहिं ४५

१ छंदोभंग; मूलमां साहूकारै+++सयलविविह्वारे । २ कीर ।

निशि स्वपन्तीभिः स्वप्ने दृश्यते इति वसुदेवः यावत् पुरं विलसति
 नरनाथस्य कृतसाधुकारैः तावत् पदं गतं सकलैरपि व्यवहारिभिः

“ देव देव भण किं किल क्रियते विना गृहिणीभिः गृहं कथं ध्रियते
 मदोन्मत्तः पुरनारीजनः वसुदेवस्य उपरि ढौकितमनाः

निशृणु भडारक दुष्करं जीव्यते ‘ यातु यातु ’ प्रजां कथमपि प्रवाचयति”

॥ घत्ता ॥ तावत्पौरैषु राज्ञा प्रचुरं प्रसादं कृत्वा

प्रार्थितः राजकुमारः स्नेहेन आहूय ॥

(४)

“ दिनकरः दहति धूलिः तनुं मलिनयति दुष्टदृष्टिः ललितांगानि ज्वालयति
 किं आत्मना आत्मानं दंडयसि बंधव त्वं किं बहिः हिंडसे
 कुरु वनक्रीडां विपुलां नंदनवने कंदुकक्रीडां कुरु गृहप्रांगणे
 मणिगणबद्धनिष्ठधरणीतले रमणीक्रीडां कुरु सप्तमतले
 सलीलक्रीडां कुरु कुवलयवापीषु ” तत् निश्चुत्य वचनं कुलस्वामिनः

जुव-रापं पडिवण्णु णिरुत्तउ गय कयवय-दिअसेहिं अ-जुत्तउ
 पुणु णिउण-मइ सहापं वुत्तउ “ प्रभुणा नियलणु तुज्जु णिउत्तउ
 पुर-यण-णारी-यणु तुह रत्तउ जोइवि विहलंघलु णिवडंतउ
 नायर-लोपं तुहु बंधाविउ णर-वइ-वयणि’ णिरोइगु पाइउ ”
 तासु वयणु तं तेण परिक्खिउ णिव-वेदिर-णिग्गमणि सीक्खिउ
 ॥ घत्ता ॥ सा पडिहाउ-अरेहिं एहउ तासु समीरिउ^१
 “ घर-णिग्गमयु द्विणु नुसुहउ राए वारिउ ”

(५)

तओ सो सुहदा-सुओ वुड्ड-माणो न केणापि दिट्ठो विणिग्गच्छमाणो
 घराओ पुराओ नओ कालि काले अचक्खु पपसे तमालालि-णीले
 वसा-वीसठं देहि-देहावसानं प्रविट्ठो अ-साणं स-साणं म-साणं
 कुमारेण तं तेण दिट्ठं रउइं ललंतंतमाला-सिवा-मुक्क-सइं

१ वयणा । २ समीरित । ३ विणिग्गच्छमाणो । घणे स्थले हाथप्रतमां आम
 संयुक्ताक्षरने वदते सादा अक्षरने लखेलो जोवामां आवे छे एट्ठे कटली वार
 नोघ्या विना आधी बाबतो सुधारी लीथी छे.

युवराजेन प्रतिपन्नं निरुक्तं गतेषु कतिपयदिवसेषु अयुक्तः
 पुनः निपुणमतिः सहायेन उक्तः “ प्रभुणा निगडनं तव नियुक्तं
 पुरजननारीजनः त्वयि रक्तः दृष्ट्वा विह्वलांशः निपतन्
 नागरलोकेन त्वं बंधापितः नृपतिवचनेन निरोधनं प्रापितः ”
 तस्य वचनं तत् तेन परीक्षितं नृपमंदिरनिर्गमने निर्णीतं

॥ घत्ता ॥ ज्ञावत् प्रतिहारनरैः एतत् तस्मै समीरितं

“ गृहनिर्गमनं द्विनेन युष्माकं गजा वारितं ” ॥

(५)

ततः सः सुभद्रासुतः वृद्धमानः न केनापि दृष्टो विनिर्गच्छन्
 गृहतः पुरतः गतः तमिस्त्रे काले अचक्षुःप्रदेशे तमालालिनीले
 वसाविस्निग्धं देहिदेहावसानं प्रविष्टः असंज्ञं सञ्चानं श्मशानम्
 कुमारेण तत् तेन दृष्टं रौद्रं ललदंत्रमालाशिवामुक्तशब्दं

महासूल-भिण्णंग-कंदंत-चोरं वियंभंत-मज्जार-घोसेण घोरं ५७
 विहिंडंत-वीरं सहुंकार-फारं पलिपंत-सत्तच्चिच-धूमधयारं
 णहुड्डीण-भूलीण-कीला-उलूवं समुद्धंत-णग्गुग्ग-वेयाल-रूवं
 णिकंकाल-वीणा-समालत्त-गीयं डिंसा-डाइणी-दुग्ग-खज्जंत-पेयं
 कुलुज्जुत्तं^१-सिद्धत-मग्गावयारं दिज्जि डोंवि चण्डालि पेयाहियारं
 घणं णिग्घणं भासियव्वइं अवायं सया जोइणी-चक्र-कीलाणुयारं
 ॥ घत्ता ॥ अकुल-कुलहं संजोए कुल-सरीर उवलक्खियउं
 इय जहिं सीसहं तत्तु कउलायरिए अक्खियउं ॥ ६४

(६)

जोइउ तहिं वम्मह-सोहालें डज्झंतउ मडउल्लउ वालें
 तहो उप्परि आहरणइं घित्तइं रयण-किरण-विष्फुरिय-विचित्तइं
 लिहिवि मरण-वत्ताए विसुद्धउ हरि-गल-कंदल पत्तु णिवद्धउ
 सुललित सुहउ णयणाणंदिरु गउ अण्णुणु सो कत्थइं सुंदरु

१ वीरे । २ कुलज्जुत्त ।

महाशूलभिन्नांगकंदच्चौरं विजृम्भन्मार्जारघोषेण घोरं
 विहिंडमानवीरं सहुंकारस्फारं प्रदीप्यमानसमार्चिःधूमांधकारं
 नभःउड्डीनभूलीनक्रीडोदकं समुत्तिष्ठन्नानोप्रवैतालरूपं
 निष्कंकालवीणासमालपितगीतं दिशाडाकिनीदुर्गाद्याद्यमानप्रेतं
 कौलोपाध्यायोक्तसिद्धान्तमार्गावतारं द्विजे दुंवे चंडाले प्रेताधिकारं
 घनं निर्घृणं भाषितव्येन अवाच्यं सदा योगिनीचक्रक्रीडानुकारं

॥ घत्ता ॥ अकौलकौलानां संयोगे कौलशरीरं उपलक्षितं
 इदं यत्र शिष्येभ्यः तत्त्वं कौलाचार्येण आख्यातं ॥

(६)

दृष्टं तत्र मन्मथशोभिना दह्यमानं मृतशरीरं बालेन
 तस्य उपरि आभरणानि क्षिप्तानि रत्नकिरणविस्फुरितविचित्राणि
 लिखित्वा मरणवार्तां विशुद्धं हरिगलकंदले पत्रं निबद्धं
 सुललितः सुभगः नयनानंदनः गतः स्वयं सः कुत्रापि सुंदरः

उग्राय सूर कुमार न दीसइ 'हा कहि गउ कहि गउ' पहु भासइ ६९
 कणय-कोन्त-पट्टिस-कंपण-कर राण दस-दिसु पेसिय किंकर
 पुरि घरि घरि अवलोइउ उववणि अवरहिं दिट्टउ हय-वरु पिउ-वणि
 पल्लानियउ पट्ट-चमरंकिउ तं अवलोइवि भड-यणु संकिउ
 लेहु लइण्णिणु णाहहो घल्लिउ तेण वि सो झडत्ति उव्वेल्लिउं
 रायहु बाहा-उण्हइं णयणइं दिट्टइं षयइं लिहियइं वयणइं
 'णंदउ पयवई' वि-प्पिय-गारी णंदउ सुहि सिव-एवि भडारी
 णंदउ परियणु णंदउ णर-वइ गउ वसुधैव सामि सुर-वर-गइ '
 ॥ घत्ता ॥ ता पिउ-वणि जाइवि सयणेहिं जिय-विच्छोइउ
 दइहु स-भूसणु पेउ हाहा-कार विजायउ ॥ ७८

(७)

ते नव बन्धव सह परिवारे सोउ करंति दुःख-वित्तारे
 सा शिव-एवि रुवइ परमेशरि " हा देवर पर-भट-गज-केसरि

१ पदवई ।

उद्गतः सूरः कुमारः न दृश्यते ' हा कुत्र गतः कुत्र गतः ' प्रभुः भाषते
 कनककुन्तपट्टिशकृपाणकराः राज्ञा दशदिशामु प्रेषिताः किंकराः
 पुरे गृहे गृहे अवलोकितः उपवने अपरैः दृष्टः हयवरः पितृवने
 पर्याणितं पट्टचामरांकितं तं अवलोक्य भटजनः शंकितः
 लेखः लात्वा नाथाय दत्तः तेन अपि सः झटिति उद्वेल्लितः
 राज्ञः बाष्पोष्णाम्ब्यां नयनाम्ब्यां दृष्टानि एतानि लिखितानि वचनानि
 " नंदतु प्रजापतिः विप्रियकारी नंदतु मुखिनी शिवादेवी भट्टारिका
 नंदतु परिजनः नंदतु नरपतिः गतः वसुदेवः स्वामिन् सुरवरगतिं "

॥ घत्ता ॥ ततः पितृवने गत्वा स्वजनैः जीवरहितं

दग्धं सभूषणं प्रेतं हाहाकारः विजातः ॥

(७)

ते नव बान्धवाः सह परिवारेण शोकं कुर्वन्ति दुःखविस्तारेण
 सा शिवादेवी रोदिति परमेश्वरी " हा देवः परभटगजकेसरिन्

हा किं जीविउ तिणु परिगणियउ कोमल-वउ हुव-वहि किं हुणियउ
 हा पयाइ किं किउ पेसुण्णउ हा किं पुरि परिभ्रमहु ण दिण्णउ
 हा कुल-धवलु केम विद्धंसिउ हा जय-सिरि-विलासु किं णिरसिउ^१
 हा पइं विणु सोहइ ण घरंगणु चंद-विवज्जिउ णं गयणंगणु
 हा पइं विणु दुक्खे णरु ण्णउ हा पइं विणु माणिणि-भणु सुण्णउ
 हा पइं विणु को हारु थणंतरी को कीलइ सर-हंसु व सर-वरि
 पइं विणु को जण-दिट्ठिउ पीणइ कंदुय-कील देव को जाणइ
 हा पइ विणु को पयहिं मूढउ पइ अपिक्खवि मयणु वि दूहउ
 हा^२ पइं विणु णिय-गोत्त-स-संकहो को भुज-वत्तु समुदविजयंकहो
 पइं विणु सुण्णु हिमावलि माणिउ^३ पयाइ विज्जवि दिण्णउ पाणिउ^४

॥ घत्ता ॥ “वरिस्स-मण्ण कुमार मीलउ तुज्जु गुण-सोहिउ ”

णेमिच्चियहिं णरिंदु एस्व भणिवि संबोधिउ ॥

९२

१. णिरसिउ । २. ‘हा’ हाथप्रतमां नर्था; छंदोभंग न थाय माटे उमेर्यु.

३. हा पइं विणु ई० । छंदोभंग खातर ‘हा’ त्यजी दीध छे ४. पाणिउ ।

हा किं जीवितं तृणं परिगणितं कोमलवपुः हुतवहे किं हुतं
 हा प्रजया किं कृतं पैशुन्यं हा किं पुरं परिभ्रमणं न दत्तं
 हा कुलधवलः किं विध्वस्तः हा जयश्रीविलासः किं निरस्तः
 हा त्वया विना शोभते न गृहांगणं चंद्रविवर्जितं इव गगनांगनं
 हा त्वया विना दुःखेन नरः रुदितः हा त्वया विना मानिनीमनः शून्यं
 हा त्वया विना कः हारः स्तनांतरं कः क्रीडति सरोहंसः इव सरोवरे
 हा त्वया विना कः जनदृष्टीः प्रीणयति कंदुकक्रीडां देव कः जानाति
 हा त्वया विना कः एतावान् सुभगः त्वां आप्रेक्ष्य मदनः अपि दुर्भगः
 हा त्वया विना निजगोत्रसशंकन्य किं भुजबलं समुद्रविजयांकस्य
 हा त्वया विना शून्यं हिमालये भुक्तं” स्नात्वा सर्वैः दत्तं पानांयं

॥ घत्ता ॥ “वर्षशतेन कुमारः मीलतु त्वां गुणशोभितः ”

नमित्तिकैः नरेन्द्रः एवं भणित्वा संबोधितः ॥

(८)

एतद्दिहं सुदरं महि विहरंतउ विजयणयरु सहसा संपत्तउ
 दिदुउ णंदणवणु तहिं केहउ महं भावइ रामायणु जेहउ
 जहिं चरंति भीयर रजनीयर चउ-दिसि उच्छलंति लक्ष्मण-सर
 सीय-विरहि संक्रमइ णंदनरु घोळिर-पुच्छु भ-रामउ वाणरु
 नीलकंठु णरुचइ रामचिउ अजुणु जहिं णं संसिचिउ १७
 णउलै सो जिउ णिरारिउ सेचिउ भायरु किं ण उ' कासु वि भाविउ'
 इय सोहइ उववणु णं भारहु विलिहिं सल्लणउ रविभा-रहु
 जहिं पाणिउ णीयत्तणि सोहइ जडहो अणंगइ को किर पयडइ
 तहिं असोअ तलि सो आसीणउ सुहउ दीहर-पंथे रीणउ
 णं वणु लय-दल-हत्थहिं विज्जइ पयलिय-मुह-धिभहिं णं रंजइ १०२
 चल-जल-सीयरेहिं णं सिचइ णिवडिय-कुसुमोहं णं अचइ
 साहा-वाहहिं णं आलिगइ परिमलेण णं हियवणु लगइ

१. णउ । २. भायउ ।

(८)

अत्रान्तरे सुन्दरः महां विहरन् विजयनगरं सहसा संप्राप्तः
 दृष्टं नन्दनवनं तत्र कीदृशं मह्यं राचते रामायणं यादृशं
 यत्र चरन्ति भीमकाः रजनीचराः चतुर्दिशान् उच्छलन्ति लक्ष्मणस्वराः
 सीता (शैत्य) विरहेण संक्राम्यति नभोऽन्तरे घूर्णितपुच्छः सगमः वानरः
 नीलकंठः नृत्यति रोमाञ्चितः अर्जुनः यत्र द्रोणेन संसिक्तः
 नकुलेन सः एव निश्चयेन सेवितः भ्राता किं न कस्यापि भावुकः
 इति शोभते उपवनं यथा भारतं वल्लीभिः संललनं रविभारहम्
 यत्र पानीयं नीचत्वेन निपतति जडं अनंगेन कः किल प्रकटयति
 तत्र अशोकतले सः आसीनः सुभगः दीर्घपथेन रीणः
 यथा वनं लतादलहस्तैः वीजयति प्रगलितमुखधर्मभिः यथा रञ्जयति
 चलजलशीकरैः यथा सिंचति निपतितकुसुमौघेन यथा अर्चति
 शाखाबाहुभिः यथा आलिङ्गति परिमलेन यथा हृदये लगति

पहिय-पुण्ण-सामत्थे नत्र णव सुक्क सुरुक्खहं णिग्गय पल्लव
पणविवि पालिय-पउर-पियालिं रायह वज्जरियउ वण-वार्लि

॥ घत्ता ॥ “ जोइसियहिं वुत्तु जर-तरु-वरु कय-छायउ
सो पुत्तिहिं वरइत्तु णं अणगु सइं आयउ’ ॥ ”

(९)

तण्णि सुणिवि आयउ सइं राणउ पुरि पइसारिउ राय-जुवाणउ
इरिय-वंस वण्णेण रवण्णी सामाएवि तासु ते दौण्णी
कामुउ कंतहिं अंगि विलग्गउ थिउ कइवय-दिअहइं पुण्ण णिग्गउ
सिरि-वसुएव-सामि सतुट्टउ देवदारु-वणु णवर पइट्टउ ११३
जहिं लवंग-चंदण-सुरहिय जलु दिसि गय कल-कोइल-कुल
-कलयलु

जहिं बहु-दुम-दल-वारिय-रवि-यर रुहवुहंति णाणा-विह-णह-यर
णव-मायंद-गोंजि गंजोल्लिय जहिं कइ-कइ-कणेहिं उप्पिल्लिय
जहिं हरि-कर-रुह-दारिय-मय-गल-रुहिर-वारि-वाहाउल जल-थल

१. आइय ।

पथिकपुण्यसामर्थ्येन नवानि नवानि शुष्काणां मुवृक्षाणां निर्गतानि पल्लवानि
प्रणम्य पालितप्रचुरप्रियालेन राज्ञ उक्तं वनपालेन

॥ घत्ता ॥ “ यः ज्योतिषिभिः उक्तः जीर्णतरुवरकृतच्छायः

सः पुत्र्याः वरयिता यथा अनंगः स्वयं आगतः ” ॥

(९)

तन्निश्रत्य आयातः स्वयं राजा पुरं प्रवेशितः राजयुवा

हरिवंशा वर्णेन रम्या श्यामादेवो तस्मै तेन दत्ता

कामुकः कान्तायाः अंगे विलग्नः स्थितः कतिपयदिवसान् पुनः निर्गतः

श्रीवसुदेवस्वामी सन्तुष्टः देवदारुवनं केवलं प्रविष्टः

यत्र लवङ्गचंदनमुरभितं जलं दिशामु गतः कलकोकिलकुलकलकलः

यत्र बहुद्रुमदलवारितरविकराः ‘ रुहरुहं ’ कुर्वन्ति नानाविधाः नमश्चराः

नवमाकन्दमञ्जर्यः पुलकिताः यत्र कतिकपिकरैः उत्पीडिताः

यत्र हरिकररुहदारितमदकलरुधिरवारिवाहाकुलानि जलस्थलानि

दस-दिसि-वह णिहित्त-मुत्ताहल गिरि-कंदरि वसंति जहिं णाहल
ओसहि-दीव-तेय दाविय पह जहिं तमाल-तमविय लक्खि परह
जहिं संबरहिं संचिज्जइ तरु-हलु हरिणिहिं चिज्जइ कोमल-कंदलु
॥ गत्ता ॥ तहिं कमलायरु दिट्ठु णव-कमलहिं छण्णउ

धरणि-विलासिणिआण जिणहु अग्घु णं दिण्णउ ॥ १२१

(१०)

सोयल-स-गाह-गय-थाह-सलिलालि कंजरस-लालस-चलालि-

कुल-काळि

मत्त-जल-हत्थि-कर-भीय-डसणालि-वारि-पेरंत-सोहंत-णव-णालि
मंद-मयरंद-पिंजरिय-वर-कूलि तीर-वण-महिस-दुक्कंत-सद्दुलि
पंक-पल्हत्थ-लोलंत-वर-कोलि कीर-कारंड-कल-राव-हलबोलि
कंक-चल-चंचु-परिउंबिय-बिसंसि लच्छि-णेऊर-खुडुविय-कल-हंसि १२६
अक्करह-दंसण-पओसिय-रहंगि वाय-हय-वेविर-पघोलिय-तरंगि
ण्हंत-विहरंत-विहसंत-सुर-सत्थि पंत-जल-माणुस-विसेस-हय-हत्थि

दशदिशापथे निहितमुक्ताफलाः गिरिकंदरे वसन्ति यत्र नाहलाः

ओषधिदीपतेजसा दर्शितः पन्थाः यत्र तमालतमोऽभिभूता लक्ष्मीः परेषां

यत्र शबरैः सञ्च्रीयते तरुफलानि हरिणीभिः चोयते कोमलकंदलानि

॥ घत्ता ॥ तत्र कमलाकरः दृष्टः नवकमलैः छन्नः

धरणीविलासिन्या जिनाय अर्घ्यः यथा दत्तम् ॥

(१०)

शीतलसग्राहगतस्ताघसलिलालये कंजरसलालसचलालिकुलश्यामे

मत्तजलहस्तिकर-भीतदशनालि-वारिप्रेरयत्-शोभमान-नवनाले

मंदमकरन्दपिञ्जरितवरकूले तीरवनमहिषदौकमानशार्दूले

पर्यस्तपङ्कलोलमानवरकोले कीरकारंडकलरावकलकलायिते

कङ्कचलचंचुपरिचुंबितविसांशे लक्ष्मीनूपुरक्षोदितकलहंसे

अर्करथदर्शनप्रतोषितरथांगे वातहतवेपमानधूर्णिततरङ्गे

स्नात्-विहरत्-विहसत्-सुरसार्थे आयात्-जलमनुष्यविशेषहयहस्तिनि

॥ घत्ता ॥ करि सर-वरि कीलंतु तेण णिहालिउ मत्तउ
णावइ मेरु-गिरिंदु खीर-समुद्दि णिहित्तउ ॥

१३

(११)

अंजण-णीलु पाइ अहिजव-वणु कर-तुसार-सीयर-तिम्मिय-वणु
दसण-पहर-णिदलिय-मिलायलु पाय-णिघायलु णविय-इला-यलु
कर्णाणिल-चालिय-धरणी-रुहु गज्जण-रव-पूरिय-दम-दिसि-मुहु
मय-जल-मिलिय-बुलिय-महु-लिह-उलु उग्ग-अरीर-अय-गय-गय-उलु
गुरु-कुंभ-थल पिहित्त-पिहु-गह-यलु णिय-अर-इलिय-दिसा-

मय-गल-बलु १३५

तं अवलोइवि वीर ण शंकित 'वहि' 'वहि' शब्देन कुञ्जर कोकित
जा पाहाणु ण यावइ मुक्कउ ता करिणा सो गहीउ गुरुकउ
कर-कलियउ विगलिय गय-देहहो उवरि भन्इ नडिदंडु व मेहहो
वंसारुहणउं करइ सु-पुत्तु व खणि करि णहि संमोहइ धुत्तु व
खणि ससि जेम हत्थ आमंगइ खणि विउलइ कुंभ-थलइ लंगइ १४०

१-चल । २-यत्त- । ३-तुसिय । ४-चलइ ।

॥ घत्ता ॥ करी सरोवरं कीडन् तेन निभालितः मत्तः

यथा मेरुगिरिन्द्रः क्षीरसमुद्रे निक्षिप्तः ॥

(११)

अंजननीलं यथा अभितवघनें करतुपारशीकरस्तीमितवनं
दशनप्रहरनिर्दलितशालातलं पादनिपातेन नमितेलातलं
कर्णानिलचालितधरणीरुहं गर्जनग्वपूरितदर्शदशामुखं
मदजलमीलितघूर्णितमधुलिहकुलं उग्रशरीरगन्धगतगजकुलं
गुरुकुंभकलापिहितप्रथुनमस्तलं निजबलतुलितदिशामदकलबलं
तं अवलोक्य वीरः न शंकितः 'वहि' 'वहि' शब्देन कुञ्जरः आहूतः
यावत् पापाणं न प्राप्नोति मुक्तः तावत् करिणा सः गृहीतः गुरुकः
करकलितः विगलितः गजदेहस्य उपरि भ्राम्यति नडिदंडः इव मेघस्य
वंशारोहणं करोति सुपुत्रः इव क्षणे करेण नखैः संमोहयति धूर्त इव
क्षणे शशी इव हस्तं अपेक्षते क्षणे विपुलानि कुंभस्थलानि लङ्घति

खणि चउ-चरणंतरिहि विणिग्गइ खणि हक्कारइ वारइ वग्गइ
दंत-णिसिक्किय मुहु ण वि याणइ कालें अप्पाणउ संदाणइ
जित्तउ वारणु जुवय-णरिंदें णं मयर-द्धउ परम-जिणिंदें

॥ घत्ता ॥ गय-वर-खंधारूढु दिट्ठउ खे-यर-पुरिसें

अंधक-विट्ठिहि पुत्त उच्चाइवि णिउ हरिसें ॥

१४५

(१२)

जह-यल-लग-रयण-मय-गोउरु णिउ वेयड्ढहो बारा-वइ-पुरु
कुल-बलवंतहो दइय-सहायहो दरिसिउ असणि-वेय-खग-रायहो
एम स सामि-सालु विण्णवियउ “ विज्झ-गइंदु एण विद्वियउ
एहु जि चिरु जो णाणिहिं जाणिउ एहुउ दुहिया-वरु मइं आणिउ ”
तण्णिसुणेवि असणिवेअकें अवलोइय सुहिं वयण-ससंकें १५०
पवण-वेय-देवी-तणु-संभव सामरि णामें सुअ वीणा-रव
वीणी तासु सुहदा-तणयहो पोड्ढहो पउणिय-पणय-पसायहो

क्षणे चतुःचरणान्तरात् विनिर्गच्छति क्षणे आह्वयति वारयति वल्गति
निक्षिप्तदंतं मुखं न अपि जानाति कालेन आत्मानं नियन्त्रयति
जितः वारणः युवकनरेन्द्रेण यथा मकरध्वजः परमजिनेन्द्रेण

॥ घत्ता ॥ गजवरस्कन्धारूढः दृष्टः खेचरपुरुषेण

अंधकवृष्णेः पुत्रः उच्चय्य नीतः हर्षेण ॥

(१२)

नभस्तललग्नरत्नमयगोपुरं नीतः वैताढ्यस्य द्वारावतीपुरं
कुलबलवन्ते दयितसहायाय दर्शितः अशनिवेगखगराजाय
एवं सः स्वामिश्रेष्ठः विज्ञापितः “ विन्ध्यगजेन्द्रः अनेन विद्रावितः
एषः एव चिरं यः ज्ञानिभिः ज्ञातः एषः दुहितृवरः मया आनीतः ”
तन्निश्चय्य अशनिवेगाकेन अवलोकितः सुहृदा वदनशशांके
पवनवेगादेवीतनुसम्भवो ‘ सामरी ’ नाम्ना सुता वीणारवा
दत्ता तस्मै सुभद्रातनयाय प्रौढाय प्रगुणितप्रणयप्रसादाय

गय बहु-दियहहिं पेम्म-पसत्तउ सो सुहउ जामऽच्छइ सुत्तउ
 तावगारय-ख-यरें जोइउ सुहु सुत्तु जि भुअ-पंजरि दोइउ
 “ भूमी-यरहु पभट्ट-विवेयहो मामें णिय-सुअ दिण्णी एयहो ”
 एम भणंतें णिउ णिय-इच्छए सामरि सुन्दरि धाइय पच्छए
 ॥ घत्ता ॥ असि वसु-णंदय हन्थ णिय-णाहहो कुटिलगो
 पडिवक्खहो अब्भिहू समर-सएहिं अ-भग्गी ॥ १४

(१३)

असि-जल-सलिल-झलक्कए सित्तें अंगारएण सु-कसणिय-गत्तें
 सोहदेउ झडत्ति विमुक्कउ पहरण-कक्कसि संजुए दुक्कउ
 घरिणिए पइ णिवडंतु णियच्छिउ पण्ण-लहुय-विज्जाए पडिच्छउ
 तहिं पहरंतिहिं वइरि पलाणउ सुन्दरु गयणहु मयण-समाणउ
 तरु-कुसुमोहहिं सोह-पसाहिरि णिवडिउ चंपाउर-वर-बाहिरि १६३
 कीलमाण वणि मणि-कंकण-कर पुच्छिय तेण तेत्थु णायर-णर

गतेषु बहुदिवसेषु प्रेमप्रसक्तः सः सुभगः यावदास्ते सुप्तः
 तावदङ्गारकस्वचरेण दृष्टः सुखं सुप्तः एव भुजपञ्जरे दौकितः
 “ भूमिचराय प्रभ्रष्टविवेकाय मातुलेन निजमुता दत्ता एतस्मै ”
 एवं भणता नीतः निज-इच्छया सामरी सुन्दरी धाविता पश्चात्
 ॥ घत्ता ॥ असिः वसुनन्दकः हस्ते निजनाथस्य कुटिलाग्रः
 प्रतिपक्षस्य अभिभवनशीलः समरशतेषु अभग्नः ॥

(१३)

असिजलसलिलजाज्वल्येन सित्तेन अंगारकेण सुकृष्णितगात्रेण
 सौभद्रेयः झटिति विमुक्तः प्रहरणकर्कशे संयुगे दौकितः
 गृहिण्या पतिः निपतन् दृष्टः ‘ पर्णलघुक ’ विधया प्रतीक्षितः
 तस्यां प्रहरन्त्यां वैरी पलायितः सुन्दरः गगनात् मदनसमानः
 तरुकुसुमौघानां शोभाप्रसाधिते निपतितः चंपापुरवरबाह्वे
 क्रोडन्तः वने मणिकङ्कणकराः पृष्टाः तेन तत्र नागैरनराः

ते भणंत “ मुद्धत्त णडियउ किं गयणंगणाउ तुहु वडियउ
 वासु-पुज्ज-जिण-जम्मण-रिद्धी ण मुणहिं चपा-उरि सु-पसिद्धी ”
 तण्णिमुणिवि ते नयर पलोइय सह-मंडव बहु-विउस-विराइय
 चारुयत्तु वणि-वर-वइ-तणु-रुहु जहिं जहिं जोइज्जइ तहिं तहिं सुहु
 तहिं गंधव्व-यत्त सइ संठिय मडुर-वाय णावइ कल-कंठिय
 ॥ घत्ता ॥ जहिं वइस-वइ-सुयाए रमणु कामु सपत्तउ
 खे-चर-महि-यर-वंदु वीणा-वज्जे जित्तउ ॥ १७१

(१४)

गंपि कुमार वि तहिं जि णिविट्टउ कण्णए अ-णिमिस-णयणपं दिट्ठउ
 वम्मह-बाणु व हियए पइट्ठउ विहसिवि पहिउ पहासइ तुट्ठउ
 “ हउं मि किं पि दावमि तंती-सरु जइ वि ण चल्लइ सर-ठाणए करु ”
 ता तहो ढोइयाउ सुइ-लीणउ पंच सत्त णव दह बहु वीणउ
 ता वसुएउ भणइ “ किं किज्जइ चल्लइ-दंडु ण णहउ जुज्जइ १७६

ते भणन्ति “ मुग्धत्वेन बाधितः किं गगनांगनान् त्वं पतितः
 वासुपूज्यजिनजन्मकृद्वा न जानासि चम्पापुरीं सुप्रसिद्धां ”
 तन्निश्चत्य तेन नगरं प्रलोकितं सभामण्डपं बहुविद्वद्विराजितं
 चारुदत्तः वणिग्वरपति-तनुरुहः यत्र यत्र दृश्यते तत्र तत्र सुखं
 तत्र गन्धर्वदत्ता सती संस्थिता मधुरवाग् यथा कलकण्ठी

॥ घत्ता ॥ यत्र वैश्यपतिसुतया रमणः कामः संप्राप्तः
 खेचरमहोचरवृन्दः वीणावाद्येन जितः ॥

(१४)

गत्वा कुमारः अपि तत्र एव निविष्टः कन्यया अनिमेषनयनाभ्यां दृष्टः
 मन्मथबाणः इव हृदये प्रविष्टः विहस्य पथिकः प्रभाषते तुष्टः
 “ अहमपि किमपि दापयामि तन्त्रीस्वरं यद्यपि न चलति स्वरस्थाने करः ”
 तावत् तस्मै दौकिताः श्रुतिलीना पञ्च सप्त नव दश बह्वचः वीणाः
 ततः वसुदेवः भणति “ किं क्रियते वल्लकीदण्डः न एष युज्यते

एही तंति ण एम णियज्झइ वासु इ एहउ एत्थु विरुज्झइ
 सिरि-हलु एव एउ किं उवियउं सत्थु ण केण वि मणि चित्तवियउ
 लक्खण-रहियउं जड-मण-हारिउं मिल्लिवि वीणउं णाइं कुमारिउं ”
 अक्खइ सो तहिं तहिं अक्खाणउ आलावण-कए चारु चिराणउं
 ॥ घत्ता ॥ हत्थिणाय-पुरि राउ णिज्जियारि घण-संदणु
 तहु पउमा-वइ देवि विट्ठु णाम पिउ णंदणु ॥ १८२

(१५)

अवरु पउम-रहु सुउ लहुआरउ जणय णविवि अरहंतु भडारउ
 रिसि होएप्पिणु मिग-संपण्हो सहुं जिट्ठे सुएण गउ रण्हो
 ओहि-णाणु तायहे उप्पण्णउ दिट्ठउ जगु बहु-भाव-विभिण्णउ
 एत्तहिं गय-उरि पय-पोमाइउ करइ रज्जु पउम-रहु महाइउ
 ता सो पच्चंतेहि णिरुद्धउ तहु बलि णाम मंति पविबुद्धउ
 तेण गुरु वि ओहामिउ सक्कहो बुद्धिउ माणु मलिउ पर-चक्कहो

एषा तन्त्री न एवं निबध्यते व्यासः अपि एषः अत्र विरुध्यते
 श्रीफलं एवं एतद् किं स्थापितं शास्त्रं न केनापि मनसि चिन्तितं
 लक्षणरहिताः जडमनोहारिण्यः मेलिताः वीणाः यथा कुमार्यः”
 आख्याति तत्र तस्य आख्यानकं आलापनकृते चारु चिरन्तनं
 ॥ घत्ता ॥ “ हस्तिनागपुरे राजा निर्जितारिः घनस्थन्दनः
 तस्य पद्मावती देवी विष्णुः नाम प्रियः नन्दनः ॥

(१५)

अपरः पद्मरथः सुतः लघुः—जनकः नत्वा अर्हन्तं भट्टारकं
 ऋषिः भूत्वा मृगसम्पन्ने सह ज्येष्ठेन सुतेन गतः अरण्यं
 अवधिज्ञानं ताताय उत्पन्नं दृष्टं जगत् बहुभावविभिन्नं—
 अत्रान्तरे गजपुरे पदपद्मायितः करोति राज्यं पद्मरथः महात्मा
 तावत् सः प्रत्यन्तैः निरुद्धः तस्य बलिः नाम मन्त्री प्रविबुद्धः
 तेन गुरुः अपि अभिभूतः शक्रस्य बुद्ध्या मानं मृदितं परचक्रस्य

संतुसिवि रोमंचिय-कापं 'मग्गि मग्गि वरु' बोल्लिउं राप
मंतिइं' वुत्तउ "तुट्ठि करेज्जसु कहि मि कालि महु मग्गिउ दिज्जसु"
काले जंते मारण-कामे आयउ सूरि अकंपण णामे
सहुं रिसि-संधे जिण-वर-मग्गे पुर-बाहिरि थिउ काओसग्गे
॥ घत्ता ॥ बलिणा मुणि-वरु दिट्ठु सु-अरिउ अवमाणिप्पिणु

"इह एपं हउं आसि घित्तु विवाए जिणेप्पिणु ॥ १९४
(१६)

अवयारहु अवयारु रइज्जइ उवयारहु उवयारु जि किज्जइ
खलहो खलत्तणु सुहिहिं सुहित्तणु जो ण करइ सो णिय-मइ-णियमणु
तावस-रूवे णिवसिउ णिज्जणि हउं पुणु अज्जु खवमि किं दुज्जणि "
एम भणेप्पिणु गउ सो तित्तहिं अच्छइ णि-वइ णिहेलणि जित्तहिं
भणिउ णवंते " पइं पडिवण्णउ आसि कालि जं पइं वरु दिण्णउ १९९
जं तं देहि अज्जु मइं मग्गिउ जइ जाणहि पत्थिव ओलग्गिउ "
ता राएण वुत्तु " ण वियप्पिमि जं तुहुं इच्छहिं तं जि समप्पमि "

१. मंते । २. पुरि । ३. तुइं ।

संतोष्य रोमाञ्चितकायेन 'मार्गय मार्गय वरं' उक्तं राज्ञा
मन्त्रिणा उक्तं "तुष्टिं कुर्याः कस्मिन्नपि काले मम मार्गितं दद्याः"
काले गच्छति मारणकामे आयातः सूरिः अकम्पनः नाम्ना
सह ऋषिसंधेन जिनवरमार्गेण पुरबाह्ये स्थितः कायोत्सर्गेण

॥ घत्ता ॥ बलिना मुनिवरः दृष्टः सुचरितः अवमान्य

"अत्र एतेन अहं आसं क्षिप्तः विवादे जित्वा ॥

(१६)

अपकाराय अपकारः रच्यते उपकाराय उपकार एव क्रियते
खलाय खलत्वं सुहृदे सुहृत्वं यः न करोति सः निजमतिनियमनः
तापसरूपेण निवसितः निर्जने अहं पुनरद्य क्षाम्यामि किं दुर्जनं "
एवं भणित्वा गतः सः तत्र आस्ते नृपतिः गृहे यत्र
भणितं नमत्ता "त्वया प्रतिपन्नः आसीत् काले यः त्वया वरः दत्तः
यत् तं देहि अद्य मया मार्गितं यदि जानासि पार्थिव सेवाम् "
ततः राज्ञा उक्तं "न विकल्पे यत्त्वं इच्छसि तदेव समर्पयामि "

पडिभासइ बंभणु “ अ-समत्तणु सत्त दिणाइं देहि राइत्तणु ”
 दिण्णउ पत्थिवेण तं लइयउ रोसें सव्वु अंगु पच्छइयउ
 साहु-संघु पाविट्ठे रुद्धउ मिग-वहु महु चउ-दिसि पारद्धउ
 सोत्तिण्हि सोमंबु रसिज्जइ साम-वेय सुइ-महुरे^१ गिज्जइ
 भक्खिवि जंगलु अडुवि अट्टइ उप्परि रिसिहिं णिहित्तइं हड्डइं
 ॥घत्ता॥ भोज्ज-सराव-समूहु जं केण ण वि छित्तउं
 तं सवणहं सीसग्गि जण-उच्चिट्ठउ घित्तउ ॥

२०८

(१७)

सोत्तइं पूरियाइं सुइ-वारें बहलिय-रेणु धूम-पब्भारें
 अणु-दिणु पोडिय भीसण-वसणहं तो वि धोर रूसंति ण पिसुणहं
 तहिं अवसरि दुक्खिय^२-परिचत्ता जणण-तणय जहिं ते तव-तत्ता
 णिसि णिवसंति मही-हर-कंदरि भीरु-भयंकर-सुअ-केसरि-सरि
 तेहिं बिहि मि तिहिं णहि पवहंतउ सवण-रिक्खु दिट्ठउ कंपंतउ २१३

१ सुइसुमहुरे । २ दुक्खिय ।

प्रतिभाषते ब्राह्मणः “ असपत्नं सम दिनानि देहि राजत्वं ”
 दत्तं पार्थिवेन तद् लातं रोषेण सर्वं अंगं प्रसृष्टं
 साधुसंघः पापिष्ठेन रुद्धः मृगवधः मखः चतुर्दिशि प्रारब्धः
 श्रोत्रियैः सोमांबु रस्यते सामवेदः श्रुतिमधुरेण गीयते
 भक्षित्वा जंगलं अटवीं अटति उपरि ऋषीणां निक्षिप्तानि अस्थीनि
 ॥घत्ता॥ भोज्यशरावसमूहः यः केनापि न स्पृष्टः
 स श्रमणानां शीर्षाग्निं जनोच्छिष्टः क्षिप्तः ॥

(१७)

श्रोत्राणि पूरितानि श्रुतिकारेण बहलितरेणुना धूमसमूहेन
 अनुदिनं पीडिताः भीषणव्यसनेभ्यः तदपि धीराः रुष्यन्ति न पिशुनेभ्यः
 तस्मिन् अवसरे परित्यक्तदुष्कृतौ जनकतनयौ यत्र तौ तप्ततपसौ
 निशि निवसतः महीधरकंदरे श्रुतभीरुभयंकरकेसरिस्वरे
 ताभ्यां द्वाभ्यामपि तत्र नभसि प्रवहत् श्रवण-ऋक्षं दृष्टं कंपमानं

तं तेवहु चोज्जु जोएप्पिणु भणइ विहु पणिपाउ करेप्पिणु
 “किण्णक्खत्तु भडारा कंपइ” तण्णिसुणेवि जणणु पुणु जंपइ
 “ गय-उरि बलिणा मुणि उवसग्गे संताविय पावें भय-भग्गे
 सज्जण-घट्टणु सव्वउ भारिउ तेण रिक्खु थरहरइ णिरारिउ ”
 पुच्छइ पुणु वि सीसु खम-वंतहं “णासइ केम्ब उवइउ संतहं”

॥घत्ता॥ घणरह-रिसिणा उत्तु “ तुम्ह विउव्वण-रिद्धिइ

णासइ रिसि-उवसग्गु भव-संसारु व सिद्धिइ ॥ २२०

(१८)

खल-जण-वइ अचवब्भुय-भुवें छिइहि^१ जाइवि वामण-रूवें
 णिलय-णिवासु णिरग्गलु मग्गहि पच्छइ पुणु गयगंगणि लग्गहि ”
 तण्णिसुणिप्पिणु लहु णिग्गउ मुणि रिय पडनु किय-ओंकार-ज्झुणि
 रिसि य कमंडलु-सिय-छत्तिय-धरु दम्भ-दंड-मणिवलयंकिय-करु
 मिट्ठ-वाणि उववीअ-विहसणु देसिउ कासायंवर-णिवसणु २२५
 सो णव-णर-णाहेण णियच्छिउ “ भणु भणु किं तुह दिज्जउ ” पुच्छिउ

१. छिइहि ।

तत् तादृशं आश्चर्यं दृष्ट्वा भगतिं विष्णुः प्रणिपातं कृत्वा
 “ किं नश्वरं भट्टाकं कम्पते ” तद् निश्चृत्य जनकः पुनः वदति
 “ गजपुरे बलिना मुनिः उपसर्गेण संतापितः पापेन भग्नभयेन
 सज्जनघट्टनं सर्वेभ्यः भारितं तेन ऋक्षं कम्पते निश्चितं ”
 पृच्छति पुनः अपि शिष्यः क्षमावते “ नाशयते कथं उपद्रवः सतां”

॥घत्ता॥ घनरथ-ऋषिणा उक्तः “युष्माकं विकुर्वणऋद्ध्या
 नाशयते ऋषि-उपसर्गः भवसंसारः इव सिद्ध्या ॥

(१८)

खलजनपतिं अत्यद्भुतभूतेन छिन्धि गत्वा वामनरूपेण
 निलयनिवासं निरर्गलं मार्गय पश्चात् पुनः गगनांगने लग ”
 तन्निश्चृत्य लघु निर्गतः मुनिः ऋचः पठन् कृत-ओंकारध्वनिः
 ऋषिः च कमंडलुसितछत्रधरः दर्भदंडमणिवलयांकितकरः
 मिष्टवाणीकः उपवीतविभूषणः दैशिकः काषायांबरनिवसनः
 सः नवनरनाथेन दृष्टः “ भण भण किं तुभ्यं दद्याम् ” पृष्टः

किं ह्य गय रह किं जंपाणइं किं धय-छत्तइं दव्व-णिहाणइं ”
 कवड-विप्पु भासइ महि-सामिहिं “णिव कम तिण्णि देहि महु भूमिहिं”
 तण्णिसुणिवि बलिणा सिरु धुणियउं “ हा हे दिय-वर किं पइं भणियउं
 वाय तुहारी दइवें भग्गी लइ धरत्ति मढ-थित्तिहिं जोग्गी ”

॥घत्ता॥ ता विट्ठहिं वड्ढंतु लग्गउ अंगु णहंतारि

णिहियउ मंदरि पाउ एककु बीउ मण-उत्तरि ॥ २३२

(१९)

तइयउ कम उक्खित्तु जिअच्छइ कहि दिज्जउ तहो थत्ति ण पेच्छइ
 सो विज्जा-हर-ति-यसहिं अंचिउ पिय-वयणेहिं कह व आउंचिउ
 ताव तित्थु घोसावइ-वीणए देवहिं दिण्णए मल-परिहीणए
 गरुयारउ णिय-भाइ सहोयरु तोसिउ पोमरहें जोईसरु
 “ मारहु आढत्तउ दिय-किंकरु ” विणहु-बु-मारु खमए अ-भयं-करु
 “ अच्छउ जियउ वराउ म मारहि रोसु म हियउल्लए वित्थारहि

“ किं हयाः गजाः रथाः किं जंपानानि किं ध्वजच्छत्राणि द्रव्यनिधानानि ”
 कपटविप्रः भाषते महीस्वामिने “ नृप क्रमाणि त्रीणि दाह महां भूमेः ”
 तन्निश्रुत्य बलिना शिरः धूतं “ हा हे द्विजवर किं त्वया भणितं
 वाचा तव दैवेन भग्ना लाहि धरित्री मठस्थितेः योग्या ”

॥घत्ता॥ तावत् विष्णोः वर्धमानं लग्नं अंगं नमोऽन्तरे

निहितः मंदरे पादः एकः द्वितीयः मानसोत्तरे ॥

(१९)

तृतीयः क्रमः उत्क्षिप्तः एव आस्ते कुत्र देयः तस्य स्थितिं न प्रेक्षते
 सः विद्याधरत्रिदशैः अर्चितः प्रियवचनैः कथमपि आकुंचितः
 तावत् तत्र घोषवतीवीणया देवैः दत्तया मलपरिहीनया
 गुरुकारकः निजभ्राता सहोदरः तोषितः पद्मरथेन योगीश्वरः
 “ मारयत आक्रान्तं द्विजकिंकरं ” विष्णुकुमारः क्षमते अभयंकरः
 “ आस्तां जीवतु वराकः मा मारय रोषं मा हृदये विस्तारय

रोसें चंडालत्तणु किज्जइ रोसें^१ णरय-विवरि पइसिज्जइ
एण जि कारणेण हय-दुम्मइ कय-दोसह मि खमंति महा-मइ ”

॥घत्ता॥ एम भणेप्पिणु जेहु गउ गिरि-कुहर-णिवासहो
मुणि-वर संघु अ-सेसु मुक्क दुक्ख-किलेसहो ॥ २४२

(२०)

अज्ज वि वोण तेत्थु सा अच्छइ जइ महु आणिवि को वि पयच्छइ
तो गंधव्व-दत्त किं वायइ महु अग्गइ पर-वयणु णिवायइ ”
वणिणा तं सुणेवि विहसंतं पेसिय णिय-पाइक्क तुरंतं
गय गयउरु वल्लइ पणवेप्पिणु मग्गिय तव्वंसियमणुणेप्पिणु
वियलिय-दुम्मय-पंक्क-विलेवहो आणिवि ढोइय करि वसुएवहो २४७
सा कुमार-कर-ताडिय वज्जइ सुइ-भेइहिं बावीसहिं छज्जइ
सत्तहिं वर-सरेहिं तिहिं गामहिं अट्टारह-जाइहिं सुअ-धम्महिं
अंसहिं सउ-चालीसिक्कउत्तरु गोइउ पंच वि पयडइ सुंदरु

१. रोसे ।

रोषेण चंडालत्वं क्रियते रोषेण नरकविवरं प्रविश्यते
अनेन एव कारणेन दुर्मतिहतान् कृतदोषान् अपि क्षमन्ते महामतयः ”

॥घत्ता॥ एवं भणित्वा ज्येष्ठः गतः गिरिकुहरनिवासाय
मुनिवरसंघः अशेषः मुक्तः दुःखक्लेशेभ्यः ॥

(२०)

अद्यापि वोणा तत्र सा आस्ते यदि मद्यं आनीय कः अपि प्रयच्छति
ततः गंधर्वदत्ता किं वादयति मम अग्रे परवचनं निपातयति ”
वणिजा तच्छ्रुत्वा विहसता प्रेषितः निजपदातिः त्वरमाणेन
गतः गजपुरं वल्लर्को प्रणम्य मार्गिता तद्वंशिकं अनुनीय
विगलितदुर्मदपङ्कविलेपस्य आनीय ढौकिता करे वसुदेवस्य
सा कुमारकरताडिता वदति श्रुतिभेदैः द्वाविंशतिभिः शोभते
सप्तभिः वरस्वरैः त्रिभिः ग्रामैः अष्टादशजातिभिः श्रुतधर्मैः
अंशानां शतचत्वारिंशदेकोत्तरं गीतिकाः पंच अपि प्रकटयति सुंदराः

तीस वि गाम-सयइं रइआसउ चालीस वि भासउ छ विहासउ
षक-वीस मुच्छणउ समाणइ षककूण वि पण्णासइं ताणइं

॥घत्ता॥ तहो वायंतहो एव वीणा सुइ-सर-जोगउ

णं वम्मह-सरु तिकखु मुद्धहिं हियवण लगाउ ॥

(२१)

णयणइं णाहहो उप्परि घुलियइं अट्ठंगइं वेवंतइं वलियइं
तंती-रव-तासिय-गिब्बाणहो धित्त सयं-वर-माल जुआणहो
संथुउ तरुणु सुरिंदें स-सुरें विहिउ विवाह-महुच्छुवु ससुरें
पुणरवि सो विज्जा-हर-दिण्णहं सत्त-सयइं परिणिप्पिणु कण्णहं
मण-हर-लक्खण चच्चिय-गत्तउ कालें रिट्ठ-णयरु संपत्तउ २५१
राउ हिरण्णवम्मु तहिं सुम्मइ जासु रज्जि णउ कासु वि दुम्मइ
तासु कंत णामें पोमा-वइ पर-हुय-सइ बाल-पाडल-गइ
रोहिणि पुत्ति जुत्ति णं मयणहो किं वण्णमिं भल्लारी सु-यणहो
ताहि सयं-वरि मिलिय णरेसर तेयवंत णावइ ससिणेसर

१. वणम्वि ।

त्रिंशत् अपि ग्रामशतानि रचिताश्रयः चत्वारिंशत् अपि भाषाः षड् विभाषाः
एकविंशतिः मूर्च्छनाः समानोति एकोनपंचाशत् अपि तानानि

॥घत्ता॥ तस्य वादयतः एव वीणां श्रुतिस्वरयोग्यां

यथा मन्मथशरः तीक्ष्णः मुग्धायाः हृदये लग्नः ॥

(२१)

नयनानि नाथस्य उपरि घूर्णितानि अष्टांगानि वेपमानानि वलितानि
तंत्रीरवतोषितगिर्वाणे क्षिता स्वयंवरमाला यूनि
संस्तुतः तरुणः सुरेन्द्रेण ससुरेण विहितः विवाहमहोत्सवः श्वसुरेण
पुनः अपि सः विद्याधरदत्तानां सप्तशतानि परिणीय कन्यानां
मनोहरलक्षणः चर्चितगात्रः कालेन रिष्टनगरं संप्राप्तः
राजा हिरण्यवर्मा तत्र श्रूयते यस्य राज्ये न खलु कस्यापि दुर्मतिः
तस्य कांता नाम्ना पद्मावती परभृतशब्दा बालमरालगतिः
रोहिणी पुत्री युक्तिः यथा मदनस्य किं वर्णयामि भद्रकारिणी सुजनस्य
तस्याः स्वयंवरे मीलिताः नरेश्वराः तेजोवन्तः यथा शशिश्वराः

ते जरसंध-पमुह अवलोइय कण्ण माल ण कासु वि ढोइय
तहि मि तेण वण-गय-पडिमल्लें जिणिवि कण्ण स-कला-कोसल
माल पडिच्छिय उट्टिउ कलयलु सण्णद्धउ सयलु वि पत्थिव-बलु
जर-संधहो आणए^१ कय-विग्गह धाइय जादव कउरव मागह २६७
तेहि हिरण्णवम्मु संभासिउ “पइं गउरविउ काइं किर देसिउ
मालइ-माल ण कइ-गलि बज्झइ जाव ण अज्जि वि राउ विरुज्झइ
॥घत्ता॥ ता पेसहि तहु धूअ मा संधहि धण-गुणिसर
वडु-जरसंधि विरुद्धे धुउ^२ पावहि वइवस-पुरु ” ॥ २७१

(२२)

तं णिसुणेप्पिणु सो पडिजंपइ “ भड-बोक्कहं वर धोरु ण कंपइ
जो महु पुत्तिहि चित्तहो रुच्चइ सो सूहउ किं देसिउ वुच्चइ
पहु तुम्हइं वि धिट्ट परियारिय अज्जु ण जाव^३ समरि अ वियारिय ”
ता तहिं लग्गइ रोहिणि-लुद्धइं महि-वइ-सेण्णइं सहसा कुद्धइं
थिय जोवंत देव गयणंगणि अण्णहो अण्णु भिडिउ समरंगणि २७६
कंचण-विरुद्ध रह-वरि चडियउ णर-वरु णिय-भाइहि अब्भिडिउ

१. आणय । २. धुअ । ३. जाह ।

ते जरसंधप्रमुखाः अवलोकिताः कन्यया माला न कस्मै अपि दौकिता
तत्र अपि तेन वनगजप्रतिमल्लेन जित्वा कन्यां स्वकलाकौशलेन
माला प्रतीष्टा उत्थितः कलकलः संनद्धं सकलं अपि पार्थिवबलं
जरसंधस्य आज्ञया कृतविग्रहाः धाविताः यादवाः कौरवाः मागधाः
तैः हिरण्यवर्मा संभाषितः “त्वया गौरवितः किं किल दैशिकः
मालतीमाला न कपिगले बध्यते यावत् न अद्यापि राजा विरुणद्धि
॥घत्ता॥ तावत् प्रेषय तव दुहितरं मा संधत्स्व धनगुणेश्वरं
महाजरसंधे विरुद्धे ध्रुवं प्राप्नुयाः वैवस्वपुरं ” ॥

(२२)

तद् निश्चुत्य सः प्रतिवदति “भटगर्जनाभ्यः वरः धोरः न कम्पते
यः मम पुत्र्याः चित्ताय रोचते सः सुभगः कथं दैशिकः उच्यते
प्रभुः युष्माभिः अपि धृष्टः परिचारितः अद्य न यावत् समरे च विदारितः ”
तावत् तत्र लग्नानि रोहिणीलुब्धानि महीपतिसैन्यानि सहसा कुद्धानि
स्थिताः प्रेक्षमाणाः देवाः गगनांगने अन्यस्मै अन्यः अभ्येतः समरांगणे
कांचनविरचिते रथवरे आरूढः नरवरः निजभ्रातृभिः अभ्यायातः

विद्वत्ते सहस त्ति परिक्खिउ तेण समुद्विजउ ओलक्खिउ
 जे सर घल्लइ ते सो छिदइ अप्पुणु तासु ण उरयलु भिदइ
 बंधवु जगि ण होइ णिव्वच्छलु सुइरु णिहालिवि जोवइ भुय-बलु
 दिव्व-पक्खि-पत्तेहिं विहसिउ णिय-णामंकु बाणु पुणु पेसिउ २८१
 पड्डिउ पयंतरि सउरो-णाहें उच्चाइउ अरि-मय-उल-वाहें
 अक्खराइं वाइयइं सु-सत्तं वियलिय-बाहलोल्लिय-णेत्तं
 “ जण-उअरोहें पइं घरि धरियउ जो पुणु विहि-वसेण णीसरियउ
 ॥घत्ता॥ संवच्छर-सय पुणिण आउ एउ समरंगणु
 हउ वसुधव-कुमारु देव देहि आलिंगणु” ॥ २८६

(२३)

जइ वि सु-वंस-गुणेण विराइउ कोडीसरु णिय-मुट्ठिण माइउ
 आवइ-काले जइ वि ण भज्जइ जइ वि सु-उड-संघट्टणि गज्जइ
 भायर पेक्खिवि पिसुणु य वंऊउ तो वि तेण बाणासणु मुक्कउ
 णर-वइ रह-वराउ उत्तिण्णउ कुंअरु वि सम्मुहु लहु अवइण्णउ २९०

वृद्धत्वेन सहसा इति परीक्षितः तेन समुद्रविजयः उपलक्षितः

यान् शरान् क्षिपति तान् सः छिनत्ति स्वयं तस्य न उरस्तलं भिनत्ति
 बांधवः जगति न भवति निर्वोत्सल्यः मुचिरं निभाव्य पश्यति भुजबलं
 दिव्यपक्षिपत्रैः विभूषितः निजनामांकः बाणः पुनः प्रेषितः
 पतितः पदांतरे शौरिनाथेन उच्चायितः अरिमृगकुलव्याधेन
 अक्षराणि वाचितानि मुसत्त्वेन विगलितवाष्पाद्राद्रायितनेत्रेण
 “ जनोपरोधेन त्वया गृहे ऋतः यः पुनः विधिवशेन निःसृतः

॥घत्ता॥ संवत्सरशते पूर्णे आयात एतद् समरांगणं
 अहं वसुदेवकुमारः देव देहि आलिंगनं ” ॥

(२३)

यद्यपि सुवंशगुणेन विराजितः, कोटीश्वरः निजमुष्टौ मातः
 आपत्काले यद्यपि न भजति यद्यपि सुभटसंघट्टने गर्जति
 भ्रातरं प्रेक्ष्य पिशुनं च वक्रं तदपि तेन बाणासनं मुक्तं
 नरपतिः रथवरात् उत्तीर्णः कुमारः अपि सम्मुखं लघु उत्तीर्णः

एकमेक आलिङ्गित बाहहि पसरिय-करहि णाई करि-णाहहि
 भाय महंतु णविउ वसु-एव जंप्पिउ पडुणा मधुरालापे
 “ हउं पई भायर संगरि णिज्जिउ बंधु भणंतु स-सूअहो लज्जिउ
 अण्णहो चाव-सिक्ख कहि एही पई अब्भसिय धुरं-धर जेही
 पई हरि-वंसु बप्प उद्दीविउ तुहुं महं धम्म-फलं मेलाविउ २९५
 अज्जु मज्जु परिपुण्ण मणोरह ” गय णिय-पुर-वरु दस वि दसारह
 खे-यर-महि-यर-णारिहि माणिउ थिउ वसु-एव राय-सम्माणिउ
 संखु णाम रिसि जो सो ससि-मुहु मह-सुक्कामरु रोहिणि-तणु-रुहु
 ॥ घत्ता ॥ भरह-खेत्त णिव-पुज्जु णवमु सीरि उत्पण्णउ
 पुष्पयंत-तेआउ तेण तेउ पडिक्खणउ ॥ ३००

१. राउ ।

आ संधिनी पुष्पिका नीचे प्रमाणे छे:

इय महापुराणे ति-सट्ठि-महा-पुरिस-गुणालंकारे महा-कह-पुष्पदंत-विरइए
 महा-भम्ब-भरद्वाणुमणिए महा-कव्वे खे-यर-भू-गोयर-कुमारीलंभो समुद्र-विजय-
 वसु-एव-संगमो णाम तंआसीमो परिच्छेओ सम्मत्ता ॥ ८३ ॥

एकमेकं आलिङ्गितौ बाहुभ्यां प्रसारितकराभ्यां यथा करिनाथाम्भ्याम्
 भ्राता महान् नतः वसुदेवेन उक्तः प्रभुणा मधुरालापेन
 “ अहं त्वया भ्रातः संगरे निर्जितः ‘ बंधुः ’ भणन् स्वसूतात् लजितः
 अन्यस्य चापशिक्षा क्व ईदृशी त्वया अभ्यस्ता धुरंधरा यादृशी
 त्वया हरिवंशः तात उदीपितः त्वं मह्यं धर्मफलेन मेलापितः
 अद्य मम परिपूर्णः मनोरथः ” गताः निजपुरवरे दश अपि दशार्हाः
 खेचरमहीचरनारीभिः मानितः स्थितः वसुदेवः राजसम्मानितः
 शंखः नाम ऋषिः यः सः शशिमुखः महाशुक्लामरः रोहिणीतनुरुहः
 ॥ घत्ता ॥ भरत क्षेत्रे नृपपूज्यः नवमः सोरोः उत्पन्नः

पुष्पदंततेजसः तेन तेजः प्रतिपन्नं ॥

पुष्पिकानी संस्कृतछायाः—

इति महापुराणे त्रिषष्टिमहापुरुषगुणालंकारे महाकविपुष्पदंतविरचिषे महा-
 भम्बभरतानुमते महाकाव्ये खेचरभूगोचरकुमारीलंभः समुद्रविजयवसुदेवसंगमो
 नाम श्र्यशीतितमः परिच्छेदः समाप्तः ॥ ८३ ॥

॥ षष्ठमुद्धरणम् ॥

[धणवाल ।]

॥ बंधुयत्ते चत्तहो भविसत्तहो तिलय-दीवि हिंडी ॥

(१)

चंदप्पहु जिणु हियवइ धरिवि जासु पहावि विमल-मइ
पुणु कहमि जेम भविसत्तु णिरु^१ तिलय-दीवि लाहउ लहइ
अहो जिणु अंचहु मं परु वंचहु इंदिय खंचहु सुक्किउ संचहु
बंधु-यत्तु कुल-कित्ति-विणासु गउ वोहित्थइ लेवि हयासु
भविसु वि सरि कर-चलण धुषवि जाम इइ वर-कमलइ लेवि २
ताम ण को-इ वि पिक्खइ तित्थु विभिउ मणि अ-मुणिय-कज्जत्थु
सुण्णउ तं पप्पसु ण सुहावइ^३ कमलइं मिहिवि उम्मुहुं धावइ^४
पिक्खइ ताम समुद्धि वहंतइ धुय-धय-वडइं ताइं जल-जंतइं

१. णरु । २. सुहाइ (द. गु.) ।

[धनपालः ।]

॥ बंधुदत्तेन त्यक्तस्य भविष्यदत्तस्य तिलकद्वीपे पर्यटनम् ॥

(१)

चंद्रप्रभं जिनं हृदये धृत्वा यभ्य प्रभावेन विमलमतिः

पुनः कथयामि यथा भविष्यदत्तः निश्चितं तिलकद्वीपे लाभं लभते ॥

अहो जिनं अर्चत मा परं वञ्चयत इन्द्रियाणि कर्षत सुकृतं संचिनुत

बंधुदत्तः कुलकीर्तिविनाशः गतः प्रवहणानि लात्वा हताशः

भविष्यः अपि सरसि करचरणान् धावित्वा यावत् आयाति वरकमलानि लात्वा

तावत् न कमपि प्रेक्षते तत्र विस्मितः मनसि अज्ञातकार्यार्थः

शून्यः तं प्रदेशः न सुखयति कमलानि मुक्त्वा उन्मुखः धावति

प्रेक्षते तावत् समुद्रे वहन्ति धूतध्वजपटानि तानि जलयन्त्राणि

“ दुक्खहो भरिउ हियउ^१ आहल्लिवि गउ खलु बधु-यत्तु मइं मिल्लिवि^२ ”
 करु महि-यलि हणेवि उरि कंपिउ “ ण चलिउ जं चिरु जणणिणं जंपिउ
 णडु कज्जु कहिं अब्भुद्धरणं वणि अ-समाहिण आयउ मरणं
 ॥घत्ता॥ अण्णण्णइं चित्तिज्जंति मणि खल-विहि अण्णण्णइं सरइ
 सुहु वि वियड्हु गुण-सय-भरिउ दइउ परम्महु किं करइ ॥ १३

(२)

हा हय-पाव-कम्म मइ-वज्जिय किउ अ-जुत्तु हय-बुद्धि अ-लज्जिय
 णिय-कुल-मग्गु भग्गु जसु हारिउ दुज्जण-जणि जंपणउं संवारिउ
 कवडु करिवि जं परु वंचिज्जइ आपं गुणवंतहं लज्जिज्जइ
 एत्तिउ दुक्खु मज्जु नि-क्कारणु कुलहो कलंकु जाउ जं दारुणु
 गय-उरि अ-यस-पडहु वज्जाविउ तायहो तणउं णाउं लज्जाविउं १८
 अह इत्थु वि ण विसाउ करिव्वउ “मंछुडु एण एम होइव्वउ
 जइ तं तेम घडिउ तं तेण इ तो किर काइं विसुरइ^३ एणइ ”

१. हियइ । २. (द.)मं च्छुडु (गु.) मंछुडु । ३. विसूरिय ।

“ दुःखैः भृतं हृदयं आक्षुभ्य गतः खलः बन्धुदत्तः मां त्यक्त्वा ”
 करौ महीतले आस्फाल्य उरसि कंपितः “न आचरितं यत् चिरं जनन्या उक्तं
 नष्टं कार्यं क्व अभ्युद्धरणं वने असमाधिना आयातं मरणं
 ॥घत्ता॥ अन्यान्यानि चिंत्यन्ते मनसि खलविधिः अन्यान्यानि स्मरति
 सुष्ठु अपि विदग्धः गुणशतभृतः—दैवः पराङ्मुखः—किं करोति ॥

(२)

हा हतपापकर्मन् मतिवर्जित कृतं अयुक्तं हतबुद्धे अलज्जित
 निजकुलमार्गः भग्नः यशः हारितं दुर्जनजने वचनं समाचरितं
 कपटं कृत्वा यत्परः वंच्यते अनेन गुणवद्भिः लज्यते
 एतावत् दुःखं मम निष्कारणं कुलस्य कलंकं जातं यद् दारुणं
 गजपुरे अयशःपटहः वादितः तातस्य सत्कं नाम लज्जितं
 अथ अत्र अपि न विषादः कर्तव्यः मंक्षु अनेन एवं भवितव्यं
 यदि तत् तथा घटितं तत् तेनैव तर्हि किल किं विद्यते अनेन ”

षड चितंतु विसापं मिल्लिउ विहुणिवि बाहु-दंड संचलिउ

“इउ वणु इउ सरोरु धम्म-दुउ^१ करि खल-विहि जं पइं पारदुउ ”

॥घत्ता॥ चितंतु एम उब्भड वयणु दूर-विसज्जिय-मरण-भउ

संचलिउ सं-मुहु^२ वण-काणणहो णं मुक्कंकुसु मत्त-गउ ॥ २४

(३)

पइट्ठो वर्णिदो वणे तस्मि काले पहिट्ठो तहिं दुण्णिरिक्खे खयाले
दिसा-मंडलं जत्थ णाउं अ-लक्खं पहायं पि जाणिज्जए जस्मि दुक्खं
भमंतो विभीसावणं तं वणं सो णियच्छेइ दु-प्पिच्छ राई स-रोसो
कहिं-चि प्पएसे स-जूहं गयंदं महा-लोल कल्लोल-गंडं स-णिहं
कहिं-चि प्पएसे णिणउं णरिंदं ण णट्ठं ण रुट्ठं स-दप्पं मइंदं २९
कहिं-चि प्पएसे घणं कज्जलाहंगयं^३ भुंडिणी-सावराहं वराहं
कहिं-चि प्पएसे समुण्णोण्ण-घोसो हुओ पायडो वस-याले हुयासो
कहिं-चि प्पएसे मऊरं पमत्तं णउंतं पि अप्पाणयं विण्णडंतं

१. धम्मदुउ । २. सम्मुहु । ३. कज्जलाहं गयं ।

एतत् चिन्तयन् विषादेन मुक्तः विधूय बाहुदंडौ संचलितः

“एतद् वनं एतत् शरीरं धर्मार्थकं कुरु खलविधे यत्त्वया प्रारब्धं ”

॥घत्ता॥ चिन्तयन् एवं उद्भटं वचनं दूरविमृष्टमरणभयः

संचलितः सम्मुखं वनकाननस्य यथा मुक्ताकुशः मत्तगजः ॥

(३)

प्रविष्टः वणिगिन्द्रः वनं तस्मिन् काले प्रवृष्टः तस्मिन् दुर्निरीक्ष्ये तरुखंडे
दिशामंडलं यत्र ज्ञातुं अलक्ष्यं प्रभातं अपि ज्ञायते यस्मिन् दुःखं
आम्यन् विभीषणं तं वनं सः पश्यति दुष्प्रेक्ष्यां रात्रिं सरोषः
कस्मिँश्चित् प्रदेशे सयूथं गजेन्द्रं महालीलं कल्लोलगंडं सनिद्रं
कस्मिँश्चित् प्रदेशे द्रष्टुं नरेन्द्रं न नष्टं न रुष्टं सदपि मृगेन्द्रं
कस्मिँश्चित् प्रदेशे घनं कज्जलाभांगकं वराहोसापराधं वराहं
कस्मिँश्चित् प्रदेशे समुन्नतोन्नतघोषं भूतं प्रकटं वंशजाले हुताशं
कस्मिँश्चित् प्रदेशे मयूरं प्रमत्तं नृत्यन्तं अपि आत्मानं विगोपायन्तं

॥ घत्ता ॥ अ-वियल-चित्तु मुणेवि गय एम सु-इरु हिंडंतु थिउ
अइ-मुत्तय-मंडइ दुमहो तालि वियड-सिला-यलि वीसमिउ ॥ ३४

(४)

कर-चरण धुएवि वर-कुसुम लेवि जिणु सुमिरिवि पुष्पंजलि खिवेवि
फासुय-सु-यंध-रस-परिमलाइं अहिलसिवि अ-सेसइं तरु-हलाइं
थिउ वोसवंतु खणु इक्कु जाम दिण-मणि अत्थ-वणहु दुक्कु ताम
हुअ संझ तेय-तंबिर स-राय रत्तंवरु णं पंगुरिवि आय
पहि पहिय थक्क विहडिय रहंग णिय-णिय-आवासहो गय विहंग ३९
मउलिय रविंद वम्महु वितट्टु' उत्पन्न बाल-मिहुणहं मरट्टु
परिगलिय संझ तं णिएवि राइ अ-सइ व संकेयहो चुक्क णाइ
हुअ कसण स-वत्ति व मच्छरेण सिरि पहय णाइ मसि-खप्परेण
हुअ रयणि बहल-कज्जल-समील जगु गिलिवि णाइ थिय विसम-सील

१ दलालना मूलमां छेल्लो अक्षर लपातां खरी गयो छे; गुणे वित्तु
सुधारो मूके छे; हुं वितट्टु एम सुधारं छे.

॥ घत्ता ॥ अविचलचित्तः ज्ञात्वा गतः एवं मुचिरं हिण्डमानः स्थितः
अतिमुक्तकमंडपे द्रुमस्य तले विकटशिलातले विश्रान्तः ॥

(४)

करचरणान् धावित्वा वरकुसुमानि लात्वा जिनं स्मृत्वा पुष्पांजलिं क्षिप्त्वा
प्राशुकमुगंधरसपरिमलानि अभिलष्य अशेषाणि तरुफलानि
स्थितः विश्राम्यन् क्षणं एकं यावत् दिनमणिः अस्तमनं दौकितः तावत्
भूता संध्या तेजस्ताम्रा सरागा रक्तांबरं यथा परिधाय आगता
पथि पथिकाः स्थिताः विघटिताः रथांगाः निजनिजआवासं गताः विहंगाः
मुकुलितानि अरविन्दानि मन्मथः विततः उत्पन्नः बालमिथुनानां गर्वः
परिगलिता संध्या तद् दृष्ट्वा रागेण असती इव संकेतात् च्युता यथा
भूता कृष्णा सपत्नी इव मत्सरेण शिरसि ग्रहता यथा मषिकर्परेण
भूता रजनी बहलकज्जलसमा जगत् गिलित्वा यथा स्थिता विषमशीला

अवरुप्परु पयडंतेहि गुज्जु मिहुणहि पारंभिउ सु·रय-जुज्जु
 बहइ पडिबणि करालि कालि गह·भूअ·जक्ख·रक्खस-वमालि
 वणि विसमि विषसि विचित्ति^१ पत्तु तह वि हु अ·कंपु कमल-
 सिरि-पुत्तु

॥घत्ता॥ परमिट्ठि पंच हियवइ धरेवि दु·विहें पच्चक्खाणु किउ
 अहियरिबि मंत सत्तक्खरउ परमप्पउ ज्ञायंतु थिउ ॥ ४८

(५)

परिगलिय रयणि पयडिउ विहाणु णं पुणु वि गवेसउ आउ भाणु
 जिणु संभरंतु संचलिउ धीरु वणि हिंडइ रोमंचिय-सरीरु
 सु-णिमित्तइं जायइं तासु ताम गथ पयहिणंति उड्ढेवि साम
 वामंगि सुत्ति रुहुरुहइ वाउ पिय-मेलावउ कुलुकुलइ काउ
 वामउ किलिर्किचिउ लावणण दाहिणउ अंगु दारेसिउ मणण ५३
 दाहिणु लोयणु फंदइ स-बाहु णं भणइ 'एण मग्गेण जाहु'
 थोवंतरि दिट्ठु पुराण पंथु भविणण वि णं जिण·समय-गंथु

१ विचित्त ।

परस्परं प्रकटयद्भिः गुह्यं मिथुनैः प्रारब्धं सुरतयुद्धं
 एतस्मिन् प्रतिपन्ने कराले काले ग्रहभूतयश्चरक्षःकलकले
 वने विषमे विदेशे विचित्रे प्रातः तथापि खलु अकंपः कमलश्रीपुत्रः
 ॥घत्ता॥ परमेष्ठिनः पंच हृदये धृत्वा द्विविधेन प्रत्याख्यानं कृतं
 अभिचर्य मंत्रं सप्ताक्षरं परमात्मानं ध्यायन् स्थितः ॥

(५)

परिगलिता रजनी प्रकटितं विभानं यथा पुनः अपि गवेषकः आयातः भानुः
 जिनं संस्मरन् संचलितः धीरः वने हिंडते रोमांचितशरीरः
 सुनिमित्तानि जातानि तस्य तावत् गतः प्रदक्षिणान्ते उड्ढोय श्यामः
 वामांगे सुप्ते मन्दं बहति वायुः प्रियमेलापकं आक्रंदते काकः
 वामतः किलकिलारवः कृतः लावकेन दक्षिणतः अंगं दर्शितं मृगेण
 दक्षिणं लोचनं स्पन्दते सबाहु यथा भणति ' अनेन मार्गेण यात '
 स्तोकान्तरे दृष्टः पुराणः पन्थाः भव्येन अपि इव जिनसमयप्रन्धः

सप्पुरिसु वियप्पइ “ एण होमि विज्जा-हर सुर ण छिवति भूमि
णउ जक्खहं रक्खहं किण्णराहं लइ इत्थु आसि संचरु णराह ”
संचल्लिउ तेण पहेण जाम गिरि-कंदरि सो वि पइहु ताम
चित्तवइ धीरु सुंडोरु वीरु “ लइ को वि षउ भक्खउ सरीरु
पइसरमि एण विवरंतरेण णिव्वडिउ कज्जु किं वित्थरेण ”
॥घत्ता॥ दुत्तरु दुलंघु दूरंतरिउ ताम जाम संचरहिं णउ

भणु काइं ण सिज्झइ स-उरिसहं अवगणंतहं मरण-भउ ॥ ६२

(६)

सुहि स-यण मरण-भउ परिहरेवि अहिमाणु माणु पउरिसु सरेवि
सत्त-क्खर-अहिमंतणु करेवि चंद-प्पहु जिणु हियवइ घरेवि
गिरि-कंदरि विवरि पइहु वालु अंतरिउ णाईं कालेण कालु
संचरइ बहल-कज्जल-तमालि णं जिउ वामोह-तमोह-जालि
सेइउ णिरुद्ध-पवणुच्छवेण^१ वहिरिउ पमत्त-महु-अर-रवेण ६७

१. सउरिसहो (द.) सउरिसहं (गु.) । २ स्वीकृत पाठ प्रमाणे (गु.)

निरुद्ध पवणुच्छवेण ।

सत्पुरुषः विकल्पते “अनेन भवामि विद्याधराः सुराः न स्पृशन्ति भूमिं
न खलु यक्षाणां रक्षसां किन्नराणां ननु अत्र आसीत् संचरः नराणां ”
संचलितः तेन पथा यावत् गिरिकंदरे सः अपि प्रविष्टः तावत्
चिन्तयति धीरः शौण्डीरः वीरः “बाढं कोऽपि एतत् भक्षयतु शरीरं
प्रविशामि अनेन विवरांतरेण निष्पन्नं कार्यं किं विस्तरेण ”

॥घत्ता॥ दुस्तरं दुर्लभं दूर-अन्तरितं तावत् यावत् संचरन्ति न

भणामि किं न सिध्यति सपौरुषाणां अवगणयतां मरणभयं ॥

(६)

सुहृदं स्वजनं मरणभयं परिहृत्य अभिमानं मानं पौरुषं स्मृत्वा
सप्ताक्षराभिमंत्रणं कृत्वा चंद्रप्रभं जिनं हृदये धृत्वा
गिरिकंदरे विवरे प्रविष्टः बालः अन्तरितः यथा कालेन कालः
संचरति बहलकज्जलतमसि यथा जीवः व्यामोहतमः ओघजाले
स्विन्नः निरुद्धपवनोत्स्पर्शेन बधिरितः प्रमत्तमधुकररवेण

चित्तिउ अचिंत-णिव्वुइ-वसेण कंटइउ अ-सम-साहस-रसेण
 अणुसरइ जाम थोवंतरालु तं णयरु दिट्ठु ववगय-तमालु
 चउ-गोउर-चउ-पासाय-सारु चउ-धवल-पओलि-हुवार-फारु
 मणि-रयण-कंति-कव्वुरिय-देहु सिय-कमल-धवल-पंडुरिय-गेहु
 ॥ घत्ता ॥ तं तेहउ धण-कंचण-पउरु दिट्ठु कुमारि वर-णयरु

सियवंतु वि-यणु वि-च्छाय-छवि णं विणु णीरि कमल-सरु ॥ ७३

(७)

तं पुर पविस्समाणण तेण दिट्ठयं
 तं ण तित्थु किं पि जं ण लोयणाण इट्ठयं
 वावि-कूव-सु-प्पहव-सु-प्पसण-वण्णयं
 मढ-विहार-देहुरेहिं सुट्ठु तं रवण्णयं
 देव-मंदिरेसु तेसु अंतरं णियच्छण
 सो ण तित्थु जो कयाइ पुज्जिरुण पिच्छण
 सुरहि-गंध-परिमलं पसुण्णहिं फंसण

७८

चिंतातुरः अचित्यनिवृत्तिवशेन कंटकितः असमसाहसरसेन

अनुसरति यावत्स्तोकान्तरालं तन्नगरं दृष्टं व्यपगततमः

चतुःगोपुरचतुःप्रासादसारं चतुःधवलप्रतोलिद्वारम्फारं

मणिरत्नकांतिकर्बुरितदेहं सितकमलधवलपांडुरितगेहं

॥ घत्ता ॥ तत् तादृशं धनकाञ्चनप्रचुरं दृष्टं कुमारेण वरनगरं

श्रीमत् विजनं विच्छायछवि यथा विना नीरेण कमलसरः ॥

(७)

तत् पुरं प्रविशता तेन दृष्टं

तत् न तत्र किमपि यत् न लोचनानां इष्टं

वापीकूपसुप्रभूतसुप्रसन्नवर्णकं

मठविहारदेवकुलैः सुष्ठु तत् रमणीयं

देवमन्दिरेषु तेषु अन्तः पश्यति

सः न तत्र यः कदापि पूजयित्वा प्रेक्षते

सुरभिगन्धपरिमलं प्रसूनेभ्यः स्पृशति

सो ण तित्थु जो करेण गिण्हऊण वासए
 पिक्क-सालि-धण्णयं पणट्ठयम्मि ताणए
 सो ण तित्थु जो घरम्मि लेवि तं पराणए ८३
 सर-वरम्मि पंक-याइं भमिर-भमर-कंदिरे
 सो ण तित्थु जो खुडेवि णेइ ताइं मंदिरे
 हत्थ-गिज्झ-वर-फलाइं विभएण पिक्खए
 केण कारणेण को वि तोडिउं ण' भक्खए
 पिच्छिऊण पर-धणाइं खुब्भए ण लुब्भए ८८
 अप्पणम्मि अप्पए वियप्पए सु चित्तए'
 " पुत्ति-चोज्जु" पट्ठणं विचित्त-बंध-बंधयं
 बाहि मिच्छ तं जणं' दु-रक्खसेण खद्धयं
 पुत्ति-चोज्जु रा-उलं विचित्त-भंगि-भंगयं
 आसि इत्थु जं पट्ठं ण याणिमो कहं गयं

१. (द.) तोडिउं ण। (गु.) तोडिऊण। २. विकप्पए सु चिन्तए (द.)
 विकप्पएषु चित्तए (गु.) ३. पुत्तिचोज्जु (द.) पुत्ति चोज्जु (गु.) ४ बाहिमिच्छ-
 तंजणं (द.); (गु.) ने कशो सुधारो बताववानो नथी

सः न तत्र यः करेण गृहीत्वा जिघ्रति
 पक्वशालिधान्यके प्रनष्टे त्राणाय
 सः न तत्र यः गृहे लात्वा तत् आनयति
 सरोवरे पंकजानि भ्रमिरभ्रमरक्रंदिनि
 सः न तत्र यः त्रोटयित्वा नयति तानि मंदिरे
 हस्तप्राह्यवरफलानि विस्मयेन प्रेक्षते
 केन कारणेन कः अपि त्रोटित्वा न भक्षयति
 प्रेक्ष्य परधनानि क्षुभ्यति न लुभ्यति
 आत्मनि आत्मने विकल्पते सः चिंतयति
 " आश्चर्यं, पट्टनं विचित्रबंधवद्भक्तं
 व्याधिना म्लेच्छेन स जनः दुःराक्षसेन जग्धः
 आश्चर्यं, राजकुलं विचित्रभंगीभग्नकं
 आसीत् अत्र यः प्रभुः न जानोमः कुत्र गतः

पुत्ति-चोज्जु कारणं ण याणिमो अ-संहमं
एक-मित्तएहिं कस्स दिज्जए सु-विभमं "

॥घत्ता॥ विहुणिय-सिरु भरडक्खिय-लोयणु पइं पइं विभइ
अ-णिमिस-जोअणु
णव-तरु-पल्लव-दल-सोमालउ हिंडइ तित्थु महा-पुरि बालउ ॥९७॥

(८)

पिक्खइ मंदिराईं फलअद्धुग्घाडिय-जाल-गवक्खईं
अद्ध-पलोइराइ णं णव-वहु-णयण-कडक्खईं
अह फलहंतरेण दरिसिय-गुज्झंतर-देसईं
अद्ध-पयंधियाईं विलयाण व ऊरु-पएसईं
पिक्खइ आवणाईं भरियंतर-भंड-समिद्धईं
पयडिय-पण्णयाईं णं णाइणि-मउडईं चिंधईं
एक-धणाहिलास-पुरिसाइ व रंधि पलित्तईं
वरइत्त-जुवाणईं णं वडु-कुमारिहु चित्तईं

१०२

आश्चर्यं कारणं न जानीमः असंभ्रमं
एकमात्राय कस्मै दीयते सुविभ्रमं "

॥घत्ता॥ विधूतशिराः विस्फारितलोचनः पदे पदे विस्मयेन अनिमेषदर्शनः
नवतरुपल्लवदलसुकुमारः हिंडते तत्र महापुरे बालः ॥

(८)

प्रेक्षते मंदिराणि फलकार्धोद्घाटितजालगवाक्षाणि
अर्धप्रलोकिनः यथा नववधूनयनकटाक्षान्
अथ फलकान्तरेण दर्शितगुह्यान्तर्देशान्
अर्धप्रबद्धान् वनितानां यथा ऊरुप्रदेशान्
प्रेक्षते आपणान् भरितान्तर्भाण्डसमृद्धान्
प्रकटितपन्नगानि (पण्यान्) यथा नागिनीमुकुटे चिह्नानि
एकधनाभिलाषान् पुरुषान् इव रंध्रे प्रदीप्तान्
वरयितृयूनः इव श्रेष्ठकुमारीषु (णाम्) चित्तानि (चित्राणि)

जोषसर-विवाय-करणाइं व जोइय-थंभइं
विहडिय-णेसणाइं मिहुणाण व सु-रयारंभइं
पिक्खइ गो-उराइं परिवज्जिय-गो-पय-मग्गइं
पासायंतराइं पवणुद्धुअ-धवल-धयग्गइं
जाइं जणाउलाइं चिरु आसि महंतर-भवणइं
ताइं मि णि-ज्झुणाइं सु-रयइं सम्मत्तइं^१ मिहुणइं
जाइं निरंतराइं चिरु पाणिय-हारिहु तित्थइं
ताइं वि विहि-वसेण हूअइं^२ णी-सइ सु-दु-त्थइं

१०७

॥घत्ता॥ सिय-वंत-णियाणइं णिइवि तहो उम्माहउ अंगइं भरइ
पिक्खंतु णियय-पडिबिब-तणु सण्णिउं सण्णिउं संचरइ ॥ ११५
(९)

भमइ कुमार विचित्त-स-रूखे सव्वंगि अच्छेरय-भूपं
“ हा विहि पट्टणु सुट्टु रवण्णउ किर कज्जेण केण थिउ सुण्णउं
हट्ट-मग्गु कुल-सील-णिउत्तहिं सोह ण देइ रहिउ वणि-उत्तहिं

१. (द.) सुखइ सम्मत्तइं (गु) सुरइ समत्तइं। २. हुअइं।
योगीश्वरविवादकरणानि इव यौगिक (दृष्ट) स्तंभानि (स्तंभान्)
विघटितनिवसना(नि)न् मिथुनानां इव सुरतारंभान्
प्रेक्षते गोपुरान् परिवर्जितगोपदमार्गान्
प्रासादांतराणि पवनोद्भूतधवलध्वजाप्राणि
यानि जनाकुलानि चिरम् आसन् महत्तराणि भवनानि
तानि अपि निर्व्वनीनि सुरते समाप्ते मिथुनानि
यानि निरंतराणि चिरं पानीयहारिणीनां तोर्थाणि
तानि अपि विधिवशेन भूतानि निःशब्दानि सुदुःस्थानि

॥घत्ता॥ श्रीमन्निदानानि दृष्ट्वा तस्य उन्माथः अंगानि भरति
प्रेक्षमाणः निजकतनुप्रतिबिंबं शनैः शनैः संचरति ॥

(९)

भ्राम्यति कुमारः विचित्रस्वरूपेण सर्वांगेन आश्चर्यभूतेन

“ हा विधे पट्टनं शोभनं रमणीयं किल कार्येण केन स्थितं शून्यं
आपणमार्गः कुलशीलनियुक्तैः शोभां न ददाति रहितः वणिकपुत्रैः

टिटा-उत्तर्हि विणु टिटउ णं गय-जोव्वणाउ मयरट्टउ
 वर-घर-पंगणेहिं आहोयइं सोह ण दिति विवज्जिय-लोयइं
 सोवरणइ मि रसोइ-पणसइं विणु सज्जणहिं णां पर-देसइं
 ॥घत्ता॥ हा किं बहु-वाया-वित्थरिण आपं दुहिण को ण भरिउ
 तं केम पडीवउ संमिलइ जं खय-कालि अंतरिउ ” ॥ १२३

(१०)

एम दिट्ठु तं पट्ठणु बालें खय-कालावसाणु णं कालें
 लीलइ परिसक्कंतु महाइउ जस-हण-राय-दुवार पराइउ
 राउल-सोह-दुवारइं' पिकखइ दर-वियसंति णां स-विलक्खइं
 'दिकखइ णिग्गयाउ गय-सालउ णं कुल-तियउ विणासिय-सीलउ
 पिकखइ तुरय-वलत्थ-पणसइं पत्थण-भंगाइ व विगयासइं १३८
 पिकखइ सहु पंगणउ विचित्तउ चिर-चंदण-छड-कदमि लित्तउ
 पिकखइ कणय-वोदु सिंहासणु छत्तु स-विंधु स-चामर-वासणु

१ राउल सीहदुवारहो (द. गु.) १ अहिं दिक्खइ ने बदले पिकखइ
 बांचलु वधारे सारं छे.

धूतकारैः विना धूतगृहं यथा गतयौवनाः वारवनिताः
 वरगृहप्राङ्गणैः आभोगाः शोभां न ददति विवर्जितलोकाः
 सोपकरणाः अपि रसवतीप्रदेशाः विना सज्जनैः यथा परदेशाः
 ॥घत्ता॥ हा किं बहुवाचाविस्तरेण अनेन दुःखेन को न भरितः
 तत् कथं प्रतीपं सम्मिलति यत् क्षयकालेन अंतरितं ” ॥

(१०)

एतादृशं दृष्टं तत् पट्टनं बालेन क्षयकालावसानं यथा कालेन
 लीलया परिक्राम्यन् महात्मा यशोधनराजद्वारं परागतः
 राजकुलसिंहद्वाराणि प्रेक्षते दर-विकसन्ति यथा सवैलक्ष्याणि
 पश्यति निर्गजाः (निर्गताः) गजशालाः यथा कुलस्त्रियः विनाशितशीलाः
 प्रेक्षते तुरगपर्यस्तप्रदेशान् प्रार्थनाभंगान् इव विगताशान् (अश्वान्)
 प्रेक्षते सर्वं प्रांगणं विचित्रं चिरं चंदनछटाकर्दमेन लिप्तं
 प्रेक्षते कनकपीठं सिंहासनं छत्रं सचिह्नं सचामरवसनं

णिःपहु पहु-परिवार-विवज्जित हसइ व णाइ विलक्खु अलज्जित
मणि-कंचण-चामरइ णियच्छइ चामर-गाहिणीउ ण उ पिच्छइ
॥घत्ता॥ सह-मंडवि राय-जसो-हणहो पिकिखवि परिसक्कंतु णरु
मुत्ता-हल-माल-झुलुक्कुइहि रुवइ व थोरंसुवहिं घरु ॥ १३४

(११)

आउह-साल विसाल विसंति चित्त विचित्त परामरिसंति
अग्घाइउ सुगंधु मय-परिमलु णं पुव्व-क्किय-सु-किय-महा-फलु
सोउ करिवि नव-कमल-दल-अच्छिण णं णीसासु मुक्कु घरलच्छिण
तूर-भेरि-दडि-संख-सहासइ वीणालावणि-वंस-विसेसइ
“ जस-हण सामि-साल अच्छंतइ” पुर-पउरालंकार समत्तइ १३९
एवहिं अम्हहिं को वज्जावइ ” थक्कइ मउणु लएविणु णावइ
बहु-विलास-मंदिरइ पईसिवि रइ-हरि भमिवि तवंगि बईसिवि
णिग्गउ भविस-यत्तु अ-विसण्णउ चंद-प्पह-जिण-भवणु पवण्णउ

१. अच्छंतए । (द. गु.)

निष्प्रभं प्रभुपरिवारविवर्जितं हसति इव यथा विलक्षः अलज्जितः
मणिकाञ्चनचामरान् पश्यति चामरग्राहिणीः न तु प्रेक्षते
॥घत्ता॥सभामंडपे यशोधनराजस्य प्रेक्ष्य परिक्राम्यन्तं नरं
मुक्ताफलमालाञ्जलकृतिभिः रोदिति इव स्थूलाश्रुभिः गृहं ॥

(११)

आयुधशालां विशालां विशता चित्रं विचित्रं परामृशता
आघ्रातः सुगंधिः मदपरिमलः यथा पूर्वकृतसुकृतमहाफलं
शोकं कृत्वा नवकमलदलाद्या यथा निःश्वासः मुक्तः गृहलक्ष्म्या
तूरभेरिदडिशंखसहस्राणि वीणालापने वंशविशेषाः
“ यशोधने स्वामिश्रेष्ठे सति पुरप्रवरालंकारे समाप्ते
एतादृशैः अस्माभिः कः वादयति ” तिष्ठन्ति मौनं लात्वा यथा
बहुविलासमंदिराणि प्रविश्य रतिगृहे भ्राम्वा मञ्चे उपविश्य
निर्गतः भविष्यदत्तः अविषण्णः चंद्रप्रभजिनभवनं प्रपन्नः

॥घत्ता॥ तं पुणु भवणु णिणवि धवलुत्तुंग-विसालु

वियसिय-वयण-रविदु' मणि परिओसिउ बालु ॥

१४५

(१२)

बिहु जिणालउ भविस-णरिदि णं णंदीसर-दीउ सुरिदि

पवराराम-गाम-परियंचिउ इंद-णरिद-सुरिदिहिं अंचिउ

धवलुत्तुंग-सिहरु सु-विसालउ लण-ससि-कंत-कंति-सोमालउ

वर-मणि-किरण-कंति-सोहिल्लउ सइं चितु व दिद-बद्ध-कडिल्लउ

आगम-जुत्ति-पमाण-विहंजिउ मणि-मोत्तिय-पवाल-पह-रंजिउ

बहु-घण-घुसिण-पंकि पडियंकिउ सुह-लक्खण-लक्खण^२-चच्चंकिउ

अग्गाइ कमल-वावि सु-मणोहर णं कामिणि स-च्छाय-पओ-हर

तहिं अवयरिवि अंगु पक्खालिवि कमलइं खुडिवि धुणवि अनुमालिवि

अहि-मुहुं चलिउ धवल-सिय-वाहहो दिहु बिंनु चंद-प्पह-णाहहो

॥घत्ता॥ परिअंचिवि अंचिवि परम-गुरु अवलोइवि सव्वायरेण

सम-दिट्ठिण सामाइउ करेवि थुइ आढत्त णरेसरेण ॥

१. वयणु रविदु । (द. गु.) २. लक्खणि ।

॥घत्ता॥ तत् पुनः जिनभवनं दृष्ट्वा धवलोत्तुंगविशालं

विकसितवदनारविंदः मनसि परितुष्टः बालः ॥

(१२)

दृष्टः जिनालयः भविष्यनरेन्द्रेण यथा नंदीश्वरद्वीपः सुरेन्द्रेण

प्रवरारामग्रामपर्यंचितं इन्द्रनरेन्द्रसुरेन्द्रैः अर्चितः

धवलोत्तुंगशिखरः सुविशालः क्षणशशिकांतकांतिसुकुमारः

वरमणिकिरणकांतिशोभितः स्वयं चित्रं इव दृढबद्धकटिकः

आगमयुक्तिप्रमाणविभक्तः मणिमौक्तिकप्रवालप्रभारंजितः

बहुघनघुसृणपंकेन प्रत्यंकितं शुभलक्षणलक्षणचर्चाकितं

अग्रे कमलवापी सुमनोहरा यथा कामिनी सच्छायपयोधरा

तस्याम् अवतीर्य अंगं प्रक्षाल्य कमलानि त्रोटयित्वा धावित्वा अनुमाल्य

अभिमुखं चलितः धवलश्रीवाहस्य दृष्टं बिंबं चंद्रप्रभनाथस्य ।

॥घत्ता॥ पर्यंच्य अर्चित्वा परमगुरुं अवलोक्य सर्वादेरेण

समदृष्ट्या सामायिकं कृत्वा स्तुतिः आरब्धा नरेश्वरेण ॥

(१३)

तिलय-दीपन्तर-त्थेण चंद-प्पहं संथुअं भविस-यत्तेण चंद-प्पहं
 “ भरह-खेत्तम्मि काले चउत्थे जण वट्टमाणम्मि तस्सेय तित्थेसब्ब
 सिसिर-कालम्मि उण्हालण पाउसे मत्त-लोयम्मि दस-लक्ख-पुव्वाउसे
 जस्स माणं धणूणं दिवड्ढं सयं जेण पत्तं पवित्तं सिवं सासयं
 अट्टमं जेण तित्थं पवित्ताइयं जस्स जम्मे ति-लोयम्मि वट्ठावियं
 जस्स वायाइं भुवण-त्तयं मोइयं केवलेणं ति-लोयं पउज्जोवियं
 जेण मिच्छत्त मोहं च णिण्णासियं दिव्व-भासंतरेणं जयं भासियं
 जेण लोयस्स लोहत्तणं फेडियं दुट्ठ-कंदप्प-दप्पं च पंचेडियं
 अ-प्पमत्ताण भत्ताण संती सया देसिउं दाविया जीव-लोष दया
 णाह कज्जेण तेणं मण संथुओ जेण तम्हाण पासं गमं तक्कुओ
 देहि अम्हाण माणम्मि काउं दयं अ-क्खयं अ-व्वयं तं महंतं पयं”
 ॥घत्ता॥ तर्हि तिलय-दीवि भविसिं णमिउं इत्थु काले धण-वइ थुणइ
 “अणुणंत-पढंत-सुणंतहं मि देहि भडारा विमल-मइ ॥”

१. (द.) आ प्रमाणे (c हाथप्रतनी) पुष्पिका नोधे ले:—

इय भविसत्तकहाए पयडियधम्मत्थकाममोक्खाए बुद्धधणवालकयाए पंचमि-
 फलवण्णणाए भविसत्ततिलकपुरवण्णणो णाम चउत्थो संधीपरिच्छेओ सम्मत्तो ॥

(१३)

तिलकद्वीपान्तरस्थेन चंद्रप्रभः संस्तुतः भविष्यदत्तेन चंद्रप्रभः

“ भरतक्षेत्रे काले चतुर्थे जगति वर्तमाने तस्यैव तीर्थेश्वरे
 शिशिरकाले उष्णकाले प्रावृषि मर्त्यलोके दशलक्षपूर्वायुषि
 यस्य मानं धनुषां द्वयर्धं शतं येन प्राप्तं पवित्रं शिवं शाश्वतं
 अष्टमं येन तीर्थं पवित्रायितं यस्य जन्मनि त्रिलोके वर्षापितं
 यस्य वाचया भुवनत्रयं मोचितं कैवल्येन त्रिलोकं प्रोद्द्योतितं
 येन मिथ्यात्वं मोहः च निर्नाशितः दिव्यभाषान्तरेण जगद् भाषितं
 येन लोकस्य लोभः विनाशितः दुष्टकंदर्पदर्पः च दलितः
 अप्रमत्तानां भक्तानां शांतिं सदा देशयितुं दर्शिता जीवलोके दया
 नाथ कार्येण तेन मया संस्तुतः येन युष्माकं पार्श्वे गच्छामि स्वजनः
 देहि अस्मभ्यं माने कृत्वा दयां अक्षयं अव्ययं तत् महत् पदं ”

॥घत्ता॥तस्मिन् तिलकद्वीपे भविष्येण नतः अस्मिन् काले धनपतिः स्तौति

“ अनुजानद्भ्यः पठद्भ्यः शृण्वद्भ्यः अपि देहि भडारक विमलमतिं ॥

॥ सप्तममुद्धरणम् ॥

[जोइन्दु ।]

॥ परमप्पप्पयास-दोहासमुच्चउ ॥

जे जाया झाणगियए कम्म-कलंक डहेवि
णिच्च निरंजण णाणमय ते परमप्प णमेवि ॥ १ ॥

ते हउं^१ वंदउं सिद्ध-गण अच्छहिं^२ जे वि हवंत
परम-समाहि-महगियए कम्मिधणइं हुणंत ॥ २ ॥

जे परमप्पु णियंति मुणि परम-समाहि धरेवि
परमाणंदह कारणिण तिण्णि वि ते वि णमेवि ॥ ३ ॥

भाविं पणविवि पंच-गुरु सिरि-जोइंदु जिणाउं^३
भट्ट-पहा-यरि विण्णविउं^४ विमलु करेविणु भाउ ॥ ४ ॥

---

१. तेहउ । २. अत्यहिं । ३. जिणाउ । ४. विण्णयउ ।

॥ योगीन्द्रः ॥

॥ परमात्मप्रकाश'दोहा'समुच्चयः ॥

ये जाताः ध्यानाग्निना कर्मकलंकान् दग्ध्वा
नित्याः निरञ्जनाः ज्ञानमयाः तान् परमात्मनः नत्वा ॥१॥

तानहं वन्दे सिद्धगणान् तिष्ठन्ति ये अपि भवन्तः
परमसमाधिमहाग्निना कर्मेन्धनानि जुह्वन्तः ॥२॥

ये परमात्मान पश्यन्ति मुनयः परमसमार्धिं धृत्वा
परमानंदस्य कारणेन त्रीनपि तानपि नत्वा ॥३॥

भावेन प्रणम्य पञ्चगुरून् श्रीयोगीन्द्रः एव नाम
भट्टप्रभाकरेण विज्ञाप्तः विमलं कृत्वा भावम् ॥४॥

“ गउ संसारि वसंताहं सामिय कालु अणंतु
 पर मइं किं पि न पत्तु सुहु दुक्खु जि पत्तु महंतु ॥ ५ ॥
 चउ-गइ-दुक्खहं तत्ताहं जो परमप्पउ को इ
 चउ-गइ-दुक्ख-विणास-यरु कहहु पसाएं सो वि” ॥ ६ ॥
 “ पुण पुण पणविवि पंच-गुरु भाविं चित्ति धरेवि
 भट्ट-पहा-यर णिसुणि तुहुं अप्पा ति-विहु कहेवि ॥ ७ ॥
 मूढु वियक्खणु बंभु परु अप्पा ति-विहु हवेइ ॥ ८ ॥
 देहु जि अप्पा जो मुणइ सो जणु मूढु हवेइ ॥ ८ ॥
 देह-विभिण्णउ^१ णाण-मउ जो परमप्पु णिषइ
 परम-समाहि-परिट्ठियउ पंडित सो जि हवेइ ॥ ९ ॥
 ति-हुयण-वंदित सिद्धि-गउ हरि-हर ध्यायहि जो जि
 लक्खु अलक्खे धरिवि थिरु मुणि परमप्पउ सो जि ॥ १० ॥
 धेयहि सत्थहि इंदियहि जो जिय मुणहु ण जाइ
 णिम्मल-झाणह जो विसउ सो परमप्पु अणाइ ॥ ११ ॥

१. विभण्णउ ।

“ गतः संसारे वसतां स्वामिन् कालः अनन्तः
 परं मया किमपि न प्राप्तं सुखं दुःखमेव प्राप्तं महत् ॥ ५ ॥
 चतुर्गतिदुःखैः तप्तानां यः परमात्मा कोऽपि
 चतुर्गतिदुःखविनाशकरः कथयत प्रसादेन तम् अपि” ॥ ६ ॥
 पुनः पुनः प्रणम्य पंचगुरून् भावेन चित्ते धृत्वा
 भट्टप्रभाकर निशृणु त्वं आत्मानं त्रिविधं कथयामि ॥ ७ ॥
 मूढः विचक्षणः ब्रह्म परं आत्मा त्रिविधः भवति
 देहमेव आत्मानं यः मनुते सः जनः मूढः भवति ॥ ८ ॥
 देहविभिन्नं ज्ञानमयं यः परमात्मानं पश्यति
 परमसमाधिपरिस्थितः पण्डितः स एव भवति ॥ ९ ॥
 त्रिभुवनवन्दितं सिद्धिगतं हरिहरौ ध्यायतः यम् एव
 लक्ष्यम् अलक्ष्येण धृत्वा स्थिरं मन्यस्व परमात्मानं तमेव ॥ १० ॥
 वेदैः शस्त्रैः इन्द्रियैः यः जीव, मंतुं न याति
 निर्मलध्यानस्य यो विषयः स परमात्मा अनादिः ॥ ११ ॥

केवल-दंसण-णाणमउ केवल-सुक्ख-सहाउ
 केवल-वीरिउ सो मुणहिं जो जि परावरु भाउ ॥ १२ ॥
 जेहउ णिम्मलु णाणमउ सिद्धिहि णिवसइ देउ २५
 तेहउ णिवसइ बंभु परु देहहं मं करि भेउ ॥ १३ ॥
 जें दिट्ठि तुट्ठंति लहु कम्मइ पुव्व-कियाइं
 सो परु जाणहि जोइया देहि वसंतु ण काइ ॥ १४ ॥
 अ-मणु अ-णिदिउ णाणमउ मुत्ति-विरहिउ चि-मित्तु
 अप्पा इंदिय-विसउ ण वि लक्खणु एहु णिरुत्तु ॥ १५ ॥ ३०
 भव-तणु-भोय-विरत्त-मणु जो अप्पा झाएइ
 तासु गुरुक्की वेल्लडी संसारिणि तुट्ठेइ ॥ १६ ॥
 देहा-देवलि जो वसइ देउ अणाइ अणंतु
 केवल-णाण-फुरंत-तणु सो परमप्पु णिभंतु ॥ १७ ॥
 देहे वसंतु वि ण वि छिवइ णियमें देहु जि जो जि ३५
 देहिं छिप्पइ जो जि ण वि मुणि परमप्पउ सो जि ॥ १८ ॥

केवलदर्शनज्ञानमयः यो केवलसौख्यस्वभावः
 केवलवीर्यस्तं मनुष्य यः एव परापरो भावः ॥१२॥
 यादृशः निर्मलः ज्ञानमयः सिद्धौ निवसति देवः
 तादृग् निवसति ब्रह्म परं देहे मा कुरु भेदम् ॥१३॥
 येन दृष्टेन त्रुत्थंति लघु कर्माणि पूर्वकृतानि
 तं परं जानासि योगिन् देहे वसंतं न किम् ॥ १४ ॥
 अमनस्कः अनिन्द्रियः ज्ञानमयः मूर्तिविरहितः चिन्मात्रः
 आत्मा इन्द्रियविषयः नापि लक्षणं इदं निरुक्तम् ॥१५॥
 भवतनुभोगविरक्तमनाः यः आत्मानं ध्यायति
 तस्य गुर्वी बल्ली सांसारिकी त्रुट्यति ॥१६॥
 देहदेवकुले यः वसति देवः अनादिः अनंतः
 केवलज्ञानस्फुरिततनुः सः परमात्मा निर्भ्रातः ॥१७॥
 देहे वसन्नपि नैव स्पृशति नियमेन देहं एव यः एव
 देहेन स्पृश्यते यः एव नापि मन्यस्व परमात्मानं तमेव ॥१८॥

जो सम-भाव-परिद्वियहं जोइहि कोइ फुरेइ
 परमाणंदु जणंतु फुड सो परमप्पु हवेइ ॥ १९ ॥
 गयणि अणंति जि एक उडु जेहउ भुअणु विहाइ
 मुक्कहं जसु पण बिबियउ सो परमप्पु अणाइ ॥ २० ॥
 जसु अब्भंतरि जगु वसइ जग अब्भंतरि जो जि
 अगि जि वसंतु वि जगु जि ण वि मुणि परमप्पउ सो जि ॥ २१ ॥
 देहि वसंतु वि हरि-हर वि जं अज्ज वि ण मुणंति
 परम-समाहि-तवेण विणु सो परमप्पु भणंति ॥ २२ ॥
 अप्पा अप्पु जि परु जि परु अप्पा परु जि ण होइ ४५
 परु जि कयाइ वि अप्पु ण वि णियमि पभणहि जोइ ॥ २३ ॥
 ण वि उत्पज्जइ ण वि मरइ बंधु ण मोक्खु करेइ
 जिउ परमत्थे जोइया जिण-वरु एउ भणेइ ॥ २४ ॥
 कम्महं केरा भावडा अण्णु अ-चेयणु दब्बु
 'अप्प-सहावहं भिण्णु जिय णियमि बुज्झहि सव्वु ॥ २५ ॥ ५०

१. जीवसहावहं ।

यः समभावपरिस्थितानाम् योगिनां कश्चित् स्फुरति
 परमानन्दं जनयन् स्फुटं स परमात्मा भवति ॥ १९ ॥
 गगने अनंते अपि एकं उडु यथा भुवनं विभाति
 मुक्तस्य यस्य पदे बिम्बितः स परमात्मा अनादिः ॥ २० ॥
 यस्य अभ्यंतरे जगत् वसति जगतः अभ्यन्तरे य एव
 जगति वसन् अपि जगत् एव नापि मनुष्य परमात्मानं तमेव ॥ २१ ॥
 देहे वसन्तमपि हरिहरौ अपि यं अद्यापि न जानीतः
 परमसमाधितपसा विना तं परमात्मानं भणन्ति ॥ २२ ॥
 आत्मा आत्मा एव परः एव परः आत्मा परः एव न भवति
 परः एव कदाचिद् अपि आत्मा नैव नियमेन प्रभणन्ति योगिनः ॥ २३ ॥
 नापि उत्पद्यते नापि म्रियते बंधं न मोक्षं करोति
 जीवः परमार्थेन योगिन् जिनवरः एवं भणति ॥ २४ ॥
 कर्मणां संबंधिनः भावाः अन्यद् अचेतनं द्रव्यम्
 आत्मस्वभावाद् भिन्नं जीव, नियमेन बोध सर्वम् ॥ २५ ॥

अप्पा मेल्लिवि णाणमउ अण्णु परायउ भाउ
 सो छंडेविणु जीव तुहुं भावहि अप्प-सहाउ ॥ २६ ॥
 अर्पि अप्पु मुणंतु जिउ सम्मा-दिट्ठि हवेइ
 सम्मा-इट्ठिउ जीवडउ लहु कम्मइ मुच्चेइ ॥ २७ ॥
 जणणी जणणु वि कंत घरु पुत्तु वि मित्तु वि दव्वु ५५
 माया-जालु वि अप्पणउं मूढउ मण्णइ सव्वु ॥ २८ ॥
 दुक्खहं कारणि जे विसय ते सुह-हेउ रमेइ
 मिच्छा-इट्ठिउ जीवडउ इत्थु ण काइं करेइ ॥ २९ ॥
 कालु लहेविणु जोइया जिमु जिमु मोहु गलेइ
 तिमु तिमु दंसणु लहइ जिउ णियमें अप्पु मुणेइ ॥ ३० ॥ ६०
 जोइय अप्पे जाणिषण जगु जाणियउ हवेइ
 अप्पहं केरइ भावडइ बिबिउ जेण वसेइ ॥ ३१ ॥
 अप्पु पयासइ अप्पु परु जिम अंबरि रवि-राउ
 जोइय एत्थु म भंति करि ष्हउ वत्थु-सहाउ ॥ ३२ ॥

आत्मानं मुक्त्वा ज्ञानमयं अन्यः परकीयः भावः
 तं त्यक्त्वा जीव त्वं भावय आत्मस्वभावम् ॥ २६ ॥
 आत्मनाऽऽत्मानं जानन् जीवः सम्यग्दृष्टिर्भवति
 सम्यग्दृष्टिकः जीवः लघु कर्मणा मुच्यते ॥ २७ ॥
 जननी जनकः अपि कांता गृहं पुत्रोऽपि मित्रमपि द्रव्यं
 मायाजालमपि आत्मनः मूढो मन्यते सर्वं ॥ २८ ॥
 दुःखस्य कारणे ये विषयाः तान् सुखहेतून् रमते
 मिथ्यादृष्टिः जीवः अत्र न किं करोति ॥ २९ ॥
 कालं लब्ध्वा योगिन् यथा यथा मोहो गलति
 तथा तथा दर्शनं लभते जीवः नियमेन आत्मानं मनुते ॥ ३० ॥
 योगिन् आत्मना ज्ञातेन जगत् ज्ञातं भवति
 आत्मनः संबंधिनि भावे बिबितं येन वसति ॥ ३१ ॥
 आत्मा प्रकाशयत्यात्मानं परं यथा अम्बरे रविराजः
 योगिन् अत्र मा भ्रान्ति कुरु एतादृशः वस्तुस्वभावः ॥ ३२ ॥

तारा-यणु जलि बिबियउ णिम्मलि दीसइ जेम ६५
 अप्पण णिम्मलि बिबियउ लोयालोउ वि तेम ॥ ३३ ॥
 अप्पा णाणु मुणेहि तुहुं जो जाणइ अप्पाणु
 जीव-पणसहिं तित्तिडउ णाणें गयण-पवाणु ॥ ३४ ॥
 जइ णिविसद्धु वि कु वि करइ परमप्पइ अणुराउ
 अग्गि-कणी जिव कट्ट-गिरि डहइ असेसु वि पाउ ॥ ३५ ॥ ७०
 मिल्लिवि सयल अवक्खडी जिय णिच्चितउ होइ
 चित्तु णिवेसहि परम-पइ देउ णिरंजणु जोइ ॥ ३६ ॥
 जं सिव-दंसणि परम-सुहु पावहि ज्ञाणु करंतु
 तं सुहु भुवणि वि अत्थि ण वि मेल्लिवि देउ अणंतु ॥ ३७ ॥
 जोइय णिय-मणि णिम्मलण पर दीसइ सिउ संतु ७५
 अंबरि णिम्मलि घण-रहिण भाणु जि जेम फुरंतु ॥ ३८ ॥
 रापं रंगिण हियवडण देउ ण दीसइ संतु
 वप्पणि मइलइ बिंबु जिम एहउ जाणि णिभंतु ॥ ३९ ॥

तारागणः जले बिंबितः निर्मले दृश्यते यथा
 आत्मनि निर्मले बिंबितं लोकालोकमपि तथा ॥ ३३ ॥
 आत्मानं ज्ञानं मन्यस्व त्वं यः जानाति आत्मानं
 जीवप्रदेशैः तावन्मात्रं ज्ञानेन गगनप्रमाणम् ॥ ३४ ॥
 यदि निमेषार्धमपि कोऽपि करोति परमात्मनि अनुरागं
 अग्निक्वणिका यथा काष्ठगिरिं दहति अशेषमपि पापम् ॥ ३५ ॥
 मुक्त्वा सकलां चिन्तां जीव निश्चिन्तो भूत्वा
 चित्तं निवेशय परमपदे देवं निरञ्जनं पश्य ॥ ३६ ॥
 यच्छिवदर्शने परमसुखं प्राप्नोषि ध्यानं कुर्वन्
 तत्सुखं भुवनेऽप्यस्ति नैव मुक्त्वा देवमनन्तम् ॥ ३७ ॥
 योगिन् निजमनसि निर्मले परः दृश्यते शिवः शान्तः
 अंबरे निर्मले घनरहिते भानुरेव यथा स्फुरन् ॥ ३८ ॥
 रागेन रञ्जिते हृदये देवो न दृश्यते शान्तः
 दर्पणे मल्लिने बिंबं यथा एवं जानीहि निश्चिन्तं ॥ ३९ ॥

जसु हिरणच्छि हियवड्ढ तसु णवि बंभु वियारि
 एकहि केम समंति वढ बे खंडा पडियारि ॥ ४० ॥ ८०
 णिय-मणि णिम्मलि णाणियहं णिवसइ देउ अणाइ
 हंसा सर-वरि लोणु जिम महु षहउ पडिहाइ ॥ ४१ ॥
 देउ ण देउलि ण वि सिलष ण वि लिप्पइ ण वि चित्ति
 अ-खउ णिरंजणु णाणमउ सिउ संठिउ सम-चित्ति ॥ ४२ ॥
 मणु मिलियउ परमेसरहं परमेसर वि मणस्स ८५
 बीहि वि सम-रसिहूवाहं पुज्ज चडावउं कस्स ॥ ४३ ॥
 जेण णिरंजणि मणु धरिउ विसय-कसायहिं जंतु
 मोक्खहं कारणु एत्तडउ अण्णु ण तंतु ण मंतु ॥ ४४ ॥
 वत्तमु सुक्खु ण देइ जइ उत्तमु मुक्खु ण होइ
 तो किं इच्छहि बंधणहिं बद्धा पसुय वि सो इ ॥ ४५ ॥ ९०
 अणु जइ जगह जि अहिय-यरु गुण-गणु तासु ण होइ
 तो तइ-लोउ वि किं धरइ णिय-सिर उप्परि सो इ ॥ ४६ ॥

यस्य हरिणाक्षी हृदये तस्य नापि ब्रह्म विचारय
 एकस्मिन् कथं सम्मातः मूढ द्वौ खड्गौ प्रत्याकारे ॥ ४० ॥
 निजमनसि निर्मले ज्ञानिनां निवसति देवः अनादिः
 हंसः सरोवरे लीनः यथा मम ईदृशं प्रतिभाति ॥ ४१ ॥
 देवो न देवकुले नापि शिलायां नापि लेप्ये नापि चित्रे
 अक्षयः निरञ्जनः ज्ञानमयः शिवः संस्थितः समचित्ते ॥ ४२ ॥
 मनः मिलितं परमेश्वरस्य परमेश्वरः अपि मनसः
 द्वयोरपि समरसिभूतयोः पूजां समारोपयामि कस्य ॥ ४३ ॥
 येन निरञ्जने मनः धृतं विषयकषायेषु गच्छत्
 मोक्षस्य कारणं एतावद् अन्यः न तन्त्रः न मन्त्रः ॥ ४४ ॥
 उत्तमं सुखं न ददाति यदि उत्तमो मोक्षो न भवति
 ततः किमिच्छन्ति बन्धनैः बद्धाः पशवः अपि तमेव ॥ ४५ ॥
 पुनः यदि जगतोऽपि अधिकतरः गुणगणः तस्य न भवति
 ततः त्रिलोक्यपि किं धरति निजशिरसः उपरि तमेव ॥ ४६ ॥

हरि-हर-बंधु वि जिण-वर वि मुणि-वर-विद वि भव्य
 परम-णिरंजणि मणु धरिवि मुक्खु जि झायहि सव्व ॥४७॥
 जीवहं सो पर मुक्खु मुणि जो परम-प्पय-लाहु १५
 कम्म-कलंक-विमुक्काहं णाणिय बोल्लहिं साहु ॥ ४८ ॥
 जेण कसाय हवन्ति मणि सो जिय मिल्लहि मोहु
 मोह-कसाय-विवज्जिउ पर पावहिं सम-बोहु ॥ ४९ ॥
 तत्तातत्तु मुणेवि मणि जे थक्का सम-भावि
 ते पर सुहिया इत्थु जगि जिहं रइ अप्प-सहावि ॥ ५० ॥
 बिण्णि वि दोस हवन्ति तसु जो सम-भाउ करेइ
 बंधु जि णिहणइ अप्पणउ अणु जगु गहिलु करेइ ॥५१॥
 जा णिसि सयलहं देहियहं जोग्गिउ तहिं जग्गेइ
 जहिं पुणु जग्गइ सयलु जगु सा णिसि मुणिवि सुवेइ ॥५२॥
 मं पुणु पुण्णइं भल्लाइं णाणिय ताइं भणंति
 जीवहं रज्जइं देवि लहु दुक्खइं जाइं जणंति ॥ ५३ ॥

हरिहरब्रह्माणोऽपि जिनवरा अपि मुनिवरवृन्दान्यपि भव्याः
 परमनिरञ्जने मनो धृत्वा मोक्षमेव ध्यायन्ति सर्वे ॥४७॥
 जीवानां तं परं मोक्षं मन्यस्व यः परमात्मलाभः
 कर्मकलंकविमुक्तान् ज्ञानिनः ब्रुवन्ति साधवः ॥ ४८ ॥
 येन कषायाः भवन्ति मनसि तं जीव मुञ्च मोहम्
 मोहकषायविवर्जितः परं प्राप्नोषि समबोधः ॥ ४९ ॥
 तत्त्वातत्त्वं मत्वा मनसि ये स्थिताः समभावे
 ते परं सुखिताः अत्र जगति येषां रतिः आत्मस्वभावे ॥५०॥
 द्वौ अपि दोषौ भवतः तस्य यः समभावं करोति
 बन्धमेव निहन्ति आत्मीयं पुनः जगत् ग्रथिलं करोति ॥५१॥
 या निशा सकलानां देहिनां योगी तस्यां जागर्ति
 यस्मिन् पुनः जागर्ति सकलं जगत् तां निशां मत्वा स्वपिति ॥५२॥
 मा पुनः पुण्यानि भद्राणि ज्ञानिनः तानि भणंति
 जीवस्य राज्यानि दत्त्वा लघु दुःखानि यानि जनयन्ति ॥५३॥

सिद्धिर्हि केरा पंथडा भाउ विसुद्धउ एककु
 जो तसु भावह मुणि चलइ सो किम होइ विमुक्कु ॥ ५४ ॥
 देउ गिरंजणु इउं भणइ णाणि मुक्खु ण भंति
 णाण-विहीणा जीवडा चिरु संसार भमंति ॥ ५५ ॥
 णाण-विहीणहं मोक्ख-पउ जीव म कासु वि जोइ
 बहुपं सलिलि विरोलियइं करु चोप्पडउ ण होइ ॥ ५६ ॥
 तं णिय-णाणु जि होइ ण वि जेण पवड्डइ राउ
 दिन-यर-किरणहं पुरउ जिय किं विलसइ तम-राउ ॥ ५७ ॥
 अप्पा मिल्लिवि णाण-मउ चित्ति ण लग्गइ अणु
 मरगउ जें परियाणियउ तहुं कच्चें कउ गणु ॥ ५८ ॥
 णाणिर्हि मूढहं मुणि-वरहं अंतरु होइ महंतु
 देहु जु मिल्लइ णाणियउं जीवहं भिणु मुणंतु ॥ ५९ ॥
 लेणहं इच्छइ मूढु पर भुवणु वि एहु अ-सेसु
 बहु-विह-धम्म-मिसेण जिय दोहि मि एहु विसेसु ॥ ६० ॥

सिद्धेः संबंधी पन्थाः भावः विशुद्धः एकः

यः तस्माद् भावान्मुनिश्चलति स कथं भवति विमुक्तः ॥ ५४ ॥

देवः निरञ्जनः एवं भणति ज्ञानेन मोक्षो न भ्रान्तिः

ज्ञानविहीनाः जीवाः चिरं संसारं भ्रमन्ति ॥ ५५ ॥

ज्ञानविहीनस्य मोक्षपदं जीव मा कस्यापि पश्य

बहुना सलिलविलोडितेन करः चिक्कणो न भवति ॥ ५६ ॥

तन्निजज्ञानमेव भवति नापि येन प्रवर्धते रागः

दिनकरकिरणानां पुरतः जीव किं विलसति तमोरागः ॥ ५७ ॥

आत्मानं मुक्त्वा ज्ञानमयं चित्ते न लगति अन्यत्

मरकतः येन परिज्ञातः तस्य काचेन किं गण्यं ॥ ५९ ॥

ज्ञानिनां मूढानां मुनिवराणां अंतरं भवति महत्

देहमपि मुञ्चति ज्ञानी जीवाद्भिन्नं मन्यमानः ॥ ५९ ॥

लातुमिच्छति मूढः परं भुवनमप्येतदशेषं

बहुविधधर्मभिषेण जीव द्वयोः अपि एषः विशेषः ॥ ६० ॥

भल्लाहं वि णासंति गुण जह संसग्गु खलेहिं
 वइसाणरु लोहहं मिलिउ तें पिट्टियइ घणेहिं ॥ ६१ ॥
 तलि अहिरणि वरि घण-वडणु संडस्सय लुचोड
 लोहइं लग्गिवि हुय-वहहं पिक्खु पडंतउ तोडु ॥ ६२ ॥
 जोइय णेहु परिच्चयहि णेहु ण भल्लउ होइ १२५
 णेहासत्तउ सयलु जगु दुक्खु सहंतउ जोइ ॥ ६३ ॥
 धधइ पडियउ सयलु जगु कम्मइं करइ अ-याणु
 मोक्खहं कारणु एककु खणु ण वि चित्तइ अप्पाणु ॥ ६४ ॥
 जीव वधंतहं णरय-गइ अ-भय-पदानें सग्गु
 बे पढ जवला दरिसिया जहिं भावइ तहिं लग्गु ॥ ६५ ॥ १३०
 जे दिट्ठा सूरुग्गमणि ते अत्थवणि ण दिट्ठ
 तें कारणिं वढ धम्मु करि धणि जोव्वणि कउ तिट्ठ ॥ ६६ ॥
 विसय-सुहइं बे दिवहडा पुणु दुक्खह परिवाडि
 भुल्लउ जीव म वाहि तुहुं अप्पण खंधि कुहाडि ॥ ६७ ॥

भद्राणामपि नश्यन्ति गुणाः येषां संसर्गः खलैः
 वैश्वानरो लोहेन मिलितः तेन अभिहन्यते मुद्गरैः ॥ ६१ ॥
 तले अधिकरणी उपरि घनपतनं संदंशककर्षणं
 लोहं लगित्वा हुतवहाय प्रेक्षस्व पतन्तं त्रोटनम् ॥ ६२ ॥
 योगिन् स्नेहं परित्यज स्नेहो न भद्रो भवति
 स्नेहासक्तं सकलं जगत् दुःखं सहमानं पश्य ॥ ६३ ॥
 प्रवृत्तौ पतितं जगत् कर्माणि करोति अज्ञानं
 मोक्षस्य कारणं एकं क्षणं नैव चिन्तयति आत्मानम् ॥ ६४ ॥
 जीवं धनतां नरकगतिः अभयप्रदानेन स्वर्गः
 द्वौ पन्थानौ समीपस्थौ दर्शितौ यत्र रोचते तत्र लग ॥ ६५ ॥
 ये दृष्टाः सूर्योद्गमने ते अस्तमने न दृष्टाः
 तेन कारणेन मूर्ख धर्मं कुरु धने यौवने का स्थितिः ॥ ६६ ॥
 विषयसुखानि द्वौ दिवसौ पुनः दुःखानां परिपाटी
 भ्रातः जीव मा वाह्य त्वं आत्मनः स्कंधे कुठारम् ॥ ६७ ॥

संता विसय जु परिहरइ बलि किज्जउं हउं तासु १३५
 सो दइवेण जि मुंडियउ सीसु खडिलउ जासु ॥ ६८ ॥
 पंचहं णायकु वसि करहु जेण होंति वसि अण्ण
 मूल विणट्ठं तरुवरहं अ-वसइं सुक्कहिं पण्ण ॥ ६९ ॥
 कालु अणाइ अणाइ जिउ भव-सायरु वि अणंतु
 जीवि बिण्णि ण पत्ताइं जिणु सामिउ सम्मत्तु ॥ ७० ॥ १४०
 बलि किउ माणुस-जम्मडा देक्खंतहं पर सारु
 जइ उट्ठभइ तो कुहइ अह डज्झइ तो छारु ॥ ७१ ॥
 उव्वलि चोप्पडि चिट्ठ करि देहि सु-मिट्ठाहार
 देहहं सयल गिरत्थ गय जिमु दु-ज्जणि उवयार ॥ ७२ ॥
 विसय-कसायहिं मण-सलिलु ण वि डहुलिज्जइ जासु
 अण्णा णि-म्मलु होइ लहु वढ पच्चक्खु वि तासु ॥ ७३ ॥
 णास-विणिग्गउ सासडा अंबरि जेत्थु विलारु
 तुट्ठइ मोहु तडत्ति तहिं मणु अत्थवणहं जाइ ॥ ७४ ॥ १४८

सतः विषयान् यः परिहरति बलिं कुर्या अहं तस्य
 सः दैवेन एव मुण्डितः शीर्षं खल्वाटं यस्य ॥ ६८ ॥
 पंचानां नायकं वशं कुरुत येन भवन्ति वशं अन्यानि
 मूले विनष्टे तरुवरस्य अवश्यं शुष्यन्ति पर्णानि ॥ ६९ ॥
 कालः अनादिः अनादिः जीवः भवसागरः अपि अनन्तः ।
 जीवेन द्वे न प्राप्ते जिनः स्वामी सम्यक्त्वम् ॥ ७० ॥
 बलिः कृतः मनुष्यजन्म पश्यतां परं सारं
 यदि अवष्टभ्यते ततः कुप्यते अथ दह्यते ततः क्षारः ॥ ७१ ॥
 उद्वर्तय प्रक्षय चेष्टां कुरु देहि सुमिष्टाहारं
 देहस्य सकलं निरर्थं गतं यथा दुर्जने उपकारः ॥ ७२ ॥
 विषयकषायैः मनःसलिलं नैव क्षुभ्यते यस्य
 आत्मा निर्मलो भवति लघु बाल प्रत्यक्षोऽपि तस्य ॥ ७३ ॥
 नासाविनिर्गतः उच्छ्वासः अंबरे यत्र विलीयते
 वुट्चति मोहः झटिति तत्र मनः अस्तमनं याति ॥ ७४ ॥

॥ अष्टममुद्धरणम् ॥

[जोइन्दु ।]

॥ दोहा-पाहुडु ॥

गुरु दिण-यरु गुरु हिम-किरणु गुरु दीवउ गुरु वेउ
अप्पहं परहं परंपरहं जो दरिसावइ भेउ ॥ १ ॥

आभुंजंता विसय-सुहु जे ण वि हियइ धरंति
ते सासय-सुहु लहु लहहिं जिण-वर एम भणंति ॥ २ ॥

ण वि भुंजंता विसय-सुहु हियइ भाउ धरंति
सालिसिथु जिम बप्पुडउ णर णरयहं णिवडंति ॥ ३ ॥

वरु विसु विस-हरु वरु जलणु वरु सेविउ वण-वासु
णउ जिण-धम्म-परम्मुहुउ मिच्छत्तिय-सह-वासु ॥ ४ ॥

जसु मणि णाणु ण विप्फुरइ कम्मह हेउ करंतु
सो मुणि पावइ सुक्खु ण वि सयलइ सत्थ मुणंतु ॥ ५ ॥ १०

अप्पा केवल-णाणमउ हियइ णिवसइ जासु
ति-हुयणि अत्थइ मोक्कलउ पाउ ण लग्गइ तासु ॥ ६ ॥

[योगीन्द्रः ।]

॥ दोहाप्राभृतम् ॥

गुरुः दिनकरः गुरुः हिमकिरणः गुरुः दीपकः गुरुः देवः
आत्मनः परस्य परंपरायाः यः दर्शयति भेदम् ॥ १ ॥

आभुञ्जानाः विषयसुखं ये नापि हृदये धरन्ति
ते शाश्वतसुखं लघु लभन्ते जिनवराः एवं भणन्ति ॥ २ ॥

नापि भुञ्जानाः विषयसुखं हृदये भावं धरन्ति
शालिसिक्थः इव वराकः नराः नरकेषु निपतन्ति ॥ ३ ॥

वरं विषं विषधरः वरं ज्वलनः वरं सेवितः वनवासः
न तु जिनधर्मपराङ्मुखः मिथ्यात्विसहवासः ॥ ४ ॥

यस्य मनसि ज्ञानं न बिस्फुरति कर्मणां हेतुं कुर्वन्
सः मुनिः प्राप्नोति सौख्यं नापि सकलानि शास्त्राणि वदन्ति ॥ ५ ॥

आत्मा केवलज्ञानमयः हृदये निवसति यस्य
त्रिभुवने अस्ति मुक्तः पापं न लगति तस्य ॥ ६ ॥

अप्पा दंसण-णाणमउ सयलु वि अण्णु पयालु
 इम जाणेविणु जोइयहो छंडहु माया-जालु ॥ ७ ॥
 बहुयइं पढियइं मूढ पर तालु सुक्कइ जेण १५
 एककु जि अक्खरु तं पढहु सिव-पुरि गम्मइ जेण ॥ ८ ॥
 तोडिवि सयल वियप्पडा अप्पहं मणु वि धरेहि
 सोक्खु णिरंतरु तहिं लहहिं लहु संसारु तरेहि ॥ ९ ॥
 तित्थहिं तित्थ भमेहि वढ धोयउ चम्मु जलेण
 एहु मणु किमु धोएसि तुहुं मइलउ पाव-मलेण ॥ १० ॥ २०
 अप्पा-परहं ण मेलयउ आवागमणु ण भग्गु
 तुस कंडंतहं कालु गउ तंदुलु हत्थि ण लग्गु ॥ ११ ॥
 इंदिय-विसय चएवि वढ करि मोहह परिचाउ
 अणु-दिणु ज्ञायहि परम-पउ तो एहुउ ववसाउ ॥ १२ ॥
 वाद-विवादा जे करहिं जाहिं ण फिट्ठिय भंति
 जे अत्ता गउपावियइ ते गुप्पंत भवंति ॥ १३ ॥ २६

आत्मा दर्शनज्ञानमयः सकलमध्यन्यत् प्रजालं
 इति ज्ञात्वा योगिन् त्यज मायाजालं ॥ ७ ॥
 बहुना पठितेन मूढ परं तालु शुष्यति येन
 एकमेवाक्षरं तत् पठ शिवपुरी गम्यते येन ॥ ८ ॥
 त्रोटयित्वा सकलान् विकल्पान् आत्मनि मनः अपि धरेः
 सौख्यं निरंतरं तत्र लभेथाः लघु संसारं तरेः ॥ ९ ॥
 तीर्थेभ्यः तीर्थानि भ्राम्येः मूर्ख धौतं चर्म जलेन
 एतद् मनः कथं भावसि त्वं मलिनं पापमलेन ॥ १० ॥
 आत्मपरयोर्न मेलकः गमनागमनं न भग्नं
 तुषं कंडयतः कालः गतः तण्डुलः हस्ते न लग्नः ॥ ११ ॥
 इन्द्रियविषयान् त्यक्त्वा मूर्ख कुरु मोहस्य परित्यागं
 अनुदिनं ध्याय परमपदं ततः एषः व्यवसायः ॥ १२ ॥
 वादविवादान् ये कुर्वन्ति येषां न स्फेष्टिता भ्रान्तिः ।
 ये आत्मानं खलु गोपायन्ति ते गुप्यमानाः भवन्ति ॥ १३ ॥

॥ नवममुद्धरणम् ॥

[जोइन्दु ।]

॥ सावयायार ॥

अरहंतु वि दोसहिं रहिउ जासु वि केवल-णाणु
णाण-मुणिय-काल-त्तयहु वयणु वि तस्स पमाणु ॥ १ ॥
तं पायडु जिण-वर-वयणु गुरु-उवणसैं होइ
अंधारइ विणु दीवइण अह-व किं पिच्छइ कोइ ॥ २ ॥
संजमु सीलु सउच्च तउ जसु सूरिहिं गुरु सोइ ५
दाह-छेय-कस-घाय-खमु उत्तमु कंचणु होइ ॥ ३ ॥
मग्गइ गुरु-उवणसियइं णर सिव-पट्टणि जंति
तिं विणु वग्गह वण-यरहं चोरहं पिडि विपडंति ॥ ४ ॥
मज्जु मंसु महु परिहरहिं करि पंचुंवर दूरि
आयहं अंतरि अट्टहं मि तस उप्पज्जइ भूरि ॥ ५ ॥ १०

[योगीन्द्रः ।]

॥ श्रावकाचारः ॥

अर्हन् अपि दोषैः रहितः यस्य पुनः केवलज्ञानं
ज्ञानज्ञातकालत्रयस्य वचनमपि तस्य प्रमाणम् ॥ १ ॥
तत्प्रकटं जिनवरवचनं गुरूपदेशेन भवति ।
अन्धकारे विना दीपकेन अथवा किं प्रेक्षते कोऽपि ॥ २ ॥
संयमः शीलं शौचं तपः यस्य सूरः गुरुः सोऽपि
दाहछेदकषघातक्षमं उत्तमं काञ्चनं भवति ॥ ३ ॥
मार्गेण गुरूपदिष्टेन नराः शिवपट्टनं गच्छन्ति
तेन विना व्याघ्राणां वनचराणां चौराणां पिण्डे विपतन्ति ॥ ४ ॥
मद्यं मांसं मधु परिहर कुरु पञ्चोदुम्बरं दूरे
एतेषाम् अन्तरे अष्टानाम् त्रसाः उत्पद्यन्ते भूरि ॥ ५ ॥

महु आसायउ थोडउ वि णासइ पुण्णु बहुत्तु
 वइसाणरहं तिडिक्कउ वि काणणु इहइ महंतु ॥ ६ ॥
 वसणइं तावइं छंडु जिया परिहर वसणासत्ति
 सुक्कहं संसगें हरिया पेक्खह तरु उज्झंति ॥ ७ ॥
 भोगहं करहि पमाणु जिय इंदिय म करि स-वप्प १५
 हुंति ण भल्ला पोसिया दुद्धे काला सप्प ॥ ८ ॥
 सण्णासेण मरंतयहं लब्भइ इच्छिय-लद्धि
 इत्थु ण कायउ भंति करि जहिं साहसु तहिं सिद्धि ॥ ९ ॥
 पत्तहं जिण-उवषसियहं तिहि मि देइ जु दाणु
 कल्लाणाइं पंचइं लद्धिवि भुञ्जइ सोक्ख-णिहाणु ॥ १० ॥ २०
 दंसण-रहिय-कु-पत्ति जइ क्षिणउ ताहं कु-भोउ
 खार-घडइं अह णिवडियउ णीरु वि खारउ होइ ॥ ११ ॥
 काइं बहुत्तइं संपयइं जा किवणहं घरि होइ
 सायर-णीरु खारिं भरिउ पाणिउ पियइ ण को-इ ॥ १२ ॥

मधु आस्वादितं स्तोकमपि नाशयति पुण्यं प्रभूतं
 वैश्वानरस्य स्फुलिङ्गोऽपि काननं दहति महत् ॥ ६ ॥
 व्यसनानि तावत् त्यज जीव परिहर व्यसनासक्तिं
 शुष्कानां संसर्गेण हरिताः प्रेक्षस्व तरवः दह्यन्ते ॥ ७ ॥
 भोगानां कुरु प्रमाणं जीव इन्द्रियाणि मा कुरु सदर्पाणि
 भवन्ति न भद्राः पोषिताः दुग्धेन कृष्णाः सर्पाः ॥ ८ ॥
 संन्यासेन म्रियमाणैः लभ्यते इप्सितलब्धिः
 अत्र न कामपि भ्रांतिं कुरु यत्र साहसः तत्र सिद्धिः ॥ ९ ॥
 पात्रेभ्यः जिनोपदिष्टेभ्यः त्रिभ्यः अपि यच्छति यः दानम्
 कल्याणानि पञ्च लब्ध्वा भुंक्ते सौख्यनिधानम् ॥ १० ॥
 दर्शनरहितकुपात्राय यदि दत्तानि तेभ्यः कुभोगः
 क्षारघटके अथ निपतितं नीरमपि क्षारं भवति ॥ ११ ॥
 किं बहुचा संपदा या कृपणानां गृहे भवति
 सागरनीरं क्षारेण भृतं पानीयं पिबति न कोऽपि ॥ १२ ॥

पत्तहं विण्णउं थोअड्डउ रे जिय होइ बहुत्तु २५
 वड्हं बीउ धरणिहिं पड्डिउ वित्थरु लेइ महंतु ॥ १३ ॥
 जं जिय दिज्जइ इत्थ भवि तं लब्भइ पर-लोइ
 मूले सिंघइ तरु-वरहं फलु डालहं पुणि होइ ॥ १४ ॥
 धम्मं जाणहिं जंति णरा पापे जाण वहंति
 घर-यर गेहुवरि चडहिं कूव-खणय तलि जंति ॥ १५ ॥ ३०
 सत्थ-सएण वियाणियइं धम्मु ण चरइ मुणेवि
 दिण-यर-सउ जइ उग्गमइ घूहड्डु अंधउ तो वि ॥ १६ ॥
 रूषहु उप्परि मइ म करि णयण णिवारहि जंत
 रूवासत्त पयंगडा पेक्खहिं दीवि पडंत ॥ १७ ॥
 मउयत्तणु जिय मणि धरहि माणु पणासइ जेण ३५
 अहवा तिमिरु ण ठाहरइ सूरहु गयणि ठिण्ण ॥ १८ ॥
 मणुयहं विणय-विवज्जियहं गुण सयल वि णासंति
 अह सर-वरि विणु पाणियइं कमलइं केम रहंति ॥ १९ ॥

पात्रेभ्यो दत्तं स्तोत्रं रे जीव भवति प्रभूतम्
 वटस्य बीजं धरणौ पतितं विस्तारं लाति महान्तम् ॥ १३ ॥
 यद् जीव दीयते अस्मिन् भवे तद् लभ्यते परलोके
 मूलेन सिंचति तरुवरान् फलं शाखाभ्यः पुनः भवति ॥ १४ ॥
 धर्मेण यानैः यान्ति नराः पापेन यानं वहन्ति
 गृहकराः गृहोपरि आरोहन्ति कूपखनकाः तले यान्ति ॥ १५ ॥
 शास्त्रशतेन विज्ञातेन धर्मं न चरति चिन्तयित्वा
 दिनकरशतं यदि उदगच्छति घूकः अंधः ततः अपि ॥ १६ ॥
 रूपस्य उपरि मतिं मा कुरु नयने निवारय गच्छन्ती
 रूपासक्तान् पतंगान् प्रेक्षस्व दीपके पततः ॥ १७ ॥
 मृदुत्वं जीव मनसि धर मानं प्रणाशयते येन
 अथवा तिमिरं न तिष्ठति सूर्यस्य गगने स्थितेन ॥ १८ ॥
 मनुष्याणां विनयविवर्जितानां गुणाः सकलाः अपि नश्यन्ति
 अथ सरोवरे विना पानीयेन कमलानि कथं वसन्ति ॥ १९ ॥

गुणवंतहं सह संगु करि भल्लिम पावहि जेम
 सुवण-सुपत्त-विवज्जियउ वरु तरु वुच्चइ केम ॥ २० ॥ ४०
 गंधोषण जि जिण-वरहं ण्हाविय पुण्णु बहुत्तु
 तेलह बिंदु वि विमल-जलि को वारइ पसरंतु ॥ २१ ॥
 पुण्णु पाउ जसु मणि ण समु तसु दुत्तर भव-सिंधु
 कणय-लोह-णियलइं जियहं किं ण कुणहिं पय-बंधु ॥ २२ ॥
 जाहं हियइ असिआउसा पाउ ण दुक्कइ ताहं
 अह दावाणलु किं करइ पाणिय गहिर ठियाहं ॥ २३ ॥
 दुल्लहु लहिवि मणुयत्तणउ भोयहं पेरिउ जेण
 इंधण-कज्जे कप्प-यरु मूलहो खंडिउ तेण ॥ २४ ॥ ४८

गुणवद्भ्यः सह संगं कुरु भद्रत्वं प्राप्नोषि यथा
 सुवनसुपत्रविवर्जितः वरः तरुः उच्यते कथम् ॥ २० ॥
 गन्धोदकेन एव जिनवराणां स्नापितानां पुण्यं प्रभूतम्
 तैलस्य बिन्दुमपि विमलजले को वारयति प्रसरन्तम् ॥ २१ ॥
 पुण्यं पापं यस्य मनसि न समे तस्य दुस्तरः भवसिन्धुः
 कनकलोहनिगडानि जीवानां किं न कुर्वन्ति पदबन्धम् ॥ २२ ॥
 येषां हृदये ' असिआउसा ' पापं नाभिगच्छति तेभ्यः
 अथ दावानलः किं करोति पानीये गभीरे स्थितेभ्यः ॥ २३ ॥
 दुर्लभं लब्ध्वा मनुजत्वं भोगेभ्यः प्रेरितं येन
 इन्धनकार्ये कल्पतरुः मूलात् खण्डितः तेन ॥ २४ ॥

॥ दशममुद्गरणम् ॥

[उज्जोयणसूरि ।]

॥ सुजण-दुज्जण-सहाव-विवेयणु ॥

अत्थि चउ-सागरुज्जल-मेहला—

अहह ! पम्हुट्ठं किंचि, पसियह, तं ता णिसामेह ।

किं च तं ?

हं ! —

सम्मुह-मइ-सुंदरो चिय पच्छा-भायम्मि मंगुलो होइ । ५

विंझ-गिरि-वारणस्स व खलस्स बीहेइ कइ-लोओ ॥

तेण बीहमाणेहिं तस्स थुइ-वाओ किं चि कीरइ त्ति ।

सो च दुज्जणु कइसउ ? — हं, सुणउ जइसउ, पढम-
दंसणे च्चिय भसण-सीलो पढि-मांसासउ एव । तहे मंडलो
हि अ-पच्चभिण्णायं भसइ, मयहिं च मासाइं असइ । खलो १०

[उद्द्योतनसूरिः ।]

॥ सुजनदुर्जनस्वभावविवेचनम् ॥

अस्ति चतुःसागरोज्ज्वलमेखला—

अहह विस्मृतं किंचित् , प्रसीदत, तत्तावन्निशाम्यत । किं च तद् ?

हं ! —

सम्मुखमतिसुंदरः चैव पश्चाद्भागे असुंदरः भवति

विंध्यगिरिवारणाद् इव खलाद् बिभेति कविलोकः ॥

तेन बिभ्यद्भिः तस्य स्तुतिवादः किंचित् क्रियत इति

सः दुर्जनः कीदृशः ? — हं, श्रणोतु यादृशः प्रथमदर्शने
चैव भषणशीलः पृष्ठमांसाशकः इव । तयोः शुनकः हि
अप्रत्यभिज्ञातं भषति, मृतानाम् च मांसानि अश्नाति । खलः

घई मायहे वि भसइ, चडप्फडंतहं चम्मट्टि-मासाइं असइ त्ति ।
 होउ काणण सरिसु, णिच्च-करयरण-सीलो छिड्ड-पहारि
 व्व । तहे वायसो हि करयरेंतो पउत्थ-वइयाणं होइ हिययरो,
 छिड्डेहिं च आहारमेत्तं विलुंपइ । खलो घई पउत्थ-वइयाकुल-
 बालियाणं विज्झ-संपायणेहिं दुक्ख-जणउ, अ-च्छिड्डे वि १५
 जीविअं विलुंपइ । जाणिउ खरो जइसउ, सु-यण-रिद्धि-दंसणे
 झिज्झइ निलज्जो, महल्लेणं च सद्धे उल्लवइ । तहे रासहो
 हि ऽइमुत्तय रिद्धि-महल्लं असिउं न तोरइ त्ति चित्तण
 झिज्झइ, अ-विभाविज्जंत-अक्खरं च उल्लवइ । खलु घई
 आयहो किर महल्ल-रिद्धि जायल्लिअ त्ति मच्छरेण झिज्झइ । २०
 पयड-दोस-खरालावं च उल्लवइ । अवि काल-सप्पु जइसउ,
 छिड्ड-मग्गण-वावडो कुडिल-गइ-मग्गो व्व । तहे भुयंगमो
 हि पर-कयाइं छिड्डाइं मग्गइ, सव्वहा पोटेण च कसइ ।
 खलो घई सइ जे कुणइ छिड्डाइ, थड्ढो व भमइ । चित्ते,

खलु मातरम् अपि भषति क्लेशपीडितानां चर्मास्थिमांसानि अश्नाति
 इति । भवतु काकेन सदृशः, नित्यकलकलनशीलः छिद्रप्रहारी
 इव । तयोः वायसः हि कलकलायमानः प्रोषितपतिकानां भवति हित-
 करः छिद्रेषु च आहारमात्रं विलुम्पति । खलः खलु प्रोषितपतिकाकुलबा-
 लिकानां भेदसंपादनैः दुःखजनकः अछिद्रे अपि जीवितं विलुम्पति ।
 ज्ञातः खरः यादृशः, सुजनऋद्धिदर्शने क्षीयते निर्लज्जः महता
 शब्देन च उल्लपति । तयोः रासभः हि अतिमुक्तकमृद्धिमहान्तं अशितुं न
 तीरयतीति चित्ते क्षीयते; अविभाव्यमानाक्षरं च उल्लपति । खलः खलु
 अस्य किल महर्द्धिः जाता इति मात्सर्येण क्षीयते, प्रकटदोषखरालापं च
 उल्लपति । अपि कालसर्पः यादृशः, छिद्रमार्गेण व्यापृतः कुटिलगतिमार्गः
 इव । तयोः भुजंगमो हि परकृतानि छिद्राणि मार्गयति, सर्वथा उदरेण
 च कर्षति । खलः खलु स्वयमेव करोति छिद्राणि, स्तब्धः इव भ्रमति ।

हूं ! - विसु जइसउ, पमुह-रसिउ जीअंत-करो व्व । तहेव २५
महुरउ मुहे महुरं, मंतेहि च कीरइ रसायणं । खलो घइं मुहे
ज्जे कडूयउ, मंतइं च घडियइं वि विसंघडइ । हूं, वुज्झइ-
वट्टइ खलु खलो ज्जि जइसउ, उज्जिय-सिणेहु पसु-भत्तो
य । तहे खलो वि वरउ पीलिज्जंतो विमुक्क-णेहो, अ-याणंतो
य पसूहिं खज्जइ । इअरु घइं षक्क-पष ज्जे मुक्क-णेहु, जाणइ ३०
जे पसु तह वि खज्जइ । किं च भण्णउ, सव्वहा खलु अ-
सुइ जइसउ, विसिद्ध-जण-परिहरणिज्जो अ-परिप्फुड-सद्धा-
बद्ध-खुद्द-मंडली-गिणिगिणाविउ व । तहे सो वि वरउ, किं
कुणइ अण्णहो ज्जि कस्सइ विआरु । खलो घइं सइं ज्जि
बहु-विआर-भंगि-भरिअल्लउ त्ति । सव्वहा, ३५

मह पत्तियासु एषं कुडं भणंतस्स संसयं मोक्तुं ।

मा मा काहिसि मेत्ति उग्ग-भुअंगेण व खलेण ॥

चिन्तये, हूं ! विषं यादृशं; प्रमुखरसिकः जीवांतकरः इव । तयोश्च
विषं मुखे मधुरं मंत्रैश्च क्रियते रसायनम् । खलः खलु मुखे एव
कटुकः मंत्रान् च घटितान् अपि विसंघटति । हूं, बुध्यते वर्तते
खलः खलः एव यादृशः, उज्झितस्नेहः पशुभक्तः च । तयोः खलः
अपि वरः पीड्यमानः विमुक्तस्नेहः अजानन् च पशुभिः खाद्यते ।
इतरः खलु एकपदे एव मुक्तस्नेहः, जानात्येव पशुं तथापि खादति ।
किं च भण्यताम्, सर्वथा खलु अशुचिः यादृशः विशिष्टजनपरिहर-
णीयः अपरिस्फुटशब्दाबद्धक्षुद्रमंडलीशब्दायमानः इव । तयो सः अपि
वरः, किं, करोति अन्यस्य एव कस्यापि विकारः । खलः खलु स्व-
यमेव बहुविकारभङ्गीभरितः इति । सर्वथा

मयि प्रतीहि एवं स्फुटं भणति संशयं मोक्तुं

मा मा करोषि मैत्रीं उग्रभुजंगेन इव खलेन ॥

जारज्जाअहो दुज्जणहो दुट्ठ-तुरंगमहो जिज्ज
 जेण ण पुरउ णउ मग्गउ हूं तीरइ गंतुं जि ॥
 अकए वि कुणइ दोसे कए वि णासेइ जे गुणे पयडे ४०
 विहि-परिणामस्स व दुज्जणस्स को वा न बीहेइ ॥

अहवा—

कीरउ कहापबंधो भसमाणे दुज्जणे अगणिऊण ।
 किं सुणएहि धरिज्जइ विसंखलो मत्त-करि-णाहो ॥
 होन्ति सुअण च्चिय परं गुण-गण-गरुआण भाजणं लोष ४५
 मोत्तूण णइ-णाहं कत्थ व णिवसंतु रयणाइ ॥
 तेण सज्जण-सत्थो च्चेय षत्थ कहा-बंधे सोउमभिउत्तो ति ॥
 सो य सज्जणो कइसओ ?-रायहंसो जइसओ, विसुद्धो-
 भय-पक्खो पय-विसेस-ण्णुओ व्व । तहे रायहंसो वि—

जारजातस्य दुर्जनस्य दुष्टतुरंगमस्य एव
 येन न पुरतः न तु पश्चात् भोः शक्यते गन्तुमेव ॥
 अकृते अपि करोति दोषान् कृते अपि नाशयति यः
 गुणान् प्रकटान्
 विधिपरिणामात् इव दुर्जनात् को वा न बिभेति ॥

अथवा—

क्रियताम् कथाप्रबन्धः भषतः दुर्जनान् अगणयित्वा
 किं शुनकः धार्यते विशृंखलः मत्तकरिनाथः ॥
 भवन्ति सुजनाश्चैव परं गुरुगुणगणानां भाजनं लोके
 मुक्त्वा नदीनाथं कुत्रैव नवसंतु रत्नानि ॥
 तेन सज्जनसार्थः एव अत्र कथाबंधे श्रोतुमभियुक्तः इति ॥
 स च सज्जनः कीदृशः ? — राजहंसः यादृशः विशुद्धोभयपक्षः
 पद(पयः)विश्लेषज्ञः एव । तयोः राजहंसः अपि

उब्भड-जलयाडंबरहि पावइ माणस-दुक्खइ

५०

सज्जणु पुणु जाणेइ ज्जि खल-जल-यहं सहावइ ॥^१

तेण हसिउं अच्छइ । होउ पुण्णिमा-यंदु जइसउ, सयल-
कला-भरियउ जण-मणाणंदो व्व । तहे पुण्णिमा-यंदो
वि कलंक-दूसिओ, अहिसारियाण मण-दूमिओ य । सज्ज-
णो पुण अकलंको सव्व-जण-दिहि-करो व्व । अवि मुणालु ५५
जइसउ, खंडिजंतो वि अखुडिय-णेह-तंतु सु-सीयलो व्व ।
तहे मुणालु वि ईसि कंडूल-सहाओ जल-संसग्गि वडिढओ
व्व । सज्जणु पुणु मधुर-सहावु वियड्ढ-वडिढय-रसो य । हूं !
च, दिसा-गओ जइसओ, सहावुणओ अणवरय-पयट्ठ-दान-
पसरो य । तहे दिसा-गओ वि मय-विआरेण घेप्पइ, दान- ६०
समए य सामायंत-वयणो होइ । सज्जणु पुणि अजाय-मय

१ हाथप्रत उपरथी श्री. जिनविजय नीचे प्रमाणे वांचे छे:-उब्भड-
जलयाडंबरसद्धिं पावइ माणसं दुक्खं । सज्जणु पुणु जाणेइ ज्जि खल-
जलयहं सहावइ ॥ उपलीं पंक्ति आर्या अने बीजी अपभ्रंश छंद दोहानी
छे; ते दोहा तरीके सुधारी उपर मूर्की छे.

उद्भटजलदाडंबरैः प्राप्नोति मानसदुःखानि

सज्जनः पुनः जानाति एव खलजलदानां स्वभावान् ॥

तेन हसित्वा आस्ते । भवतु पूर्णिमाचन्द्रः यादृशः, सकलकला-
भृतः जनमनःआनन्दः इव । तयो पूर्णिमाचन्द्रः अपि कलंक-
दूषितः अभिसारिकाणां दूनमनाः च । सज्जनः पुनः अकलंकः सर्व-
जनधृतिकरः इव । अपि मृणालः यादृशः खण्ड्यमानः अपि अक्षुण्ण-
स्नेहतन्तुः सुशीतलः इव । तयोः मृणालः अपि ईपत्कण्डूलस्वभावः
जलसंसर्गेण वर्धितः इव । सज्जनः पुनः मधुरस्वभावः वैदग्ध्यवर्धि-
तरसः च । हूं ! च-दिशागजः यादृशः स्वभावोन्नतः अनवरतप्र-
वृत्तदानप्रसरः च । तयोः दिशागजः अपि मदविकारेण गृह्यते,
दानसमये च श्यामायमानवदनः भवति । सज्जनः पुनः अजातमद

-पसरु दैतहो य विअसइ वयण-कमलु । होउ मुत्ताहार
जइसउ, सहाव-विमलो बहु-गुण-सारो य । तहे मुत्ता-हारो
वि छिडु-सय-निरंतरो वण-वडिढओ य । सज्जणो पुण
अच्छिडु-गुण-पसरो णायरओ य । किं बहुणा ? । समुदु १५
जइसउ, गंभीर-सहावु महत्थो य । तहे समुदो वि उक्कलि-
यासय-पउरो णिच्च-कलयलारावुवेविय-पास-जणो व दु-ग्गय
कुडुंबहो जि अणुहरइ । सज्जणु पुणि मंथर-सहावो महु-
महुर-वयण-परितोसिय-जणवओ त्ति ।

अवि य—

सरलो पियंवओ दक्खिण्णो चाई गुणण्णओ सुहओ ।

मह जीविण्ण वि चिरं सुअणु च्चिअ जियउ लोयम्मि ॥ ७१

प्रसरः, ददतः च विकसति वदनकमलम् । भवतु मुक्ताहारः
यादृशः स्वभावविमलः बहु गुणसारः च । तयोः मुक्ताहारः अपि
छिद्रशतनिरंतरः वनवर्धितः च । सज्जनः पुनः अछिद्रगुणप्रसरः
नागरकः च । किं बहुना ? । समुद्रः यादृशः गंभीरस्वभावः महार्थः
च । तयोः समुद्रः अपि उत्कलिकाशतप्रचुरः नित्यकलकलारावो-
द्वेजितपार्श्वजनः इव दुर्गतकुटुम्बकम् एव अनुहरति । सज्जनः
पुनः मन्थरस्वभावः मधुमधुरवचनपरितोषितजानपदः इति

अपि च,

सरलः प्रियंवदः दक्षिणः त्यागी गुणज्ञः सुभगः

मम जीवितेन अपि चिरं सुजनः एव जीवतु लोके ॥

॥ एकादशमुद्धरणम् ॥

[कालियासु ।]

॥ पुरुरवस्स उम्माय-वयणाइं ॥

मइं जाणिअं मिअ-लोअणिं णिसि-अरु को इ हरेइ
जाव ण णव-तडि सामलो धारा-हरु वरिसेइ ॥ १ ॥

जल-हर संहरु एहु कोपु आढत्तओ
पविरल-धारा-सार-दिसा-मुह-कन्तओ ।

एमइं पुहवि भमन्तो जइ पिअ पेक्खोहिमि ५

तव्वे जं जु करीहिसि तं तु सहीहिमि ॥ २ ॥

गन्धुम्माइअ-महु-अर-गीएहि

वज्जन्तेहि पर-हुअ-रव-तूरेहि ।

पसरिय-पवणुव्वेल्लिर-पल्लव-(लय-)निअरु

सु-ललिअ-विविह-पआरें णच्चइ कप्प-अरु ॥३॥ १०

१. (पं.) जाणिअ, (पी.) जाणिअं; (पं.) मिअलोअणि, (पी.) मिअ-
लोअणि; — (पं. रं.) णु, (पी.) ण; (पं.) णवतलि (पं.क.) णव-
तडि, (पी.) णवतलि; तृतीयानो अर्थ लाववा. २. (पं.) कोपइं (पं.क.)

[कालिदासः ।]

॥ पुरुरवसः उन्मादवचनानि ॥

मया ज्ञातं मृगलोचनां निशाचरः कोऽपि हरति
यावन्न नवतडित् श्यामलः धाराधरः वर्षति ॥ १ ॥

जलधर संहर एतं कोपं आरब्धं

प्रविरलधारासाराक्रान्तदिशामुखः

एवं पृथिव्यां भ्राम्यन् यदि प्रियां प्रेक्षिष्ये

तदा यद् यत् करिष्यसि तत् तत् सहिष्ये ॥२॥

गन्धोन्मादितमधुकरगतैः

वाद्यमानैः परभृततूर्यैः

प्रसृतपवन्नोद्वेल्लनशीलपल्लवलतानिकरः

सुललितविविधप्रकारेण नृत्यति कल्पतरुः ॥३॥

બંહિણ પઈં હઅ અબ્બત્થેમિ આઅક્ખહિ મં તા
 ષ્થુ રણે ભમન્તે જહ પઈં દિટ્ઠી સા મહુ કંતા ।
 ણિસમ્મહિ મિઅંક-સરિસે વઅણે હંસ-ગહ
 પં ચિણ્હે જાણિહિસિ આઅક્ખિઅ તુજ્ઞુ મઈં ॥૪॥

પર·હુઅ મહુર-પલાવિણિ કન્તિ

૧૫

નન્દણ-વણ સ·ચ્છન્દ ભમન્તિ ।

જહ પઈં પિઅઅમ સા મહુ દિટ્ઠી
 તા આઅક્ખહિ મહુ પર·પુટ્ઠિ ॥ ૫ ॥

રે રે હંસા કિં ગોવિજ્જહ
 ગહ-અણુસારેં મઈં લક્ખિજ્જહ ।

કઈં પઈં સિક્ખિઅ ઇ ગહ-લાલસ
 સા પઈં દિટ્ઠી જહણ-ભરાલસ ॥ ૬ ॥

કોપલિ, (પં.k.) કોપં: (રં.) ‘કોપં’ એમ અર્થ કરે છે; (પી.) કો પઈં
 વાંચે છે-(પ.) એ મઈં (રં.) એને નિપાત લઈં મઈં=અહમ્ એમ નોંધે છે;
 પરંતુ એમઈ=એવમ્ એમ વાંચણું વધારે ઘટિત છે. ૩. [લચ.] =લતા ‘ચર્ચરી’
 બરોબર બેસે એટલા કાજે ઉમેર્યું છે; બાકી (પં.) (પી.) નોંધતા નથી.
 ૪. (પં.) એ (પી.) એં.

બંહિણ ત્વામિત્યમ્યર્થયે આચક્ષ્વ માં તાવન્

અત્રારણ્યે ભ્રમતા યદિ ત્વયા દૃષ્ટા સા મમ કાન્તા ।

નિશામય મૃગાંકસદશેન વદનેન હંસગતિઃ

એતેન ચિહ્નેન જ્ઞાસ્યસિ આલ્યાતં તુભ્યં મયા ॥૪॥

પરભૃતે મધુરપ્રલાપિનિ કાન્તા

નન્દનવને સ્વચ્છન્દં ભ્રમન્તી ।

યદિ ત્વયા પ્રિયતમા સા મમ દૃષ્ટા

તદાચક્ષ્વ મદ્યં પરપુષ્ટે ॥ ૫ ॥

રે રે હંસ કિં ગોપ્યતે

ગત્યનુસારેણ મયા લક્ષ્યતે ।

કેન તુભ્યં શિક્ષિતં એતદ્ ગતિલાલસ

સા ત્વયા દૃષ્ટા જઘનભરાલસા ॥ ૬ ॥

गोरोअण-वण्णा चक्का भणहि मइं
महु-वासर कीलन्ति धणिअ ण दिट्ठी पइं ॥ ७ ॥

एकककम-वड्डिअ-गुरुअर-पेम्म-रसे २५

सरि हंस-जुवाणउ कीलइ काम-रसे ॥ ८ ॥

करिणी-विरह-संताविअउ

काणणे गंधुद्धअ-महु-अरु ॥ ९ ॥

हउं पइं पुच्छिमि अक्खहि गअ-वरु

ललिअ-पहारें णासिअ-तरु-वरु ।

दूर-विणिज्जिअ-मस-हर-कंती

दिट्ठी पिअ पइं सं-मुह जंती ॥ १० ॥ ३१

७. (पं.) भणहि मइं (पी.) भणइ मइं

८. (पं.) एककम जेने अनुमरी (रं.) एककम; जो के (पं.) नी छाया
एकक; (पी.) एककेकम.

९. (पं.) संताविअओ-महुअरु । (पी.) संताविअओ-महुअरओ

१०. (ध्रुव) णामियतरुवरु सूचवे छे.

गोरोचनवर्ण चक्र भण माम्

मधुवासरे क्रीडन्ती प्रिया न दृष्टा त्वया ॥ ७ ॥

एककमवर्धितगुरुतरप्रेमरसेन

सरसि हंसयुवा क्रीडति कामरसेन ॥ ८ ॥

करिणीविरहसंतापितः

कानने गन्धोद्धतमधुकरः ॥ ९ ॥

अहं त्वां पृच्छामि आख्याहि गजवर

ललितप्रहारेण नाशिततरुवर ।

दूरविनिर्जितशशधरकान्तिः

दृष्टा प्रिया त्वया संमुखं यान्ती ॥ १० ॥

पसरिअ-खर-खुर-दारिअ-मेइणि वण-गहणे अविचल्लु ।
 परिसक्कइ पेच्छहु लीणो णिअ-कज्जुज्जअ कोलु ॥ ११ ॥
 फलिअ-सिला-अल-णि-म्मल-णिज्झरु
 बहु-विह-कुसुमे विरइअ-सेहरु ।
 किण्णर-महुरुग्गीअ-मणो-हरु
 देव्खावहि महु पिअअम महि-हरु ॥ १२ ॥
 पुव्व-दिसा-पवणाहअ-कल्लोलुग्गअ-बाहओ
 मेहअ-अंगे नच्चइ सललितं जल-णिहि-णाहओ ४०
 हंस-विहंगम-कुंकुम-लंख-कआभरणु
 करि-मभराउल-कसणल-कमल-कआवरणु
 वेला-सलिलुव्वेल्लिअ-हत्थ-दिण्ण-तालु
 ओत्थरइ दस-दिसं रुंधेविणु णव-मेहालु ॥ १३ ॥ ४४

- ११ (पं) मेइणि-अविचल्लु. (पी) मेइणिओ-अविचल्लु; (पं) परिसप्पइ
 (पी.) परिसक्कइ (पं. K. U रं.) कज्जुज्जुअ; परंतु छंदनी दृष्टि
 (पं) कज्जुज्जुअओ (पी.) कज्जुज्जुओ.
 १२. (पी.) ए नथी लीणो.
 १३. (पी) (रं) ने अनुसरी पंक्ति ३ मां विहंगम (पं.) ने बदले रहंग
 वांचे छे; पंक्ति ६ मां (पं पी.) णवमेहालु.

प्रसृतखरखुरदारितमेदिनिः वनगहने अविचलः ।
 परिष्वक्कति प्रेक्षध्वं लीनः निजकार्योद्यतः कोलः ॥ ११ ॥
 स्फटिकशिलातलनिर्मलनिर्झर
 बहुविधकुसुमैर्विरचितशेखर
 किन्नरमधुरोद्गीतमनोहर
 दर्शय मम प्रियतमां महीधर ॥ १२ ॥
 पूर्वदिशापवनाहतकल्लोलोद्गतबाहुः
 मेघाङ्गैः नृत्यति सललितं जलनिधिनाथः ।
 हंसविहंगमकुंकुमशंखकृताभरणः
 करिमकराकुलकृष्णलकमलकृतावरणः ।
 वेलासलिलद्वेल्लितदत्तहस्ततालः
 अवस्तृणाति दशादशः रुद्ध्वा नवमेघकालः ॥ १३ ॥

સુર-સુદરિ જહણ-ભરાલસ પીણુતુંગ-ઘણ-ત્થણિ
 થિર-જોવ્વણ તણુ-સરીરિ હંસ-ગઈ ।
 ગઅણુજ્જલ-કાણણે મિઅ-લોઅણિ ભમન્તેં દિદ્ધિ પઈ
 તહ વિરહ-સમુદન્તરેં ઉત્તારહિ મઈ ॥ ૧૪ ॥
 લપ્પે પેક્કિલ્લવિણુ હિઅપં ભાવમિ
 “જઈ વિહિ-જોપં પુણુ તર્હિ પાવમિ ।
 તા રણેં વિ ણ કરિમિ ણિબ્ભન્તી
 પુણુ ણઃ મેલ્લમિ દાહ કઅન્તી ” ॥ ૧૫ ॥
 મોરા પરહુઅ હંસ વિહંગમ
 અલિ ગઅ પવ્વઅ સરિઅ કુરંગમ ।
 તુજ્ઞહં કારણે રણે ભમન્તેં
 કો ણ હુ પુચ્છિહુ મઈ રોઅન્તેં ॥ ૧૬ ॥

૫૦

૫૬

૧૪. (પં.) દિદ્ધિ વાંચી પડે ને પંક્તિ ૩ માં લે છે જે હંદની દૃષ્ટિએ સ્વોદ્ભૂત છે; (પી.) દિદ્ધા પડે વાંચી તેને પંક્તિ ૪ માં લે છે.
૧૫. (પં) પેક્કલ્લ વિણુ (પી.) પેક્કલ્લ વિણુ (રં.) ટીકા: લતે પ્રેક્ષસ્વ વિના હૃદયેન ભ્રમામિ । પરંતુ પેક્કલ્લવિણુ એમ અવ્યયભૂતકૃદંત હોવા વધારે સંભવ છે; અને ભાવમિ=ભાવયામિ । પંક્તિ ૪. માં (પી.) તાહ કઅન્તી; (પં.) દાહ કલન્તી પણ; (પં.)ની છાયામાં:-તાં ક્રુતાન્તામ્ । (રં.) વન્ને ચ પાઠાંતરો નોંધે છે; (પી.) (પં) મેલ્લઈ.

સુરસુન્દરી જઘનભરાલસા પીનોતુંગઘનસ્તની
 સ્થિરયૌવના તનુશરીરા હંસગતિઃ ।
 ગગનોજ્વલકાનને મૃગલોચના ભ્રમતા દૃષ્ટા ત્વયા
 તર્હિ વિરહસમુદ્રાન્તરાદુત્તારય મામ્ ॥ ૧૪ ॥
 લતાં પ્રેક્ષ્ય હૃદયેન ભાવયામિ
 “યદિ વિધિયોગેન પુનઃ તાં પ્રાપ્નોમિ
 તદ્ અરણ્યે અપિ ન કરોમિ નિર્ભ્રાન્તિ
 પુનઃ નાપિ મોચયિષ્યે દાહં કુર્વન્તીમ્ ” ॥ ૧૫ ॥
 મયૂરઃ પરભૃતઃ હંસઃ વિહંગમઃ
 અલિઃ ગજઃ પર્વતઃ સરિત્ કુરંગમઃ ।
 તવ કારણેન અરણ્યે ભ્રમતા
 કઃ ન સ્વલુ પૃષ્ઠઃ મયા રુદતા ॥ ૧૬ ॥

॥ द्वादशमुद्धरणम् ॥

। दोहाकोसोद्धरिणीयाः ।

[काण्ड ।]

लोअह गव्व समुव्वहइ 'हउं परमत्थे पवीण'
कोडिह मज्झे एक्कु जइ होइ निरंजन-लीण ॥ १ ॥
आगम-वेअ-पुराणे पंडित्ता माण वहन्ति
पक्क-सिरि-फले अलिअ जिम बाहेरित भुमयन्ति ॥ २ ॥
एवंकार बीअ लइअ कुसुमिअउ अरविदण ५
महुअर रूपे सुरअ-वीर जिघइ मअरन्द ॥ ३ ॥
गअण-समीरण-सुह-वासे पंचेहि परिपुण्ण
सअल-सुरासुर एहु उअत्ति वट्ठि एहु सो सुन्न ॥ ४ ॥
नि-त्तरंग सम सहज-रूअ सअल-कलुस-विरहिण
पाप-पुण्ण-रहिण कुच्छ नाहि काणहु फुड कट्ठि ॥ ५ ॥ १०

। दोहाकोषोद्धतगीतानि ।

[कृष्णः ।]

लोकेषु गर्वं समुद्रहति 'अहं परमार्थे प्रवीणः'
कोटीनां मध्ये एकः यदि भवति निरञ्जनलीनः ॥ १ ॥
आगमवेदपुराणे पण्डिताः मानं वहन्ति
पक्वश्रीफले अलयः यथा बाह्यतः भ्राम्यन्ति ॥ २ ॥
एवंकारं बीजं लात्वा कुसुमितं अरविन्देन
मधुकररूपेण सुरतवीरः जिघ्रति मकरन्दम् ॥ ३ ॥
गगनसमीरणसुखवासः पञ्चभिः परिपूर्णः
सकलसुरासुराणामेषः उत्पत्तिः, मूर्खः, एषः स शून्यः ॥ ४ ॥
निस्तरङ्गः समः सहजरूपः सकलकलुषविरहितः
पापपुण्यरहितः किञ्चित् न अस्ति कृष्णः स्फुटं कथयति ॥ ५ ॥

सहज षक्कु पर अत्थि तर्हि फुड काण्हु परिजानइ
 बहु सत्थागम पढइ गुणइ वढ किंपि न जानइ ॥ ६ ॥
 अहं ण गमइ ण उहं जाइ बेण्णि-रहिअ तसु निच्चल थाइ
 भणइ काण्ह मन कह वि ण फुट्टइ निच्चल पवण-घरिणि घरे वट्टइ॥७॥
 वर-गिरि-कंदर गुहिर जगु तर्हि सअल वि तुट्टइ १५
 विमल सलिल सोसं जाइ कालगिइ पइट्टइ ॥ ८ ॥
 एहु सुदुद्धर धरणि-धर सम-विसम उत्तार न पावइ
 भणइ काण्ह दुल्लख दुरववाह को मणे परिभावइ ॥ ९ ॥
 जो संवेअइ मण-रअण अहरह सहज फरन्त
 सो पर जाणइ धम्म-गइ; अन्न कि मुनइ कहन्त ॥ १० ॥ २०
 पढं वहन्तेण णिय-मन बंधनं कियउ जेण
 तिहुअण सयल विफारिआ पुणु संहारिअ तेण ॥ ११ ॥
 सहजें निच्चल जेण किय सम-रसं निअ-मण-राअ
 सिद्धो सो पुण तक्खणे णउ जर-मरणह भाय ॥ १२ ॥

सहजः एकः परः अस्ति तं स्फुटं कृष्णः परिजानाति
 बहून् शास्त्रागमान् पठति गुणयति मूर्खः किमपि न जानाति ॥६॥
 अधः न गच्छति न ऊर्ध्वं याति द्विरहिता तस्य निश्चला स्थितिः
 भणति कृष्णः मनः कथमपि न स्फुटति निश्चला पवनगृहिणी गृहे वर्तते॥७॥
 वरगिरिकंदरः गर्भारः जगत् तत्र सकलं अपि व्रुच्यति
 विमलं सलिलं शोषं याति कालाग्नौ प्रविष्टे ॥ ८ ॥
 एषः सुदुर्धरः धरणीधरः समविषमः उत्तारं न प्राप्नोति ।
 कृष्णः भणति दुर्लक्षं दुरवगाहं कः मनसि परिभावयति ॥ ९ ॥
 यः संवेत्ति मनोरत्नं अहरहः सहजे स्फुरत्
 सः परां जानाति धर्मगतिं अन्यः किं जानाति कथयन् ॥ १० ॥
 पन्थानं वहता निजमनः बन्धनं नीतं येन
 त्रिभुवनं सकलं विस्फारितं पुनः संहतं तेन ॥ ११ ॥
 सहजे निश्चलः येन कृतः समरसेन निजमनोराजः
 सिद्धः सः पुनः तत्क्षणे न जरामरणयोः भयम् ॥ १२ ॥

णिच्चल निव्वियप्प निवियार उअअ-अत्थमण-रहिअ सु-सार २३
 अइसो सो निव्वाण भणिज्जइ जहिं मन मानस किंपि न किज्जइ॥१३॥
 वर-गिरि-सिहर-उत्तुंग-थलि शबरे जहिं किअ वास
 णउ लंघिअ पंचाननेहिं करि-वर दूरिअ आस ॥ १४ ॥
 एहु सो गिरि-वर कहिअ मइं एहु सो महा-सुह-ठाव
 एत्थु रे निअहु सहज-खण लब्भइ महा-सुह जाव ॥ १५ ॥ ३०
 एक्कु ण किज्जइ मंत ण तंत णिअ घरिणि लइ केलि करन्त
 णिअ घरे घरिणि जाव ण मज्जइ ताव कि पंच-वण्ण विहरिज्जइ॥१६॥
 एसो जप-होमे मंडल-कम्मे अनुदिन अच्छसि काहि उ धम्मे ।
 तो विणु तरुण निरंतर-नेहे बाहि कि लाभइ एण वि देहे॥१७॥
 जें बुज्झिअ अविरल सहज खण काहिं वेअ-पुराण ३५
 तें तुडिअ विसय-वियप्प जगु रे असेस-परिमाण ॥ १८ ॥
 जिम लोण विलिज्जइ पाणिइहि तिम घरिणी लइ चित्त
 सम-रस जाई तक्खणे जइ पुणु ते सम चित्त ॥ १९ ॥

निश्चलं निर्विकल्पं निर्विकारं उदयान्तमनरहितं सुसारं
 ईदृशं तद् निर्वाणं भण्यते यत्र मनसा मानसं किमपि न क्रियते॥१३॥
 वरगिरिशिखरोत्तुंगस्थली शबरेण यत्र कृतः वासः
 न तु लङ्घिता पञ्चाननेन, करिवरस्य दूरिता आशा ॥ १४ ॥
 एषः सः गिरिवरः कथ्यते मया एषः सः महासुखस्थानम्
 अत्र रे पश्य सहजक्षणं लभ्यते महासुखं यावत् ॥ १५ ॥
 एकः न कुर्यात् मन्त्रं न तन्त्रं, निजां गृहिणीं लात्वा केलीं कुर्वन्
 निजगृहे गृहिणीं यावत् न मज्जति तावत् किं पञ्चवर्णेषु विह्रियते॥१६॥
 एषः जपहोमे मण्डलकर्मणि अनुदिनं आस्ते कस्मिन् खलु धर्मे
 तव विना तरुणि निरन्तरस्नेहेन बोधिः किं लभ्यते अनेनापि देहेन॥१७॥
 येन बुद्धं अविरलं सहजक्षणं (तस्य) किं वेदपुगणानि
 तेन त्रोटितं विषयविकल्पं जगत् रे अशेषपरिमाणं ॥ १८ ॥
 यथा लवणं विलीयते पानीये तथा गृहिणीं लात्वा चित्ते
 समरसं याति तत्क्षणे यदि पुनः तया समं चित्तम् ॥ १९ ॥

॥ त्रयोदशमुद्धरणम् ॥

। दोहाकोशोद्धरिअगीयाइं ।

[सरह ।]

मट्टी पाणी कुस लइ पढंत घरहिं बइसिअ अग्नि हुणंत
कज्जे विरहिअ वहन्ति होमे अक्खि डहाविअ कडुए धूमें ॥१॥
एक-दंडि ति-दंडि भअवं-वेसैं विणुआ होइ अ हंस-उवेसैं
मिच्छेहिं जग बाहिअ भुल्लैं धम्माधम्म ण जाणिअ तुल्लैं ॥२॥
अइरिण्हि उद्धूलिअ छारैं सीसउ बाहिय ए जड-भारैं ५
घरहिं बइसी दीवा जाली कोणेहिं बइसी घंडा चाली ॥ ३ ॥
अक्ख निवेसी आसन बंधी कण्णेहिं खुसखुसाइ जन धन्धी
रंडी मुंडी अण्ण वि वेसैं दिक्खा देइ दक्खिण-उवेसैं ॥४॥
दीह-णक्ख जे मलिणें वेसैं णग्गल होइअ उपाट्टिअ-केसैं
खवणेहिं जान विडंबिय वेसैं अप्पणु बाहिअ मोक्ख-उएसे ॥१॥१०

। दोहाकोशोद्धृतगीतानि ।

[सरह ।]

मृदं पानोयं कुशं लात्वा पठन्ति गृहे उपविश्य अग्निं जुह्वति
कार्येण विरहिताः वहन्ति होमान् अक्षिणी दग्ध्वा कटुकेन धूमेन ॥१॥
एकदण्डेन त्रिदण्डैः भगवद्वेशेन विज्ञकाः भवन्ति च हंसापदेशेन
मिथ्यात्विभिः जगद् बाधितं भ्रान्तैः धर्माधर्मं न जानन्ति तुलया ॥२॥
आचार्येण उद्धूलितं भस्मना शीर्षं बाधितं अनेन जटाभारेण
गृहे उपविश्य दीपं ज्वालयति कोणे उपविश्य घण्टं चालयति ॥३॥
अक्षिणी निमिष्य आसनं बद्ध्वा कर्णयोः मन्त्रयति जनान् प्रतार्य
रण्डायाः मुण्डितायाः अन्यायाः अपि वेशेन दीक्षां ददाति दक्षिणा-
पदेशेन ॥४॥

दीर्घनखैर्ये मलिनेन वेशेन नग्नाः भवन्ति उत्पाटितकेशेन
क्षपणैः यानं विडम्बितं वेशेन आत्मा बाधितः मोक्षापदेशेन ॥५॥

जो णग्गा विअ होइ मुत्ति ता सुणह सियालह
लोमोप्पाटणे अत्थि सिद्धि ता जुवइ-णितंबह
पिच्छी-गहणे दिह मोकख ता मोरह चमरह
उच्छ-भोअणें होइ जाण ता करिह तुरंगह
सरह भणइ खवणाण मोकख महु किपि न भावइ १५
तत्त-रहिअ-काया ण ताव पर केवल साहइ ॥ ६ ॥

करुणा छडि जो सुणहि लग्ग ण उ सो पावइ उत्तिम मग्ग
अहवा करुणा केवल भावइ सो संसारहि मोकख न पावइ॥७॥
मंत ण तंत ण धेअ ण धारण सब्ब वि रे वढ विब्भम-कारण
असमल चित्त म ज्ञाणहि खरडह सुह अच्छंत म अप्पणु
जगडह ॥ ८ ॥ २०

अहिमाण-दोसैं ण लक्खिउ तत्त तेण दूसइ सअल जाणइ सो दत्त
ज्ञाणें मोहिअ सअल वि लोअ निअ-सहाव ण उ लक्खइ कोइ॥९॥

यदि नग्नस्य अपि च भवति मुक्तिः तर्हि शुनः शृगालस्य
लोमोत्पाटने अस्ति सिद्धिः तर्हि युवतीनितम्बस्य
पिच्छिकाग्रहणे दृष्टः मोक्षः तर्हि मयूरस्य चमरस्य
उच्छभोजने भवति ज्ञानं तर्हि करिणः तुरंगस्य
सरहः भणति क्षपणानां मोक्षः मह्यं किमपि न भावयति
तत्त्वरहितकाया न तावत् परं केवलं साधयति ॥ ६ ॥

करुणां त्यक्त्वा यः शून्यं लग्नः न तु सः प्राप्नोति उत्तमं मार्गम्
अथवा करुणां केवलं भावयति सः संसारे मोक्षं न प्राप्नोति ॥७॥

मंत्रः न तन्त्रं न ध्येयं न धारणां सर्वं रे मूर्खे विभ्रमकारणम्

अश्यामलं चित्तं मा ध्यानेन मलिनीकुरु सुखे सन्तं मा आत्मानं

पीडय ॥ ८ ॥

अभिमानदोषेण न लक्षितं तत्त्वं तेन दूषयति सकलानि यानानि सःदैत्यः

ध्यानेन मोहितः सकलः अपि लोकः निजस्वभावं न तु लक्षते कोऽपि ॥९॥

जव्वे मण अत्थमण जाइ तणु तुट्टइ बंधण
 तव्वे सम-रस सहजे वज्जिइ ण उ सुद्ध ण बम्हण ॥१०॥
 भावहिं उवज्जइ खअहि णिवज्जइ भाव-रहिअ पुणु कहि उवज्जइ २५
 बिण्ण-विवज्जिअ जोओ वज्जइ अच्छहि सिरि-गुरु-णाह
 कहिज्जइ ॥ ११ ॥

वेक्खहु सुणहु परीसहु खाहु जिघाहु भमहु बइट्ट उट्ठाहु
 आलमाल व्यवहारें पेल्लहु मण छहु एक्कार म चल्लहु ॥१२॥
 गुरु-उवणसहु अमिय-रसु हवहिं ण पीअउ जेहि
 बहु-सत्थत्थ-मरुत्थलिहिं तिसिण मरिअउ तेहि ॥ १३ ॥ ३०
 पंडिअ सअल सत्थ वक्खणाणइ देहहिं बुद्ध वसंत ण जाणइ
 अमणागमण ण तेण विखंडिअ तो वि णिलज्ज भणइ हउं
 पंडिअ ॥ १४ ॥

जीवंतह जो णउ जरइ सो अजरामर होइ
 गुरु-उवणसें विमल-मइ सो पर धण्णा कोइ ॥ १५ ॥

यावत् मनः अस्तमनं याति तनोः त्रुट्यति बन्धनम्
 तावत् समरसः सहजे व्रजति न तु शूद्रः न तु ब्राह्मणः ॥१०॥
 भावे उत्पद्यते क्षये निष्पद्यते भावरहितः पुनः कथं उत्पद्यते
 द्वि-विवर्जितः योगं व्रजति, आस्व, श्रीगुरुनाथेन कथ्यते ॥११॥
 पश्यत शृणुत स्पृशत खादत जिघ्रत भ्राम्यत उपविशत उत्तिष्ठत
 आलजालं व्यवहारे प्रेरयत मनः त्यजत एकाकी मा चलत ॥१२॥
 गुरूपदेशस्य अमृतरसः अस्ति न पीतः यैः
 बहुशास्त्रार्थमरुस्थलीषु तृषया मृतं तैः ॥ १३ ॥
 पंडितः सकलानि शास्त्राणि व्याख्याति देहे वसन्तं बुद्धं न जानाति ॥
 गमनागमनं तेन न विखण्डितं तथापि निर्लज्जः भणति 'अहं पण्डितः'
 जीवन् यः न जीर्यति सः अजरामरः भवति
 गुरूपदेशेन विमलमतिः सः परं धन्वः कः अपि ॥ १५ ॥

विसय-विसुद्धे णउ रमइ केवल सुण्ण चरेइ ३५
 उड्डी वोहित्थ-काउ जिम पलुटिअ तहि वि पडेइ ॥१६॥
 विसयासत्ति म बंध करु अरे बढ सरहे बुत्त
 मीण पयंगम करि भमरु पेक्खह हरिणह जुत्थ ॥१७॥
 पंडिअ-लोअहु खमहु महु एत्थ न किअइ विअप्पु
 जो गुरु-वअणें मइं सुअउ तहिं किं कहमि सु-गोप्पु ॥१८॥ ४०
 घोरंधारें चंद-मणि जिम उज्जोअ करेइ
 परम-महासुह एककु खणे दुरिआसेस हरेइ ॥ १९ ॥
 घरहिं म थक्कु म जाहि वणे जहिं तहिं मण परिआण
 सअलु निरंतर बोहि ठिअ कहिं भव कहिं निव्वाण ॥ २० ॥
 णउ घरे णउ वणे बोहि ठिउ एव परिआणउ भेउ ४५
 निम्मल-चित्त-सहावत करह अ-विकल से उ ॥ २१ ॥
 एहु सो अप्पा एहु पर जो परिभावइ कोइ
 ते विणु बंधे बंधिकिउ अप्प विमुक्कउ तो वि ॥ २२ ॥

विषयविशुद्धौ न तु रमते केवलं शून्यं चरति
 उड्डीय प्रवहणकाकः यथा पर्यस्य तत्रैव पतति ॥ १६ ॥
 विषयासक्तिं मा बन्धं कुरु अरे मूर्ख सरहेण उक्तम्
 मीनं पतंगं करिणं भ्रमरं प्रेक्षस्व हरिणानां यूथम् ॥ १७ ॥
 पण्डितलोकाः, क्षमध्वं मां अत्र न क्रियते विकल्पः
 यद् गुरुवचनेन मया श्रुतं तत्र किं कथयामि सुगोप्यम् ॥१८॥
 घोरान्धकारे चन्द्रमणिः यथा उदयोतं करोति
 परममहासुखं एकस्मिन् क्षणे दुरितानि अशेषाणि हरति ॥१९॥
 गृहे मा तिष्ठ मा याहि वने यत्र तत्र मनः परिजानीहि
 सकलं निरन्तरं बोधिः स्थिता कुत्र भवः कुत्र निर्वाणम् ॥२०॥
 न तु गृहे न तु वने बोधिः स्थिता एवं पारिजानीत भेदम्
 निर्मलचित्तस्वभावत्वे कुरुत अविकलं तत् तु ॥ २१ ॥
 एषः सः आत्मा एतत् परं यः परिभावयति कोऽपि
 सः विना बन्धेन बंधीकृतः आत्मा विमुक्तः तथापि ॥ २२ ॥

॥ चतुर्दशमुद्धरणम् ॥

। पङ्णच्छंदाइ ।

पासि कप्पि चउरंसिय रेवा-पय-पुण्णियं
सेडियं च गेणहेप्पि ससि-प्पभ-वण्णियं ।
मइ सुयं पि एकलियं सयणि निवण्णियं
सव्व-रत्ति घोसेइ समाण-सवण्णियं ॥ १ ॥

[श्रीसंघदासरचितायाः वसुदेवहिंज्याः ।]^१

णंदो राया णवि जाणइ जं सगडालो करेहिइ
नंदो राया मारेविणु सिरियं रज्जे ठवेहिइ ॥ २ ॥

[श्रीजिनदासमहत्तररचितावश्यकचूर्ण्याः ।]

ताव इमं गीययं गीयं गामणडीए
जो जसु माणुसु वल्लहउ तं जइ अण्णु रमेइ
जइ सो जाणइ जीवइ वि तो तहु पाण लएइ ॥ ३ ॥
[उद्योतनसूरेः कुवलयमालायाः ।]^३

१. श्रीचतुरविजयपुण्यविजयसंपादितवसुदेवहिंज्याः प्रथमोऽंशः पृ. १८।

२. (इन्दोर-भावृत्ति) आवश्यकसूत्रचूर्णी. पृ. ८४.

३. ताडपत्र (जिसलमेर-भंडार) प्रती-पृ. ३७.

। प्रकीर्णच्छंदांसि ।

पार्श्वे कल्पयित्वा चतुरस्रिकां रेवापयःपूर्णिकां
सेटिकां च गृहीत्वा शशिप्रभवर्णिकाम् ।
मां सुप्तं एकाकिनीं शयने निर्विण्णां
सर्वरात्रिं घोषयति समान-सवर्णिकम् (स्वमानस-वर्णितम्) ॥ १ ॥
राजा नन्दः नैव जानाति यत् शकटालः करिष्यति
राजानं नन्दं मारयित्वा श्रीयकं राज्ये स्थापयिष्यति ॥ २ ॥
तावत् इमं गीतकं गीतं ग्रामनट्या—

यः यस्य मनुष्यः वल्लभः तं यदि अन्यः रमते

यदि सः जानाति जीवति अपि तर्हि तस्य प्राणान् लुति ॥३॥

राईण पच्छिमजामे केण वि गुज्जरपहिण धवलदुव्वहयं गीयं ।

✧ अवि य-

जो णवि विहुरे वि सज्जणउ धवलउ कड्डइ भारु

सो गोठुंगणमंडणउ सेसउ तड्डिय-सारु ॥ ४ ॥

[उद्योतनसूरेः कुवलयमालयाः ।]*

महु महु त्ति भणंतियहो वज्जइ कालु जणस्सु

तो वि ण देउ जणहणउ गोअरिहोइ मणस्सु ॥ ५ ॥

[आनंदवर्धनस्य ध्वन्यालोकात् ।]*

कोद्धायओ को समचित्त

काहोऽवणाहिं काहो दिज्जउ वित्त ।

को उग्घाडउ परिहियउ परिणित्त को व कुमार

पडियउ जीव खड्डप्फडेहिं बंधइ पावह भारु ॥ ६ ॥

[श्रीलङ्कविरचितसूत्रकृतांगवृत्तेः ।]*

४. सद१. पृ. ४७.

५. Pischel : Materialien Zur Kenntniss Des Apabhramsa P. 48.

६. आगमोदयसमितिग्रंथमाला । सूत्रकृतांगवृत्तिः १ । ४ । इत्थिपरित्र-
व्याख्यणे । गा. ९-१० ।

रात्र्याः पश्चिमयामे केनापि गुर्जरपथिकेनेदं धवलदुर्वहत्वं गीतम् ।

अपि च—

यः नापि विधुरे अपि स्वजनः धवलः कर्षति भारं

सः गोष्ठाङ्गणमण्डनः शेषः त्रुटितसारः ॥ ४ ॥

मम ममेति भणतः व्रजति कालः जनस्य

तथापि न देवः जनार्दनः गोचरीभवति मनसः॥५॥

क्रोधायितः कः समचित्तः

कस्मात् अपनयेत् कस्मै दद्यात् वित्तम् ॥

कः उद्घटितः परिहितः परिणीतः कः वा कुमारः

पतितः जीवः भ्रान्तिषु बध्नाति पापानां भारम् ॥ ६ ॥

॥ टिप्पणी ॥

॥ प्रथमसुद्धरणम् ॥

१. कवि अने तेनुं जीवन :—

आ उद्धरण चतुर्मुख स्वयंभूना पउमचरियमांशी लेवामां आबुं छे. कवि विक्रमना नवमा सैकानी आसपास थयेलो होवो जोईए, तेना काळनी प्रथम मर्यादा तेना काव्यमांशी दृष्टिगोचर थाय छे ते दण्डी अने भामहनो उल्लेख करे छे :

णउ वुज्झिउ पिगल-पत्थारु णउ भम्मह-दण्डि-यलंकारु ।
ववसाउ तो वि णउ परिहरमि वरि रयडा-वुत्तु कवु करमि ॥^१

तेना काळनी द्वितीय मर्यादा अपभ्रंश महाकवि पुष्पदंतना उल्लेखथी बंधाय छे. पुष्पदंत कवि विक्रमना अगीआरमा सैकानी शताब्दीमां थयो. तेना तिसहस्रमहापुरिसुग्गालंकारना उपोद्घातमां ते चतुर्मुख स्वयंभूनो उल्लेख करे छे.

भावाहिउ भारहभासि वासु कोहलु कोमलगिरु कालिदासु ।
चउमुहु सयंभु सिग्गिरिसु दोणु णालोइउ कइ ईसाणु वाणु ॥

चतुर्मुख स्वयंभूए पउमचरिय अने हरिवंशपुराण एम त्रे काव्यो लखवा मांडेलां ते बजेय अधूरां रत्नां जे तेना पुत्र त्रिभुवन स्वयंभूए पूरां कर्या, प्रथम तेणे पउमचरिय हाथमां लीधेछे एम हरिवंशपुराणना संधि १०८ना आरंभनी गाथामां मालम पडे छे. ते गाथा नीचे प्रमाणे छे :

काळण पोमचरियं सुद्धचरियं च गुणगणपपवियं
हरिवंसमोहहरणे सरस्ससुद्धियदेह (?) व्व ॥

आखा पउमचरियमां ९० संधि छे. तेना भाग ग्रंथने अंत आपेकी गाथा परथी मालम पडशे. ते गाथाओ नीचे प्रमाणे छे :

સિરિવિજ્ઞાહરકંડે સંધીઝ હોન્તિ વીસપરિમાણા
 ઉજ્જ્ઞાકંડમ્મિ તદ્વા બાવીસ મુણેહ ગણનાય ॥
 ચઝહ સુંદરકંડે ષક્કહિયવીસ જુજ્ઞકંડે ય
 ઉત્તરકંડે તેરહ સંધીઝ નવઝ સવ્વાઝ ॥

નેહુમા સંધિને છેડે નીચે પ્રમાણે અન્તદર્શક ગાથાઓ છે :

ઇય પોમચરિયસેસે સયંભુણવસ્સ કહ વિ ઉઘ્વરિણ
 તિહુઅણસયંભુરહણ રાહવનિઘ્વાણમિણં ॥
 વંદહઆસિયતિહુયણસયંભુપરિવિરહયમ્મિ મહાકઘ્વે
 પોમચરિયસ્સ સેસે સંપુત્તો નવઝમો સગ્ગો ॥

આ ઉદ્ધરણ પડમચરિયનો ૧૪મો સંધિ છે. મૂળ હાથપ્રતના ૩૬-૩૮ પાનમાં આ ઉદ્ધરણ છે. હાથપ્રતની લખાયા સાલ લહિયાની પ્રશસ્તિ પ્રમાણે - સંવત્ ૧૫૨૧ વર્ષે જ્યેષ્ઠમાસે સુદિ ૧૦ બુધવારે। શ્રીગોપા-ચલદુર્ગે શ્રીમૂલસંઘે બલાત્કારગણે ૬૦...પડમચરિયની હાથપ્રત માંડારકર ઓરીએન્ટલ રીચર્સ ઈન્સ્ટીટ્યુટની હાથપોથી નં. ૧૧૨૦ છે.

૨. ઉદ્ધરણવસ્તુ :—

વસંત પ્રકટ્યો છે. માહેશ્વરપુરનો પતિ સહસ્રાર્જુન નર્મદામાં જલક્રીડા કરી રહ્યો છે. બીજી બાજુએ લંકાધિનાથ રાવણ નર્મદાને કિનારે પૂજા કરી રહ્યો છે. યન્ત્રો વડે નર્મદાનો પ્રવાહ સહસ્રાર્જુનના યાન્ત્રિકોએ રોક્યો છે. સહસ્રાર્જુનની જલક્રીડા સમાપ્ત થતાં યાન્ત્રિકો યન્ત્રોને છોડે છે, એટલે ઋમરાતો પ્રવાહ લંકાધિનાથનાં પૂજાને રેલી નાલે છે. રાવણ ગુસ્સે થઈ પોતાના દૂતોને બોલાવી જંખે આ અવિનય કર્યો તેને શોધવા મોકલે છે. દૂતો સમાચાર લાવે છે. રાવણ ગુસ્સે થઈ તરવાર ઝેંચે છે.

પ્રભાત થતાં ઉદયગિરિના શિખરે રવિ, ‘ મને મૂકી અને ચંદ્રને લઈ નિશા ક્યાં ચાલી ગઈ ’ એમ જાણે શોધ કરતો ન હોય એવો દેખાય છે. વસંત જગત્-રૂપી ઘરમાં પ્રવેશ કરે છે અને નવા ઘરમાં પ્રવેશતાં જાણે સૂર્ય-રૂપી મંગલ-કલશની સ્થાપના કરે છે. દુષ્ટ ફાગણ માસને દૂર કરી વસંતરાજ પ્રવેશ કરે છે. (૧) વસંતશ્રીના ઘરમાં પ્રવેશતા વસંતરાજની રાજસામગ્રીનું વર્ણન કવિ કરે છે; અને ઓઢી નર્મદા આ વસંતના મધ્યે ધેન્દ્રી થઈ ભમે છે. (૨) નર્મદા પોતાના પતિ રત્નાકરને મળવા શણગાર સજી જાણે જતી હોય એમ જુદાં જુદાં નર્મદા નદીનાં સામાન્ય અંગોને નિરૂપિત કરી કવિ વર્ણન કરે છે. આ વસંતના

મદે મસ્ત બનેલી નર્મદા માદેશ્વરપુરના પતિ સહસ્રાર્જુનને અને લંકાપતિ રાવણને કામાવિષ્ટ કરે છે. (૩) તે વસંત અને તે રેવાનાં જઝ્ઝાદિ જોઈને સહસ્રાર્જુનને જઝ્ઝાદા કરવા હરખ થાય છે. યાંત્રિકો યંત્રો ઘડે નર્મદાનો પ્રવાહ રોકે છે; અને સહસ્રાર્જુન પોતાના અંતઃપુર સહિત નર્મદામાં પ્રવેશ કરે છે. (૪) જઝ્ઝાદાનું જુદે જુદે પ્રકારે વર્ણન કવિ કરે છે. (૫-૬) અંતઃપુરની રાણીઓ સહસ્રકિરણ સાથે જુદા જુદા પ્રકારની ક્રોડા કરે છે, તેનું વર્ણન કવિ કરે છે. (૭) આ જઝ્ઝાદાનાં વચ્ચાણો દેવો કરે છે. (૮) રાવણ રેતીની વેદી બનાવી જિનવરની તે ઉપર સ્થાપના કરી પૂજા કરે છે. ઇલામાં તો યાંત્રિકો યંત્રોને છોડે છે ઇલા પ્રવાહ રેલાઈ પૂજાસામગ્રી ધોઈ નાખે છે. રાવણ ગુસ્સે થાય છે અને આ પિશુનતા કરનારને શોધવા માણસો મોકલે છે. (૯) પછી રાણીઓના ત્વેલા અલંકાર, પુષ્પ, કુંકુમ ઇત્યાદિ ઝેંચી જતી નર્મદા તરફ રાવણ નજર કરે છે. કવિ કલ્પના કરે છે કે નદી જિનવરની પ્રતિમાને ઝેંચી ગઈ કારણકે તે જિનપ્રભુ, સ્ત્રીઓ સાથેના ત્રિલાસથી અભિન્ન રહેતા હતા અને તેમણે પોતાની નિષ્કામતાથી નદીને ગુસ્સે કરી હતી. (૧૦) ઇલામાં રાવણે મોકલેલા ગવેષકો પાછા વળે છે; અને તેમાંનો એક તેની અર્પૂર્વ કામલીલા વચ્ચાણે છે અને એ કામલીલાનો નિર્માપક સહસ્રાર્જુન છે તેની સ્ખર કરે છે. (૧૧) બીજો ગવેષક તેના અંતઃપુરને વિવિધ ઉપમાઓએ કરી વચ્ચાણે છે. (૧૨) ત્રીજો ગવેષક યંત્રોને વચ્ચાણે છે; અને યાંત્રિકોએ છેવટે યંત્રોને છોડી દીધાં તેથી પ્રવાહ રેલાઈ ગયો અને રાવણની પૂજા તેણે ધોઈ નાખી - તે બાબત રજુ કરે છે. આ સાંભળી રાવણ પોતાના હાથે તરવાર ઝેંચે છે.

૩. પદ્યરચના :—

આ ઉદ્ધરણમાં ૧૩ કડવકનો સંધિ લેવામાં આવ્યો છે. દરેક કડવક ૧૦ પંક્તિઓનું છે. છેલ્લી બે પંક્તિઓ ઘટ્ટાની છે. આખા સંધિને મથાળે ધ્રુવપદ છે ચતુર્મુખ સ્વયંભૂની કૃતિમાં કડવકના દેહની લગભગ સરખી રીતે ૮ પંક્તિઓ છે. ત્રિભુવન સ્વયંભૂમાં કડવકની પંક્તિસંખ્યા વધે છે. પુષ્પદન્ત અને ઘનપાલમાં કડવકની પંક્તિસંખ્યા વહલતી જાય છે અને તેનો કોઈ નિયમ જ રહેતો નથી. આ ચતુર્મુખની પ્રાચીનતા સિદ્ધ કરવાનો એક પૂરાવો છે. આ ઉદ્ધરણમાં ધ્રુવપદ, અને ઘટ્ટાનો એક અને કડવકના દેહનો એક - એમ બે છંદો વપરાયા છે. ધ્રુવપદ અને ઘટ્ટાના છંદની માત્રાગણના : ૮ + ૮ + ૧૪ = ૩૦ માત્રાની છે; પંક્તિની વચમાં બે યતિ છે અને તે યતિ પ્રાસબદ્ધ છે :

વિમલે વિહાણપે । કિયપે પયાણપે । યયયરિસિહરે રવિ દીસદ ।
મહ મેહેપ્પિણુ । નિસિયરુ લેપ્પિણુ । કહિ ગય નિસિ ગાઈ ગવેસદ ॥

हेमचन्द्र छन्दोऽनुशासनना छद्वा अध्यायना आरंभमां आ घत्ता अने ध्रुवपद संबंधी विवेचन करतां आदिमां ज सूत्र मूके छे : सन्ध्यादौ कडव-
कान्ते च ध्रुवं स्यादिति ध्रुवा ध्रुवकं घत्ता वा । आ ध्रुवक के घत्ता
त्रण प्रकारनी छे : सा त्रेधा षट्पदी चतुष्पदी द्विपदी च । प्रस्तुत
उद्धरणनुं ध्रुवपद अने घत्ता षट्पदी प्रकारनी छे; अने हेमचन्द्रना अभिप्राये
आ उपजातिनो प्रकार छे. अष्टौ उपजातिः ॥^१ ए सूत्र पर टीका करतां
हेमचन्द्र लखे छे के: तृतीयषष्ठयोः पादयोर्दशादिसप्तदशान्ताः कलाः
शेषेष्वष्टौ चेत्तदोपजातिर्नाम षट्पदी । प्राकृतपिंगलमां आ छंदने माटे
नाम नथी; परंतु दुम्मिलानी जातनो आ छंद कही शकाथ.^२

कडवकना देहनो छंद पद्धडिका के प्राकृतपिंगलनो पञ्जडिआ छंद
छे. तेमां १६ मात्रानां चार चरण छे. हेमचंद्र पद्धडिकानुं लक्षण चीः
पद्धडिका । नोंधी टीका करे छे : चगणचतुष्कं पद्धडिका । यथा,
' परगुणगहणु सदोसपयासणु, महुमहुरक्खरहि अ मिअभासणु ।
उवयारिण पडिकिउ वेरिअणहं, एण पद्धडी मणोहर सुअणहं ॥^३
एट्ठे चार चार मात्रानां चार जूथ; कुले १६ मात्रानो आ छंद.
आपणा उद्धरणनां वधां य कडवांना देहमां आ ज छंद छे प्राकृतपिङ्गल^४
छेल्वा भाग उपर नियंत्रणा मूके छे, परंतु हेमचंद्र ते स्वीकारता नथी अने वली
काव्यवहनमां आ नियंत्रणानी गणतरी कोइ कवि करता पण नथी.

मात्रानी गणतरीमां प्रा. पि.^५ प्रमाणे इ, हिं, ए के ओ शुद्ध के वर्ण-
मिलित अने र् तथा ह् साथेना संयुक्ताक्षर लघु गणवा. सप्तमी तथा तृतीया
एकवचननो इ; तृतीया बहुवचननो इहिं; संबंधक भूतकृदंतनो इचि इत्यादि
ए, एहिं, एचि एम लख्या होय छतां एनी एक ज मात्रा गणवी. होना
ओनी पण एक मात्रा गणवी. आ संबंधमां वाचके सि. हे. ८।४।४१०।;
८।४।४११। लक्ष्यमां लेवा घटे छे. तेमां पण आ प्रकारनो आदेश छे.

४. टिप्पणी :—

[टिप्पणीमां पंक्तिओनो उल्लेख करवामां आव्यो छे.]

१. छं. शा. पान ३८ (ब) पंक्ति. १४.

२. प्रा. पि. पान. ३१५ मात्रा १८+८+१४=३२. दुमिला.

३. छं. शा. पा. ४३ (अ) पंक्ति. ९.

४. प्रा. पि. पान. २१७ पञ्जडिअ पान. २२० अडिळा.

५. प्रा. पिं, पान, ४

૧-૨. આ ધ્રુવક છે. સામાન્ય રીતે સંધિના આરંભનો ધ્રુવક મવ્ય અને આકર્ષક હોય છે; અને આજ્ઞા સંધિના પ્રસ્તુતાર્થનો સૂચક હોય છે. આ ધ્રુવકમાં સૂર્યને પ્રતિનાયક કલ્પ્યો છે. નિશાનાયિકા ચંદ્રને લઈ સટકી गई. તેને શોધવા જાણે સૂરજ ઉદયગિરિના શિખરે આવ્યો હોય એમ ઉત્પ્રેક્ષિત છે.

૧. સતિ સપ્તમીનો પ્રયોગ છે; અપભ્રંશમાં સપ્તમી અને તૃતીયાનાં રૂપો સરખાં હોવાથી કોઈ વાર આવા પ્રયોગમાં તૃતીયા પળ વાપરી દેવામાં આવે છે. જુઓ સદર. પાન ૪૩. પંક્તિ ૧૦ પદ્મ જીવંતણ મહુ ણહો મહ્ય અવત્થા ।

૩-૪. સૂર્યને મંગલ-કલશ સાથે સરખાવ્યો છે. વસંત વિશ્વગૃહે વાસ કરવા આવે છે. નવા ઘરમાં વાસ કરતા પહેલાં મંગલકલશ તો મૂકવો જોઈએ ને ? તો આ સૂર્ય જાણે મંગલકલશ; પ્રભાત એ દહિનો અંશ; અને પ્રભાતનાં કોમલ કિરણો જાણે એ કલશ ઢાંકવાની કુમળી કમળની પાંદડીઓ.

૩. રવણ્ણ—સુંદર સિ. હે. ૮૧૪૨૨૨: પ્રો. પીશલ G. P. 603માં જણાવે છે કે પ્રાકૃતમાં રમણીય અને કરણીયની સાથે સાથે કરણ્ય, રમણ્ય એવાં વિધ્યર્થ ભૂતકૃદંત ટકેલાં તેમાંના રમણ્યમાંથી રવણ્ણ ઉત્તીર્ણ થયેલું. આ સ્થળે લાવણ્ય શબ્દની વ્યુત્પત્તિચર્ચા આવશ્યક છે. સામાન્ય રીતે તેને લવણમાંથી ઉત્તીર્ણ કરવામાં આવે છે; પરંતુ લવણ 'સુંદર' એ અર્થમાં સંસ્કૃતમાં એ શબ્દ વપરાતો નથી. લવણિમા અને લાવણ્ય આ બે જ શબ્દો જ સંસ્કૃતમાં રૂઢ છે. મને લાગે છે કે માગધી અસરથી રનો લ થઈ રવણ્ણ > લવણ્ણ અને તેનું સંસ્કૃત લાવણ્ય. લાવણ્ય પછીનાં બોલ લવણિમા.

૩. કોમલકમલકિરણદલછણ્ણં આમાં સ્વરી રીતે કોમલકિર-
ણકમલદલછણ્ણં એમ સંસ્કૃતની ઢબે સમાસ હોય. પરંતુ અપભ્રંશમાં
સમાસના બંધ તૂટતા જાય છે અને સમાસના શબ્દોની ગોઠવણ પળ નિયંત્રિત
રહેતી નથી. સમાસના શબ્દોની ગોઠવણ તો ટેઠા જૂના કાઢથી પ્રાકૃતમાં તૂટતી
આવી છે. આ સંબંધે પ્રો. પીશલ G. P. 603. માર્કન્ડેયના પ્રા. સ.
૮૩૬. પૂર્વનિપાતોઽન્યથા પ્રાયઃ ॥ અને તે પર ટીકા : સમાસે સંસ્કૃત-
વિહિતઃ પૂર્વનિપાતઃ પ્રાકૃતે પ્રાયોઽન્યથા સ્યાત્ ॥

૪. નાવહ ૨. નાહ સિ. હે. ૮૧૪૨૪૪ા દ્વાર્યે નં-નહ-નાહ-
નાવહ-જણિ-જણવઃ ॥ નં, નહ, નાહનો સંબંધ વૈદિક ન=હવ નકિઃ=

કાંઈ નહીં (પ્રો. પીશલ G. P. 6. Einleitung) સાથે જોડાય. નાવહ, જણિ, જણુનો સંબંધ જ્ઞા ધાતુ સાથે હોઈ શકે. નાઈ કદાચ નાવહનું ડુંકું રૂપ હોવા પળ સંભવ છે. નાઈનો પ્રયોગ તુલસીદાસના રામાયણમાં ‘ જાળે ’ ‘ જાળવું ’ વે ય અર્થમાં દેખાય છે.

૫. દૂડ સંસ્કૃતઢાયામાં શાસનં એમ અર્થ કયો છે. આનો આધાર મારી પાસેના જૂના ગૂજરાતી રાસ નામે મૃગાંકલેખા (સોઢમા સૈકા)ની કઢી ૧૨૦-૧૨૨ ઉપર છે જે નીચે ઢાંકું છે :

કોઢારી બોલાવોડ એ હુંતડ જેય સુજાળ ॥૧૨૦
 “ અન્ન પાન ઘૃત આપિજ્યો એ ફાટાફાટડં વસ્ત્ર
 એહનહ રૂઢઈ રહાવિજ્યો એ રલ્લે જળાવડ પુત્ર” ॥૧૨૧
 સેઠિ દૂડ દેઈ ગયા એ સતીય બોલાવી ઢાવિ...

આ ઉદ્ધરણની હાથપ્રતના હાંસિઆમાં સંસ્કૃતટિપ્પણ પાલય : આપ્યું છે તે કદાચ દૂત:=પાલય : ‘ કિકર, અધિકારી ’ એ અર્થમાં લેવાય.

૫. કહ વ ણ મારિડ ‘ જેમ તેમ માર્યા નહિ ’ એટલે શિક્ષા તો સખત કરી પરંતુ પ્રાળ હર્યા નહિ. કહ=વૈ.સં. કથા ‘ કેવી રીતે ’ એનાં સમાન રૂપ જહ=યથા, તહ=તથા, અહ=અથા G. P. 103.

૫. પવમળડવણિરિક્ક આચેલિય : પરબ અને લતાગૃહોના ચોરો અર્થાત્ કામિજનોનાં વસ્ત્રો જેણે હરી લીધાં હતાં. ણિરિક્ક જુઓ. દે. ના. ૪. ૪૯. ચોરઢિયપુઢસું ણિરિક્કં (v. l. ણિરિક્ક) ।

૭. પહસરહ=પ્રવિશતિ મને લાગે છે કે પહસહનું કારકરૂપ પહસારહ અને તેમાંથી બનાવેલું સાઢું રૂપ તે પહસરહ વધારે સંભવિત છે; જો કે પહસહ પળ કાંઈક પ્રમાણમાં અપભ્રંશમાં પ્રચલિત છે

૧૩. પઈહર [પ્રતિગૃહ] અંતર્ગૃહ : જુઓ જસહરચરિડ (શબ્દ-કોષ. પા. ૧૩૬) પહહર-પ્રતિગૃહ (અંતર્ગૃહમિત્યર્થે ।); ‘ ઘરનો આગલો ભાગ ’ એ અર્થ પળ સંભવિત અને વંધવેસ્તો છે. ગૂ. ‘ પઢશાઢ=સં. પ્રતિશાલામાં આ સૂચિત છે. પઈહરમાં ઈ માટે જુઓ સિ. હે. ૢ૧૧૪। ઢીર્ઘહસ્વૌ મિથોવૃત્તૌ ।

૧૪. નેડર=નૂપુર । સિ. હે. ૢ૧૧૨૩। G. P. 125માં પ્રો.

પીશલ જણાવે છે કે સર્વ પ્રાકૃતોમાં નેઝર માલમ પડે છે; એટલે નૂપુર શબ્દ સાથે નેપૂર શબ્દ પણ ભાષામાં પ્રચલિત હશે; અને તેની સાથે સરખાવવા કૈયૂર શબ્દ તરફ લક્ષ રેંચે છે. વઢી નેઝરકેઝરં (રાજશેખરના બાલ રામાયણમાં) અને નેઝરકેઝરાઓ (અપ૦ પ્રાકૃતપિંગલ ૧. ૨૬) તરફ લક્ષ દોરે છે. જૂના ગૂજરાતીમાં ઠેઠ પ્રેમાનંદ સુધી ' નેવર ' = નૂપુરના અર્થમાં વપરાયો છે. હિં. નેપૂર, નેવર.

૧૪ અંતેઝરુ [અંતઃપુરં] G. P. ૩૪૪ સિ. હે. ૮૧૧. ૬૦ માગધીની અસરને લીધે અન્તઃ=અંતે ।

૧૫ ઉઝ્જાણેહિં સપ્તમી-બહુવચનઃ હિં < પ્રા. એકવચન મ્મિ < સં. એકવચન સ્મિન્ ધ્યાનમાં રાક્ષસું કે રૂહિં અને હિં બે પ્રત્યયો લગાડવામાં આવે છે. ઉઝ્જાણેહિં, થાણેહિં, વંદિહિં, વાસહિં, મહાનાસહિં ૬૦ સિ. હે. ૮૧૪. ૩૪૭ । અર્ધમાગધીમાં હૃત્થંસિ-પાયંસિ અને પાલીમાં સ્મિ અને મ્મિ પ્રત્યયો સપ્તમી એકવચનમાં છે. આ પ્રત્યય એકવચનમાંથી બહુવચનમાં લેવાવા સંભવ છે. તૃતીયા બહુવચન હિં અને સપ્તમી બહુવચન હિં વચ્ચે પણ અવ્યવસ્થા ઉત્પન્ન થઈ હોવી જોઈએ, કારણ કે વન્ને પ્રત્યયો સરખા છે.

૧૬. સાહુલઝ-હાથપ્રતના ટિપ્પણમાં સિગિરિકા શબ્દ આપ્યો છે જે સમજાતો નથી. પરંતુ ધ્વજપટ જેવો આનો અર્થ હોય. સરખાવો દે. ના. ૮૧ ૫૨ । સાહુલિઆ=ચલ્લ; પા. સ. મ. ' શિરોવલ્લખણ્ડ ' એ અર્થ પણ નોંધે છે.

૧૭. કુસુમા 'અ'કાર માત્રાઆતર લંબાવ્યો છે; દવળા=દવળઅ=દમનક એટલે 'આ' ' ણ્+અ+અ ' નો બનેલો છે.

૧૮. વાળરમાલિય [વંદનમાલિકા] પ્રા. ગૂ. તોરણ વંદુરવાલ કલસ ધયવડ લહલહણ । પ્રા. ગુ. કા. શ્રીનેમિનાથપાગુ. કડી. ૬. હિં. વંદનવાર, વંદનમાલ.

૧૯, મુંજા-ટિપ્પણમાં ' અગ્રેભોજકાઃ સ્તિતીષુઃ ' એમ આપેલું છે; પ્રથમ જમનારા વિપ્રો એ એક અર્થ લીધો છે; પરંતુ વનસ્પતિને અનુલક્ષી વીજો કોઈ અર્થ હોવો જોઈએ.

૨૦, વમ્મેહિ ને બદલે વમ્મહિ વાંચી સપ્તમી એકવચન ઇ-પ્રત્યયાન્ત લેવું ઠીક છે. આ પંક્તિનો છાયામાં છે તેથી જુદી રીતે અર્થ કરી ' વિરહિણં વિધ્યન્ ગતપતિકામર્મસુ આંદોલયન્ ' એમ સંસ્કૃતછાયા કરવી વધારે ઘટિત થશે.

૨૧. મુંમલમોલી સરખાવો પ્રા. ગૂ. મમ્મર-મોલી નેમિજિળ-

વીવાહ સુનેઈ । નેહગહિલી ગોરડી હિયડઈ વિહસેઈ ॥ પ્રા. ગૂ. કા. શ્રોનેમિનાથકાગુ. કહી. ૧૨ પં. ૫-૬ મુંમલ <મ. મિમ્મલ (સિ.હે. ૮૧૨૫૮૧)=મિમ્મલ <સં વિહલ । મોલી <√મુલ(સિ.હે. ૮૧૪૧૭૭) <સં. √ ભ્રમ્+હ્ર; (O.D.B.212) ગૂ. 'મોલો' એટલે મુઘ પ્રો. પીશલ M. K. A. P. 53 XVI વાલો મુંમરમોલિ ઉલ્હસિઅણિઅંસ-ની । આ પંક્તિ મોજદેવના સરસ્વતીકળ્પાભરણમાં છે, પ્રો. પીશલ મુંમરમોલિને Intensive રૂપ ગણાવી મુલ ને G.P. §354 પ્રમાણે <લુમ્ માંથી વ્યલય કરી ઉતારે છે. હુલઈ (સિ.હે. ૮૧૪૧૦૫)=મુલઈ >મુલઈ G. P. 566. ગૂ. મમ્મરમોલી હિ. તુલસીદાસ: પાર્વતીમંગલ. ૩૮. “ બાલક મમરિ મૂલાન ફિરહિ ઘર હેરત.”

૨૨. સલોળી [સલાવળ્યા] જુઓ ટિપ્પણ. પ્રથમ ઉદ્ધરણ. ૧. ૩. ગૂ. સલુળી.

૨૫. ઝઢળાઈ સરસાવો. દે. ના. ૧૧૫૧ ઓહ્ઝળમુત્તરીષ । અને વહી પા. લ. ૪૨ ઝઢિઅયં પાઝઅયં । ગૂ. ઓહળો હિ. ઓહની. સામાન્ય રીતે 'પુલિન'=ઝંચા રેતાલ કીનારાને નિતમ્બ સાથે સરસાવત્રામાં આવે છે; અહિ પુલિનને ઓહળી સાથે સરસાવી પ્રવાહને રસના સાથે સરસાવ્યો છે.

૨૮ સયલ [સકલ] વધી કઢાણ સહિત એટલે ગોઢ.

૩૦. રણ [વર્ણ] રંગ આ તેમ જ 'રંગ' વર્ણને શબ્દોનો સંબંધ <સં. √ રજ્જ સાથે છે.

૩૦. તંમોલુ સવાણિઝ [તામ્બૂલં સવર્ણકં] સામાન્ય રીતે મ્ર, આમ્ર, તામ્ર, ૬૦ માં મ્ર નો મ્બ થઈ મ્વ થાય છે (G. P. 295. સિ. હે. ૮૧૨૫૬) ગૂ. તાંવુ, આંવો, પરકંબા, આંબલી; આમલું, ત્રાંવુ, એ પ્રો. પીશલની કલ્પનાને ટેકો આપે છે; આ દાસલામાં મ્મ=મ્વની અવહી ગતિ થઈ છે. સ્ત્રી રીતે મ્ ના પછો તરતજ મ્ બોલતાં નાકમાંથી નીકળતો સ્વર બંધ થઈ જતાં વ થઈ જાય છે; નહિ તો તેને હલકો પાઠી મ્ એકલો જ રહેવા દેવો પડે પરન્તુ વીજા મ્ ના ઉચ્ચારનો પ્રયત્ન થતાં અજાણે બનો વર્ણાગમ થાય છે.

૩૨. અવરઝહઝ-મઝહઝ: વર્ણવિકારમાં મ્, વ્, વ, ઝની એક વીજામાં ફેરબદલી માલમ પડે છે. (સિ. હે. ૮૧૪૩૯૭ G. P. 251) હાથપ્રતોમાં વ્ તો વ્ જ લક્ષાય છે; કેટલીક હાથપ્રતો જ ભેદ પાડે છે. પ્રસિદ્ધ દાસલો કરમિ-કરવિ-કરઝં આ ત્રણેય રૂપ અપભ્રંશમાં પ્રચલિત છે. સિ. હે. ૮ । ૪ । ૩૮૫ । S. K. Chatterji O.D.B. 280, 288

૩૬. દાહિણ-મારુઝમિય-સીયલુ:-દાહિણ [દક્ષિણ] સિ. હે.

૮૧૧૪૬। માહુડમિય અ નો લોપ; આ પ્રકારનો લોપ સ્વરભાર કે છંદોબંધ
 સ્વાતર અપભ્રંશમાં દીઠામાં આવે છે. દા. ત. આજ ઉદ્ધરણમાં પં. ૩૫. મોહુ-
 પ્પાઇડ, પં. ૪૫. સલિલ-બ્ધન્તરે ૬૦ સરસાવો સંસ્કૃતસંધિ-રામોડ-
 ગચ્છત્ । મોહેડપતત્ ૬૦ અસ્વરિત પ્રથમ હ્રસ્વનો લોપ. Divatia G.
 L. L. I P. 368. Turner J. R. A. S. 1921. G. Ph. 23.
 G. P. 99. "In Apabhrams'a also the rhyme determines
 the toning of the vowels".

૪૦. ણવલ્લુડ [નવ+અલ્લુ સ્વાર્થ] અપભ્રંશમાં અલ્લુ ઇલ્લુ ઉલ્લુ સ્વાર્થે
 ઉમેરવામાં આવે છે. સિ. હે. ૮૧૪૪૨૯ માં ઉલ્લુ એકલાનો જ ઉલ્લેખ છે.
 સિ. હે. ૮૧૨૧૫૯ માં બાકોનાનો ઉલ્લેખ છે. G. P. 595 આ તદ્વિત
 સંસ્કૃતમાં આલ (વાચાલ) આલુ (દયાલુ, શ્રદ્ધાલુ) ઇલ (ફેનિલ
 પિચ્છિલ) ઉલ (હર્ષુલ, ચટુલ) લ (અંસલ, માંસલ) ૬૦ રૂપે
 છે. લ્ વેવડાયો શાથી તે માટે જુઓ ટિપ્પણ આજ ઉદ્ધરણ પં. ૫૦.

૪૨. સહુ-સહું [સહકમ્*] G. P. 206: "અ. સહુ=
 સાકમ્ (સિ.હે. ૮૧૪૩૫૬. ૪૧૫.) આ વ્યુત્પત્તિના કારણમાં તે
 જણાવે છે કે ક ના અ ઉપર ઉદાત્ત હોઈ સા નો સ થાય છે; G. P.
 80; અંનં કમ્=અં G.P. 352." પ્રો. માંડારકર અને ગુણે <સં. સહ.
 Divatia G. L. L. II P. 94 ગૂ. શ્લ < પ્રા. ગૂ. સિડં < સં.
 સહ-સમમ્ ; પ્રા ગૂ. સિડંનો પ્રયોગ સં. ૧૨૬૬ ' જંબુસામિચરિય '
 પ્રા. ગૂ. કા. પા. ૪૪. કડી ૨૦ ' પંચસપ્ત ચોરેહ સિડં પ્રભવડ
 ઘરિ પડ્ડડ ॥ '

૪૩. આરક્ષિય ણિયવલ્લુ પોતાનું બલ મેળું કરીને.

૪૪. છુહુ-સિ. હે. ૮૧૪૨૨૧ યદેચ્છુહુઃ । પરન્તુ અપભ્રંશ સાહિ-
 ત્યમાં યદિ એકલો જ નહિ પરન્તુ સામાન્ય નિપાત તરીકે પળતે વપરાય છે.

૪૫. સસિહ-રાસિ [સહસ્રરશ્મિ] વ્યત્યયનું ઉદાહરણ; સહસ્રનું
 સહાસ અને સહસ રૂપાન્તરો છે.

૪૬. લઈ સામાન્ય નિપાત સિ. હે. માં ઉલ્લેખ નથી; અપભ્રંશ કૃતિ-
 ઓમાં વહુધા દેખાય છે. <સં. લાત્વા

૫૧. ઉપ્પરિ [ઉપરિ] સિ. હે. ૮૧૨૧૮-૧૯૧। સૂત્રમાં શબ્દના
 આદિમાં નહિ પરન્તુ શબ્દને અંતે કે વચમાં આવેલા વ્યંજનનું દ્વિત્વ કોઈક
 શબ્દોમાં નિશ્ચયે કરીને અને કોઈક શબ્દોમાં વિકલ્પે કરીને થાય છે. આ પ્રકારના

શબ્દોનાં જુદા જુદા વિદ્વાનો ભિન્ન ભિન્ન અભિપ્રાયો આપે છે. G. P. 2 માં ટીકા કરે છે જેનું અંગ્રેજી ભાષાંતર હું મૂકું છું “ The accent of M., Amg., JM., the poetical Apbhram's'a and mostly of JS. corresponds mainly to the Vedic accent. As the weakening or dropping out as well as the raising of the vowel rests on it, as also the doubling of the consonants in certain cases, it can not be purely musical, but must have been mainly expiratory.” આ મતનો આશરો લઈ 194 માં “ A consonant between vowels is doubled sometimes when followed by an accented vowel ” અને વળી “ The same rule explains the doubling of the suffix ल् in अल्ल, इल्ल and उल्ल.” કેટલાક (Prof. Bloch) એમ માને છે કે તૈલ્ય, ઇક્ત્ય, ડુકૂલ્ય જેવા શબ્દો પ્રચારમાં હશે તેના ઉપરથી આ રૂપો ઊતરી આવ્યાં હશે; અને સ્વરને તેમાં લેવા દેવા નથી. આ સંબંધી સંપૂર્ણ વિવેચન J. R. A. S. April 1916 ‘Indo-Aryan Accent in Marathi’ by Turner. કેટલીક બાર શબ્દની માત્રા (quantity) અને સંસ્કૃતનું વ્યંજનતત્ત્વટકાવવા પળ વ્યંજનદ્વિત્વ કરવામાં આવે છે.

૬૪—૬૫. આમાં વિહમમરગય=સુરઘણુ; ઇંદળીલસય=ઘણ; ચામિયર=વિજ્જુ; હાર=બલાય, છાયામાં બલાહક ને બદલે બલાક= ‘ હસ ’ વાંચો.

કઢવક છદ્ધાની શૈલી જેમાં કહિ મિ નું પંક્તિએ પંક્તિએ વચ્ચે વાર પુનરાવર્તન કરવામાં આવ્યું છે. એ શૈલી ચારણોમાં વહુ પ્રચલિત છે, અને અંગ્રેજી-અસર પૂર્વેની ગૂજરાતી વર્ણનાત્મક કવિતામાં ઘણી વાર દેખા દે છે. રામાયણમાં કિષ્કિન્ધાકાણ્ડમાં પદ્મા સરોવરના વર્ણનમાં અથવા કાલિદાસના રઘુવંશ. સર્ગ. ૧૩. શ્લો. ૫૪-૫૭ માં આ પ્રકારની શૈલીનો અંશ માર્ગમ પડે છે, પણ રૂઢ શૈલી તરીકે નહિ જ. અપભ્રંશ કાવ્યોમાં તો પગલે પગલે આ પ્રકારની શૈલી દેખા દે છે.

૬૮. હુલ્લ [પુષ્પ]; વડલ્લ [વર્તુલ]; પં. ૭૪ પહુત્ત [પ્રભૂત]; પં. ૭૯ ઉલુક્ક; અલીણ એમાં વ્યંજનદ્વિત્વ માર્ગમ પડે છે; આમાં ઉલુક્ક

જુડી જ જાતું છે [ઉડ્ + લુપ્ત]; આમ તે કર્મણિ ભૂતકૃદંત પરથી બનેલું છે.

૭૫ છુહ છુહ; સિ. હે. માં ઈષત્ ઈષત્ અર્થ નથી.

૭૫ વલગ્ગહો—વિ નો વ થવામાં લ પરના ઉપાન્ત્ય સ્વરભારની અસર છે; આવી અસર ગૂજરાતીમાં વધારે થતી જાય છે. ’

૭૮. જુવહ સહાસુ જાસુ ની છાયા સુધારો; યુવત્યઃ સહાસાઃ યસ્ય એમ વાંચો.

૮૨. ઉહ [ઉદ્ર*] સિ. હે. ૮૧૧૮૨૧ ઉદોદ્ગારે ॥ G. P. 111 અને Weber = √ઉડ્=ઉન્ડ્ માંથી વિશેષણ; અહ્ અને અહ્ જે સિ. હે. માં બતાવ્યાં છે તે < સં. આર્દ્ર.

૮૩. હત્યુ [અત્ર] સિ. હે. ૮૧૪૪૦૪-૪૦૫ । G. P. 107. માં અત્તમાંથી નહિ પળ વૈ.સં. હત્યા—સરલાવો -સં. હત્ય; તે જ પ્રમાણે જેત્યુ, તેત્યુ, કેત્યુ=યત્યા, તત્યા, કત્યા એ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે કે વૈ. સં., પા., અને અપ. નો મેઠ બાવવા મથીએ તો ય, યદ્, યા=સં. યદ્; ત, તદ્, તા=સં. તદ્; ક, કદ્, કા=સં. કિમ્; આ પ્રમાણે સર્વનામનાં મૂલરૂપ માલમ પડે છે.

૮૪. માણેવિ ભોગવીને સરલાવો—ગૂ.માણવું.

૮૫. કરેપ્પિણુ સિ, હે. ૮૧૪૪૨૦ । G. P. 588. વૈદિક સંબંધક ભૂતકૃદંતનો ત્વી અપભ્રંશમાં હયાત છે; તેમજ ત્વીનમ્, ઇષ્ટવીનમ્, પીત્વીનં (પાણિનિ ૭।૧।૪૮ અને તેના પરની કાશિકા)

૯૦ જાવહિં-તાવહિં; જેત્તહે-તેત્તહે; સરલાવો સિ. હે. ૮૧૪૪૦૬; G. P. 271 જામ=યાવત્; તામ=તાવત્ અને જામહિં, તામહિં =યાવદ્ધિઃ, તાવદ્ધિઃ; આમાં પળ તૃતીયા અને સપ્તમીનો સંકર મને લાગે છે. જાવહિં અને તાવહિં=જામહિં અને તામહિં; વ=મ્; જેત્તહે-તેત્તહે સિ. હે. ૮૧૪૪૩૬ યત્ર-તત્ર; સિ. હે. ૮૧૪૪૦૪ માં અત્તુ, તત્તુ; જત્ત+હે, તત્ત+હે=યત્ર+સ્માત્, તત્ર+સ્માત્ અને એ જ ઇત્તહે, જેત્તહે, તેત્તહે, G. P. 107; અ ને ભારપૂર્વક બતાવવા પૂરતો જ એ થયો છે. અથવા ઇ=ઇતદ્નો અસરથી અ નો ઇ હોય.

૯૪. ગવેસહો આજ્ઞાર્થ વીજો પુરુષ બહુવચન

૯૪. તાસુ રક્ષવમિ—૯૧. સંકેયહો દુક્કડ—૧૦૭. કહિય

સુગંતહ સંધાવારહો=જુઓ માર્કણ્ડેય. ૧૭૧૧૧ હો ચ ॥ સિ. હે. માં આ પ્રકારનો આદેશ નથી; Pischel પણ આની નોંધ લેતો નથી. સ્ત્રી રીતે ચતુર્થી અને છત્રીના અપભ્રંશ અને પ્રાકૃતમાં એક બની જવામાં આ સંભ્રમ થયો છે. જેના તરફ ગતિ બતાવવાની હોય તે વસ્તુની દ્વિતીયાકે કોઈક વાર ચતુર્થી મૂકવાનો સંસ્કૃતમાં નિયમ છે એટલે આવા પ્રયોગોમાં દ્વિતીયા, ચતુર્થી અને ષષ્ઠીનો સંભ્રમ અપભ્રંશમાં બહુધા હોઈ માર્કણ્ડેય આ આદેશ બાંધવા પ્રેરાયો હોવો જોઈએ.

૯૮. અહિં જોવ્વણ-ઈત્તિ ધાંચો; જોવ્વણ=યાવન માં વ્વ જુઓ.

૯૯ પટ્વત્થઈ—ગૂ. માં પટ=પ્રવાહની પહોળાઈ એ અર્થ અહિં અભિપ્રેત હોય; બાકી પટ્વત્થ એટલે સં. માં ‘રેશમી વસ્ત્ર’ અથવા તો ટિપ્પણીમાં કહ્યું છે તેમ ‘સાડી’ અર્થ લેવાય. સામાન્ય રીતે વત્થે એકવચનમાં હોય; પણ વત્થે અને વત્થહિના સંભ્રમથી વત્થઈ અહિં વપરાયું હોય.

૧૦૦ પુલિણાહોરણાઈ વ પગુત્તો=મૂઠાં વીણાહોરણાઈ વ પગુત્તી છે; પરંતુ આ ઉદ્ધરણની પં. ૨૫ ને અનુસરી આ સુધારો કર્યો છે. મૂઠ હાથ-પ્રતની પંક્તિનો કાંઈ અર્થ થઈ શકતો નથી.

૧૦૧ મલ્લિવદંતેહિ=અહિં વ શ્રુતિ નથી. સામાન્ય રીતે હ અને છ પછી ય અને ડ અને ઓ પછી વ શ્રુતિ હોય છે.

૧૦૬. આઈય G. P. 254 આવઈ= આયાતિ (સિ. હે. ૮૧૪૩૬૭. ડ. ૧; ૪૧૯. ડ. ૩) આબહિ (સિ. હે. ૮૧૪૪૩૨ ડ. ૧); એવી જ રીતે ગૈ=ગાયતિ=ગાઅઈ=ગાવઈ. Shahidulla: Dohākos'a P. 33. આવઈ<આઅમઈ<આગમતિ*, અને તેને માટે Dohākos'a p. 151. Str. 70 ટાંકે છે:

પણ્ડિઅ સઅલ સત્થ વક્ષાણઈ, દેહહિ વુઝ્ઝ વસંત ન જાણઈ ।
અમણાગમણ તેન વિચ્છણ્ડિઅ તોચિ ણિલજ્જ મ્મણઈ હંતં પણ્ડિઅ ॥

અમણાગમણ=ગમનાગમન । આઈય<સં. આગમિત*

૧૧૯ સિર-મુહ-કર-કમ-કમલ મહાસરુ ધાંચો.

૧૨૨. જોહા-કલ-કંઠિણી=જીમરૂપી કોકિલા; કલકંઠિની=કોકિલા; એવી જ રીતે મયગલ=મદકલનો અપભ્રંશમાં ‘હાથી’ અર્થ થયો છે.

૧૨૫. મળધણવંતહુ મન એ જ જેનું ધન છે એવાનો

૧૨૬. સ્વંતરૂં [સ્વન્+ત] કર્મણિભૂતકૃદંત.

૧૨૮. નિઊણસમાસિય [નિપુણસમાસિત] બહુ જ નૈપુણ્યથી બંધ વેસતાં કરેલાં; ટિપ્પણીમાં એ પ્રકારનો જ અર્થ સૂચિત લાગે છે.

૧૩૪. કઢ્ઢિયડં [કૃષ્ટમ્] કઢ્ઢૈ (સિ. હે. ૮૧૪/૧૮૭૧) પાલી કઢ્ઢિત; Bloch (Langue de la Marathe 112); S. K. Chatterjee (Origin and Development of Bengali Language. 272) સં. કૃષ્ટમાંથી ઉત્તીર્ણ કરે છે; પરંતુ ઢ્ઢ સમજાવવા માટે ✓દિવ ધાતુના વર્ગનો (=ચોથા ગણનો) એને ગણે છે. Prof. Bloomfield (J. A. O. S. 1921 P.365) ✓કૃષ્+દ્ ને મૂળ ધાતુના રૂપ તરીકે ધારે છે. > કઢ્ઢ > કઢ્ઢ રૂપ થાય. [Shahidulla: Dohākos'a P. 222] ગૂ-કાઢવું; હિં-કાઢના; મરા-કાઢળે.

૧૩૫. સહૈ [રાજતે] સિ. હે. ૮૧૪/૧૦૦ ✓શુભ માંથી ઉત્તીર્ણ હોવા સંભવ છે.

॥ દ્વિતીયમુદ્ધરણમ્ ॥

કવિ અને તેનું જીવન:—

પ્રથમ ઉદ્ધરણ 'ચડમુહુ સયંભુ'ના પડમચરિયમાંથી લેવામાં આવ્યું હતું. આ દ્વિતીય ઉદ્ધરણ પણ તે જ ગ્રંથમાંથી લીધું છે. પડમચરિય અધૂર રહેલું તે ચડમુહુના પુત્ર તિહુયણ સયંભુ એ પૂરું કરેલું. આ ઉદ્ધરણ-ને છેવટે પુષ્પિકા આપી છે તે પરથી તે સમજાશે. એટલે ચડમુહુનો પુત્ર હોઈ, તિહુયણ નવમાના અંતનો કે દશમાની શરૂઆતનો અપભ્રંશ કવિ કહી શકાય. પોતે કેવી રીતે અધૂર પડમચરિય પૂરું કર્યું તેનું ઇતિવૃત્ત આ ઉદ્ધરણની પુષ્પિકામાં વર્ણવ્યું છે તે વાચકે જોઈ લેવું. આ ઉદ્ધરણમાં ૨૦ કડવાં છે. આઠ આઠ પંક્તિ અને એક કડી ઘટ્ટાની એટલે એક કડવક એ નિયમ આ ઉદ્ધરણમાં જાળવાયો નથી. મૂળ પડમચરિયમાં આ ઉદ્ધરણ ૮૩ મો સંધિ છે.

ઉદ્ધરણવસ્તુ:—

આ ઉદ્ધરણમાં સીતાની અગ્નિપરીક્ષાનું કથાનક કહેવામાં આવેલું છે. વાલ્મીકિના કથાનકમાં અને આમાં ફેર છે. લવ=અનંગલવણ અને કુશ=મદનાંકુશ. આ બન્નેનો પુરમાં પ્રવેશ થાય છે અને તે વચ્ચે તેમને આવકાર મળે છે. (૧) રામપુત્રોના પ્રવેશ વચ્ચે રામના સામંતો, ધંધીઆ રાજાઓ, મિત્રરાજાઓ, યોદ્ધાઓ, વાનરવીરો વધા ય ત્યાં આવે છે. વધાનો અભિપ્રાય એમ છે કે લોકોના નાદને રાજી કરવા સીતાની કાંઈક પરીક્ષા કરવી. (૨) રામ કહે છે કે “સીતાનું સતીત્વ અને પવિત્રતા હું જાણું છું પણ સીતા ઉપર આવી અપકીર્તિ નગરજનો નાચે છે તે જ હું જાણતો ન હતો.” (૩) તે વેળા વિભીષણે ત્રિ-જટાને બોલાવી; અને હનુમાને પોતાની પત્ની લંકાસુંદરીને બોલાવી, તેમણે રામને વીનવ્યા અને કહ્યું કે “સૂરજ પૂર્વનો પશ્ચિમ ઊગે, તો જ સીતાના સતીત્વ પર કલંક લાવી શકાય; છતાં ય જો વિશ્વાસ ન થતો હોય તો તુલા, મંત્રેલા ચોખા, ફેર, જઠ અને અગ્નિ એમાંના એકથી સીતાની પરીક્ષા કરો.” (૪) આ સાંભળી રામે સુગ્રીવ, વિભીષણ, અંગદ, ચન્દ્રોદરના પુત્ર વિરાધિ, અને પવનપુત્ર હનુમાનને પુષ્પક વિમાનમાં પુંડરીક નગરે મોકલ્યા. એમણે સીતાને અભિનંદન આપી વિમાનમાં બેસી રામ પાસે આવવા ઇરાજ કરી. (૫) સીતા ગદગદ સ્વરે વિભીષણ પ્રતિ બોલ્યાં કે “મારા આગળ રામનું નામ ન લેશો કારણ કે તેમણે મને ભયંકર વનમાં મોકલી દે. મારા હૃદયમાં ભયંકર અગ્નિ ચેતાવ્યો છે તે એમ હોલવાય એમ નથી. (૬) છતાં ય રામ માટે નહિ પરંતુ તમારો ઇચ્છાને માન આપી હું આવું છું.” એમ બોલી સીતા પુષ્પક વિમાને ચડી, અને સવારે કૌશલનગરી અયોધ્યામાં આવી પહોંચી. (૭) સીતાને જોઈ રામે તેની અવલેહન કરી કે “સામાન્ય રીતે સ્ત્રીઓ નિર્લજ્જ હોય છે; આવી સ્થિતિમાં તે પોતાના ભરથારનું મુખ જોતાં કેમ લજ્જા પામતી નથી ?” સીતાને પોતાના સતીત્વની ધાતરી હોવાથી બીધી નહિ અને ગદગદ શબ્દે જવાબ વાળ્યો “ગુણવાન માણસો પણ સ્ત્રીનો વિશ્વાસ કરવાની વાત આવે છે ત્યારે હલકાશ વતાવે છે.” (૮) અનેક દૃષ્ટાંતો આપી સીતા નર-નારી વચ્ચેનું અંતર વતાવવા યત્ન કરે છે અને અગ્નિપરીક્ષા સ્વીકારે છે. (૯) સીતાનું વચન સાંભળી વધા જનોને અને રામના યોદ્ધા અને સહાયકોને હર્ષ થાય છે. (૧૦) સીતાના બોલને અનુસરી ધોદનારા બોલાવી રામે ઘાડો ધોદાવ્યો; અને ધડ, લાકડાં, ચંદન, દેવદાર, કપૂર ઇત્યાદિથી તે ઘાડો પૂર્યો અને ચારે બાજુએ સોનાના માંચડા બેઠક માટે ગોઠવ્યા; દેવો પણ આ દૃશ્ય જોવા આવ્યા. સીતા લાકડાંના પુંજ પર ચઢી અને એને વૈશ્વાનરને

પ્રાર્થના કરી “ હું પાપી હોઉં તો મને બાઝજે.” કલકલ થયો; અગ્નિ લગાડતાં તો મોટી જ્વાલા ઊઠી અને બધાએ હાહાકાર કર્યો. (૧૧) બધા યોદ્ધાઓ ધાહ મૂકી; અને તેઓ રામના પર ફીટકાર વરસાવવા લાગ્યા. (૧૨) જ્વાલાઓ નીકળવા માંડી અને જગત્ ધૂમાડાના અંધકારથી વ્યાપ્ત થઈ ગયું; પરંતુ સીતા પોતાના સતીત્વને લીધે ડગી નહિ. તેણે અગ્નિને પોતે પાપી હોય તો બાઝવા અરજ કરી; ધાટલું ધૈર્ય કોનું હોય ? અગ્નિ શીતલ બની ગયો; અને પોતાની સત્તા બતાવી શક્યો નહિ. આ અવસરે મનમાં રંતોષ પામેલો અગ્નિ સુરજનોને કહેવા લાગ્યો, “ સતીત્વનો પ્રભાવ જુઓ ! અગ્નિ પણ સીતાને બાઝી શકતો નથી ! ” (૧૩) ઇટલામાં ચિત્તાને સ્થાને મહાસરોવર બની ગયું; અને તેમાં કમઠ ઊગ્યું. તેના પર દિવ્ય આસન ઉત્પન્ન થયું સુરવધૂઓએ તેના પર સીતાને બેસાડી. દેવોએ હુંદુભિનાદ કર્યા અને પુષ્પવૃષ્ટિ કરી. બધા જનોએ જયજયકાર કર્યા. (૧૪) જાણે લક્ષ્મીના અભિષેક સમયે સર્વે દિગ્ગજો મળ્યા હોય તેમ સર્વે દેવો અને યોદ્ધાઓ ત્યાં મળ્યા. (૧૫) રામ બોલ્યા, “ સ્વરાજનોના સ્વચ્છંદી બોલથી મેં તને ત્યજી; મને ક્ષમા આપ; અને નિઃસાપન્ત્ય રાજ્ય કર. ” (૧૬) સીતાએ જવાબ વાળ્યો, “ રામ તમે શોક ન કરશો; મેં તમારા પ્રસાદે બહુ ભોગ ભોગવ્યા છે. હવે મને સંસાર પર આસક્તિ રહી નથી. હું તો તપ કરીશ. ” (૧૭) એમ બોલી સીતાએ પોતાનો કેશપાશ ઉપાડી નાંદ્યો. આ જોઈ રામ મૂર્ચ્છા પામી ગયા દેવો સીતાને કૃષિના આશ્રમમાં લઈ ગયા. સત્યભૂષણ નામે મુનિ પાસે તેણે દીક્ષા લીધી. ઇટલામાં રામ મૂર્ચ્છામાંથી જાગ્યા અને જોયું તો જનકતનયા ત્યાં દીઠી નહિ. (૧૮) ‘ સીતા ક્યાં ’ એમ બોલતા બોલતા રામ ચારે દિશામાં જાવા લાગ્યા. ઇટલામાં કોઈએ વિનયપૂર્વક કહ્યું. “ પેલા ઉપવનમાં દેવો સીતાને લઈ ગયા છે; અને તેમણે દીક્ષા લીધી છે. ” આ સાંભરી રામને ક્રોધ ચઢ્યો. રામ ઉપવનમાં ગયા. મુનિને જોતાં જ તેમને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. રામે મુનિને નમસ્કાર કર્યા. (૧૯) બીજા રાજાઓએ પણ મુનિને નમસ્કાર કર્યા. રામે મુનિને ધર્મોપદેશ કરવા કહ્યું. મુનિએ શાસ્ત્રાનુસાર ઉપદેશ કર્યો. (૨૦)

૩. પદ્યરચના:—

પ્રથમ અને ચત્તમા ૧૪+૧૩=૨૭ માત્રા. હેમચન્દ્ર છં. શા. પૃ. ૪૨(અ) ની છેવટની બે પંક્તિમાં આ છંદનું વિવેચન કર્યું છે. છં. શા. નું દૃષ્ટાન્ત:—

પલિઅ કેસ ચલ દસણાવલિ જર જજ્જરદ સરીરબલુ

સત્ત્વિ ચિ ગલિહિં અનંગલલિઅ કિજ્જત ધમ્મુ અણંતફલુ ॥
કલ્લવકનો છંદ પજ્ઞહિઆ છે.

૪. ટિપ્પણી:—

૧ લવણંકુલુ અનંગલવણ અને મદનંકુશ; જૈનપરંપરામાં ‘લવ’ અને ‘કુશ’નાં આ નામ છે. માત્રાનો ગણતરીમાં આ પંક્તિમાં પુરે, પહિસા-રેવિ; મહાહવેણમાં અને હસ્વ ગણવો.

૨ આ પંક્તિના પ્રથમ ચરણમાં છન્દોભંગ થાય છે; જો કે મૂળનો દુજસ કાયમ રાખીએ તો છંદોભંગ નિવારી શકાય; પણ આ પ્રમાણે જ લેવું ઘટે તો કવિએ છંદ માટે વધારે પડતી જ છૂટ લોધી કહેવાય.

૩ સમોડિત સરખાવો સમોડેવિ પં. ૭૮ આ જ ઉદ્ધરણ સમોડહ-સમ્ અને આ + √વૃત્.

૩. બલહહ = બલભદ્ર, રામ, પદ્મ.

૫ રહે ષકકહિ—હિં < સં. સ્મિન્; ષકકમાં કનું ષ્યંજનદ્વિત્વ સ્વરભાર નથી છતાં ય. અણેકકહિં < સં. અન્યદ્ + એક + સ્મિન્; મ. આણિક.

૬ ઘજ્જજંઘુ [વજ્જજંઘઃ] સીતાને નિર્વાસિત કર્યા ત્યારે જૈનપરંપરા પ્રમાણે વજ્જજંઘ રાજાએ આશ્રય આપ્યો હતો.

૮ રહસે [રમસા] પરન્તુ વ્યત્યયનો આશ્રય લઈ હર્ષેણ કરીએ તો ઠીક પડે છે. ગૂ. પ્રયોગ ‘એના લીલમાં હરખ ન માયો.’ સરખાવો આ જ ઉદ્ધરણ પં. ૪૭.

૯ પહસંતા અને પહ સંતાનો ચમક.

૧૧ અહરુલ્લ = અહર < સં. અધર + ઉલ્લ સ્વાયં.

૧૧ ઘત્તિત્ત = સિ. હે. ૮ । ૪ । ૧૪૩ । = સં. √ક્ષિપ્

૧૨. વિવરેરત્ [વિપરીત + રત્ સ્વાર્થ પ્રત્યય] વિવરીઅ + રત્. જુઓ. ભવિસત્તકહા (Ed. Gune)નો શબ્દકોષ વિવરેર=વિપરીત.

૧૩. સસરેં કુસુમસરાસણિણ છાયામાં સ્વશરેણ કુસુમશરા-સનેન પરંતુ સશરેણ કુસુમશરાસનેન એમ પણ અર્થ લઈ શકાય.

૧૪. આયલ્હુટ ટિપ્પણમાં કોઈક વાચકે આરાતિકં । કામપીડા
વા । એમ નોંધેલું છે દે. ના. મા. I. 75. આઅલ્હો રોગચલેસુ ।
જુઓ ઉદ્ધરણ ૩ પં. ૫૩. આયલ્હયસલ્હઈં કુસુમસરુ । આઅલ્હને
પ્રો ગુણે આકુલ કે આકુલિનં સાથે જોડે છે, પરંતુ મ. ક. નાં બધાં
દૃષ્ટાન્તોમાં એ શબ્દ નામ તરીકે વપરાયો છે; અને ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે
દે. ના. મા. નો તેને ટેકો છે. મ. ક. ના દાખલા:-સજ્ઞસવસિ વહંતુ
આયલ્હુટ । VI 20, 4 સુહમંગલજનજણિયાયલ્હો IX. 9. 5.
આયલ્હુટ જણંતિ પહપરિયણિ IX. 18. 10. પરિહરિ તો વિ તાસુ
આયલ્હુટ XI. 5. 17.

૧૫. તેહપ્ પમાણે પર આપેલું ટિપ્પણ અસ્પષ્ટ છે.

૧૭. હક્કાર સરખાવો સદર ઉદ્ધરણ પં. ૪૪. ૫૧. આ પંક્તિમાં
માત્રાભંગ છે અને હક્કાર ને બદલે હક્કારડ વાંચીએ તો માત્રાની તૂટ
દૂર થાય છે. પં. ૫૧ માં હક્કારડ = આકારકાઃ એ અર્થ લીધો છે. ગૂ.
હકારો. મ. ક. હક્કારડ [D આકારયતિ, શબ્દાપયતિ]

૧૮. જિણજમ્મણ = જિણજમ્મણિ । સપ્તમીનો દ્વ પ્રત્યય લ્યજી
દીધો છે.

૨૦. જાણે પાંચ મંદર પર્વતો એક જ સ્થાને મઢ્યા હોય તેમ રામ,
સૌમિત્ર, અનંગલવણ, મદનાંકુશ અને શત્રુઘ્ન તે એક જ સ્થળે મઢ્યા હતા.

૨૧. રહુવડહેમાં હેનો છ હસ્ત વાંચવો; નહિ તો માત્રાભંગ થાય.

૨૨. નાહિ જુઓ સિ. હે. ૮૧૪૧૧૧ । મરાઠી. 'નાહિ.' ગૂજરાતી
કવિતામાં 'નાહિ' ઉદ્ભવ-શબ્દ (loan-word) તરીકે વપરાય છે.

૩૦. જાણમિ સસહામંડલરાયહો જાણમિ સામિણિ રજ્જહો
આયહો-આ પંક્તિમાં જાણમિ બે વાર છે અને એક જાણમિનો મેઢ
વાક્યમાં લવાતો નથી. એને ઘટાવવા બે માર્ગ છે એક જાણમિ અમુક
શૈલીની જાઠવણી છાતર અનર્થક મૂક્યું હોય; યા તો મંડલને મંડળ
સુધારી સસહામંડળ રાયહો = રાજ્ઞઃ સ્વસગામંડનમ્ । એમ ઘટાવાય.

૩૧. સીતાની ઓંદર રહેલા સઘઢા સદ્ગુણો તો સમગ્રી શકાય છે;
પરંતુ નગરલોકોષ મેળા મઢી મારે ઘેર હાથ ઝંચા કરી, જે દુર્યશ સીતા ઉપર
નાશ્વો તે એક જ બાબત મારાથી સમજાતી નથી.

૧૪. રચણાસવજાણે રત્નશ્રવણ રાવણ, કુંભકર્ણ અને વિभीષણનો બાપ; તે કૈકસી નામે કન્યાને પરણ્યો હતો જેનાથી રાવણનો જન્મ થયો હતો. (હેમચન્દ્ર-ત્રિ. શ. પુ. ચરિત્ર. પર્વ ૭, સર્ગ. ૧).

૧૫. લંકાસુંદરી જૈનપરંપરા પ્રમાણે મૂળ લંકાના કીલ્લાના રક્ષક વજ્રમુખની વિદ્યાના બહુવાલી કન્યા. મરુતપુત્ર હનુમાને લંકાપ્રવેશવેળા વજ્રમુખને હરાવી તેનો ઘાત કર્યો. લંકાસુંદરીને પણ તેણે હરાવી અને હનુમાન તેની વેરે પરણ્યો.

૧૮ કાલંતરે કાલુ જઈ તિટ્ટઈ એક યુગ ચાલતો હોય ત્યાં બીજા યુગનું ઘૂસવું જેમ અસંભવિત છે તેમ.

૪૦. અવરે માત્રા સાચવવા રેં દીર્ઘ વાંચવું પડે છે; એના કરતાં અચરહિં વાંચવું યોગ્ય છે. અવરે એટલે પશ્ચિમદિશામાં એ અર્થ લેવાનો છે.

૪૧. પાંચ દિવ્યો ૧. તુલા ૨. ચાવલ-મંત્રેલા ચોખા ૩. વિષ ૪. જલ. ૫ અગ્નિ.

૪૬. આયામિય આયામ = બલ ઉપરથી બનેલા ક્રિયાપદનું કર્મણિ ભૂતકૃદંત 'આક્રાન્ત'ના અર્થમાં.

૪૯. ઓહામિય સરસાવો ઓહાઈય હેટ્ટામુહે । દે. ના. મા. ૧. ૧૫૮ ઓહામઈ = આક્રમતે । સિ. હે. ૮. ૪. ૧૬૦. Pischel 261. 238 <અપભાવતિ*< અપભાવયતિ=આક્રમતે.

૫૧. અમ્હઈ આયા તુમ્હ હક્કારા ઇને અમ્હની સાથે વાંચો; અને અમ્હઈ = અમ્હે સિ. હે. ૮. ૪. ૩૭૬.

૫૪ ગગિર. સરસાવો પં. ૭૯. ગગ્ગર.

૬૩ તુમ્હઈને બદલે તુમ્હહ હોવા વકી છે; લહિઆઓ હ અને ઇને સરસા વાંચે છે.

૬૫. પરિમિય છાયામાં પરિમિત ને બદલે પરિવૃત વાંચીએ તો ઠીક; કારણ કે વ્ અને મ્ ની ફેરબદલી અપભ્રંશમાં બહુ જ સામાન્ય છે.

૭૦. સાસણદેવણ હાથપ્રતમાં ઘ ને ય નો પણ બહુ જ ભ્રમ રહે છે. અહિ ઘને સુધારો ય વાંચીએ તો વધારે સારી વાચના બને.

૭૪. કુલગયાડ = કુલાગ્રકાઃ કે કુલાગતાઃ

૭૫. દાવિયની દાપિતની સાથે દર્શિત પણ છાયા થઈ શકે.

૮૧-૮૨ સ્ત્રી અને નદીની શ્લેષાત્મક સરસામણી કરી છે. છાયા નીચેનું ટિપ્પણ શ્લેષ માટે જુઓ; (૧) પડરાણિય પવિત્ર-ચિરંતન (૨) કુલગગય સારા કુલમાંથી આવેલી-કુલપર્વતોમાંથી નીકળેલી.

૧૧. જેણ શબ્દ સમજાવવો મુશ્કેલ છે. સામાન્ય રીતે અર્થ: કનકની ગોઠી અગ્નિમાં તપ્યા પછી શુદ્ધ બને છે તેમ જો હું હુતાશનમાં રહું તો મારા વિશુદ્ધ મનને બીજાં દિવ્યોથી શું થવાનું છે?

૧૬. દુસ્સીલ જેનું મન ખાટું થઈ ગયું છે તેવા.

૧૭૬. કંચનમંચ રદ્ય ચતુપાસેર્હિ = કાશ્ચનમશ્ચાઃ રચિતાઃ ચતુઃપાર્શ્વેષુ એમ વાંચવું જોઈએ; સંસ્કૃત છાયા સુધારી લેવી.

૧૧૫ આ પંક્તિ મુદ્રણપ્રમાદને લીધે રહી ગઈ છે: ધાદાવિઝ ભામંડલજનયર્હિ ધાદાવિઝ લવણંકુસતળયર્હિ ।

૧૨૩. કારણ વ્યતિકર, બનાવ - આ અર્થ અહિં અભિપ્રેત છે.

૧૫૧. છંદોભંગ; હસપપહુને બદલે હંસપહુ વાંચો તો આ મૂલ દૂર થાય.

૧૭૫. જિહ્વ ન દ્વોઽ પઙ્કિવારૈં તિય મઙ્ સંસ્કૃત ટિપ્પણીમાં પુનઃ સ્ત્રી ન ભવામિ એમ આપેલું છે; એ અર્થ લાવતાં મઙ્ એ પ્રથમા = અહંના અર્થમાં લેવું પડે છે. સિ. હે. માં ઈયા પ્રયોગનો આદેશ નથી. અર્વાચીન ભાષામાં મૈનો પ્રથમામાં પ્રયોગ હિંદીમાં છે.

૨૦૩. છુહુ છુહુ જુઓ સદર પ્રન્થ ઉદ્ધરણ ૧. પં. ૭૫. મ. ક. IX. 6. 6. અર્થ બન્ને સ્થળે સરસો જ છે.

૨૦૬. ભરદેસરહુ જેમ પુરદેવૈં જેમ પુરદેવ=ઋષભનાથ આદિ તીર્થકરે ભરતેશ્વરને ધર્મ કહ્યો હતો તેવી રીતે.

૨૦૭ તવચરિત્તવરદંસણનાણઈ [તપઃચારિત્રવરદર્શનજ્ઞાનાનિ] જુઓ તત્ત્વાર્થ ૦ ૧ ૨. સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ । આ બધાનાં પૂર્ણ લક્ષણ જાણવા આ સૂત્ર પરનું માધ્ય જુઓ. ગૂજરાતી વાચકે પં. સુખલાલજીનું પુરાતત્ત્વ મંદિર તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલ 'તત્ત્વાર્થસૂત્ર' પરનું ગૂજરાતી વિવેચન જોવું.

૨૦૭ પંચ વિ ગઈઝ — સંસારની ચાર ગતિ, નરકગતિ, તિર્યગ્યોનિમાં ગતિ, મનુષ્યગ્યોનિમાં ગતિ કે દેવગ્યોનિમાં ગતિ અને પાંચમો તે મોક્ષ.

૨૦૭ જીવગુણઠાણઈ [જીવગુણસ્થાનાનિ] જૈનદર્શનમાં ૧૪ ગુણસ્થાન ગણાવ્યાં છે. જેમ જેમ મન્ય શુદ્ધતર થતો જાય તેમ તેમ ક્રમે ક્રમે ઉપરનાં ગુણસ્થાને ચઢતો જાય અને છેવટે મોક્ષે જાય.

૨૦૮ સ્વમદમધસ્માદમ્મપુરાણઈ [ક્ષમાદમધર્માધર્મપુરાણાનિ] જુઓ તત્ત્વાર્થ૦ ૧. ૭. ઉત્તમઃ ક્ષમામાર્દવાર્જવશૌચસત્યસંયમતપ-સ્ત્યાગાર્કિચન્યબ્રહ્મચર્યાણિ ધર્મઃ । આથી વિરોધી તે અધર્મ. આમ ધર્મ અધર્મનાં પુરાણાં પરંપરાગત વિવેચનો

૨૦૯ જગજીવાડચ્છેયપમાણઈ [જગડજીવાયુરુચ્છેદ્રપ્રમાણાનિ] મોક્ષ માટે આ બંધનોને તોડવાં જોઈએ તે સંબંધી પ્રમાણો.

૨૧૦ સમયપલ્લરયણાયરપુવ્વઈ [સમયપલ્લરત્નાકરપૂર્વાણિ] પલ્લોપમ એ એક પ્રકારનું કાલમાન છે; છટલે કે કાલના વિભાગો અને પ્રદ્વાંડના વિભાગોનાં વિવેચનપૂર્વક.

૨૦૧. લેસાડ [લેદ્યાઃ] છ પ્રકારના ઓપ જે જીવને ચઢે છે તે. તે ઓપને લીધે જીવ સંસારબંધનમાંથી છૂટી શકતો નથી. જૈનપરંપરાના રૂઢ શબ્દોમાં, કૃષ્ણાદિ દ્રવ્યને યોગે થતા જીવના પ્રધ્યવસાયવિશેષ-કૃષ્ણ નીલ કાપોત, તેજ, પદ્મ અને શુક્લ એમ છ લેદ્યા

૨૦૨. અણુવ્વયાઈ [અણુવ્રતાનિ] જુઓ તત્ત્વાર્થ૦ ૭ ૧. હિંસાનૃતાસ્તેયાબ્રહ્મપરિગ્રહેભ્યો ચિરતિવ્રતમ્ । યતિવર્ગ આ વ્રતો સંપૂર્ણતાથી પાળે છે જ્યારે ગૃહસ્થો આ વ્રતોની ક્ષીણવટને ત્યાગો આછેરાં (અણુ) વ્રત પાળે છે. આમ અણુવ્રત એટલે ગૃહસ્થને પાલવાનાં વ્રતો.

૨૧૧. સચંભૂમદારણ [સ્વચંભૂમદારકેણ] પોતાની ઇચ્છાએ જેણે જન્મ લીધેલો છે એવા પૂજ્ય તીર્થંકરે-મહાવીરસ્વામીએ. આમાં કવિએ પોતાની નામસુદ્રા પળ આપી છે તે જોવી. આચ્છી પંક્તિનો અર્થ: — જેમ પરમ આગમમાં (સિદ્ધાંતગ્રન્થોમાં) તીર્થંકરમદારકે કહ્યાં હતાં તે પ્રમાણે : આસિ [આસીત્] હતું.

॥ तृतीयमुद्धरणम् ॥

१. कवि अने तेनुं जीवनः—

आ उद्धरण चतुर्मुख स्वयंभूना हरिवंशपुराणमांथी लेवामां आव्युं
छे, आ कवि अने तेना जीवन विषे प्रथम उद्धरणमां ऊहापोह करवामां आवेलो
छे, आ ग्रन्थमां ११२ संधि छे ते ग्रन्थना समाप्तिवचन परथी मालम पडे छे:—

इय ऽरिदृणेमिचरिण धवत्तइयातिय तयंभुउव्वरिष
तिहुवणसयंभुगइण समाणियं कन्हकिचिहरिवंसं ॥
गुरुपव्वनासभयं सुयणाणुकत्तमं जहा जाय
सयमिक्क दुइह-अहियं संजीत्य परिभमत्ताउ ॥ संधि ११२॥

आ ग्रन्थ १४००० श्लोकप्रमाण छे पउ वचरियना माफक चतुर्मुख स्वयं-
भूए आ ग्रन्थ अधूरो पावेल; अने तेना पुन त्रिभुवन स्वयंभूए ते पूरो कथो.
आ हकीकत सदर ग्रन्थमां डेरटेण वेरयला प्रशस्तगाथाओ परथी मालम पडे छे.
त्रिभुवन स्वयंभूना नामनी प्रशस्तगाथा संधि १०० ना अंतथी मालम पडे
छे: इय ऽरिदृणेमिचरिण धवत्तइयातिय तयंभुगवक्क उव्वरिष
तिहुयणसयंभुमहाकइसमाणिय समवसरणं णाम सउमसगो ।
एटले संधि १०० अने तेना पओना संधि त्रिभुवन स्वयंभूए रच्या होय
एम अधिक संभावित छे, परन्तु संधि ९२ ना अंतमां केटलीक गाथाओ छे जे
बतावे छे के चतुर्मुखस्वयंभूए संधि ९२ रची ग्रन्थ अधूरो मूक्यो
होवो जोईए:-

तेरह जाइवकंडे कुरुकंडेकूणवाससंधीओ
तह सट्ठि जुज्झियकंडे एवं बाणउदि संधीओ ॥ १ ॥
सोमसुयस्स य वारे तइयादियहम्मि फग्गुणे रिक्खे
सिउ णामेण य जोष समाणियं जुज्झकंडं व ॥ २ ॥
छव्वरिसाईं ति मासा एयारस वासरा सयंभुस्स
बाणवइसंधिकरणे वोलिणा इत्तिओ कालो ॥ ३ ॥
दियहाहिअस्स वारे दअमादियहम्मि मूलणक्खत्ते
एयारसम्मि चंदे उत्तरकंडं समाढत्तं ॥ ४ ॥
वरं तेजस्विनो मृत्युर्न मानपरिव्रण्डनं
मृत्युस्तत्क्षणकं दुःखं मानभंगो दिने दिने ॥ ५ ॥

ઉપરની ગાથાઓ હરિવંશપુરાણની રચના પર ઘણો પ્રકાશ નાલે છે. તેનો સાર આ પ્રમાણે છે:—૧૩ સંધિ યાદવકાંડના, ૧૯ સંધિ કુરુકાંડના, અને ૬૦ સંધિ યુદ્ધકાંડના એમ ૯૨ સંધિઓ થાય. (૧) બુધવાર, ત્રીજા, પાલ્ગુન નક્ષત્ર, શિવ નામનો યોગ—આ સમયે યુદ્ધકાંડ પૂરો કરવામાં આવ્યો. (૨) છ વર્ષ, ત્રણ માસ અને અગીયાર દિવસ સ્વયંભૂને ૯૨ સંધિ પૂર્ણ કરતાં થયા. (૩) રવિવાર, દશમી, ચતુર નક્ષત્ર અને અગીયારમો ચાંદ્રમાસ એટલે ભાદ્રપદમાં ઉત્તરકાંડ શરૂ કર્યો. (૪) તેજસ્વીને માનભંગ કરતાં મૃત્યુ વહાણું લાગે છે; મૃત્યુ તો તત્ક્ષણ દુઃખ આપે છે જ્યારે માનભંગ તો હંમેશા દુઃખ દે છે. (૫)

આ ગાથાઓ ત્રિભુવન સ્વયંભૂએ રચી હોય એમ લાગે છે. કારણ કે ૯૨ સંધિ પૂરી કર્યા પછી ચમુમુખનો કાળ થયો હોવો જોઈએ; અને પોતાના પિતાની કીર્તિ અધુરી ન રહે એટલે થોડા સમય પછી ત્રિભુવને ઉત્તરકાંડનો આરંભ કર્યો હોવો જોઈએ. ગ્રંથની પ્રશસ્તિ પરથી એમ લાગે છે કે ૧૦૯ સંધિ પછીના સંધિઓ ત્રિભુવને નહિ રચ્યા હોય; કારણ કે ત્યાર પછીના અધુરા ગ્રંથનો ઉદ્ધાર યશઃકીર્તિભટ્ટારકે કરેલો માલમ પડે છે. એવો ઉલ્લેખ સંધિ ૧૦૯ને અંતે છે:—

इह जसकित्तिकणं पव्वसमुद्धरणरायषक्कमणं
कइरायस्सुव्वरियं पयइत्थं अक्खियज्जइणा ॥ १ ॥

ते जीवन्ति य भुवणे सज्जणगुणगणह रायभावत्था
परक्वकुलं वित्तं विहडियं पि जे समुद्धरहिं ॥ २ ॥

એટલે યશઃકીર્તિએ સંધિ ૧૦૨ પછીના ભાગનો સોઝામાં સૈકામાં ઉદ્ધાર કર્યો. આ વાતનો ઉલ્લેખ ગ્રંથને અંતે પણ છે:—

सुणि संखेवु सुत्तु अवहारिउ विउमैं सयंभैं महि वित्थारिउं
पद्धडियाछंदें सुमणोहरू भवियणजणमणसवणसुहंकरु
जसपरसेसि कविहिं जं सुण्णउं जं उव्वरिउ किंपि सुणियाणहो
तं जसकीत्तिमुणिहि उद्धरियउ णिण्वि सुत्तु हरिवंसच्छरियउ
णियगुरुसरिगुणकीत्तिपसापं किउ परिपुण्णु मणहो अणुरापं ॥

આ હરિવંશપુરાણની હાથપોથી માંડારકર ઓરીએન્ટલ રીસર્ચ ઇન્સ્ટી-ટ્યુટ, પૂના, નં. ૧૧૨૦ સને ૧૮૯૪-૯૭ છે. હાથપોથીને છેડે: इति हरि-वंशपुराणं समाप्तं । ગ્રંથ સંખ્યા ૧૮૦૦૦ । સંવત્ ૧૫૮૨ વર્ષ

ફા ઘડિ ૧૩. ॥ લલેલું છે; એટલે સં. ૧૫૮૨માં આ હાથપોથી લલેલી છે એમ માલમ પડે છે.

આ ઉદ્ધરણ હરિવંશપુરાણનો સંધિ ૨૮ છે; અને તે હાથપોથીનાં પત્ર ૧૧૪-૧૨૦ (અ) માંથી અહિં કનારવામાં આવેલું છે આ ઉદ્ધરણને એક જ હાથ-પોથીનો આધાર છે. આ ઉદ્ધરણમાં પાંડવાનાં વિરાટનગરમાં અજ્ઞાતવાસ અને તે શરસામાં દ્રૌપદી પ્રત્યે દુષ્ટ મોહથી નીચજતો કીચકના વધ-એ બે બાજનોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ ઉદ્ધરણની વાર્તા જિનમેનના હરિવંશપુરાણ કરતાં મહાભારતના વિરાટપર્વ સાથે બધારે સામ્ય ધરાવે છે; જો કે કોઈક સ્થળે વાર્તાને જૈન માન્યતાઓને અનુકૂળ શ્લોક આપવામાં આવ્યો છે.

૨. ઉદ્ધરણવસ્તુ:—

દ્રૌપદીસહિત પાંડવો વિરાટરાજના નગર તરફ ગયા; એવામાં યુધિષ્ઠિર પોતાના ચાર ભાઈ અને દ્રૌપદીને ઉદ્દેશી બોલ્યા, “ બાર વર્ષ આપણે દુઃખમાં ગાળ્યાં; હવે જેમ ભ્રમર કમલસરોવરમાં છૂપાઈ રહે તેમ આપણે એક વર્ષ વિરાટના ઘરમાં છૂપાઈને ગાળવાનું છે. ત્યાં સેવા સ્વીકારવાની છે; અને એ તો જાણીતું છે કે યોગોઓને પણ અગમ્ય એવો સેવાધર્મ તમારે આચરવાનો છે. (૧) માટે તમે જે જે સેવા કરી શકો તે મને જણાવો. હું તો કંક નામ ધારણ કરી શૂતના જાળકાર અને સભામાં બેસનાર એવા રાજાના પુરોહિત તરોકે રહીશ.” વૃકોદર બોલ્યો, “ હું બલ્લભ નામ ધારણ કરી રાજાનો રસોઈઓ થઈશ.” અર્જુન બોલ્યો, “ હું વૃત્યાચાર્ય બની નરપતિની કન્યાઓને નાચ શીખવીશ. (૨) મારું નામ વૃદ્ધન્નલા રાક્ષીશ; અને મારી કઠામાં મને કોઈ પહોંચી વળે તેવું નથી.” નકુલ કહે, “ હું અશ્વપતિ થઈશ. ” સહદેવ કહે, “ હું ગાયોનો પાલક થઈશ. ” (૩) દ્રૌપદી કહે, “ હું સૈરંધ્રી થઈ મત્સ્યરાજની રાણોની દાસી થઈશ.” આ પ્રમાણે નક્કી કરી વિરાટનગરની ભાગોળે તે બધાં આવી પહોંચ્યાં ત્યાં શ્મશાન હતું અને એક મયંકર સમડીનું વૃક્ષ હતું. ત્યાં નકુલે હથીયાર મૂક્યાં; અને બધાં નગરમાં પેટાં. (૪) જે પ્રમાણે તેઓ નક્કી કર્યું હતું તે પ્રમાણે વિરાટરાજના દ્વારપાલને તેમણે જણાવ્યું અને દ્વારપાલે બધી ફક્ત વિરાટરાજને સવિસ્તર જણાવી. વિરાટરાજે તેમને બોલાવ્યા એટલે જીવદયાશ્રિત જાણે પાંચ પરમેષ્ઠી પ્રવેશ કરતા હોય તેમ દ્રૌપદીસહિત પાંચે ય પાંડવો વિરાટના દરબારમાં પ્રવેશ્યા. (૫) આ પ્રમાણે પોતાની સેવા બજાવતાં પાંડવોએ અગીઆર માસ પૂરા કર્યા; અને જાણે કીચકને માથે કાલદંડ પડતો ન હોય તેવો બારમો

માસ બેઠો. કીચકની નજર દ્રૌપદી પર બેઠી અને તેને કામદેવનો તાપ બાઢવા લાગ્યો. જ્યાં જ્યાં દ્રૌપદી જતી ત્યાં ત્યાં દ્રૌપદીને અનેક પ્રકારે કીચક કામ-યાચના કરતો. એક દિવસ દ્રૌપદીએ તેને ધૂતકારી કાઢ્યો અને કહ્યું, “મારી સેવા પાંચ ગાંધર્વોં કરે છે જે આ વાત જાણતાં તને યમરાજને ત્યાં મોકલી આપશે.” (૬) પરન્તુ નવહજાર હાથીઓના બઢવાલો તે કીચક દ્રૌપદીનું સુખ જોઈ બોલ્યો “મને બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને મહેશ કાંઈ કરી શકે એમ નથી તો પાંચ ગાંધર્વોં મને શું કરવાના હતા ? મારા પર પ્રસાદ કરી મને જીવાઈ અને અર્ધી પૃથ્વી હું તારી આગલ ધરીશ.” છતાં ય દ્રૌપદીએ તેને તરછોડ્યો; અને કીચકની તો નવમી કામાવસ્થા થઈ. તેણે પોતાની રૂઝેન કૈકેયીને કહ્યું “આ સ્ત્રીથી મારું મન રક્ષિત કર; અને સુગંધપદાર્થોં આપી તેને તું મારે ત્યાં મોકલ.” કીચકે તો એકાંતઘરમાં દ્રૌપદીને પકડી; પળ જેમ સિંહના હાથમાંથી પોતાના પુણ્યે કરીને હરિણી છટકી જાય તેમ દ્રૌપદી છટકી અને કંક તથા વિરાટ-રાજ જ્યાં હતા ત્યાં કરુણ રુદન કરતી પહોંચી. (૭) માનભૂલેલો કીચક જમદૂતની માફક તેની પાછલ લાગ્યો. તેણે દ્રૌપદીને તેના કેશપાશથી પકડી છાત મારી. રાજા અને યુધિષ્ઠિરના દેખતાં તે મૂર્છા પામી. મીમનો મોજાજ ગયો અને તેની દષ્ટિ વૃક્ષ પર પડી, પળ તુરત જ યુધિષ્ઠિરે પોતાના પગનો અંગુઠો ઢાલી તેને અટકાવ્યો. નગરની સ્ત્રીઓ વ્યાકુલ થઈ અને બોલવા લાગી “જ્યાં આવો મોટો માણસ દુરાચરણ કરે ત્યાં સામાન્યમાણસ શું કરે ?” પાંચાલી પણ રઢવા લાગી, “ જો આ નગરમાં ગાંધર્વ હોય તો શું વિટ કીચક મને આમ વગોવી શકે ? (૮) ક્રીડા માટે તેઓ ક્યાંક ગયા હશે અને તેથી જ મારે હૈયાબઢીને આમ સોરડું પડે છે; જો પાંચમાંથી એક પણ હોત તો યુદ્ધ માટે ઠીક થાત.” આમ દ્રૌપદી બોલતી હતી તેવામાં સૂર્યાસ્ત થયો અને રાત્રીએ તે વૃકોદર પાસે ગઈ અને પોતાના કળી પડેલા હાથ બતાવતી રઢવા લાગી “તારા જીવતાં મારી આવી અવસ્થા થાય છે. ” (૯) મીમે દ્રૌપદીને આશ્વાસન આપી આવવાનું કારણ પૂછ્યું. દ્રૌપદીએ દરેકની દુર્દશાનું વર્ણન કર્યું; (૧૦) અને કહેવા લાગી કે “ અગીઆર માસ ઉપર પંદર દિવસ થયા છતાં ય દુઃખનો છેડો આવતો નથી.” મીમે આશ્વાસન આપ્યું. “ તું શા માટે રહે છે; આંસ લુંછી નાંસ. તેં સંસારધર્મ નીરહ્યો નથી. પૂર્વજન્મનાં કર્મરૂપી વૃક્ષ કેટલુંક સુખ અને કેટલુંક દુઃખ એમ બે ફલ આપે છે. શું રાવણે સીતાને ઓછું દુઃખ આપ્યું હતું ? (૧૧) ગઈ કાલે મેં કીચકને મારી નાહ્યો નથી; પણ આજરાત્રે તો તે મારા હાથે મરશે જ. તું એની સાથે રાત્રે સંકેત કરી તેને નૃત્યશાલામાં લાવ.” દ્રૌપદી હર્ષ પામી અને પોતાના નિવાસે ગઈ. અને બીજા દિવસનો સૂર્ય ઝર્યો

जाणे जेणे द्रौपदीने केशकलाप खेंच्यो हतो ते मरी गयो के कैम ते जोकने न ऊर्यो होय ! (१२) बीजं दिवसे पांचाली कीचकनी पासे गई; कीचके तेने बोलावी अने कहुं, “ जो तुं मने एक ज वार आलिंगन आपे तो तुं मायुं ते वैभव तने आपुं.” (१३) कीचके जे कहुं ते द्रौपदीए मान्युं अने तेने नृत्यशास्त्रां रात्रे आववानो संकेत गोठवी भीमने वात करी. रात्रे कीचक नृत्यशाला तरफ पोतानी सेना लई गयो. भीम तो त्यां पेसीने ज रह्यो हतो अने कीचक आव्यो एवो ज तेणे तेना केशपाशशी तेने पकड्यो. कीचकने लाग्युं, “ आ द्रौपदीने हाथ न होय; खरेखर गांधर्व ज मने मारी नाखे छे.” (१४) कीचके जेम तेम करीने भीमनो ग्राह मूकाव्यो अने कहेवा लाग्यो, “ गांधर्व, तुं शा माटे युद्ध करवा आव्यो छे ? हुं नवहजार हाथीना बळवाळो कीचक छुं; अने माळ मरण जेनी वसुमती नामनी प्रियाने हुं ऊपाडी लाव्यो हतो ते भीमने हाथे छे.” भीमे बधा पांडवोलुं ओळखाण आप्युं अने पोते भीम छे एम जणाव्युं. आ जाणी कीचके भीमने आह्वान आप्युं (१५) बन्नेयलुं महयुद्ध जाम्युं; अने ते द्रुपद्युद्धमां कीचके भीमने मुष्टिप्रहार कय्यो. भीम लोहीनो उलटी करी अने जेम तेम करी ते उभो रही शक्यो. (१६) भीमना मनमां घडीभर एम ज थयुं “ शुं मारो यश आ द्रुपद्युद्धमां दणार्ई जजे ? ” परंतु धीरज धरी तेणे फरीथी कीचक उपर हुमलो कय्यो अने तेने यमसदन एहोंचाडी दीधो. तेणे तेना हाथपण भांगी मांसना लोचा जेवो तेने करी नाख्यो. भीमने बहार काडी द्रौपदीए बहार आवी जणाव्युं “ कीचकने गांधर्वोए मारी नाख्यो छे.” आ सांभळी “ कीचकने कांणे मार्यो ? ” एम कही मोटा योद्धाओ दोडया अने कीचकना सो भाइओए घरने घरो घाल्यो. (१७) प्रकाश करी बधाए जोयुं, त्यारे “ खरेखर कीचकने गांधर्वोए मार्यो छे कारण के तेना पर घा सरखो य देखातो नथी. ” एम तेमने मालम पड्युं एक बाजए द्रौपदी शून्यवत् उभी हती; बधायने शंका थई के कीचक द्रौपदीने स्नातर मर्ग गयो. कीचकना सो भाइओ “सवार थवा देवानी के राजाने पूछवानी शी जरूर छे ? ” एम कही कीचकनी ठाठडी उपर द्रौपदीने नार्ली मग्राण तरफ चाल्या. (१८) द्रौपदीए आक्रंद करवा मांड्युं, “ हे गांधर्वो तमे कयां मर्या छो ? ” भीमथी न रहेवायुं; पोताना केश छूटा करी. वृक्षने ऊपाडी राक्षस जेम कीचकना भाइओ पर धर्यो. कीचकोए ठाठडी छोडी दीधी वात फेलावा मांडी के कीचको मराया. वृकोदर घर पाळो वळ्यो अने सुरज ऊर्यो. मत्स्यराजना मनमां संकल्प थयो अने तेणे कैकेयीने जणाव्युं, “ द्रौपदीने घर बहार काडो. ” एटलामां द्रौपदी पोताना अंगोपांग थोई कोइ देवतानी माफक नगरमां पेठी; अने एकदम बृहन्नला पाळे

ગઈ. બેવી છૂપી રીતે તે બૃહન્નલને કહે છે કે “ તું ઉત્તરાની સાથે નૃત્યક્રીડા કર્યા પછી તારે ઘેર જજે,” એટલામાં તો સુજ્યેષ્ઠાની વાળો ઊઝળી “ તું ચાલી જા, અને તારા નગરને અને રાજાને સુખ આપ ” દ્રૌપદી ગુસ્સે થઈ. ‘ જા તું મને કાઢો મૂકોશ તો હું આખા નગરનો વિનાશ કરીશ જો તેર દિવસ તારા ઘરમાં તું મને સ્થાન આપીશ, તો તું અને તારો પતિ પૂર્ણ મનોરથથી વાજ્ય ભોગવી શકશો. ’

૩. પદ્યરચના:—

સામાન્ય રીતે દરેક કડવકમાં ૮ પંક્તિઓ અને ૨ પંક્તિ ઘટ્ટાની મઠી ૧૦ પંક્તિઓ છે. ચતુર્મુખ સ્વયંમૂર્તિ આ લખાણ હોવું જાંઈએ તેને આથી ટેકો મળે છે. ઘટ્ટા અને ધ્રુવકનો છંદ ચતુષ્પદી પ્રકારનો છે અને દરેક પંક્તિમાં ૨૬ માત્રા છે; અને $૯+૧૪=૨૩$ એટલે ૯ માત્રા પછી યતિ છે. હેમચન્દ્રના છં. શા ૬ પત્ર ૪૦. (અ) પ્રમાણે કેતકીકુસુમ આ છંદનું નામ છે હેમ-ચન્દ્ર આ દૃશ્યન્ત આપે છે;—ઓજે દશ સમે પશ્ચદશ કેતકીકુસુમમ્। યથા,

વિંબાલિત ભુવણુ નવકેયકુસુમપરાઈન।

નં અહિવાસિઅં મયરદ્વયકમ્મણજોઈન ॥

કડવકના દેહનો છંદ હેમચંદ્રના છં. શા ૬ પત્ર ૪૩ (અ) પ્રમાણે પારણક છે: ચિતૌ પચપા વા પારણકમ્ ॥ ચતુર્માત્રત્રયં ત્રિમાત્રશ્ચ, યદિ વા ષ્ણમાત્રચતુર્માત્રપશ્ચમાત્રા: પારણકમ્ । યથા,

કદઅહિં હોષસઈ તં દિવસુ, આણંદસુહારસપાવણુ

હોહિ પ્રિયમુહસસિચંદિમઈ, જહિં નયણચરદ્વ પારણુ ॥

આમાં અને આપણા કડવકના દેહના છંદમાં એટલો જ તફાવત છે કે આપણા ઉદ્ધરણના છંદમાં દરેક પંક્તિનાં બંન્ને ચરણના અન્તનો પ્રાસમેળ છે; જ્યારે હેમચંદ્રના ઉદાહરણમાં બંન્ને પંક્તિના અન્ત પ્રાસમેળથી વંદ છે. દા. ત.

તો મળઈ જુહિટિલુ માયરહો સ્વભાવણેહગુણસાયરહો ।

૪. ટિપ્પણ:—

૧. જુહિટિલુ [યુધિષ્ઠિર:] જુઓ સિ. હે. ૮ । ૧ । ૧૬ । જહુ ટિલો જહિટિલો । એમ આદેશ છે. વઢી જુઓ સિ. હે. ૮।૧।૧૦૭, ૨૨૪.

૨. મળઈ માયરહો છદ્વીના રૂપનો દ્વિતીયારૂપે પ્રયોગ હેમચંદ્ર નથી આપતા; પરંતુ માર્કણ્ડેય પ્રા. સ. ૧૬. ૧૧. તે નોંધે છે.

૧૧-૧૨. પંક્તિ ૧૧ અને ૧૨માં ૯+૧૩=૨૨ એ પ્રમાણે માત્રા છે; જ્યારે ૯+૧૪=૨૩નો છંદ આદિ અપેક્ષિત છે. સરખાવો સેવાધર્મઃ પરમગહનઃ યોગિનામપ્યગમ્યઃ ।

૧૮. બુઙ્ઘણઽ, જુઙ્ઘણઽ ધાતુને અળ લગાડી બનાવેલાં વિશેષણો.

૨૨. બિહંદલ સં. બૃહન્નલા > બિહન્નલ > બિહંદલ. સરખાવો. ગૂ. પાંદડ

૨૪-૨૬. અર્જુન બૃહન્નલાને આવશ્યક એવી પોતે કહી કહી વિદગ્ધતાઓ ધરાવે છે તેનું વર્ણન કરે છે. ગુંથેવહ, નચ્ચેવહ, ગાણવહ અને વાણવહ એ શબ્દો નામ તરીકે વપરાયલાં વિધ્યર્થ કૃદંતો હોઈ સપ્તમીમાં છે. ‘ગુંથેવહ વેણિ પર્ઈહરિય’ એમાં વેણિ સ્ત્રી રીતે દ્વિતીયામાં છે પરંતુ અર્થસ્પષ્ટતા સ્વાતંત્ર્ય છાયામાં એ શબ્દ છટ્ટી વિભક્તિમાં મૂક્યો છે. પર્ઈહરિય એ એક સૂચન પ્રમાણે પ્રદીર્ઘિકા હોય; પરન્તુ અહિં પ્રક્રમભંગના દોષથી વિમુક્ત રહેવા પ્રતિગૃહિકા=દાસી એ અર્થ લીધો છે. પર્ઈહરિય શબ્દ પર્ઈહરમાંથી લીધો છે. જુઓ ઉદ્ઘરણ ૧. પં. ૯. પરન્તુ આથી પણ ઉત્તમ અર્થનિર્વાહ બીજી રીતે થઈ શકે એમ છે. ગુંથવી=ગુંથેવિ ય ૬૦ (=પ્રથિત્વા ચ વેણી પ્રદીર્ઘિકાં યા કૃષ્ણભુજઙ્ઘૈરનુહતા । સરખાવો ચિરાટપર્વ. ૩. ૨૭. પિનદ્ધકંબુઃ પા-ણિભ્યાં તૃતીયાં પ્રકૃતિ ગતઃ । વેણીકૃતશીરા રાજન્ નામ્ના ચૈવ બૃહન્નલા ॥

૨૭. જમલજેટ્ટ નકુલ

૨૮. પધ્ધુર મૂલમાં પાઠ પદ્ધર છે; દે. ના મા. ૬. ૧૦. પદ્ધ-રમજ્જૂ એમ આપેલું છે. તેને અનુસરી સરલાન એમ સંસ્કૃતછાયા કરેલી છે. મૂલમાં કરેલો સુધારો દ્વપ્પુધ્ધુરની સાથે પ્રાસમેઝ લાવવા કરેલો છે. એમ સૂચિત છે જ કે ‘જે અશ્વો દર્પને લીધે ધુરામાંથી છટકી જાય છે તેને બરો-બર તાબેદાર હું બનાવીશ.’ પદ્ધર ઉપરથી ગૂ. પાધરો.

૨૧, જોઈસિઽ [જ્યોતિષો] સહદેવ.

૩૦. ધણુ સરખાવો ગૂ. ધળ.

૩૮. દણુદેહવિચારણં આ પંક્તિ દૂષિત છે કારણ કે દનુમાંથી દનુજ અર્થ ઘટાડવો પડે છે.

૩૯-૪૦. સરખાવો ભવિસ્યત્તકહા ૧. ૫. ની ષતા તર્હિ ગય-
 ડરુ ણાડં પટ્ટણુ જણજણિયન્છરિડ । ણં ગયણુ મુણ્વિ સગ્ગસંહુ
 મહિ અવયરિડ ॥ મેઘદૂત ૧. ૩૦. સ્વલ્પીભૂતે સુચરિતફલે સ્વ-
 ગિણાં ગાં ગતાનાં, શેષૈઃ પુણ્યૈર્હૃતમિવ દિવઃ કાન્તિમત્ ક્ષણડમેકમ્ ।

૪૬. ચલત્થુ=ચલાર્થઃ કદાચ મૂઢપાઠમાં ચલિત્તુ=ચલિત્ર 'ચંચલ'ના
 અર્થમાં હોય એમ સંભવ છે.

૫૦. પંચપરમેષ્ઠિ તે અર્હત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ.

૫૧. આયલ્લય જુઓ ટિપ્પણ ઉદ્ધરણ. ૨. પં. ૧૪.

૫૪. ઉત્કોવણઈ સ્પષ્ટતા સાતર ઉત્કોપનાનિ એ સંસ્કૃત છાયા
 સારી છે.

૫૪. ઉજ્જંગલ દે. ના. ૭. ૧૩૪. ઉજ્જંગલં હઢે દીહે ।

૫૫. થળયલ [સ્તનતલ] તલનો અર્થ સામાન્ય સપાટી એમ લેવાનો
 છે; સંસ્કૃતમાં સ્તનતટ એ શબ્દ સુપ્રસિદ્ધ છે, અને એ છાયા કરીએ તો પળ
 વાંધો નથી.

૬૧. ણવણાયસહાસવન્તુ નવ હજાર હાથીના બઢવાઢો; આ જ પ્રમાણે
 સીમનું પળ વર્ણન સદર ઉદ્ધરણ પં. ૧૫૧.; પં. ૧૮૭ ણઉણાય શબ્દથી
 કીચકના માફકોને વર્ણવ્યા છે; અથવા પછાં કીચકને પળ વર્ણવ્યો હોય કારણકે
 પૂર્વાપરસંબંધે બન્ને ય અર્થ વેસતા છે.

૬૫. ણવમી કામાવસ્થ હુય તેની નવમી જડતાની કામાવસ્થા થઈ.

દશ કામાવસ્થાઓ નીચે પ્રમાણે છે:—

દશાવસ્થઃ સ તત્રાદાવભિલાપોઽથ ચિન્તનમ્ ।

સ્મૃતિર્ગુણકથોદ્દેગપ્રલાપોન્માદસંજ્વરાઃ ।

જડતા મરણં ચેતિ દુઃસ્વસ્થં યથોત્તરમ્ ॥

(દશરૂપક. ૪. ૫૨.)

તે જ પ્રમાણે જુઓ સાહિત્યદર્પણ ૩. ૧૯૦. । : —

અભિલાષશ્ચિન્તાસ્મૃતિર્ગુણકથનોદ્દેગસંપ્રલાપાશ્ચ

ઉન્માદોઽથ વ્યાધિર્જડતા મૃતિરિતિ દશાત્ર કામદશાઃ ॥

૬૬. મણુ રંજહિ આપ્તહે તીમફહે આમાં તીમફહે=સ્ત્રિયઃ છાયા
 કરી છે; કદાચ લહિયાની મૂલ કે એવું કાંઈ હોવા સંભવ છે. બાકી અર્થ તો
 છાયાનો જ ઠીક છે.

૬૭. સમાલહણ [સમાલંબન] ચંદન વિગેરે દેહ શોભાવવાના પદાર્થો વિ. પ. માં સુરા અને સ્નન લઈ દ્રૌપદીને મોકલવામાં આવે છે.

૬૮-૭૦. પંક્તિ ૭૦ના દ્વિતીય ભાગમાં બે માત્રાની તૂટ છે. પોતાના પુણ્યે કરીને કેમે કરી સિદ્ધ પાસેથી છૂટેલી હરિણી જેમ જ્યાં કંક અને વિરાટ હતા ત્યાં કલ્પન રુદન કરતી તે પદ્ધતિ.

૭૧-૭૨. સરસ્વાતી વિ. પ. ૧૭. તાં કીચકઃ પ્રધાવંતી કૈશ-પાશે પરામૃશત્ । અર્થેનાં પદ્યતો રાજ્ઞઃ પાતયિત્વા પદાઽવધીત્ ॥૧૦

૭૩-૭૫ સરસ્વાતી વિ. પ. ૧૬. તસ્ય ભીમો વધં પ્રેપ્સુઃ કીચ-કસ્ય દુરાત્મનઃ । દંતૈર્દતાંસ્તદા રોગાન્નિષ્પિપેપ મહામનાઃ ॥ ૧૪ ॥
+ + + અથાવમૃદ્ધાદંગુષ્ઠમંગુષ્ઠેન યુધિષ્ઠિરઃ । પ્રબોધનભયાદ્રાજા ભીમં તં પ્રત્યષેધયત્ ॥ ૧૭ ॥ તં મત્તમિવ માતંગં વીક્ષમાણં વન-સ્પતિમ્ । સ તમાવારયમાસ ભીમસેનં યુધિષ્ઠિરઃ ॥૧૮॥

૭૪. મરુમારમિ છાયામાં મિચ્છિયે મારય્યામિ એમ લખેલું છે; પરન્તુ એ અર્થ ધરો નથી. ધરો રીતે મારવાચક દ્વિત્વ હોવા અત્રે સંભવ છે. સરસ્વાતી સદર ઉદ્ધરણ પંક્તિ ૧૬૯. મરુમારિઃ કીચકુ કેણ ।

૭૫. કાઈની છાયા કિમપિ ત્યજી કિમ્ એમ છાયા કરવી ઠીક પડશે. “ જ્યાં મોટો માણસ જ દુશ્વરિતનું આચરણ કરે, ત્યાં સામાન્ય માણસ કરે શું ? ”

૮૧. નિયતીલઈ મચ્છુડુ કહિ મિ ગય “ પોતાની કોડાણ (= સ્વૈરતાથી) એકદમ ક્યાંક ગયા છે. ’ મચ્છુડુ=મંછુડુ. સરસ્વાતી ભ.ક. ૯. ૫. ૧-૨. તં પિક્ષતુ મુસદ્ મદ્વિંભઃ “ અતિથિર્કિપિ સુહર્મમહો સંભઃ । સચ્ચઃ સંવિહાણુ ફલુ દોસદ્ લઈ મંછુડુ સુહિસંગમુ દોસદ્ ॥ મંછુડુ, મચ્છુડુ=મંછુ

૮૨. જુષ્પદ્ [યુજ્યતે | સિ. હે. ૮ । ૪ । ૧૦૯ ।

૮૪. કડહંતરકસળીકરણસ્થમુ દિશાઓના અંતરને રચામ કરવા સમર્થ એવું અંધારું.

૮૭. ઉજ્જ્વર પ્રવાહ; વલ્લર=વન વે. ના. ૭. ૩૬. વલ્લરમરણં ।

૯૦. પદ્મં જીવંતણ મહુ પદ્મી ભદ્રય અવત્થા તૃતીયાનો સતિ

સસમીના અર્થમાં પ્રયોગ મ્હય < સં. મ્હવિત*; ઘઢી રૂપ પળ જોવા જેવું તો છે જ.

૧૦૦. પુરાઈયરુક્ષુ પૂર્વજન્મરૂપી વૃક્ષ.

૧૧૩. નરિંદહે યુધિષ્ઠિર તરફથી.

૧૧૪. અઝ્જોણિય-કલ્હોણિય આજનું, કાલનું; લગાડેલો પ્રત્યય જોવા જેવો છે.

૧૧૬. તુંગિ રાત્રિ. અદૃશ્યમાનસ્તસ્યાથ તમસ્વિન્યામનિદિતે ।
વિ. પ. ૨૨. ૩૭.

૧૧૭. ગય ણિયથલિ હેલણુ દુમયસુય-આને ગય નિયય-નિહે-લણુ દુમયસુય દ્રુપદ રાજાની સુતા પોતાને ગૃહે ગઈ. નિહેલણુ-દે ના.
૭. ૫૧. ણિહેલણમગારજઘણેસુ ।

૧૨૪. ણત્થિ હત્થિહયસાહણઈ આ વાક્યમાં નામ બહુવચનમાં છે જ્યારે ણત્થિ એકવચનમાં છે; પરન્તુ ણત્થિનો અવ્યયાત્મક પ્રયોગ જે અર્વાચીન ગૂજરાતીમાં રૂઢ છે તે અપભ્રંશમાંથી આવતો દેખા દે છે.

૧૨૫. કિં કમલસમાણુ ણ મુહકમલુ આમાં ઉપમાન કમલની પુનરુક્તિ છે. એ દોષ છે.

૧૨૭. લઈ આજ્ઞાર્થે વીજો પુરુષ એકવચન √લા

૧૨૭. મંઠ દે. ના. ૬. ૧૧૧. ટીકા મંઠો બંધ ઇતિ કેચિત્પઠન્તિ ।

૧૧૧. જં કરતાં તં સુધારો ઠીક થશે.

૧૩૬. જહિ સીહુ કુરંગહો કમુ કરિવિ જેમ સિંહ મૃગ તરફ ફાઠ મારીને.

૧૧૭. ઘંઘુ. દે. ના. ૨. ૧૦૫. ઘરે ઘંઘો । ઘર સરખાવો ગૂ. ઘંઘોલિડ.

૧૩૭. પિહુ 'પાઈઅસહમહણવો' આ શબ્દનો 'અધીનતા' અર્થ નોંધે છે. પેટકનો અર્થ 'કાંઈ પકડવા માટે આંગળીઓસહિત લંબાવેલો હાથ' એમ પણ થાય છે

૧૪૪. વસુમહ-અવહરણુ મીમની વસુમતી નામની સ્ત્રીને તે વરો ગયો અને તેને લીધે કીચકને મીમસેનના હાથે મરવાનું હતું.

૧૪૬. મત્થાણયરુમાં મ્ ઉચ્ચારસરલતા ખાતર ઉમેરવામાં આવેલો છે.

૧૪૬-૧૪૮ પાંડવ અને દ્રૌપદીનાં ઓઠલાણ મીમ કીચકને કરાવે છે.

૧૫૮. આહિત્થ દે. ના. ૧. ૭૬. ચલિયકુવિયાડલેસુ આહિ-
ન્થો । મહિ શબ્દના પ્રયોગમાં પુનરુક્તિદોષ આવેલો છે.

૧૫૯. ઓહુલ્હિય દે. ના. ૧. ૧૫૭. માં ઓહુર શબ્દ છે; ઓહુરં
ચ સ્વિષ્ણમ્મિ । ટીકામાં ઓહુરં અવનતં સ્વસ્તં ચેત્યવન્તિસુન્દરો ।
ભ ક. ૧૪. ૧૧. ૫. કોવિ મળઈ નવિ બંધમિ ફુલ્હઈ જામ ન
વડરિમુહઈ ઓહલ્હઈ । પરન્તુ હંદને અનુમરો ભ. ક. માં ઓહુલ્હઈ
વાંચવું ઠીક છે; અને 'સ્વિત્ર' અર્થ વરોબર બેસે છે આ શબ્દ ઉદ્+√ફુલ્હના
વિરોધાર્થી ધાતુ અવ+√ફુલ્હમાંથી ઉત્તીર્ણ થઈલ હોવો જોઈએ. સરસાવો ગૂ.
'પાઠ ઓલાઈ ગયો.'

૧૭૦. પંચજનાહિષ્ણ પંચજન=સર્વે જન, આશું જગત; તેના શત્રુરૂપ.

૧૭૧. ણિજ્ઞાઈડ [નિધ્યાત] 'જોયું' ના અર્થમાં.

૧૭૭. ઉહુનો પડ્યત અર્થ કર્યો છે; પરન્તુ આ પાઠ સુધારી હુ
કે હુ કરી તેનો ષપઃ અર્થ કરી કીચકને લાગુ પાડી શકાય.

૧૭૮. આ પંક્તિનો અર્થ:—“આમ ત્યારે પ્રભાત થવાની રાહ જોવાની ય
શી જરૂર છે અને વઢી રાજાને પૂછવાની ય શી જરૂર છે ?” વિ. પ. ૨૩.
દદ્શુસ્તે તતઃ કૃષ્ણાં સૂતપુત્રાઃ સમાગતાઃ । અદૂરાચ્ચાનવદ્યાંગી
સ્તંભમાલિગ્ય તિષ્ઠતીમ્ ॥ ૪ ॥ સમવેતેષુ સર્વેષુ તામૃચુરુપ-
કીચકાઃ । હન્યતાં શોઘ્રમસતીં યત્કૃતે કીચકો હતઃ ॥ ૫ ॥
અથવા નૈવ હન્તવ્યા દહ્યતાં કામિના સહ । મૃતસ્યાપિ પ્રિયં કાર્ય
સૂતપુત્રસ્ય સર્વથા ॥ ૬ ॥ તતો વિરાટમૃચુસ્તે કીચકોઽસ્યાઃ
કૃતે હતઃ । સહાનેનાય દહ્યેમ તદનુજ્ઞાતુમર્હસિ ॥ ૭ ॥ પરાક્રમં તુ
સૂતાનાં મત્વા રાજાઽન્વમોદત । એટલે વિ. પ. માં કીચકો રાજાની
રજા છે છે; આપણી કથામાં તેઓ રજા લેવાની જરૂર જોતા નથી.

૧૮૦. સવડંમુહુ દે. ના. ૮. ૨૧. સવડંમુહો અહિમુહે ।

૧૮૨. વિ. પ. ૨૩. ૧૨. જયો જયંતા વિજયો જયત્સેનો
જયદ્વલઃ ।

૧૮૩. કુહિણિહિ=રથ્યાસુ દે. ના. ૨. ૬૨. કુહિણી કુપ્પર-
રચ્છાસુ । જુઓ વિ. પ. ૨૩. તતઃ સ વ્યાયતં કૃત્વા વેષં વિપરિવર્ત્ય
ચ ॥ ૧૭ ॥ અદ્વારેણાભ્યવસ્કંધં નિર્જગામ બહિસ્તદા । સ ભીમસેનઃ

પ્રાકારાદારુહ્ય તરસા દ્રુમમ્ ॥ ૧૮ ॥ શ્મશાનાભિમુખઃ પ્રાયાદ્ યત્ર
તે કીચકા ગતાઃ । સ લંઘયિત્વા પ્રાકારં નિઃસૃત્ય ચ પુરોત્તમાત્ ।
જવેન પતિતો ભોમઃ સૂતાનામગ્રતસ્તદા ॥ ૧૯ ॥

૧૮૪. નોક્કિલ્લ સિ. હે. ૮૧ ૪૧ ૪૨૨. નવસ્ય નવલ્લઃ । ગૂ. નોલી
નવ+સ્વાર્થ પ્રત્યય (ક્ક >) લ્લ = નવલ્લ કે નોક્કલ્લ. શ્રી. નરસિંહરાવ
< પ્રા. અણ્ણવલ્લય < સં. અન્યપક્ષક G. L. L. Part I. p. 371.

૧૮૭. ણલ્લણાય પળટ્ટ પડટ્ટ કહિ નલ્લનાગો ઇલ્લે કીચકના સા
માઈઓ નાશ પામ્યા. એમ વાત પ્રસરી. કહિ 'કથા' એ વિવિધરૂપ છે; પરન્તુ
આવાં રૂપો અપભ્રંશમાં બનતાં હતાં.

૧૮૮. પલ્લટ્ટુ સિ. હે. ૮૧ ૨૧ ૪૬૭. પર્યસ્તં; તે ઉપરાંત ૮૧ ૨૧ ૪૬૧
G. P. 130, 285.

૧૮૯. અણિહયમલ્લ અનિહત ઇલ્લે હાર્યા નથી તેઓમાં મલ્લ ઇલ્લે શ્રેષ્ઠ.

૧૯૦. આ પંક્તિની છાયા સુધારી વાંચો: કેંકેર્યોં શિક્ષયતિ
“ સૈરન્ધ્રીં નિવાસાત્ પ્રતિસારય ” આ માટે જુઓ વિ. પ. ૨૪ સુ.
દેષ્ણામવ્રવીદ્રાજા મહિર્ષોં જાતસાધ્વસઃ । સૈરન્ધ્રીમાગતાં વ્રૂયા મમૈવ
વચનાદિદમ્ ॥

૧૯૨. ભવિત્તિ દેવો.

૧૯૪. પલ્લણ્ણપલ્લિત્તિહિં ગુપ્તપ્રવૃત્તિઓથી, ગુપ્ત મંજ્ઞાઓથી.

૧૯૫. અપ્પણ્ણ ણિહેલ્લણુ જાહ્ = સંસ્કૃતછાયા સુધારો આત્મનઃ
ગૃહં યાહિ । જાહ્ < જાહિ < સં. યાહિ.

૧૯૫. સુજેટ્ટ [સુજ્યેષ્ઠા] વિ. પ. માં સુદેષ્ણા; જિનસેનના
હરિવંશપુરાણમાં સુદર્શના નામ છે.

૨૦૦. આ પંક્તિમાં સદ્ભુની મુદ્રા છે.

॥ चतुर्थमुद्धरणम् ॥

१. कवि अने तेनुं जीवनः—

हरिवंशपुराणनो संधि १०३ आ चौथा उद्धरण तरीके लेवामी आव्यो छे. त्रिभुवन स्वयंभुए तेना वापे अशुभं राखेलुं हरिवंशपुराण केवी रीते प्हं कथुं तेनी चर्चा पण त्रीजा उद्धरणना प्रवेशकमां करेली होई तेनी पुनरुक्ति अहिं आवश्यक नथी. आ उद्धरणमां आपेली आदिगाथा अने छेबटनां समाप्तिवचन तथा गाथा, आ संधि त्रिभुवननो छे ए बतावी आपे छे, आ उद्धरणमां २५ कडवक छे. भाषावैचित्र्यना मुदाथी कर्ताए आ संधि रच्यो छे. एने लीधे आ भाग झाझो कोइए वांच्यो होय एम हाथप्रत परथी लागतुं नथी. वळी भाषा अपरिचित होवाथी लहीआए जेवुं वांच्युं एवुं लख्युं; अने वधारामां पोते य अढळक प्रमादो घूमाज्या होय तो तेमां कांड नवाई जेवुं नथी. आ उद्धरण तयारे ज शुद्ध थरो ज्यारे आपणने आ ग्रन्थनी चार पांच हाथप्रतो मळशे. नहि तो आथी ज आपणे संतोष मानवो रखो.

२. भाषावैचित्र्यः—

कडवक १-५. मागधिका भाषामां छे, एम कर्ताना कहेवाथी अने भाषाना स्वरूप उपरथी मालम पडे छे. सि. हे. ८।४।२८७—८।४।३०२। सुधी मागधीनी चर्चा करी छे. आ मागधीनां लक्षण संपूर्णतया आपणा कडवकमां देखा देतां नथी खास फेरफार रू नो लू अने प्रथमा एकवचनमां ए प्रत्यय एम छे. जेम सामान्य अपभ्रंशमां महाराष्ट्री अने शौरसेनी प्रथमा एकवचनना ओनो उ करवामां आवे छे, तेम प्रथमाना एने अहि इमां फेरवी नाखवामां आव्यो छे; कोइ वार रू रहेवा पण दीघेलो देखा दे छे. कडवक ३ मां रू नो लू बीलकुल करवामां आव्यो नथी. भाषावैचित्र्य खातर ज आ कडवक मूकवामां आव्यां छे ते तो देखाई ज आवे छे.

कडवक. ११. मां ढक्काभासाकडवयं एम लखेलुं छे. मृच्छकटिकना टीकाकार पृथ्वीधरे अने मार्कण्डेये प्राकृतसर्वस्व १६मां आ भाषानी चर्चा करी छे. मार्कण्डेय आ भाषाने अपभ्रंश तरीके नथी गणावतो. तेने मते तो आ विभाषा छे. परन्तु ते हरिश्चन्द्र नामना लेखकने प्रा. स. १६. २. मां

ટાકે છે: હરિશ્ચન્દ્રસ્તિવમાં ભાષામપભ્રંશ હતોછછતિ । અને તેના મતનો નિરાસ કરતાં કહે છે કે અપભ્રંશો હિ વિદ્વદ્વિનાટકાદૌ પ્રયુજ્યતે । પૃથ્વીધર ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર । ૧૭ । ૫૩ । નો વિભાષાની ગણતરીનો શ્લોક ટાંકી એ વિભાષાએને જ અપભ્રંશ તરીકે ગણાવે છે:-અપભ્રંશે—શકારાભીર-ચાણ્ડાલશબરદ્રવિડોહજા: । હોના વનેચરાણાં ચ વિભાષા: સપ્ત કીર્તિતા: ॥ ત્યાર પછી તે કહે છે:-ઢક્કભાષાપાઠકૌ માથુરદ્યૂતકરૌ । માથુરનો ભાષાનું દર્શાત નીચે પ્રમાણે છે:—

માથુર:-અલે મટ્ટા, દશસુવળ્લાહ લુદ્ધુ જૂદકરુ પપલોણુ પપલીણુ । તા ગેળ્હ ગેળ્હ । ચિટ્ઠ ચિટ્ઠ દૂરાત્પદિટ્ઠોઽસિ । (મૃ. ક. નિર્ણયસાગર. પ. ૪૭)

માથુર:-અલે, વિપ્પદીવુ પાદુ । પડિમાશુણ્ણુ દેઝલુ । (વિચિન્ત્ય) ધુત્તુ જૂદકરુ વિપ્પદીવેદિ પાદેદિ દેઝલં પવિટ્ઠુ । (પ. ૪૮)

માથુર:- ઇમ્મ તુમં હુ જૂદઅરમણ્ણલોણ વદ્ધોઽસિ । (પ. ૪૯)

માથુર:-તસ્સ જૂદકલસ્સ મુટ્ઠિપહાલેણ ણાસિકા ભગ્ગા । (પ. ૫૭)

પૃથ્વીધરની ઢક્કીમાં (૧) ઉકાર પ્રથમા અને દ્વિતીયામાં (૨) ર્નો લ્ વિકલ્પે થાય છે. (૩) સ્નો શ વિકલ્પે થાય છે. (૪) હુ=હ્લુ દેખા દે છે. (૫) સ્સ છત્તીમાં છે. ઉપરના વિશેષોમાં વિશેષ (૪) અને (૬) મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતમાં છે; (૨) અને (૩) માગધીની અસર વતાવે છે; જ્યારે (૧) અપભ્રંશને અનુવર્તે છે. પૃથ્વીધર જાતે જ કહે છે: લકારપ્રાયા ઢક્કવિભાષા । સંસ્કૃત-પ્રાયત્વે દન્યનાલવ્યસશકારદ્વયયુકા ચ । પૃથ્વીધરની ઢક્કીનું માગધી તરફનું વલણ આમ જણાઈ આવે છે.

માર્કણ્ડેય પ્રા. સ. ૧૬માં^૧ ઢક્કીની વિશિષ્ટતા આ પ્રમાણે बताવે છે:- (૧)

૧. માર્કણ્ડેય પ્રા. સ. ૧૬:-

ટાક્કી સ્યાત્ સ્કૃતં શૌરસેની ચાન્યોન્યમિશ્રિતે ।

હરિશ્ચન્દ્રસ્તિવમાં ભાષામપભ્રંશ હતોછછતિ ॥

અપભ્રંશો હિ વિદ્વદ્વિનાટકાદૌ પ્રયુજ્યતે ।

ઉત્સ્યાત્પદાન્તે બહુલં ઇ ચ ટ:-હં હુમૌ ધ્યસઃ ॥

આમો વા-હં કિમાદેઃ સ્યાત્પ્રાગ્દીર્ઘશ્ચ વિધોયતે ।

ત્વમિત્યર્થે તુઙ્ગ ભવેત્-અહમથ્ઽમ્મિહુંમમાઃ ॥

મમેત્યર્થે મહું ચ સ્યાત્ યથા જિધ-તથા તિધ ।

વિક્રમાત્રમુક્તમુન્નેયં શેષં શિષ્ટપ્રયોગતઃ ॥

૩ પ્રથમા અને દ્વિતીયા એકવચનને અન્તે (૨) તૃતીયા એકવચનને અન્તે ૬
 ૬ા. ત. યગ્ને પહરસિ; યગ્નેન પળ થાય (૩) મ્યઃ=હં કે હું ૬ા. ત.
 ઘરહું પલિદુ. રુઘ્વહં પલિદુ (૪) છઠ્ઠી બહુવચન=હં કે હું (૫) કિમ્
 જેવા સર્વનામનું હં આગળ કાહં અને કાણં (૬) ત્વમ્=તુઙ્ગ ૬ા. ત. તુઙ્ગ
 સર્વવિદ્યાપ્રવીણ. (૭) અહમ્=હું, અમ્મિ, મમ (૮) મમ=મહું (૯)
 યથા=જિથ અને તથા=તિથ. માર્કણ્ડેય ઢક્કીનું દૃષ્ટાંત ટાંકે છે:-રાડ
 અસમસમરૈકમલ્લુ મઅળમળોહરદેહસોહુ સકલશાસ્ત્રાવિદ્યા-
 પ્રવીણુ । આ ઉદાહરણ તો સામાન્ય અપભ્રંશ જેવું જ છે. બે ચાર વિશિષ્ટ
 પ્રયોગો મિવાય જ્ઞાસ અપભ્રંશથી જુદી પડતી કોઈ ભાષા હોય એવી ત્રિશિષ્ટતાઓ
 તો ઢક્કીમાં નથી જ. માથુરની ભાષાથી માર્કણ્ડેયની ઢક્કી જુદી છે.

આપણા ઉદ્ધરણમાં આપેલી ઢક્કીમાં આ પ્રમાણે વિશિષ્ટ લક્ષણો દેખા
 દે છે. (૧) પ્રથમા એકવચનમાં ૩ (૨) મ્યદિ અને સંભવદિ શૌરસેનીના
 જેવાં રૂપો. (૩) હુ=ચલુ (૪) છઠ્ઠી એકવચનમાં સ્સ રૂપ. (૫) સે=તસ્ય
 મહારાષ્ટ્રી અને અર્ધમાગધીમાં દેખા દેતું રૂપ. આ ઉપરાંત બીજાં લક્ષણો જણાતાં
 નથી. આટલા ઉપરથી ભાષાનું સ્વરૂપ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે વઢી આજું
 કડવું એક વેદમધ્ય દેખાડવા જાતર જ લખેલું છે; એટલે મૂલગત તત્ત્વો
 આજાં સાંપડે છે.

મૃચ્છકટિક, પ્રાકૃતસર્વસ્વ કે આપણા ઉદ્ધરણ પરથી આ ભાષામાં જ્ઞાસ
 તત્ત્વો કયાં હોવાં જોઈએ એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. પ્રો. પીશલ G. P.
 Einleitung 26. માં મૃચ્છકટિકની ઢક્કી ઉપર ટીકા કરતાં કહે છે,
 “ શૌરસેની અને માગધી પ્રમાણે જ, ઢક્કીની વાચનમાં હાયપ્રતોના પૂરાવા
 વિશ્વનીય નથી; અને વઢી ઢક્કીનું સાહિત્ય એટલા ઓછા પ્રમાણમાં છે કે એ ભાષા
 કેવી હશે તેને માટે કોઈ પણ પ્રકારની ઓચવટ થઈ શકે એવી નથી.”

આ ભાષાનું નામ ઢક્કી હશે ? પ્રો. પીશલ G. P. Ein. 26. માં
 કહે છે કે ઢક્કી એ પૂર્વબંગાળના ઢક્કા ઉપરથી હશે. પ્રો. પીશલનું માનવું
 મૂલમરેલું છે. કદાચ તે મૃચ્છકટિકની ઢક્કીનો માગધી અક્ષર પરથી આ
 અનુમાન બાંધવા દોરાઈ ગયેલા હોવા જોઈએ. પ્રીઅરસને (J. R. A. S.
 1918. P. 875-883) એમ બતાવ્યું કે આ ભાષાનું જ્ઞાસ નામ ઢક્કી
 હોવું જોઈએ અને તે ભાષા અર્વાચીન રાજપુતાનાના ઈશાન પ્રદેશમાં એટલે જયપુર,
 ઢોંક અને પંજાબના અગ્નિકોળમાં બોલાતી હોવી જોઈએ. પ્રીઅરસનના અભિપ્રાયે,

ટાકી અને ગૌજર અપભ્રંશ એટલે કે સામાન્ય અપભ્રંશ જગમગ સરખાં છે; તેથી કરીને પૂર્વોક્ત નિર્ણય તેમણે બાંધ્યો છે. રાજશેખરની કાવ્યમીમાંસા (G. O. S. I. P. 51.) નો શ્લોક ચોક્કસ કહે છે: સાપભ્રંશપ્રયોગાઃ સકલમરુભુવઃ ટક્કભાદાનકાશ્ચ । આ ઉપરથી ફલિત થાય છે કે મારવાડ, ટક્ક અને ભાદીનક એટલે કે ગ્વાલીપર બાજુનો પ્રદેશ-આ દેશોમાં અપભ્રંશનો વ્યવહાર હતો અને ટાકી ભાષા અપભ્રંશની એક બોલી હોવી જોઈએ એ વિધાનમાં કલ્પનાતિરેક નથી. એની ઉચ્ચારબહુલતા આ માન્યતાને ટેકો આપે છે.

૧. ઉદ્ધરણવસ્તુ:—

આ ઉદ્ધરણનું નામ બલપણહુ=બલપ્રશ્ન: છે. તીર્થંકર નેમિનાથ દ્વારકા આવે છે. સમવસરણ ભરાય છે. નેમિનાથ ધર્મોપદેશ કરે છે. ત્યાર પછી બલદેવ પ્રશ્ન કરે છે. “ આ દ્વારાવતીનો નાશ કોનાથી અને કેવી રીતે થશે ? ” નેમિનાથ મહિષ્ય માણે છે. “ દ્વૈપાયનના શાપથી દ્વારામતીનો નાશ થશે અને કૃષ્ણનું મૃત્યુ જરત્કુમારના બાળથી થશે. ” આ મહિષ્યશાપી સાંભળી સર્વ યાદવો અને યાદવ સ્ત્રીઓના મનમાં શોક વ્યાપે છે. ચેટલાક પ્રવ્રજ્યા લે છે અને દુષ્કર તપ આદરે છે. આ કથા દિગંબર પરંપરાને અનુસરે છે. આ કથાની શ્વેતાંબર પરંપરા જૈનાગમગ્રંથોના આઠમા અંગ-અંતગઢદસાઓમાં વર્ણવેલી છે; તેમાં બલદેવ નહિ પણ કૃષ્ણ નેમિનાથને પ્રશ્ન પૂછે છે.

દેશપરદેશ વિહાર કરી નેમિનાથ સાધુસમુદાય સાથે આવે છે અને રૈવતક પર્વતના ઉદ્યાનમાં વાસ કરે છે (૧) ત્યારે કૃષ્ણ પોતાનું સિંહાસન મેલી શિર નમાવી સાત પગલાં ભરી નેમિનાથને પ્રણામ કરવા જાય છે. (૨) ત્યાર પછી બલદેવ તેમને વાંદવા જાય છે. (૩) એમની પાછલ સાત્યકિ, ચાહણિ સદરિ, દ્વૈપાયન इत्यादि યાદવો, પોતાની સ્ત્રી, મિત્ર અને શિષ્ય સહિત મકરાંક=પ્રયત્ન નેમિનાથને વાંદવા જાય છે. (૪) ત્યાર પછી રુક્મિણીનો પુત્ર માનુકુમાર વાંદવા જાય છે. (૫) આ કડવું વિષમ છે; પરંતુ કૃષ્ણનું વર્ણન અહિં ફરીથી કરવા પ્રયાસ છે. વર્ષાશ્રુતુના મેઘસમા કૃષ્ણ આગલ ચાલ્યા; અને આ રીતે કૃષ્ણ, બલદેવ અને બીજા યાદવો સાથે વાંદવા ચાલ્યા. (૬) આ રીતે સમવસરણ થયું અને નેમિનાથ તેમાં લક્ષિત થયા હતા તથા દેવો તેમને નિહાળતા હતા (૭) બલદેવ અને ગોવિંદ નેમિનાથની સ્તુતિ કરે છે (૮) આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરી યાદવો સમવસરણમાં મનુષ્યોને બેસવાના કોઠામાં બેઠા. (૯) કૃષ્ણ અને નેમિનાથની પ્રશ્નોત્તરી આ કહવામાં છે. (૧૦) જેમ જેમ નેમિનાથ ભગવાન ધર્મ કહે છે, તેમ તેમ

યાદવોને આનંદ થાય છે; અને એમનાં વચનામૃતો સાંભળી સાંભળી તેમને અભાવ નથી થઈ જતો. (૧૧) બલદેવ પ્રશ્ન પૂછે છે, “ આ દ્વારકાનો ક્યારે વિનાશ થશે ? ” નેમિનાથ ઉત્તર દે છે, “ આજથી બારમે વર્ષે.” (૧૨) બલદેવ ફરી પ્રશ્ન પૂછે છે, “ ત્યારે કૃષ્ણનું શું થશે ? ” નેમિનાથ જવાબ દે છે “ મયને લીધે અને દ્વૈપાયનના શાપથી દ્વારામતીનો વિધ્વંસ થશે; (૧૩) પછી કૃષ્ણ કૌશાંબીવનમાં જશે જ્યાં જરત્કુમારના હાથે તેમનું મૃત્યુ થશે.” ત્યાર પછીનાં કૃષ્ણનાં જન્માંતરો અને મોક્ષ ક્યારે થશે તે નેમિનાથ કહે છે. (૧૪) આ સાંભળી બલદેવનું મુખ મેંસ જેવું કાલું થઈ ગયું અને બધા ય યાદવોને શોક થવા લાગ્યો. (૧૫) પ્રયમ્ન ચિંતા કરે છે. “ સર્વજ્ઞનું બોલ્યું મિથ્યા થતું નથી. યાદવોનો તથા દ્વારકાનો પૂરો વિનાશ થશે.” આમ સંકલ્પવિકલ્પ કરી કાંચનમાલા સહિત તેણે તપ આદર્યું. (૧૬) ભાનુકુમાર, બોજા યાદવો અને કૃષ્ણની રાણીઓ પળ પ્રયુમ્નની પાછળ દીક્ષા લીધી. (૧૭) બધા જનોએ જાતજાતનાં વ્રત લીધાં, તેનું વર્ણન આ કહવામાં કરવામાં આવ્યું છે. (૧૮) દ્વૈપાયનને પોતા થકી આ સર્વ વિનાશ થશે, એથી ચિંતા થવા લાગી એટલે તે પૂર્વદેશમાં ગયો અને ત્યાં તપ કરવા લાગ્યો. (૧૯) જરત્કુમાર પોતાને હાથે જ કૃષ્ણનો ઘાત થશે એમ વિચારી પોતાનાં ધનુષ્ય બાળલઈ દૂરવનમાં ચાલ્યો ગયો. (૨૦) આ પ્રમાણે થવાથી કૃષ્ણને બહું શૂન્ય લાગવા માંડ્યું. બલદેવના સારથિ સિદ્ધાર્થે એટલામાં બલદેવનો આજ્ઞા માગી. (૨૧) બલદેવે અનુજ્ઞા આપી અને સિદ્ધાર્થે ધોર તપ આદર્યું. બલદેવ અને કૃષ્ણ નેમિનાથને નમીને ત્યાંથી ગયા. અને રાજકાજ છોડી શોકનિમગ્ન થયા. (૨૨) નેમિનાથની ધર્મપ્રવૃત્તિ વિવિધ પ્રકારે વર્ણવી છે. (૨૩) (૨૪) આ પ્રમાણે પ્રયુમ્ન इत्यादि મુનિઓ નેમિનાથ સમક્ષ તપ આચરવા લાગ્યા અને સર્વે જનો ભવિષ્યના કલેશથી પીડિત થઈ દર્પ અને વિષાદને પામ્યા. (૨૫)

૪. હંદોરચના:—

આજુ ય ઉદ્ધરણ ઐષ્ટ છે; એટલે હંદનો મેઠ વારંવાર તૂટે તે સ્વાભાવિક છે. ઉદ્ધરણને મયાલે પ્રાકૃતગાથા છે, સામાન્ય રીતે ગાથા ૧૨+૧૮। ૧૨+૧૫॥ માત્રાના મેઠે હોય છે પ્રસ્તુત ગાથામાં ૧૨+૧૬। ૧૧+૧૪ ॥ માત્રાઓ છે. ગાથાનો અર્થ તો સ્પષ્ટ છે; પણ હંદની દૃષ્ટિએ તે ઐષ્ટ હોવા વધારે સંભવ છે.

આજુ ઉદ્ધરણમાં ૨૫ કહવક છે. આજુ સંધિને ઉદ્ધરણ તરીકે લેવામાં આવ્યો છે. આદિમાં આજુ સંધનો એક ધ્રુવક છે. દરેક કહવકના આદિમાં

હેલા છે. હેલા એ એક પ્રકારનો ધ્રુવક જ છે. હેલાનો છંદ $૬+૪+૪+૪+૪$
 $=૨૨$ માત્રાનો છે. છં. શા.^૧ પ્રમાણે આ છંદ ઉદાહરણમાં ચાર પંક્તિનો છે.
 જે જે સ્થળે હેલામાં માત્રાની ભ્રષ્ટતા આવી છે, ત્યાં ત્યાં ટિપ્પણીમાં નોંધ
 લીધી છે. કડવક ૧૧ માં હેલા નથી.

ઘત્તાનો છંદ^૨ બાત્રીસમા કડવક સુધી ૨૨ માત્રાનો સામાન્યતઃ કહી
 શકાય; જો કે ભ્રષ્ટતાને પરિણામે હેલાની માફક ઘત્તામાં પણ માત્રાનો મેઢ
 સંપૂર્ણતયા દેખાતો નથી. કડવક ૨૩ની ઘત્તા $૧૪+૧૩=૨૭$ માત્રા મેઢે છે.
 કડવક ૨૪ની ઘત્તા $૧૬+૧૩=૨૯$ માત્રા મેઢે છે. કડવક ૨૫ની ઘત્તા
 $૧૫+૧૨=૨૭$ ના મેઢે છે.^૩

કડવકના દેહમાં કેટલાંક કડવકમાં જુરા જુદા છંદો છે. કડવક ૧માં
 ૧૫ માત્રાનો એકમ છે અને દરેક બે પંક્તિએ અન્યાનુપ્રાસ છે. આ છંદ તૃતીય
 ઉદ્ધરણનો પારણક છંદ હોઈ હેમચન્દ્રના ઉદાહરણને પૂર્ણ રીતે અનુગમતો નથી.
 કડવક ૨ માં ૧૬ માત્રાનો છંદ હોઈ બે પંક્તિઓ અન્યાનુપ્રાસ છે. $૬+૪+૬=$
 ૧૬ એ પ્રમાણે આ છંદનો યતિક્રમ છે. એક પ્રકારની પજ્ઞાડિઆ આ છંદને
 કહી શકાય. છેવટના ગણને અંતે (— —) બે દ્વિમાત્રિક સ્વરો છે. કડવક ૩.
 માં ૧૬ માત્રાનો છંદ છે. બે પંક્તિએ અન્યાનુપ્રાસ છે પણ બીજા કડવકથી ફેર
 ગણને અંતે (~ ~) બે એકમાત્રિક સ્વર એ છે. છંદનું નામ મૂઢમાં મત્તમાતંગ આપ્યું
 છે. આ છંદમાં પણ $૬+૪+૬=૧૬$ નો યતિક્રમ છે. આને પણ પજ્ઞાડિઆનો
 પ્રકાર કહી શકાય. કડવક ૪માં પણ પજ્ઞાડિઆ જ છે. કડવક ૫. માં

૧. પશ્ચીર્યુગ્જો લીર્વા હેલા । પળમાત્રચતુર્માત્રચતુષ્ટયં સમ-
સ્થાનગતો જા લીર્વા હેલા ॥ યથા,

કોઅંડં પમૂળરઙ્ગં ગુણો મહુયરા
 બાળા કામિણીણ નયણા વિલાસગહિરા ।
 સમયતળૂ જડો સહયરો તુસારકિરણો
હેલાણ તહાવિ ભુવળં જિણેઙ્ગ મયણો ॥

૧. આ હેલાછંદ જ કહી શકાય.

૩. છં. શામાં આ છંદોનાં નામઃ—૪૨ (અ) $૧૪+૧૩=$ અનંગલલિતા;
 ૪૧ (બ) $૧૬+૧૩=$ ઓહુલ્લજક; $૧૫+૧૨ =$ રાજહંસ.

દ્રિપદીસમુદાયનો છંદ છે. આ આશ્વ કઢવક ષષ્ઠ છે; એટલે છન્દની માત્રાનો નિર્ણય કરવો એટલો સહેલો નથી. કઢવક ૬.માં દ્વિતીય પંક્તિ સાથે અન્યાનુપ્રાસી ૨૨ માત્રાનો છંદ છે. આ કઢવકમાં પળ ષષ્ઠતા બહુ છે. કઢવક. ૭. માં ૨૦ માત્રાનો છંદ છે. કઢવક ષષ્ઠ છે. કઢવક. ૮.માં દરેક ચરણની ૨૮ માત્રા છે. આ કઢવક પળ ષષ્ઠ છે. કઢવક ૯-૧૩. માં ૧૬ માત્રાનો પઞ્ચઙ્ગિઆ છે. કઢવક. ૧૪.માં ૧૫ માત્રાનો પારણક છે. કઢવક. ૧૫. માં પ્રતિપાદયમક શબ્દાલંકારયુક્ત ૧૬ માત્રાનો પઞ્ચઙ્ગિઆ છે. કઢવક. ૧૬. માં ૧૫ માત્રાનો પારણક છે. કઢવક. ૧૭-૨૫.માં ૧૬ માત્રાનો પઞ્ચઙ્ગિઆ છંદ છે. હાથ-પ્રતની ષષ્ઠતા આ ઉદ્ધરણના હંદોવિવેચનમાં મોટું બિંધ છે.

૫. ટિપ્પણ:—

૧-૨. ૧૨+૧૫ની માત્રામેલયુક્ત ઉપગીતિ આ ગાથા હોય એવો સંભવ છે; માત્રાનો મેલ મૂળપાઠમાં મળતો નથી, એ પાઠની ષષ્ઠતા બતાવે છે. મૂળ હાથપ્રતમાં તિહુવણે હતું તે સુધારી તિહુવણો કરેલું છે.

૩. વર્મ્મીસર=કામદેવ. દે.ના. ૭.૪૨.આ શબ્દ પ્રચલિત હતો. સરખાવો છં.શા.પત્ર ૩૧ (અ) ૨૯ મા છન્દનું દૃષ્ટાન્ત:-વર્મ્મીસરકંચણતોમરલલિયા દિઢા છુહુ સુંદરિ ચંપયકલિઆ । ઘુલિઓ છુહુ દક્ષિણઓ ગંધ-વહો વિલલિઓ તા પહિયાણ મળોરહો ॥

૫-૬. આ પ્રથમ કઢવકના દેહની માફક માગધીમાં છે ધ્રુવા કઢવકના દેહની માફક જ માગધીમાં જ છે. ધ્રુવાનો અર્થ જિનસેન હરિવંશપુરાણ સર્ગ. ૬૧. શ્લો. ૧૧-૧૩ ને અનુસરી કર્યો છે; તે શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે:—

તતઃ સુરવરાભ્યચર્યો નાનાજનપદાજ્ જિનઃ ।

વિજહાર મહાભૂત્યા મન્યરાજીં પ્રબોધયન્ ॥

ઉદીચ્યાન્નૃપશાર્દૂલાન્મધ્યદેશનિવાસિનઃ ।

પ્રાચ્યાનપિ પ્રજાયુક્તાન્ સ ધર્મે સ્થાપયન્ બહૂન્ ॥

વિહૃત્ય ચિરમીશાનઃ પુનરાગત્ય પૂર્વવત્ ।

ગિરૌ રૈવતિકે તસ્થૌ સમવસ્થાનમંડનઃ ॥

પ્રસ્તુત ધ્રુવાનું મુખ્ય ક્રિયાપદ તો ઘત્તામાં છે. ધ્રુવાનો અર્થ આ પ્રમાણે છે:—“મધ્યદેશમાં પ્રવેશી અને મધ્યદેશમાંથી પૂર્વદેશમાં સર્વે, રાજાઓને, વૈશ્ય,

દ્વિજ અને ક્ષત્રિયને ધર્મ સંભળાવી...(ઘણા) (૧૫-૧૬) બહુ કાઠે પોતાના મુનિઓ સાથે ભ્રમણ કરી પુનઃ પાછા રૈવતકના ઉદ્યાનમાં નેમિત્રિનેશ્વર આવ્યા.” કઢવકના દેહમાં તો બધાં નેમિનાથનાં વિશેષણો છે. નેમિનાથ યાદવકુલના હતા અને કૃષ્ણ વઢદેવ ઇત્યાદિના વડેરા હતા.

૭. હર ૧૧. ઉદ્ધરિય ૧૪. તામરસિ આ સ્થળે રૂનો લૂ કરવો જોઈએ. ૧૪. માં તો તામલસિની સાથે જ કલસિનો અનુપ્રાસરાગ બરાબર જામે. કેટલેક સ્થળે પ્રથમા એકવચનનો રહેલો છ, હ સમાન જ લઘુ વાંચવો.

૧૩. થેલાસણ=સ્થવિરાસન વ્રહ્માનું આસન એટલે કમઠ. દે.ના.૫.૨૯. ગોલવ=ગૌરવ, અભિમાન અભિમાનરૂપી કમઠના નિર્મઠ ચંદ્ર જેવા; એટલે કે જેમ ચંદ્રને જોતાં કમઠ વીલાઈ જાય તેમ અભિમાન માત્ર નેમિનાથને જોતાં વીલાઈ જતું.

૧૩. સહૃત્તય-આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિ.

૧૫. બહર્વિ કાલેણ=બહુના કાલેન, બહર્વિ એ ખાસ રૂપ છે. મ. ક. સંધિ. ૧૭. કઢવક ૪. ની ઘણા:-બહર્વિ કાલેણ પદ્મવિરહમદ્વાદુહ-સ્થેવિય ।

૧૮. ૨૨ માત્રાને બદલે ૧૯ માત્રા છે. ૩ માત્રાની તૂટ છે.

૨૧. પાયસણિપ્પેહુણકલણા અસ્પષ્ટ છે. અર્થ સમજાતો નથી. ણિપ્પેહુણ=મયૂર અર્થ ઠી છાયામાં માત્ર અર્થનિર્વાહ કર્યો છે.

૨૨ ધુલ<ધુલ=ધવલ; સામાન્યતઃ કૃષ્ણનાં વસ્ત્ર ધવલ નહિ પરંતુ પીત કહેવાય છે.

૨૨. આ પંક્તિમાં અને આખા કઢવકમાં વર્ણવેલાં કૃષ્ણનાં બાલ્યકાલનાં પરાક્રમ જૈન તેમજ અજૈન પરંપરામાં સરખાં જ છે. વિશેષ જિજ્ઞાસુએ જિનસેનનું હરિવંશપુરાણ અથવા શ્રીમદ્ભાગવતપુરાણનો દશમો સ્કંધ જોવો.

૨૯. આ પંક્તિમાં કૃષ્ણની સામાન્ય બાલ્યકાલની ક્રીડા વર્ણવી છે. લંગદિ=રંગતિ ક્રીડાના અર્થમાં; કમઠ તોડવાની ક્રીડા માટે સરખાવો જિનસેન-હરિવંશપુરાણ ૩૬. ૮-૧૦.

૩૦. માઝલ = મામો કંસ.

૩૭. ણિમલ્હિ ને બદલે ણિમ્મલિ વાંચો.

૩૯. બેણુદારિ એક રાજાનું નામ છે. હ. પુ. ૫૦. શ્લોક ૮૫.

વેણુદારી ચ ચિક્રાન્તઃ । ચલદેવ જેને રણયુદ્ધમાં વેણુદારી નામના શત્રુને મયમીત કર્યો હતો.

૪૩-૪૪ ઘણા ૨૧ માત્રાની છે. આશ્વી ઘણામાં શ્લેષ છે. રેવતી અને રોહિણી (નક્ષત્રનાં નામ) થી વિભૂષિત તથા મધા અને હસ્ત નક્ષત્રથી યુત ચંદ્ર જેવો પત્ની રેવતી અને માતા રોહિણી સાથે મોટા દ્વાથી પર જતો ચલદેવ લોકોથી ગણાયો.

૪૫-૫૬. આહું કઢવક. ૪. પ્રયુમ્નને લાગુ પડે છે. સંસ્કૃતછાયામાં વધા ય યાદવોને લાગુ પાડો જે અર્થ કરવામાં આવ્યો છે તે તદ્દન અઘટિત અને જોટો છે. અણ્ણુ=અન્યઃ-પ્રયુમ્ન. જે=યઃ (માગધી). જે પરાક્રમો કઢવકના દેહમાં વર્ણવવામાં આવ્યા છે તે પ્રયુમ્નને લાગુ પડે છે.

૪૬. સચ્ચદ્-ચારુણિ-સઢરી-દીવાયણાઽણિરુદ્ધા — યાદવવીરોનાં નામ-સાલ્વકિ, સારણ, [ચારુણિ (?) બ્રહ્મપાઠ] સઢરી (?), દ્વૈપાયન, અનિરુદ્ધ.

૪૭. મરંકિ=‘ સ્મિત સહિત ’ અર્થ છાયામાં લીધો છે તે જોટો સમજવો; મૂલ મયરંકિ = મકરાંકઃ, કામદેવ, પ્રયુમ્ન અર્થમાં એ શબ્દ લેવો સુસંગત છે. સરલાવો સદર ઉદ્ધરણ પં. ૨૦૬. આ પ્રમાણે પાઠ લેવાથી માત્રાની બ્રહ્મતા દૂર થઈ ચરણનો માત્રામેલ મળશે.

૪૮. પ્રયુમ્ન રુક્મિણીનો પુત્ર તેથી જ રુક્મિણીના મનરૂપી ભુવનને આનંદ આપનાર એ વિશેષણ મૂકવામાં આવ્યું છે.

૪૯. જે કંચણમાલાપરિહરણે—કંચનમાલા પ્રયુમ્નની સ્ત્રીનું નામ છે. સરલાવો સદર ઉદ્ધરણ પંક્તિ. ૨૦૫.

૫૦. જે સોલસમહલંભાવર્ણિ—કાલસંવર વિદ્યાધરને ત્યાં પ્રયુમ્નને થયેલ સોલ લાભ; જુઓ જિનસેન. હ પુ. ૪૭ શ્લો. ૧૦-૪૪. પોડશેષ્વપિ ચૈતેષુ લાભસ્થાનેષુ મન્મથમ્ લબ્ધ્યાનેકમહાલાભં દૃષ્ટ્વા વિસ્મિતમાનસાઃ॥

૫૧. જે કુરુલંધાવારવિણાસિ—હ. પુ. ૪૭. શ્લો. ૧૮. તતઃ શાબરસેનાભિઃ વિદ્યયા વિકૃતાત્મભિઃ । દુર્યોધનબલં જિત્વા કન્યા-માદાય લં તતઃ ॥ આ રીતે દુર્યોધનની સેનાનો પરાજય કરી તેની ઉદધિ નામની કન્યાને પ્રયુમ્ન પરણ્યો.

૫૨. જે દુઝ્જોહણપહુસંકાસિ—જેને દુર્યોધનને મદદ કરી હતી. કૃષ્ણ પાંડવોના પક્ષમાં હતા જ્યારે કૌરવોના પક્ષમાં આહું ય યાદવકુળ હતું.

૫૧. તવસુય [તપઃસુત] યુધિષ્ઠિર. ણર=ભર્જુન.

૫૪. બંદિણજણઅબ્ધુદ્ધરણિ જેણે કેદ થયેલા જનોને છૂટા કર્યા હતા.

૫૭. પ્રથમ પંક્તિ ભ્રષ્ટ છે; એક માત્રા ટૂટે છે; એટલે પ્રથમ પંક્તિનો કાંઈક ભાગ અસ્પષ્ટ રહે છે. તાવ હિયોલિયર્હિ અસ્પષ્ટ છે.

૫૮. માણુકુમાર સત્યમામાનો પુત્ર.

૫૯-૬૨. કઢવક ૫.ના દેહનો ભાગ ઘણો જ અસ્પષ્ટ અને અદૃષ્ટ છે. માત્રામેઢ કોઈ પંક્તિનો બરોબર મળતો નથી. દ્વિપદીમાં ૧૨ માત્રા હોવા સંભવ છે, અને ત્યાર પછીના છંદમાં એટલે પં. ૬૧-૬૨માં ૧૪ માત્રા હોય. મૂઢમાં આ છંદને માગધિકા છંદ તરીકે ઓઢલાવ્યો છે. કેટલોક ભાગ અસ્પષ્ટ છે. સંસ્કૃતછાયા એમાંથી અર્થ કાઢવાની પ્રકાશદિશા તરીકે જ ગણવાની છે.

૬૭-૬૮. ઘત્તા શ્લેષાત્મક છે. ધ્રુવકમાં માણુકુમારને ચંદ્ર સાથે સરલાવી, કઢવકમાં અનેક વિશેષણોથી તેની પ્રશંસા કરી છે. ઘત્તામાં પ્રયુન્નનાં વલાણ કરી તેને સૂર્ય સાથે સરલાવી માણુકુમારની સંગતિએ મૂક્યો છે. કમલાણંદણુ= (૧) કમલા-રુક્મિણીને આનંદ આપનાર (૨) કમલને આનંદ આપનાર; વર-દીદરકરુ=(૧) ઉત્તમ દીર્ઘ હસ્ત યુક્ત (૨) ઉત્તમ દીર્ઘ કોરણ યુક્ત.

૬૯-૭૦. હેલા જ અદૃષ્ટ છે. એટલે ૭૧-૭૮ પંક્તિઓ કોને લાગુ પડે છે તે જ સમજવું મુશ્કેલ છે. આમ તો કૃષ્ણને લાગુ પડતી હોય તેમ લાગે છે. જો કે જ તો છંદને અનુકૂલ લટણ આપવા માતર હોય તેમ લાગે છે.

૭૧. નારાયણ=નારા પાણી + અચન સ્થાન. પાણીમાં વાસ કરનાર વિષ્ણુને (=કૃષ્ણને પોતાને) પ્રિય એવી કમલની માલાને ધારણ કરતા; અષ્ટમીના ચંદ્ર સમા વિશાલ અને ઉન્નત માલયુક્ત.

૭૩. હેમલ-દલ=હેમલ કોઈ રાક્ષસનું નામ લાગે છે, હેમલનું સૈન્ય.

૭૪. વલગ્ગ>આરુઢ; વલગ્ગ < અવલગ્ન । છાયામાં વિલગ્ન બતાવ્યું છે તે ઓઢું સમજવું.

૭૫. જે દેશો જીત્યા તેનાં નામ ગણાવ્યાં છે.

૭૬. હરિ ને છૂટા પાડો. તો હરિ રામકામપમુહર્ષહિ ઇ૦

૭૧-૭૮ આખું કઢવક ભ્રષ્ટ થયેલ છે. સામાન્યતઃ ૨૨ માત્રાનું એક ચરણ છે. છેવટમાં ઘનો સંગીત અર્પતો અનુપ્રાસ છે. ૭૮-૭૯ કદાચ જુદો છંદ હોય; કારણ કે તેમાં ઘનો અનુપ્રાસ દેલાતો નથી. માત્રામેઢ બહુ ટુટીયુક્ત છે.

૮૧-૮૨. પ્રથમ પંક્તિમાં માત્રામેઢ લાવવા જગજગણિય વાંચવું ઠીક પડશે. બીજી પંક્તિ ઘણી જ અસ્પષ્ટ છે. સંસ્કૃત છાયા બીલકુલ સંતોષકારક નથી.

૮૩. મામંડલ (૧) તેજમંડલ (૨) મામંડલ નામનો ચોદ્ધો.

૮૩. સીદાસણ (૧) સિદાસન (૨) સિંહની ગુહા.

૮૪. જદ્માલા (૧) મુનિઓનો સમૂહ (૨) કાવ્યની પંક્તિની વચમાં અટકવાનાં સ્થલોનો સમૂહ (The group of caesura). આ પંક્તિમાં છન્દનો મેઢ લાવવા આદિ ણાવદ્ ને બદલે ણં વાંચો.

૮૯-૯૦. બોજી પંક્તિમાં ૨૧ માત્રા છે, જે ચરી રીતે ૨૧ જોઈએ.

૯૧-૧૦૧. નેમિનાથની સ્તુતિ. છન્દ ૨૮ માત્રાનો છે.

૯૨. ૪ માત્રા કમી છે; ઇટલે છેવટના ભાગનો અર્થ બેસતો નથી.

૯૩. કુવદ કુ=પૃથ્વી+પતિ=રાજા.

૯૪. ચ્વણ ને બદલે ચ્વણય વાંચો; નહિ તો ઇક માત્રા તૂટશે. ' જેના ચતિવર્ગમાંથી કામદેવ દૂર થયો છે ' ઇમ અર્થ કરાશે.

૯૫. ૯. માત્રા વધારે છે. પંક્તિ બહુ જ અસ્પષ્ટ છે. જયથી પંક્તિ આરંભાતી નથી ઇ વઢી તેના દૂષણનો પૂરાવો છે.

૯૮. માત્રામેઢ લાવવા વલય અથવા જડિલ દૂર કરવું પડશે. તેમ જ મલિર્ણિદિયાણ વાંચીશું તો વધારે સ્પષ્ટતા આવશે.

૯૯. ઈસિ વાંચવું; નહિ તો ઇક માત્રા ચૂટશે, પંક્તિ અસ્પષ્ટ છે; પરંતુ નેમિનાથનો શ્યામદેહ આછાં કુમુધથી સમુજ્જ્વલિત થયો હતો તેનું વર્ણન છે.

૧૦૦ કમલાભવ વાંચો, નહિ તો માત્રા ચૂટશે. પંક્તિ અસ્પષ્ટ છે,

૧૦૫. ણરકોટ્ટદ્ સમવસરણમાં માણસોને બેસવાનો કોઠો.

૧૦૬. મૂરિસડ=મૂરિશ્રવાઃ ઇક રાજા જેને યાદવો ઇ સંહાર્યો હતો.

૧૧૧. ચક્રકેસર = ચક્રવર્તી જરાસંધને ઉદ્દેશી ઇ શબ્દ વાપર્યો હોવો જોઈએ.

૧૧૫. કોડિસિલ ઇક યોજન ડંચી કોટીશિલા કૃષ્ણે કેવલ ચાર અંગુલીના બઢથી ડછાઢી હતી. જુઓ. દ્. પુ. સર્ગ. ૩૫. ૨લો. ૩૨-૪૦

૧૨૫. સવવળહ સરલાવો સદર ઉદ્ધરણ પં. ૧૧૫. અર્વાચીન હીંદીમાં
લિન્હા < પ્રા. લિન્હા.

૧૨૬. કેવલવરલોચન-કૈવલ્ય એ જ જેનું ઉત્તમ નેત્ર છે, અથવા
કૈવલ્ય તરફ જ જેનું ઉત્તમ નેત્ર છે તે.

૧૩૫-૧૪૧. ટાવ્કી ભાષાનું કડવું. ચર્ચા માટે આ ઉદ્ધરણની પ્રસ્તાવના
જુઓ. આજ્ઞા કડવક્રમાં યાદવોનાં નામો ગણાઈયાં છે. કેટલાંક નામો વીજા
પ્રત્યોમાંથી શોધી કઢાતાં નથી. કેટલાંક નામો હ. પુ. ૫૦. ૧૧૩-૧૩૩ અને
ત્રિ. શા. પુ. (હેમચન્દ્ર) માં મળે છે.

૧૩૭. જડણસિદસ્સ દિવાયણસ્સ યમુનામાં રહેલા દ્વૈપાયનને; જૈન.
પરંપરા દ્વૈપાયનને યાદવોમાં ગણે છે. કુસુમસર=પ્રયુક્ત; અને તેનો પુત્ર તે
અનિશ્ચય.

૧૪૩. સસ્સ=શ્વાસ, પ્રાણાયમ; શશ્વત્ એ છાયા પ્રમાણે 'સતત.' ૧

૧૪૪. માત્રાભંગ તેવ ત્યગ્રી નિવારી શકાય. જિહ્વ=યત્ર અર્થ કરવો
પડે. સંસ્કૃતછાયામાં સુધારો કરવો.

૧૪૬. ણાહિ નેમિનાથને. આ ફેલામાં ૨૧ માત્રા છે; જ્યારે આવશ્યક
છે ૨૨ માત્રા.

૧૪૭. રોહિણી અને દશાર્હ (=યાદવો) નો લઘુ ભ્રાતા વસુદેવ - તે
બન્નેનો પુત્ર બલદેવ. દશ દશાર્હો:-સમુદ્ધવિજયો અક્ષોભો થિમિઓ
સાગરો દ્વિમર્ષ । અયલો ધરણો પૂરણો અભિચંદો વસુદેવો તિ ॥

૧૫૨. જિણ સત્થેણ હે જિનદેવ શાસ્ત્રથી દ્વારિકાનો વિનાશ જ નથી
થવાનો. સત્થ=શાસ્ત્ર, શાસ્ત્ર, સાર્થ, શાસ્ત્ર એમ અનેક સંસ્કૃત શબ્દોનું તે
પ્રાકૃતરૂપ થાય છે. ઉપરનો અર્થ યોગ્ય લાગવાથી સ્વીકાર્યો છે.

૧૫૫. દારહો અને દારહોનો અન્યયમક.

૧૫૬-૧૫૭. ઘટ્ટાની પ્રથમ પંક્તિમાં પૂરી ૨૨ માત્રા છે; ય્યારે બીજી
પંક્તિમાં બે માત્રા ઘૂટે છે.

૧૫૮-૧૫૯ હેલા ૨૨ માત્રાની છે. બીજી પંક્તિનો છેલ્લો અક્ષર
હાથપ્રતમાં નથી.

૧૬૭. પાસહો-મારફતે-through ના અર્થમાં

૧૬૭-૧૬૮ ઘટ્ટાની પ્રથમ પંક્તિમાં ૨૨ માત્રા છે; જ્યારે બીજી પંક્તિમાં ૨૧ માત્રા છે.

૧૬૯. ચંડકંડ-કાણડનો અર્થ 'શર' 'સોટો' એમ બે છે. 'સોટો' અર્થ લઈએ તો ધનુષની પળછ બાંધવાનો સોટો.

૧૬૯-૧૭૦. આ હેલાની પ્રથમ પંક્તિમાં ૧૨ અને બીજી પંક્તિમાં ૧૯ માત્રા છે એટલે ૩ માત્રા ટૂટે છે.

૧૭૧. પરમાડ ૬૦ આ ચરણમાં એક માત્રા ટૂટે છે. ગિરુહણિ વાંચીએ તો માત્રા મઠી રહે. પસુગિરુહણિ=પશુનું નિરોધન કરનાર એવા જરા-કુમારથી. પરમાડપવણ્ણુ=પોતાના પરમ આયુને પામેલા એવા કૃષ્ણ.

૧૭૪. વિચ્છોઈ < વિચ્છોહ (દે. ના. મા. ૪. ૬૨.) = સં. વિશ્વોભ. ભવિસ્યત્કહામાં વિચ્છોઅ શબ્દ પ્રયુક્ત છે. મહાપ્રાણલોપ-Disaspirationનું દૃશ્યન્ત. પૂર્વગત સોઘ્મવ્યંજનની અસરથી આ લોપ થવો સંભવિત છે.

૧૭૭. પંચમહાને બદલે પંચમહ અન્યાનુપ્રાસને અનુકૂલ થશે.

૧૭૮. અટ્ટમડ રામુ આઠમા રામ, જૈનપુરાણો પ્રમાણે બલદેવ.

૧૭૯. આ વચન સાંભળી નરેન્દ્ર કાઠોમેશ પડી ગયો.

૧૭૯-૧૮૦. આ હેલામાં પૂરી ૨૨ માત્રા છે. ૧૮૦ માં થિયડ ને બદલે થિડ વાંચો; ગિંભયાલેમાં છેલ્લો દ્વિસ્વ છે.

૧૮૧-૧૯૧ આઠું કડવક પ્રતિપાદયમક છે.

૧૮૪ કામ પ્રયુક્ત: આ પછીની બધી પંક્તિઓમાં સુમાનુ, માનુ, શંબ, અનિરુદ્ધ, નિષધ, નંદ, દ્વેપાયન, પંજર, સારણ, સાત્યકિ, ૬૦ યાદવો છે. જુઓ જિનસેન. હ. પુ. ૫૦. નંદ અને પંજરનાં નામ શોધી શકાયું નથી.

૧૮૪. સરામહો રામહો = પત્નીસહિત (સહ + રામા) બલભદ્રનો દેહ કંપે છે.

૧૮૫. અસુભાણુર્હિ સંસ્કૃત છાયામાં અ=અ અર્થ લીધો છે; અને 'સુમાનુ' એક યાદવનું નામ, એમ અર્થ કયો છે. અસવ: એવ માનવ: यस्य स: એમ અર્થ પણ કરી શકાય. 'આત્મા એ જ જેના પ્રકાશરૂપ છે.'

૧૮૫. સવિલાસંબદ્ધા । અંબ=તામ્ર અર્થ દૂરાકૃષ્ટ છે. અંબ=

આમ્લ જ્ઞાતા મનવાલો. આ પ્રકારનો અર્થ પ્રાકૃતમાં થાય છે. આ અર્થ લેઈ સ્વવિલાસામ્લસ્ય પોતાના વિલાસો પ્રત્યે જેનું મન ક્ષુબ્ધ થઈ ગયું છે તેવો.

૧૮૬. અવલુઅ જુઓ. દે. ના. મા. ૧. ૩૬. અવલુઆ=ક્રોધ. પ્રથમ અણિરુદ્ધ = જે પોતાને વારી શકતો નથી તે અનિરુદ્ધને ક્રોધ થવા લાગ્યો.

૧૮૬. ગિસદ=નિઃશ્રદ્ધ અને નિષ્વણ એમ બે અર્થ થઈ શકે.

૧૮૭. ધક્કુદ્ધુઅ જુઓ. દે. ના. મા. ૫, ૬૦. 'ઉલ્લસિત' ધુક્કુ-ધુઅંત મંદગતિ, કંપના અર્થમાં મ. ક. માં છે. ગોણંદ=ગો હૃદય+ણંદ આનંદ=હિન્દ્રિઓમાં જ જેનો આનંદ છે તેવા નંદને કંપ થયો.

૧૮૮. દુહલુ દે. ના. ૫. ૪૩. દુર્ભાગ્ય; દ્વીપમાં નિવાસ કરતા દ્વૈપાયનને પોતાનું દુર્ભાગ્ય લાગ્યું.

૧૮૮. જેની ભુજા જ (શત્રુ માટે) પંજર સમી છે, એવા પંજરને પળ વિકલતા લાગવા માંડી.

૧૯૦. કૃષ્ણની રાણીઓનાં નામ પદ્માવતી, ગૌરી, લક્ષ્મણા. જુઓ. અંતગડદસાઓ (Ed. M. C. Medi) P. 25. line 11-12 પડમાવર્દ ય ગોરી ગંધારી લક્ષ્મણા સુસીમા અ । જંબવદ-સચ્ચ-મામા રૂપિણિ-મૂલસિરિ મૂલદત્તા વિ ॥

૧૯૨. જડ પછી ઉલ વાંચો નહિ તો બે માત્રા જુઓ.

૧૯૩-૧૯૪. હેલાની બન્ને ય પંક્તિઓ ૨૧ માત્રાની છે. સુસદને બદલે સૂસદ વાંચો.

૧૯૯. દિણિહિં જરી રીતે દિણ્ણ=દૈન્ય હોય; પરન્તુ છન્દોવિધન યાઢવા દિણ.

૨૦૧. સરલાવો જિનસેન. હ. પુ. સર્ગ ૬૩. શ્લોક ૪૪. હત્યનેક-વિનરાત્રિયાપનં: સોસ્ત્યતંદ્રિતમનોવચોવપુ: । પ્રત્યહં હરિવપુર્વહન્ ભ્રમન્ પ્રત્યપદ્યત રતિ ન કાનને ॥

૨૦૪ ઉહયહિંને બદલે ઉહય વાંચો: નહિ તો એકમાત્રા વધી જશે. માલ રાજાની પુત્રી કાંચનમાલા અને કુરુપતિ દુર્યોધનની પુત્રી ઉદધિ એ બન્ને એ.

૨૦૫ જરણન્દજિ-જનોને આનંદ આપનાર. દુસિય ઢાંચો. ઘસા
૨૨ માત્રાની છે.

૨૦૭ માણુકુમરુ ઢાંચો. માનુકુમાર સત્યભામાનો પુત્ર.

૨૦૯-૨૧૨. સુમાનુ, યદુ, સુન્દર, સાલ્યકિ, જયંત, પુરન્દર, કૃપવર્મા,
સાર, સારણ, દુંદુભિ, વૃકોદર, ધર, ધારણ, દેવસેન, શિબિ, તેનો પુત્ર, અપરા-
જિત, ચિહ, ઉદ્ધવ, કાંચન, નંદ, રુદ્ર-૯ યાદવોની નામાવલી આપી છે.

૨૦૯. મૂઠમાં સારણુ છે; જ્યારે છાયામાં સુંદર છે. છટલે છાયા
સુધારવી.

૨૧૪-૨૧૬ કૃષ્ણની રાણીઓનાં નામ, રોહિણી એકલીને બાદ કરતાં.

૨૧૬ સંબલિ=ચામલા ઢાંચો.

૨૧૯-૨૨૦ પ્રથમ પંક્તિમાં ૨૩ માત્રા છે; જ્યારે બીજી પંક્તિ ગય
અસેસ સુરય-રાગ રૂઘ-વિભ્રમસ્સ એમ ઢાંચું. અર્થ:-તપશ્વરણથી મહા-
વ્રતયુક્ત સ્ત્રીજનોનાં રૂપ અને વિભ્રમની સુરતપરની સઘલી આસક્તિ જતી રહી.

૨૨૩ વિરત્તં, સમ્મત્તંની સાથે છેડું. વિરત્તંમાં છેવટનો ત્તં અન્યપ્રાસ-
મેઠ માટે હોય એમ ધારી વિરત્તાઃ છાયામાં લલેલું છે.

૨૨૬. સાળતથાવિયાઈ ' સાળ=શાળ કસોટીનો પથ્થર ' એ અર્થ
છાયામાં લીધો છે. પરન્તુ સંજ્ઞા=સાળ અપભ્રંશની છેવટની કક્ષામાં થાય છે.
અથવા સારામાં સારો માર્ગ તો સઘળતથાવિયાઈ=શ્રવણસ્થાપિતાનિ એ
પ્રમાણે સુધારો કરીને અર્થ કરવો એ છે.

૨૨૭ ઉણ્ણય-હત્તા=ઉન્નતચિત્તાઃ કે ઉન્નતવૃત્તાઃ એમ સંસ્કૃત
છાયા થઈ શકે.

૨૩૨ કંજ કેશ; કેશનું ઉત્પાટન કરે છે.

૨૩૩-૨૩૪. ઘસામાં ૧૪ માત્રા છે.

૨૪૫ દસવાચ્ચાલંકિત=અસ્પષ્ટ અર્થ છે.

૨૫૨ ઉવલદ્ધ=પ્રહણ કરેલો છે, દાબી દીધો છે.

૨૫૩ સ્વર્ગિદગમણુ ગરુડવાહન વિષ્ણુ.

૨૫૪ સહ=સ્વયં સદા, છાયામાં સદા છે; સ્વયં વધારે ઠીક છે.

૨૫૬ ઘક્ક+અંગણાં ત્યાં (કૌશાલીવનમાં) કૃષ્ણને એકલું જડું પડશે;
જ્યાં પોતાની અંગનાઓનો મેલાપ કોઈ પણ રીતે થઈ શકશે નહિ. આમ અર્થ

નિર્વાહ કરાય. છાયામાં ઇક્કંગણદ્વ=ઇકાકિની એમ અર્થ કર્યો છે. પરંતુ તેને માટે કાંઈ પ્રમાણ નથી.

૧૫૭ તત્તિ ચિંતા. દે. ના. ૫. ૨૦, તત્તી=તત્પરતા.

૧૫૮-૧૫૯ ઘટ્ટા ૨૨ માત્રાની છે. સોયાવરુને બદલે સોયવરુ=શોકપર: વાંચીશું તો એક માત્રા વધે છે તે નહિ વધે.

૧૬૨ સંસ્કૃતછાયામાં સુધારો; ગુરુભ્રાતુ: સત્કેન વાંચો.

૧૬૪ સોયવિઓયમદ્ ભયાવણુ એમ છટું વાંચીએ તો વાક્યનો અર્થ પૂરો થશે.

૧૬૫ પાસાવય શ્વાપદને અનુલક્ષી (૧) કે પાશમાં આવી પડ્યાં છે તે પાશ+આ/પદ્ (૧) પાર્શ્વ+આપદ્ શ્રાવક અને યાદવોને અનુલક્ષી-જેને આપદ પાસે આવી પડી છે તે.

૧૬૭ સિદ્ધાર્થસારથિ: ભ્રાતા બલદેવનયાન્વિત: । બોધનં વ્યસને સ્વસ્ય પ્રતિપાદ્ય તપોઽગ્રહીત્ ॥ જિનસેન હ. પુ. ૬૧. શ્લો. ૪૧. સિદ્ધાર્થ બલદેવનો સારથિ તેમ જ માદ્ હતો.

૨૭૯-૨૮૦ વલદેવ અને વાસુદેવ સાથે જાય છે.

૨૮૧-૨૮૨ નો એક સંબંધ છે.

૨૮૬ પંચવગ્ગેણ પ્રહોના પાંચ ભેદ સામાન્ય રીતે માનવામાં આવે છે. સરસ્વાતો જિનસેન. હ. પુ. સર્ગ. ૨. શ્લોક. ૮૪. સપ્રકીર્ણકનક્ષત્રસૂર્યા-ચન્દ્રમસો ગ્રહા: । પંચમેદાસ્તદાનલ્પવપુષો જ્યાતિષો વ્રભુ: ॥

૨૮૫-૨૮૬. બન્ને પંક્તિઓ ભ્રષ્ટ છે. હેલા એટલે સામાન્ય રીતે ૨૧ માત્રા હોવી જોઈએ. એટલે આ બે પંક્તિઓ નીચે પ્રમાણે વાંચવી યોગ્ય છે:—

સમવસરણમંડિઝ બિહરેદ્ જિણવરિંદો ।

જિહ પંચવગ્ગઝડ્ગણજુઓ ણિસિયરિંદો ॥

બીજી પંક્તિમાં પંચવગ્ગેણ જુડું પાડવાથી કાંઈ પળ અર્થ થઈ શકતો નથી; એટલે ગેરસમજથી જ કોઈએ એ ફેરફાર કર્યો હશે.

૨૮૮ ચઝવિહ સંઘ 'સાણુ, સાધ્વો, શ્રાવક અને શ્રાવિકા-એ ચાર તીર્થોનો બનેલો સંઘ.

૨૯૦ વસુવિહપાડિહેર આઠ પ્રકારનાં પ્રાતિહાર્ય-એટલે કે સમવસરણમાં જિનેશ્વરને સેવતી વસ્તુઓ:—

અશોકવૃક્ષઃ ૧ સુરપુષ્પવૃષ્ટિ ૨ દિવ્યધ્વનિ ૩ શ્રામર ૪ માસનં ૫ ચ ।
ભામણ્ડલં ૬ દુન્દુભિ ૭ રાતપત્રં ૮ સત્પ્રાતિહાર્યાણિ જિનેશ્વરાણામ્ ॥
વસુ સંજ્ઞાથી 'આઠ' સમક્ષવાનું છે.

૨૯૧ વસુદહદોસ વસુ=૮+૧૦ એટલે ૧૮ પ્રકારના દોષથી વિમુક્ત.

૨૯૩ દંસણ જુઓ તત્ત્વાર્થ ૧. ૨. તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનં સમ્યગ્દર્શનમ્ ।
એના ઉપરથી ટીકા.

૨૯૩ વયપાસાણ વ્રતરૂપી પ્રાસાદ ઉપર. બાર વ્રતો-૫ અણુવ્રત + ૩
ગુણવ્રત + ૪ શિક્ષાવ્રત.

૨૯૪ સામાઈ-સામાયિકવ્રત જુઓ તત્ત્વાર્થ. ૭. ૧૬. (ભાષ્ય)
સામાયિકં નામાભિગૃહ્ય કાલં સર્વસાવધયોગનિક્ષેપઃ । તે જ પ્રમાણે
પોસહુઃ-પૌષધોપવાસવ્રતમ્ । સદર ભાષ્યઃ-પૌષધોપવાસો નામ પૌષધે
ઉપવાસઃ । પૌષધઃ પર્વત્યનર્થાન્તરમ્ । સોઽષ્ટમીં ચતુર્દશીં પશ્ચદ-
શીમન્યતમાં યા તિથિમભિગૃહ્ય ચતુર્થાદ્યુપવાસિના + + + ધર્મ-
જાગરિકાપરેણાનુષ્ટેયો ભવતિ ॥

૨૯૫ સચિત્તચાઉ જેમાં જૈનમત પ્રમાણે જીવ છે એવા પદાર્થોના
ભોજનનો ત્યાગ.

૨૯૮ આરમ્ભાઈવજ્જણુ-આરંભઃ પ્રાણિવધઃ । ઇત્યાદિનો ત્યાગ
જુઓ તત્ત્વાર્થ ૦ ૬. ૯. અને ભાષ્ય.

૨૯૯ ડહિટ્ટાહારવિવજ્જણુ-સાધુને ડહિટ્ટ કરીને એટલે તેને નિમિત્તે
બનાવેલા એવા આહારનો ત્યાગ. સાધુને આ પ્રકારનો આહાર જૈનમતાનુસારે
ત્યાજ્ય છે.

૩૦૦ સાવયવય અણુવ્રતો જુઓ તત્ત્વાર્થ ૭. ૧-૨.

૩૦૧ મહાવ્વય સાધુને પાલવાનાં પાંચ મહાવ્રત. તત્ત્વાર્થ ૦ ૭. ૧-૨.

૩૦૧ ચઉગઈ નરક, તિર્યગૂ, માનુષ અને દેવગતિ. આમ ચાર
પ્રકારની ગતિ.

૩૦૨ ડહલક્ષણમેયઈ જેયાણેયઈ પાંચ પ્રકારનાં જ્ઞાનઃ-૧ મતિજ્ઞાન
૨ શ્રુતજ્ઞાન. ૩ અવધિજ્ઞાન. ૪ મનઃપર્યયજ્ઞાન. ૫ કેવલજ્ઞાન. આથી વિહક્ષનાં
પાંચ અજ્ઞાન. અને તે જ પ્રમાણે જ્ઞેય અને અજ્ઞેય.

૩૦૩ ચકિક સામાન્ય રીતે કુણ્ણનું વિશેષણ હોય છે; પરંતુ અહિં તો

નેમિનાથના વિશેષણ તરીકે મૂકવામાં આવ્યું છે. આ વિશેષણ જિનસેન હ. પુ. માં ઘણે સ્થળે ચક્રવર્તી રાજા અથવા પ્રભાવશાહી વ્યક્તિને માટે વાપરે છે.

૩૦૬ મહુમહાણિસંતુ-સંસ્કૃતછાયા પ્રમાણે વિષ્ણુથી અસેવ્યમાન.

૩૦૬-૩૦૭. ૨૯ માત્રાની ઘણા છે.

૩૦૯ તે અને દુષ્ટરુ માત્રામેળે સ્વાતર ત્યાજ્ય છે.

૩૧૧ આસણ્ણ ને બદલે ઓસણ્ણ=અવસણ્ણ પૂરો કર્યો છે એ અર્થમાં. હાથપ્રતમાં તો આ છે; પરન્તુ સંભવ છે કે ઉપરની માત્રા રહી ગઈ હોય.

૩૧૨. પંક્તિ ૩૧૧માં 'દુર્નયનો પણ ત્યાગ કર્યો છે એવા મવ્યજનો' એમ આવ્યું; જ્યારે આ પંક્તિનો 'દુર્નયથી આવતાં વ્યસનાદિથી પણ જે વિરક્ત થયા છે' એમ અર્થ છે. એટલે પુનરુક્તિદોષ નથી.

૩૧૫ પંચપયઙ્ ને બદલે પંચવયઙ્=પંચવ્રતાનિ એમ વાંચો.

૩૩૭ અટ્ટરુહ જુઓ તત્ત્વાર્થ ૦ ૯. ૨૯. આર્ત અને ગૌદ્ર ધ્યાન ચરાવ વસ્તુના અધ્યવસાયથી કરાયેલા ધ્યાનના પ્રકાર છે અને સંસારહેતુક છે; જ્યારે ધર્મ અને શુક્લ ધ્યાન શુભહેતુક છે અને મોક્ષ અપાવે છે.

૩૧૯-૩૨૦ ૨૭ માત્રાની ઘણા છે. સ્વયંભૂની નામમુદ્રા છે.

૩૧૯ વિહણંતઽ=વિહન્યમાનઃ ।

૩૧૦ સ્થિરભાવથી હર્ષ અને આકુલરસથી વિષાદ, એ પ્રમાણે જનો પામ્યા.

॥ પશ્ચમમુદ્ધરણમ્ ॥

૧. કવિ અને તેનું જીવન:—

કવિના જીવનની ઘણી માહિતી છૂટા છૂટા લેખોમાં અને કવિની પ્રસિદ્ધ થયેલ કૃતિઓનાં પુરોવચનમાં વિસ્તારથી આપેલી મળી રહે છે. કવિના જીવન અને સમયની ચર્ચા માટે આ લેખાળો વાંચવાં:—(૧) C. P. & Berar Mss. Catalogue Ed. Hiralal-Introduction and Extracts from Puspadata's works in the Appendix, (૨) જૈન સાહિત્ય સંશોધક. ગ્રંથ. ૨. પા. ૫૭-૮૦, ૧૪૬-૧૫૬. (૩) Jasaharachariu of Puspadata Ed. Dr. P. L. Vaidya, Karanja Series, Karanja, Berar, (૪) Nayakumarachariu of Puspadata Ed. Prof. Hiralal Jain Devendrakirti Series,

Karanja, Berar. ઉપર જળાવેલાં લક્ષ્મણોના બાબથે મીચે આપેલી હકીકત તારનો કાઢેલી છે.

પુષ્પદન્તના પિતાનું નામ કૈશવમદ્ અને માતાનું નામ મુગ્ધાદેવી હતું. એનાં માતાપિતા શૈવધર્મી હતાં અને પાછલ્થી તેમણે જૈનધર્મનો અંગીકાર કર્યો હતો. પુષ્પદન્ત કયાંકથી આવી મામ્યલેટ (નિશામના રાજ્યમાં આ નગર આવેલું; હાલ આ સ્થળે નાનું ગામડું છે.) વસ્યો. મામ્યલેટના રાષ્ટ્રકૂટ વંશનો કૃષ્ણરાજ ત્રીજાના પ્રધાન મરતે અને તેના પુત્ર નન્ને તેને આશ્રય આપ્યો હતો; અને પ્રાકૃત કાવ્યો લખવા ઉત્તેજન આપ્યું હતું. અત્યાર સુધીમાં પુષ્પદન્તની ત્રણ કૃતિઓ હાથ આવી છે: (૧) જસહરચરિત Ed. Dr. P. L. Vaidya (૨) જાત્યકુમારચરિત Ed. Prof. Hiralal Jain (૩) મહાપુરાણ હજુ અપ્રસિદ્ધ પરન્તુ ડૉ. વૈય તેનું સંપાદન કરે છે.

પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણ મહાપુરાણ કે તિઅટ્ટિપુરિસગુણાલંકારમાથી લીધું છે. મંડારકર ઓરીએન્ટલ રીચર્સ ઇન્સ્ટીટ્યુટની હાથપ્રતપરથી શ્રીજિનવિજયજીએ નકલ કરાવી લીધેલી જે તેમણે અમને વાપરવા આપી હતી. તેમાંથી આઠી સંધિ ૮૩ પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણમાં લેવામાં આવ્યો છે. સ્યારવાદ ડૉ. પી. એલ વૈદે પળ કૃપા કરી તેમની પાસે જે પ્રતો હતી તેની સાથે તુલના કરી આપી સૂચનો અને પાઠાંતરો જણાવ્યાં હતાં. કવિ પુષ્પદન્તના પોતાના જણાવ્યા પ્રમાણે તેણે મહાપુરાણ સિદ્ધાર્થ સંવત્સરમાં આરંભ્યું અને ક્રોધન સંવત્સર આષાઢ શુદ્ધ ૧૦ ને સોમવારે = જુન ૬. સ. ૧૬૫ = વિ. સં. ૧૦૨૧માં પૂર્ણ કર્યું.

૨. ઉદ્ધરણવસ્તુ:—

આ ઉદ્ધરણમાં જે વસ્તુ ચર્ચવામાં આવી છે તે જ વસ્તુ વસુદેવહિંદિ (સં. શ્રીચતુરવિજયજી અને પુણ્યવિજયજી) માં વિસ્તરણ: આપવામાં આવી છે. જિનસેનના હરિવંશપુરાણમાં પણ તે આપવામાં આવી છે.

દ્વારિકામાં સમુદ્રવિજય રાજા રાજ્ય કરતો હતો. વાસુદેવ તેમનો કનિષ્ઠ ભ્રાતા હતો. તે બહુ જ રૂપાળો હતો. એક દિવસ તે ઉત્તમ ગજ પર સ્વારી કરી નગરમાં ફરવા નીકળ્યો. એને જોઈ સ્ત્રીઓ પ્રેમવિવશ બની ગઈ. (૧) માન ભૂલેલી સ્ત્રીઓની પ્રેમવિવશતાનું વર્ણન કવિ કરે છે. નગરનો પુરુષવર્ગ સ્ત્રીઓની આવી વિવશતા જોઈ સમુદ્રવિજયને ફરિયાદ કરે છે. સમુદ્રવિજય વસુદેવને સમક્ષાવે છે “ શા માટે ધૂલ અને તાપમાં શરીર સ્થરાવ કરે છે? તારે જે ક્રીડાઓ કરવી હોય તે પ્રાસાદમાં કર.” કુલસ્વામી સમુદ્રવિજયના આ કોલને વસુદેવે કેટલાક દિવસ માન આપ્યું.

एक दिवस तेना सहायके तेने समझण पाडी के, “ तुं तो निरोधनमां छे, अने नगरलोकोए तने बंधनमां नंखाव्यो छे.” आ वचन सांभळी तेणे राजमहेलमांशी नीकळवा यत्न कर्यो; पण प्रतिहारोए तेने अटकाव्यो अने कहुं, “तमारा हित माटे तमारं निर्गमन राजाए अटकाव्युं छे.” (५) वसुदेव रात्रे महेल छोडी श्मशानमां आवी पहाँचे छे. श्मशाननुं वर्णन कवि करे छे. (६) श्मशानमां वसुदेवे एक बळतुं मृतशरीर जोयुं. तेणे पोतानां वस्त्राभरणो ते मृतदेह पर नाह्यां. एक पत्रमां पोताना मरणनी वात लखी, ते पत्र पोताना घोडाना गळे बांध्यो; अने पछी ते यथेष्ट चाली नीकळ्यो. सवारमां तो महेलमां खबर पडी. राजाए बघे य वसुदेवनी शोध करावी. छेवटे श्मशानमां राजाना एक चरे घोडो अने तेने गळे बांधेलो पत्र जोयो. तेणे ते लावी राजाने आय्यो. राजाए ते वांच्यो. स्वजनोए श्मशानमां मडतुं बाळ्युं; अने हाहाकार थयो. (६) नव दशार्ह बंधुओ शोक करवा लाग्या. समुद्रविजयनी पत्नी शिवादेवीनो विलाप आपवामां आव्यो छे. नैमित्तिको राजा समक्ष जोष भाखे छे के सो वर्षे वसुदेवकुमारनो मेळो थशे. (७) आ तरफ वसुदेव विजयनगर आवी पहाँचे छे. अने उद्यानमां आराम छे छे. उद्याननुं श्लेषात्मक वर्णन. वसुदेवना पुण्यसामर्थ्यशी सूकां वृक्षोने पान आवे छे. राजाना जोषीए भविष्य भाख्युं इतुं के जेना तळे जेसवाथी सूकुं वृक्ष लीलुं थई जाय, ते युवान राजकुमारीनो वर थशे. आ वनेलुं उद्यामपाले जोयुं अने तेणे ते राजाने जणाव्युं. (८) आ सांभळी राजा जाते त्यां आव्यो; अने तेणे युवान राजकुमारने नगरमां प्रवेश कराव्यो. पोतानी दीकरी श्यामादेवीने राजाए वसुदेव साथे परणावी. केटलाक दिवस पोतानी प्रिया साथे रही, वसुदेव बहार नीकळ्यो अने देवदाहना वनमां प्रवेश्यो. वननुं वर्णन. त्यां तेणे एक सरोवर जोयुं. (९) सरोवरनुं वर्णन. क्षीरसमुद्रमां रहेला मेरुपर्वतसमा हाथीने तेणे सरोवरमां निहाळ्यो. (१०) हाथीनुं वर्णन; वसुदेवनुं तेनी साथे युद्ध; वसुदेवनी जीत. विद्याधरे अंधकवृष्णिना पुत्र वसुदेवनुं आ पराक्रम जोयुं; अने तेणे वसुदेवने उंचकी लीयो. (११) पछी विद्याधर वसुदेवने अशनिवेग नामे यक्षराज पासे लई गयो; अने तेणे तेने जणाव्युं “ आने विध्यगज हराव्यो छे; माटे ज्ञानीओए कव्या प्रमाणे आपनी दुहितानो आ वर छे. ” अशनिवेगे पोतानी राणी पवनवेगाथी जन्मेली सामरी नामनी कन्या साथे वसुदेवने परणाव्यो. वसुदेवे बहु दिवस प्रेममां आसक्त थई गाळ्या. एक वार ते सूतो इतो त्यारे अंगारक नामना विद्याधरे तेने जोयो. “ विवेकहीन मामाए आ भूमिचर जनने पोतानी सुता आपी छे ! ” आम बोली तेने पोतानी बाथमां लई ते ऊड्यो अने सामरी तेनी पाछळ ऊडी. वसुदेवना हाथमां वसुनंदक नामनी अजेय तरवार

હતી. (૧૨) આ તરવાર જેવી અંગારક ઉપર વસુદેવે ચેંચી કે તરત જ વસુદેવને અંગારકે છોડી દીધો. સામરીએ પોતાના પતિને નીચે પડતો देख્યો કે તરતજ પર્ણભુષુક વિદ્યાથી વસુદેવની તેણે પ્રતીક્ષા કરી. બીજી બાજુએ સામરીએ વૈરી અંગારક ઉપર હુલો કર્યો. વૈરી નાશી ગયો. મદનસમાન વસુદેવ ચંપાપુરનગરની બહાર પડ્યો. વસુદેવે નગરજનને નગરનું નામ પૂછ્યું. લોકો આ પ્રસિદ્ધ નગરના નામના તેના અજ્ઞાનને માટે એને મુગ્ધ કહી હસવા લાગ્યા. તેમણે તેને કહ્યું “વાસુપૂજ્ય જિનના જન્મથી સમૃદ્ધ એવી આ ચમ્પાપુરી છે.” આ સાંભળી વસુદેવે નગર જોયું અને નગરનો વિદ્વજ્જનોથી શોભતો સભામંડપ પણ જોયો. ત્યાં ચારુદત્ત નામે એક વણિકપુત્ર રહેતો હતો. તેને ગંધર્વદત્તા નામે એક પુત્રી હતી. એ કન્યાએ વિદ્યાધર તેમજ માનવને વીणाવાદનમાં જિલ્યા હતા. (૧૩) વસુદેવ-કુમાર ત્યાં ગયો. કન્યા એને જોતાંવેંત મનમથબાળથી વિદ્ધ થઈ. વસુદેવે હસ્યો અને કહ્યું, “જો કે મારો હાથ સ્વસ્થાન પર સારી રીતે ચાલી શકશે નહિ છતાં ય વીणा હું વગાડીશ.” પછીથી પાંચ દશ વીणा રજુ કરવામાં આવી. વસુદેવે બધી ય વીणाમાં खोड बताववा માંડી. ઉત્તમ વીणा ક્યાં છે તે સંબંધી તેણે આશ્ચર્યના કહેવા માંડ્યું:—

“હસ્તિનાપુરમાં એક રાજા હતો. તેને પદ્માવતી નામે રાણી હતી. તેને વિષ્ણુ નામે જ્યેષ્ઠ પુત્ર હતો, (૧૪) અને પદ્મરથ નામે નાનો પુત્ર હતો. અહીંતેને નમી રાજા તેના મોટા દીકરા સાથે ઋષિ થવા માટે વનમાં ગયો. પદ્મરથ રાજ્ય કરવા લાગ્યો. તેને બલિ નામે નિપુણ મંત્રી હતો. એક દિવસ રાજાએ તુષ્ઠ થઈ તેને વર માગવા કહ્યું. બલિએ કહ્યું, “કોઈ દિવસ હું કાંઈ માગું તો તમે તે આપજો.” થોડોક સમય ગયો. એટલામાં અકંપન નામે મુનિવર ત્યાં આવ્યા. પહેલાં બલિને આ મુનિએ વાદવિવાદથી હરાવ્યો હતો, એટલે તેણે વેર લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. (૧૫) બલિએ પોતાને રાજાએ આપેલો વર સમ્ભારી રાજા પાસે તેણે સાત દિવસનું રાજ્ય માગ્યું. રાજાએ તે આપ્યું. વૈદિક કર્મકાંડ બલિએ ચલાવ્યો. માંસમદિરા પીવાવા લાગ્યાં. સાધુસંઘ તે પાપિષ્ઠ બલિએ પીડવા માંડ્યો. (૧૬) શ્રુતિવચનોથી શ્રવણ પૂરાવા લાગ્યા. ધૂમાડાથી ધૂઝ વધવા લાગી. દર-રોજ મીષણ દુઃખોથી ધીર જનો પીડાતા હતા, છતાં તેઓ પિશુન જન પર રોષ કરતા નહિ; આ બાજુએ, પેલા પિતા અને તેનો પુત્ર વિષ્ણુ તપ કરતા હતા. તેમણે શ્રવણનક્ષત્ર કંપતું જોયું. વિષ્ણુએ પોતાના પિતા ઘનરથઋષિને આનું કારણ પૂછ્યું. ઋષિએ જણાવ્યું કે, “ગજપુરમાં બલિ મુનિઓને દુઃખ દે છે. સજ્જનોની પીડા બધાંયને મારે લાગે છે; તેથી જ નક્ષત્ર યરથરે છે.” વિષ્ણુએ પૂછ્યું “આનો કાંઈ ઉપાય?” બાપે કહ્યું, “તું ગજપુર જા, અને તારા ચમ-

स्कारनी समृद्धियी ऋषिना उपसर्गलो नाश कर. (१७) अद्भुत वामनरूप धारी
 तुं त्यां जणे, अमे बलि पासे निवासस्थान मागजे. ए तने निवासस्थान आपवा
 वचन आपे के तुं आकाशे अडजे.” पछी तो ते विप्र मुनिना वेषमां बलि
 पासे गणो. नवा राजाए तेने जोयो अने बर मागवा कथुं. विष्णुए त्रण पगलां
 जेट्ठी जगा मागी. आटलुं न माग्युं एधी बलि हसवा लाग्यो. परन्तु विष्णुए
 तो वधवा ज मांड्युं. एक पगलुं तेमणे मंदर पर्वत उपर मूक्युं. बीजुं पगलुं
 मानुषोत्तर पर मूक्युं. (१८) त्रीजुं पगलुं उंचुं कथुं पण ते मूकवा माटे स्थान
 न हतुं. देवो अने विद्याधरोए तेनी अर्चना करी तयारे त्रीजुं पगलुं तेणे खेंची
 लीधुं. आ समये तेणे देवोए आपेली घोषवती वीणा वगाडी हती. पद्मरथे पोताना
 प्येष्ठ भ्राताने संतुष्ट कर्यो अने बलि-द्विजकिंकरने मारी नाखवा कथुं. विष्णुए
 रोष न करवा कथुं. आ प्रमाणे ऋषिसंघने उपद्रवमांथी मुक्त करी विष्णु वनमां
 चाल्यो गयो. (१९)

—विष्णुए वगाडी हती ते वीणा मने लावी आपो; अने गन्धर्वदत्ता जो
 ते मारी खगळ वगाडे तो बीजाओना अपवादने ते दूर करी शके.” वणिकपुत्र
 हस्यो अने गजपुरथी तेणे ते राजाना वंशज पासेथी वीणा मंगावी आपी. वसुदेवना
 हाथथी ज ते वीणा वाणी; अने तेना संगीतथी गन्धर्वदत्ताना हृदयमां तीखुं
 कामदेवतुं बाण पेटुं. (२०) गन्धर्वदत्ता साथे वसुदेव परण्यो. आ उपरांत बीजी
 सातसें विद्याधर कन्याने ते परण्यो. थोडाक समयमां ते अरिष्टनगर आव्यो. त्यां
 हिरण्यवर्मा नामे राजा राज्य करतो हतो. तेने पद्मावती नामे राणी हती.
 तेमने रोहिणी नामे पुत्री हती. रोहिणीए जरासंध इत्यादि राजाओने त्यजी
 वसुदेवने वरमाला आरोपी. बीजा राजाओए हिरण्यवर्माने जरासंध साथे कन्या
 मोकळी दई तेनी साथे वैर न बांधवा समझाव्यो. (२१) हिरण्यवर्माए मान्युं
 नहि. युद्ध थयुं. युद्धमां समुद्रविजय राजा जरासंध तरफथी वसुदेव सामे आव्यो.
 बन्ने वच्चे तुमुल युद्ध थयुं. वसुदेवने पछीथी पोताना नामथी अंकित बाण
 समुद्रविजय प्रति फेंक्युं. ते समुद्रविजयना पग आगळ पड्युं. तेणे ते उपाडी
 लीधुं; अने ते परना अक्षरो वांच्छा. (२२) समुद्रविजय जो के बळवान हतो,
 लतां पण रथ परथी कृत्यो अने आम वसुदेव पण सत्त्वर कृत्यो. तेओ
 मळ्या अने एक बीजाने भेट्या. वसुदेवना पराक्रमनां वखाण समुद्रविजये कथ्यां.
 दशे य दशाहो पोताने नगर गया. वसुदेवे अनेक खेचर अने मानुषी कन्याओ
 साथे भोग भोगव्या. रोहिणीए बलदेवने जन्म आप्यो. बलदेव पूर्वे शंख नामे
 ऋषि हतो; जे मृत्यु पछी महाशुककल्पना देव तरीके भोग भोगवी अने पछी
 च्यवी नवमा सीरी = राम तरीके जन्म्यो हतो. पुष्पदंतना (नवमा तीर्थकरना)
 तेजमांथी तेणे तेज मेळ्युं हतुं.

૩. છંદોરચના:—

આ ઉદ્ધરણમાં ૨૩ કડવક છે. કડવકની પંક્તિસંખ્યા નિર્ણીત નથી. આદિમાં આઠા કડવકનું એક ધ્રુવક છે. દરેક કડવકને અન્તે ઘત્તા છે. ઘત્તા અને ધ્રુવક ૧૧+૧૨=૨૩ માત્રાની બે પંક્તિનાં છે. છં. શા. ૬. પત્ર ૪૦ (અ)માં આ ઇંદને અરવિન્દક કહ્યો છે: ઓજે ષ્કાદશ સમે દ્વાદશ અરવિન્દકમ્। યથા,

પ્રિઅહિ મુહુ અરવિંદુ ચલનયણ ઇંદિંદિરુ
દંતકંતિ કેસરુ લચ્છિવિલાસહ મંદિરુ ॥

કડવક ૫ માં ભુજંગપ્રયાત છંદ છે. તે ગણવૃત્ત છે. ય ગણ (— —) ની ચાર ફેરો આવૃત્તિ થતાં એક ચરણ બને છે. જુઓ પ્રા° પિ° પાન. ૪૪૦:— ઘઓ ચામરો રૂઅઓ સેસ સારો ઠપ કંઠણ મુદ્ધણ જત્થ હારો ચઝચ્છંદ કિજ્જે તહા સુદ્ધદેહં ભુઅંગપઆઅં પળ વીસરેહં ॥

ધ્વજ (— —) + ચામર (—) = — — — ને ચાર વાર પુનરાવૃત્ત કરી એક પાદમાં વીસ માત્રા કરીએ તો જેમ હાર કંઠે બેસે છે તેવો હે મુઘે ભુજંગપ્રયાત થાય.

કડવક ૧૦માં સ્થલિત છંદ છે; તે ગણવૃત્ત છે. છં. શા. ૨. પત્ર ૧૦ (અ) ભજસ્નાદ્ગૌ સ્થલિતમ્। મ (— — —) જ (— — —) સ (— — —) ન (— — —) પરૌ ગૌ (— —) યથા, પુષ્પશર રમ્યતનુતા સલવણત્વં વાહ્નધુરતા ચતુરતા બહુકલત્વમ્। સર્વમપિ ચાસ્ય સુભગસ્ય રતયે મે કેવલમિદં વ્યથયતિ સ્થલિતગોત્રમ્ ॥ મહિતા કાંતા વનમયૂરશ્ચેત્યન્યે।

ચરણનો છેલ્લો હ્રસ્વ દીર્ઘ તરીકે જ ગણાય છે એટલે પ્રસ્તુત કડવકના ચરણોના હ્રસ્વને દીર્ઘ તરીકે ગણવામાં વાધ નથી. સામાન્ય રીતે ગણવૃત્તમાં પણ પ્રાકૃતમાં એક ગુણને બદલે બે લઘુ મૂકવાનો પદ્ધતિ છે. આને લીધે કેટલીક અનિયમિતતા કડવક ૧૦ ની છંદોરચનામાં આવી છે.

બાકીનાં કડવકમાં ચગણચતુષ્ક એટલે ૧૬ માત્રાનો પદ્મહિઆ છે, જેનું વિવેચન પ્રથમ ઉદ્ધરણમાં કરેલું છે.

પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણ છપાયા પછી હૈં. પી. એલ. વૈદ્યે પોતાની પ્રેસ કોપી સાથે સરખાવી, જે સ્થાસ સ્થલે તેમની કોપીમાંથી પાઠાન્તર આપવાં ઠીક જણાયાં, તે સ્થલે તે નોંધી મોકલી આપવા કૃપા કરી હતી. તેમનાં પાઠાન્તર ટિપ્પણમાં (પ.) તરીકે નોંધ્યાં છે.

૪. ટિપ્પણ:—

૧ જાયાજાય [જ્ઞાતાજ્ઞાતં] સંસ્કૃતછાયા ન્યાયાન્યાયં પણ થઈ શકે. સરસાઓ. સારૈ: પશ્યન્તિ રાજાન: ।

૨ ઉદય એ મૂલના ઉદ્ધ ઉપર સુધારો છે (પ.) ડયય વાંચે છે, જે મૂલ પરના સુધારાને અનુમોદન આપતો પાઠ છે અને પ્રાણ છે.

૪-૬ વ્યતિરેકાલંકારે કરો કવિ વસુદેવની ઉત્કૃષ્ટતા વર્ણવે છે. “ જાણે સહસ્રનેત્ર વિનાનો ઇન્દ્ર, કુસુમના શર વિનાનો જાણે જાતે જ કુસુમાયુધ (=કામદેવ), જાણે સ્વારાશ વિનાનો લાવણ્યયુક્ત રત્નાકર (=સમુદ્ર), કપટ વિનાનો જાણે દામોદર, રાહુથી અપ્રસ્ત જાણે સૂર્ય, આશા જગત્ને સંક્ષોભ પમાડનાર જાણે જિનદેવ.

૫. જાં અક્ષારુ સલ્વણુ રચનાયરુ મૂલમાં અક્ષારુ કરી સલ્વણુને ઘટિત કર્યું છે. જો અક્ષારુ કરીએ તો સલોંણુ કે સલુણુ વાંચવું જોઈએ. આ પંક્તિમાં વ્યતિરેક અને વિરોધાભાસ એ બે અલંકારોનો સંકર છે.

૬. અમલદેહુ જાવદ્દ ઉજ્જોયણુ - (પ.) અમલદેહુ જાવદ્દ ઉગ્ગઝ ઇણુ વાંચે છે. છાપેલા મૂલ પાઠનો અર્થ “ જાણે રાહુથી (મલદેહથી) અપ્રસ્ત સૂર્ય.” એમ અર્થ થશે. (પ૦) પ્રમાણે અર્થમાં તો કાંઈ ફેર પડતો નથી; ‘ જાણે રાહુથી અપ્રસ્ત સૂર્ય ઝગેલો હોય તેવો. ઇણુ=ઇન: સૂર્ય. ઉજ્જોયણુ = સૂર્ય જુઓ. પા. સ. મ.

૭. સિરિ (પ૦) સિર. પરન્તુ સિરિ અર્થની દૃષ્ટિએ ઉત્તમ છે.

૮. ચત્તરિ (પ૦) ચત્તરિ.

૯. એકાવલી અલંકાર. ‘ એ પુરુષ નહિ કે જેણે દૃષ્ટિ નાંખી નથી અને એ દૃષ્ટિ નથી કે જે એના તરફ વળી નથી.’

૧૦ મણુઅ સુધારેલો પાઠ. મૂલ અને (પ૦) મણુઝ. સચરંતુ ને વધે સંચરંતુ વાંચો.

૧૨ તિલુ તિલુ - ‘જરા જરા’ આ શબ્દનો બીજો વપરાશ મળ્યો નથી.

૧૩ કાલંબિણિ (પ૦) કાલંબિણિ સરસાઓ દે. ના. ૨. ૫૯. તણુઘણેસુ કાર્લિંબા । સરસાઓ મદીયમતિચુંબિની ભવતુ કાઽપિ કાર્દંબિની । કાર્દંબિની = મેઘલેસા.

૧૪ વમ્મઈ આદિ મ્ = વ્

૧૫. જીસાસિ (પ૦) જીસાસે

૧૧. મિ = (પ૦) વિ વધી થ સ્થલે (પ૦) વિ જ રાણે છે.

૧૨. પરંધણુ=(પ૦) પરંધણુ=પ્રબંધન.

૧૮. પિયવિઓઅચ્છેપં કંપદ; મૂલમાં પિયવિઓઅજચ્છેપં, (પ૦) પિયવિઓઅજરચ્છેપં વાંચે છે. પિયવિઓઅજરચ્છેપં=પ્રિયવિયોગજ્વરચ્છેદેન આમ કરી જને કાયમ રાણી માત્રાભંગ દૂર કરી હંદ સચવાય.

૨૨. બિડણાવેદુ ગિયંબહો દિણણુ કારણ કે એક ફેરો વચ્ચે મીનું થવાથી પારદર્શક બનતાં તે ઢાંકવા એ જ મીના વચ્ચે ઉપર એ જ વચ્ચેનો બીજો છેલ્લો વીંટાલ્યો.

૨૪. મુઅ=મૃતા મરી ગઈ (પ૦)=મુઅ; મુઅઈ સુધારાથી તો ઊલટી એક માત્રા વધી જાય છે એટલે મુઅ એ જ પાઠ વાંચવો ઉત્તમ છે.

૨૫. (પ૦) વિસરેવિ; પરંતુ વીસાર(=રિ)વિથી અર્થબ્રહ્મા થતી નથી.

૨૬. સંત્યજ્ય કાચિત્તરુણી રુદંતં સ્વપોતમોતું ચ કરે વિધૃત્ય ।

નિવેશ્ય કટયાં ત્વરયા વ્રજંતી હાસાવકાશં ન ચકાર કેષામ્ ॥

૩૦. એક તર્હિ=તન્ન અને બીજું તર્હિ=તસ્મૈ, વસુદેવાય.

૩૪. (પ૦) કૃવારૈ=કુમારૈઃ । જો કે તૃતીયા એકવચનને બહુવચનમાં લેવું પડે છે. વિહુવારૈમાં પણ એ જ સંકટ આવે છે. જુઓ જિનસેનનું હ. પુ. ૧૧. ૧૪. અન્યદા પુરવૃદ્ધાસ્તે સમુદ્રવિજયં નૃપમ્ । નત્વા વ્યજિ-ક્ષપન્નિત્થમુપાંશુ પિહિતાન્તરા ॥

૩૭. જાઉ જાઉ પય કહિ મિ પયાવદ્ = યાવત્ યાવત્ પદં કુત્રાપિ પ્રવાપયતિ । “ હે મદારક જ્યારે જ્યારે કયાંય પણ તે કુમાર પ-ગલું માંડે છે ત્યારે ત્યારે દુઃખથી જીવાય છે. ” આ પ્રમાણે પણ અર્થ ઘટાવાય.

૪૨. ફેંદુય-કંદુકનું પ્રાકૃતમાં ગેંદુય અને મરાઠીમાં ચેંદુય રૂપ છે. ફેંદુય પણ તે જ પ્રકારનું રૂપ હોવા સંભવ છે. ફાંદુય મુદ્રિત થયું છે તે સુધારો ફેંદુય કરો. (પ૦) પ્રંગણિ વાંચે છે.

૪૩. ગિટ્ટ ને બદલે (પ૦) ગિટ્ટ વાંચે છે. તે જ પાઠ પ્રાચ્ય છે. ગિટ્ટ =સ્નિગ્ધ, બલી આજ પંક્તિમાં રમણીને બદલે (પ૦) રમણીય વાંચે છે પરંતુ તે પાઠ સ્વીકારવાથી એક માત્રા વધી જશે.

૪૬. વિઅસેહિં (પ૦) વિઅહેહિં

૪૭. અહિં વાર્તામાં બીજા વૃતાંતો કરતાં ફેર છે. બીજા વૃતાંતોમાં અ-

ન્દનાધિ સમાલમ્બન એક દાસી લઈ જાય છે. એ દાસીને વસુદેવ જુવે છે. વસુ-
દેવ સમાલમ્બન માગે છે; પરન્તુ દાસી તેને ઉપાલમ્બ દઈ કહે છે કે, “તું
તો કેવી છે.” વસુદેવ તે છૂંટવી લે છે. આ વૃત્તાન્તમાં સદ્વાય એટલે કોઈ દાસ
મારફતે સ્વર્ગ પડવાનું કહેવામાં આવ્યું છે.

૫૦. જોક્ષિત્તુ મુદ્દાદોષ છે. જોક્ષિત્તુ વાંચો.

૫૧. (૫૦) વૃદ્ધમાણો

૫૨. (૫૦) લલંતંતમાલં । પરન્તુ પાઠ સ્વીકારાય તેવો નથી.

૫૩. (૫૦) તેમ જ મૂલ વિદિહંત વીરે.

૬૦. (૫૦) નૃકંકાલ; મૂલ ણિકંકાલ મનુષ્યનું હાડપિંજર. સંસ્કૃત
છાયા નિષ્કંકાલ સ્થોતી છે તે નૃકંકાલ કરી સુધારવી.

૬૧. (૫૦) કીલાણુરાયં પાઠ સારો છે; કારણ કે વાયંની સાથે તેનો
પ્રાસ મળે છે. ક્રીડાનુરાગં એમ છાયા કરવી.

૬૨-૬૪. કુલં કુણ્ડલિની નાડી અકુલં તુ સદશિવમ્ । આ
પ્રમાણે કુલ અને અકુલના સંયોગથી વ્યક્તિશરીર બનેલું માલમ પડે છે—આ
પ્રમાણે પોતાના સંપ્રદાયનું તત્ત્વ કૌલાચાર્યોએ પોતાના શિષ્યોને જ્યાં કયું હતું.
છાયામાં અકુલકુલાનાં સંયોગે કુલશરીરમુપલક્ષિતમ્ । એમ વાંચો.
કૌલાચાર્ય=તાન્ત્રિકોના આચાર્ય (૫૦) કડલાયરિયદિ । ઘટામાં ૧૧+૧૧=
૨૪ માત્રાની છે.

૬૫. (૫૦) સયનાણંદિરુ=સ્વજ્ઞાનન્દક:

૭૦. કણય ઘણ દે. ના. ૨.૫૬. કુસુમચ્ચઅદ્વિસુ કણઓ ય ।
સંસ્કૃતછાયા કનક સુધારવી.

૭૧. પિત્તવણ રમશાન.

૭૨. (૫૦) વાહાઉણ્ણં=વાષ્પપૂર્ણાનિ ।

૭૩. પયવર્ધે ને બદલે (૫૦) નો પય ચિરુ=પ્રજા ચિરં એ પાઠ
સરલ અને ઠીક છે.

૭૪-૭૫. (૫૦) દદ્ધુ ને બદલે દદ્ધુ અને હાહાકારિવિ જોદ્ધ-
યુઝ । સ્ત્રી રીતે મૂલમાં ક્રિયાપદની તૂટ તો હતી જ. (૫૦) નો પાઠ ઉત્તમ
છે તેમાં હાહાકારિવિ જોદ્ધુ=હાહાકાર કરીને ભૂષણયુક્ત બેઠેલું મૃતશરીર
તેમણે જોયું—એ સ્વીકાર્ય છે.

૮૧. (પ૦) તૃણ (પ૦) કોમલવડને બદલે કોમલંગુ.

૮૫. જરૂને બદલે (પ૦) પુરુ

૮૮. આપિક્ષિવિને બદલે (પ૦) આવેક્ષિવિ । આ પંક્તિ પછી (પ૦) નીચેની પંક્તિ વાંચે છે:—

હા પહં વિણુ હિયડહુડં મુહુડં કો રક્ષહ મેરડ કહુડહુડં
છારરાસિ હૂયડ પવિલોયડ ઇમ બંધુવગ્ગે સંસોહુડં ॥

૯૦. પહં વિણુ સુણુ હિમાવલિ માણિડ = તારા વિના હિમગૃહે આનન્દ કરવો તે શૂન્ય છે, આમ અર્થ થાય. પંજલીહિ મીળાવલિ માણિડ (પ૦) આ બન્ને ય પાઠાંતરો અને તેપાંથી નીતરતા અર્થ સુદ્ધાં અસ્પષ્ટ છે.

૯૨. છાયામાં નૈમિત્તિકૈઃ વાંચો.

૯૪-૯૬. વિજયનગરના નંદનવનને રામાયણ સાથે સરસાવ્યું છે. શ્લેષાત્મક સરસામણી છે:—ત્યાં નંદનવન કેવું દીટું ? મને જેવું રામાયણ ગમે છે તેવું ! જ્યાં મયદ્ગર રજનીચરો (=શક્તિ) ફરે છે; ચારે ય દિશામાં બગલાના (લક્ષ્મણના) સ્વર જ્યાં છઠ્ઠે છે; જ્યાં શીત જવાને લીધે (સીતાના વિરહને લીધે) પૂંછડું હલાવતો વાનર, (હનુમાન) પોતાની સ્ત્રી સાથે (રામ સાથે) આકાશ ઓઢંગે છે.

૯૭-૯૯. ઉપવનને ભારત સાથે સરસાવ્યું છે:—જ્યાં મોર (=શિવ) રોમાંચિત થઈ નાચે છે; જ્યાં અર્જુન વૃક્ષને (=અર્જુન) ઘડાથી (=દ્રોણથી) પાળી સિંચવામાં આવે છે (=સ્નાતક તરીકે સંસ્કૃત કરાય છે.); તે જ અર્જુન જ્યાં નોઢીઆથી (=નકુલ) સેવાયલો છે;—માઈ કોને પ્રિય નથી હોતો ? આ પ્રમાણે વેલોથી ઢંકાયલું અને રવિના તેજને ઢંકાવતું ઉપવન ભારતસમું શોભે છે.

૧૦૦. સોહરૂને બદલે ણિવડઈ વાંચો. જડ ઉપર શ્લેષ છે. ડલયો-રમેદ: એ નિયમ પ્રમાણે. 'જહને અનંગથી કોણ પ્રકટાવે ?'

૧૦૨. (પ૦) મહુથેંમહિં=મધુચિન્દુભિઃ પાઠ આપે છે.

૨૧૫. (પ૦) રુહચુહંતિ.

૧૧૬. (પ૦) ગોંદિ. મૂલ પાઠ ગોંજિ=મંજર્યઃ । દે. ના. ૨.૧૫. ગોચ્છાગોંટીગોંડોગોંજીઓ મંજરીય ય । (પ૦) નો પળ અર્થ 'મંજરી' હોવા સંભવ છે.

૧૧૭. ણાહલ [લાહલ] શ્લેષની એક જાતિ સિ. હે. ૮૧૧૨૫૬.

૧૧૮. (૫૦) જહિ તમાલતમઅવિલક્ષિયરહ -- જ્યાં તમાલના અંધકારથી રથ પળ જણાતો નથી એ રસ્તા પર ઔષધિના તેજથી મારી દેલાડાય છે.

૧૧૯. સંઘરહિને બદલે સયરદિ વાંચો.

૧૨૦. છુણત ને બદલે સંછુણત વાંચો. માત્રામેઝ તો જ મઝશે.

૧૨૨. (૫૦) સગ્ગહ.

૧૨૩. (૫૦) દ્વિસમાલિ એ મૂઝપાઠ હસનાલિ કરતાં ઉત્તમ અને સ્વીકાર્ય છે. આ પંક્તિનો અર્થ:-- "જનાથી મકરાદિ ધીતાં હતાં, તે મલ્લ હસ્તીની સૂંઢ પાળી છોડતી કોઈ નવીન નાલિકા સમી શોભતી હતા." આ શમાં સમાસ બાંધવામાં અને તેના શિષ્ટતા સાચવવાનો જે ઘેરુચારી શક્તિવાળા આવે છે તેનું આ પંક્તિ દૃષ્ટાંત છે.

૧૨૬. રુદ્રવિયને બદલે (૫૦) રુદ્રવિયં વાંચે છે; પરન્તુ (૫૦) ના વાચના હંદોભંગને કારણે અસ્વીકાર્ય છે. 'લક્ષ્મીના નૂપુરને જ્ય કલંમે પાર્દ પાડ્યું હતું.' એમ આપણી વાચના પ્રમાણે અર્થ થશે. (૫૦) ના નેડર પાઠને બદલે નેડર વાંચીએ તો તે ઘેરે. તેનો અર્થ "લક્ષ્મીના નૂપુરના રવચી જ્ય કલહંસો છઠાવતાં હતાં."

૧૫૪. (૫૦) અન્નિહુ સરસાવા. વે. ના. ૨. ૭૮. અર્થમાં ફેરફાર થતો નથી.

૧૬૩. (૫૦) તરુકુલુમોદ્દિસોદ્દપસાહિરિ. આ પાઠથી અર્થ સ્પષ્ટ થાય છે.

૧૬૫. (૫૦) ભ્રણંતિ ।

૧૭૨. (૫૦) કુમાર ।

૧૮૩. અવરુ પડમરહુ મુત લહુઆરતનો સંબધ પં. ૧૪૨ની સાથે છે; ત્યાર પછી નવું વાક્ય શરૂ થાય છે.

૧૮૮. (૫૦) મૃગપરિપુણ્ણહુ

૧૮૮. તુલ્હિત ને બદલે તુલ્હિષ વાંચો.

૧૯૪. પહેલાં અકમ્પન નામે મુનિ ઉજ્જયિની ગણા. ત્યાંનો અર્જુન રાજા પોતાના ચાલિ, યુદ્ધસ્પતિ, નમુચિ અને પ્રહ્લાદ નામના મંત્રીઓને સહીત તેમની સાથે વિવાદ કરવા ગયો. પરન્તુ તેના પ્રધાનો શાદમાં હાર્યા. રાત્રે

વૈરતૃપ્તિ માટે મુનિને ચારે ય મંત્રીઓ મારવા ગયા; પરન્તુ દેવતાના પ્રતાપથી તેઓ સ્તંભિત થઈ ગયા રાજાએ સવારમાં આ જોયું અને તે સર્વેને દેશપાર કર્યા. નાગપુર=હસ્તિનાગપુરમાં બલિ આ વક્ષતે પદ્મરથ રાજાનો મંત્રી થયો હતો. ત્યાં અકંપન મુનિ આવ્યા. પૂર્વનું અપમાન સંભારી તેમનો નાશ કરવા તે તૈયાર થયો. આજ્ઞા વૃત્તાંત માટે જુઓ જિનમેનનું હરિવંશપુરાણ. સર્ગ. ૨૦. થોડા ફેરફાર સાથે આ વૃત્તાંત વામુદેવદિહિ અંશ. ૧. પાન ૧૨૮.

૧૯૬. ગિયમદ્ગિયમણુ પોતાની લુદ્ધિને કુંઠિત કરનાર

૧૯૭. (પ૦) હડં ઉજ્જમુ સ્વમિ કિં લુજ્જણિ ।

૨૦૦. ઓલગ્ગિઝ જુઓ દે. ના. ૧. ૧૬૪. સેવયઅપહાબલેસુ ઓલુગ્ગો । આ ઓલુગ્ગ શબ્દ પરથી નામ-ક્રિયાપદ બનાવી તેનું કર્મણિ ભૂત-કૃદન્ત ઓલગ્ગિઝ થવા સંભવ છે. તેનો અર્થ સેવા. મૂળ શબ્દ અવલગ્ન હોવા સંભવ છે. ઓલગ્ગ=સેવા પા. સ. મ. નોંધે છે. અહિં ઓલગ્ગિઝ = વચનના અર્થમાં પણ હોઈ શકે.

૨૦૪. (પ૦) મૃગવહુ.

૨૦૬. જંગલુ=માંસ. (પ૦) અહુવિ અહુહ । મૂળનો અર્થ બંધાયેલો વધારે છે.

૨૦૮. (પ૦) જળઉચ્છિદ્ધુઝ પાઠ સારો છે.

૨૦૯. બહલિય-રેણુ ને બદલે (પ૦) બહલયરેણ ।

૨૧૦. યડિય ખીસણવસણહં ને બદલે પયડિયખીસણવસણહં ૬ પાઠ ઉત્તમ છે.

૨૧૭. અંપાણ પાલ્લી.

૨૧૨. સરખાવો. હ. પુ. ૨૦. ૫૩. મેરાવેકકમો ન્યસ્તો દ્વિતીયો માનુષોત્તરે । અભાવાદવકાશસ્ય તૃતીયોઽશ્રમદંબરે ॥ માનુષોત્તર પર્વત કે જે પુષ્કરાર્ધને ફરતો છે અને તેની અઢી દ્વીપની સીમા ગણાવે છે. તેના પછી મનુષ્યવાસ નથી. તે ૧૦૨૧ યોજન ઊંચો ૧૦૩૦ યોજન ૧ ગાઉ ઊંડો અને ૧૦૩૨ યોજન પહોલો છે.

૨૧૭. પદ્મરથ રાજા સત્તાથી છકેલા દ્વિજકિંકર બલિને મારવા કહે છે. પરન્તુ વિષ્ણુ તેને ક્ષમા આપે છે અને રોષ ન કરવા કહે છે.

૨૧૯. ણરયવિવરિ પહ્સિજ્જહ । (પ૦) સત્તમમહિ પાવિજ્જહ

૧૪૮-૨૫૧. સંગીતની પરિભાષાનું વિવેચન કરે છે:—

૨૨. શ્રુતિમેદ:—

હૃદિ દ્વાવિંશતિર્નાડ્યસ્તિરશ્ચયઃ પવનાહતાઃ
ષવં કંઠે મુર્ધ્નિ તાભ્યસ્તાવત્યઃ શ્રુતયોઽભવન્ ॥

૭. સ્વર:—

તાભ્યોઽભવન્સ્વરાઃ ષડ્ઞર્ષભગાંધારમધ્યમાઃ
પંચમો ધૈવતશ્ચૈવ નિષાદ્ ઇતિ સપ્ત તે ॥
શ્રુતયઃ સ્યુઃ સ્વરાભિન્નાઃ શ્રાવણત્વેન હેતુના
અદિકુંડલવત્તત્ર મેદોક્તિઃ શાસ્ત્રસંમતા ॥

૧૮. જાતિ:—

ષડ્ઞમધ્યા તથા ચૈવ ષડ્ઞગ્રામસમાશ્રયાઃ
જાતયોઽષ્ટાદશોદ્દિષ્ટા મધ્યમગ્રામમાશ્રિતાઃ ॥

૧૪૧ અંશ:—રાગમાં વારંવાર આવનાર પ્રધાન અથવા મુખ્ય સ્વરને અંશ
અથવા સ્થાયી સ્વર કહે છે. આની ૧૪૧ સંખ્યા પ્રસ્તુત
સ્થળે બતાવવામાં આવી છે; પરંતુ શાસ્ત્રપ્રન્થોમાં તે
મળતી નથી.

૫. ગીતિ:—

ગીતયઃ સ્યુઃ પંચ શુદ્ધા ભિન્ના ગૌડી ચ વેસરા
સાધારણી ચ શુદ્ધા સ્યાદવકૈર્લલિતૈઃ સ્વરૈઃ ॥

૨૫૧. આ પંક્તિમાં વતાવેલી સંગીત પરિભાષાના ઉલ્લેખો શાસ્ત્રપ્રન્થોમાં
મળી શકતા નથી. ત્રીશ પ્રામશત, અને તેના પર આશ્રિત રહેલી ૪૦ ભાષા
અને ૬ વિભાષા.

૨૫૨. ૩. પ્રામ:—ગ્રામાસ્ત્રયઃ સ્યુર્વિંશિષ્ટસ્વરસંદોહરૂપિણઃ
ષડ્ઞમધ્યમગાંધારસંજ્ઞકા મૂર્છનાશ્રયાઃ ॥

૨૧. મૂર્છના:—સપ્તસ્વરક્રમારોહાવરોહૌ મૂર્છનોદિતા
તાશ્ચ પ્રોક્તાઃ સત્રિગ્રામં સપ્તસંખ્યા મુનીશ્વરૈઃ ॥

૪૯. તાન:—શુદ્ધપ્રયોગ સ્વર સાત છે, આ સ્વરો પૈકી એક કે એકથી
વધારે સ્વરોનું એક જ કંપથી ત્વરિત ગતિએ આરોહણ
કરવું તેને તાન કહે છે. સંગીતશાસ્ત્રકારોએ સાત

સત્તકની વટવા કરેલી છે. આ ચારો ય સત્તકનાં કુલ
 $૭ \times ૭ = ૪૯$ તાન થઈ શકે.

૨૬૧. સસિષોસર=શશીશ્વરા: એટલે ચંદ્ર અને સૂર્ય. શશિ+હન+ઈશ્વર
 એક પળ વિશ્લેષ થઈ શકે.

૨૭૦. (પ.) મા સંઘદિ ધણુગુણિ સરુ. ધનુષ્ઠી પળછ પર બાળ
 કઢાવીશ નહિ. મૂઢનો પાઠ સોટો છે માટે ત્યજવો. મૂઢની સંસ્કૃતછાયા પણ
 સોટી છે.

૨૭૧. (પ૦) વહુ ને વદલે વઢ.

૨૭૪. તમે પણ એ અભિમાની રાજાની આજ હેવા કરી રહ્યા છો જ્યાં
 યુધ્ધમાં તે મરાયો નથી.

૨૭૫. (પ૦) રોહિણી, રોહિણીને સ્થલે

૨૦૮. (પ૦) વિંધંતે, શર વીંધતાની સાથે. વૃદ્ધત્વેન એમ છાયા
 આપી છે તે સોટી છે.

૨૮૧. વસુદેવે પોતાના નામથી અઢ્ઢિત બાળ ફેંક્યું.

૨૮૨. સઝરીણાહ=શૌરિનાથ, સમુદ્રવિજય.

૨૮૩. (પ૦) બાહજલોલ્લિય વાચના સારી છે.

૨૮૫. (પ૦) સહ, સયને બદલે. (પ૦) નો પાઠ સત્તમી જરોબર
 બતાવે છે.

૨૮૭. કોઢિસરુ=કોટીશ્વર, કરોડોનો અધિપતિ.

૨૯૮. સરલાવો ચ્યુત્વા કર્ણાન્મહાશુક્રાન્મહાસામાનિકઃ સુરઃ ।
 ગર્ભૈઃભૂદિહ રોહિણ્યા ધરણ્યા ઇવ સન્મણિઃ ॥ હ. પુ. ૨૨. ૭. મૂઢનો
 અર્થ:-શંખ નામે ઋષિ જે હતો તે મહાશુક્ર નામના કર્ણસ્વર્ગનો શશિમુખ નામે દેવ
 થઈ ત્યાંથી ચ્યવી રોહિણીના પુત્ર ભરતક્ષેત્રના રાજાઓના પૂજ્ય નવમા રામારૂપે
 ઉત્પન્ન થયો. પુષ્પદંત(નવમા તીર્થંકર)ના તેજમાંથી તેણે પોતાનું
 તેજ મેળવ્યું.

૩૦૦. કવિની નામમુદ્રા છે.

॥ ષષ્ઠમુદ્ધરણમ્ ॥

૧. કવિ અને તેનું જીવન:—

પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણ ધનપાલ કવિના ભવિસ્યત્તકહા નામે અપભ્રંશ
 કાવ્યમાંથી લેવામાં આવ્યું છે. મ. ક. ૨૨ સંબિનું કાવ્ય છે, જેમાંનો આશ્લો

સંધિ. ૪. પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણ તરીકે છેવામાં આબ્યો છે. ભવિસ્યત્તકહાનાં વે સમ્પાદનો પ્રસિદ્ધ થયાં છે. એક પ્રો.યાકોબીની જર્મન આવૃત્તિ જે ઇ. સ. ૧૯૧૮માં પ્રસિદ્ધ થઈ હતી; અને બોજી સદ્. ચિમનલાલ દલાલ અને સદ્. ડો. પી. ડી. ગુણેની સહસંપાદિત આવૃત્તિ જે ઇ. સ. ૧૯૨૩માં ગાયકવાડ ઓરીએન્ટલ સીરીઝના ૨૦મા મળકા તરીકે પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. આ બન્ને આવૃત્તિઓ એક-બીજાની પૂરક છે; કારણ કે પ્રો. યાકોબીની આવૃત્તિ અને ડો. ગુણેની આવૃત્તિ જુદી જુદી હાથપ્રતો પરથી રચાયેલી છે. ડો. ગુણેની હાથપ્રત, પ્રો. યાકોબીની હાથપ્રત કરતાં સારી હતી; જ્યારે ડો. ગુણેની આવૃત્તિમાં પ્રો. યાકોબીની આવૃત્તિ જેટલી ચોકસાઈ નથી. પરંતુ ડો. ગુણેની આવૃત્તિમાં એક ગુણ એ છે જે તેમણે તેમના પુરોગામી સંપાદક પ્રો. યાકોબીની આવૃત્તિનો લાભ લીધો છે.

ભવિસ્યત્તકહાના કર્તા ધનપાલ=ધનપાલ વિષે તેણે આપેલી હકીકત ઉપરાંત કાંઈ પણ વધારે આપણે જાણી શકતા નથી. કાવ્યના છેલ્લા ૨૨મા સંધિના કડવક ૯માં પોતાના સંબંધી નીચેની માહિતી તેણે આપી છે:—

ધક્કડવાણિવંસે માણસરહો સમુબ્ધવિણ

ધનસિરિહો વિ સુણ વિરહુ સરસહસંભવિણ ॥

એટલે કે ધક્કડ વાણિયાના વંશમાં પિતા માણસર અને માતા ધનશ્રીનો તે પુત્ર હતો; અને તે પોતાને ‘સરસ્વતોસંભવ’ કહેવડાવતો હતો. ધક્કડ વાણિયાનો ઉલ્લેખ જાવણ્યસમયના વિમલપ્રબંધ (સં. મણિલાલ. બ. વ્યાસ) માં ૮૪ જાતના વાણીયાની ગણતરીમાં કરવામાં આબ્યો છે:—

ધાકડીયા મડિયા મુંગડા, બ્રહ્માણા, વીધૂ, વાયડા । (પાન. ૪૯.)

આથી વિશેષ કવિસમ્બન્ધી હકીકત મળતી નથી. આ ધનપાલ, ઋષભ-પંચાશિકા, તિલકમંજરી અને પાઈઅલચ્છીનામમાલાના કર્તા ધનપાલ (ઇ. સ. નું ૧૧મું શતક) કરતાં જુદો છે. આપણી કવિની ભાષાના પૂરાવાથી તેને આપણે વિક્રમના ૧૦મા શતક પૂર્વેનો સહજ કહી શકીએ. ધનપાલનું અપભ્રંશ બોલાતી ભાષાને વધારે સમીપવર્તી છે; જો કે ધનપાલની મેઘા સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત સાહિત્યમાં વિચરી હોય તેના અનેક પૂરાવા કાવ્યમાં દેખા દે છે. ધનપાલ દિગમ્બર જૈન હોવો જોઈએ, કારણ કે મ. ક. પ. ૨૦. ૩. માં મંજિવિ તેણે દિયંબરિ લાઈડ । એમ લખે છે, અને અચ્યુતસ્વર્ગને તે ૧૬ માં સ્વર્ગ તરીકે ગણે છે.

૨. ઉદ્ધરણવસ્તુ:—

ભવિષ્યત્તકહા એટલે ભવિષ્યદત્તની કથા. ગજપુર નામે નગર હતું. ત્યાં ધનપતિ નામે નગરશેઠ (રાયસિદ્ધિ) રહેતો હતો. તે જ નગરમાં હરિબલ નામે બીજો વણિક રહેતો હતો. એક દિવસ ધનપતિ હરિબલને ઘેર ગયો અને ત્યાં હરિબલની દીકરી કમલશ્રી પ્રતિ તેની દૃષ્ટિ ગઈ. હરિબલની પાસે ધનપતિએ તેની દીકરી માટે માગું મોકલ્યું જે સ્વીકારાયું, અને કમલશ્રી અને ધનપતિનાં લગ્ન થયાં. તેમને ભવિષ્યદત્ત નામે પુત્ર થયો. કેટલોક સમય વીત્યો; અને પૂર્વજન્મનાં કોઈ કર્મથી ધનપતિનો પ્રેમ કમલશ્રી પરથી ઓસરી ગયો. એક દિવસ ધનપતિએ કમલશ્રીને કડવાં વેળ કહ્યાં અને તેને તેના પિયર ચાલી જવા કહ્યું. તે પોતાના પિતૃગૃહે ગઈ. ધનપતિ સરૂપા નામે ધનદત્તશેઠની દીકરીને પરણ્યો. તેનાથી તેને બંધુદત્ત નામે પુત્ર થયો. બંધુદત્ત યૌવનમાં આવ્યો ત્યારે તે ધંધા માટે પરદેશ નીકળ્યો. ભવિષ્યદત્ત પણ માતાને નહિ ગમવા છતાં તેની સાથે વેપાર માટે નીકળ્યો. તેઓ તિલકદ્વીપ નામે દ્વીપ પર આવી પહોંચ્યા. ભવિષ્યદત્તને દૂર ગયેલો જોઈ, બંધુદત્ત પોતાનાં વહાણ હંકારી ગયો. આ ચોથા સંધિમાં ભવિષ્યદત્તને તિલકદ્વીપમાં કેવી રીતે લાભ થયો તેની કથા કહેવામાં આવી છે.

ભવિષ્યદત્ત હાથપગ ધોઈ, કમલ લઈ આવી જુવે છે ત્યારે તે વહાણ ચાલ્યાં ગયાં દેખે છે. તેને બહુ જ શોક થાય છે. (૧) ભવિષ્યદત્ત પોતાના માઈ બંધુ-દત્તની હીણી વંચના ઉપર વિચાર કરે છે. પોતાના હૃદયને દટ કરી, ધનદૈવને પડકાર કરી તે વનમાં ચાલવા માંડે છે. (૨) ભવિષ્યદત્ત ગહન વનમાં પ્રવેશે છે. તે વન પંક્ષી અને સાવજથી ભરપૂર છે. છેવટે અતિમુક્તતાના મળ્ડપમાં વૃક્ષ નીચે શિલાતલ ઉપર તે બેસે છે. (૩) સૂર્ય આશમે છે; સંધ્યા થાય છે; એટલે હાથ પગ ધોઈ, કુસુમ લઈ, જિનની તે અવના કરે છે. મયંકર રાત્રિનું વર્ણન કવિ કરે છે. (૪) સવાર પડે છે. ભવિષ્યદત્ત એક જૂનો માર્ગ જુવે છે. તેને શુભ શુકનો થાય છે. તે માર્ગે જવાનો તે નિશ્ચય કરે છે. (૫) આ પ્રમાણે ગિરિકન્દરાનો પ્રદેશ અને શ્યામતમાલપૂર્ણ વનને ઓઢંગી પ્રાસાદ, પ્રતોલી इत्यादिથી સુશોભિત અને ધવલિત ગૃહોથી વિરાજિત છતાં નિર્ધ્વનિક એક નગર તે જુવે છે. (૬) નગરનું વર્ણન કવિ કરે છે. ત્યાં મંદિર હતાં પણ પૂજક કોઈ ન હતા. કુસુમ હતાં પરન્તુ વાસ લેનાર કોઈ ન હતા. આ પ્રકારનું નગર જોઈ ભવિષ્યદત્ત વિસ્મિત થાય છે. (૭) આ પ્રકારનું જ વર્ણન ચાલુ. અર્ધ ઉઘાડાં બારણાં અને બારીઓવાળાં ગૃહો, પળ્ય વસ્તુઓથી ભરપૂર બજારો તે જુવે છે; પરન્તુ ત્યાં કોઈ રહેનાર કે સ્ત્રીરૂપ નથી. આજો દેખાવ શોકજનક લાગે છે. પરન્તુ તે શુભચિહ્નો જુવે

છે; અને તેના મનમાં ઠસાહ આવે છે. (૮) મવિષ્યદક્ત નગરમાં અમે છે; પણ આ ધોર શૂન્યતાનું કારણ તેને સમજાતું નથી. (૯) ફરતો ફરતો તે યશોધન રાજાના પ્રાસાદ આગળ આવી પહોંચે છે. તે પ્રાસાદ અને તેનાં ઉપગૃહોને તે શૂન્ય દેખે છે. (૧૦) તે આયુધશાલા ઇત્યાદિ સ્થાનોએ મટકતો ચન્દ્રપ્રભજિનના મંદિરે આવી પહોંચે છે. (૧૧) વિશાલ, સુઘટિત અને અલંકૃત મંદિરમાં તે પ્રવેશે છે. તેની આગળ આવેલા સુંદર કમલ-સરોવરમાં તે સ્નાન કરે છે અને ચન્દ્રપ્રભજિનની સ્તુતિ કરે છે. (૧૨) ચન્દ્રપ્રભજિનની તેણે કરેલી સ્તુતિ આપવામાં આવેલી છે. (૧૩)

૩. હંદોરચના:—

પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણમાં ૧૩ કઢવક છે. સમસ્ત સંધિના આદિમાં ત્રણ ધ્રુવક છે. પ્રથમ ધ્રુવક સંધિવસ્તુસૂચક છે. બીજાં બે આ કઢવકનો બોધ તારવતાં ધ્રુવક છે. આ ઉદ્ધરણની પં. ૩. ત્રણ જ્વરી રીતે ચાર પંક્તિની બનેલી છે. કઢવક ૭. અને ૧૧. ની ઘટ્ટા બાદ કરતાં બીજી બધી ઘટ્ટાઓનો હન્દ આદિ ધ્રુવકના જેવો જ છે; એટલે કે તેમનું માત્રામાન $૧૫+૧૩=૨૮$ નું છે. પ્રા.પિ. (પા. ૨૦૫) પ્રમાણે આ ઉલ્લાલ હન્દ છે: તિણિણ તુરંગમ તિઅલ તહ છહ ચહ તિઅ તહ અંત । અમ ઉલ્લાલા ઉઢવહુ વિહુ દલ છપ્પણ મત્ત ॥ $૪ + ૪ + ૪$ (ત્રણ તુરંગમ) + ૩ = ૧૫; $૬ + ૪ + ૩ = ૧૩$; કુલ્લે આજ્ઞા હન્દમાં ૫૬ માત્રાઓ, માત્રાજૂથનો બંધ પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણની ઘટ્ટામાં સચવાતો નથી. સામાન્યતઃ ૧૫+૧૩નો મેલ જ અહિં તો ઇષ્ટ છે. હં. શા ૪૨ (બ) સમે ચતુર્દશ ઓજે ષોડશ મન્મથવિલસિતમ્ । યથા,

મયવસતરુણિવિલોઅણતરલુ કલેવરુ સંપહ જીવિહ
મેલ્હહુ રમણીઅણિ સહુ સંગુ ચયહ હયવમ્મહવિલસિહ ॥

એટલે ૧૫+૧૩=૨૮. હેમચન્દ્રના અભિપ્રાયે પ્રસ્તુત ઘટ્ટાનો મન્મથવિલસિત હન્દ છે.

કઢવક ૧૧. માં મારકૃતિ હંદ છે. હં. શા. ૪૩ (અ) ; ચપદા-આતૌ વા મારકૃતિઃ ॥ ચતુર્માત્રપશ્ચમાત્રદ્વિમાત્રાઃ । ચતુર્માત્રદ્વય-ત્રિમાત્રૌ વા મારકૃતિઃ । યથા,

તુહ માર મારકિદી કવિ રહ નવલ્લિઅ ।

દૂરિ સ બાલહં મલ્લિ જં દિઅહહ સલ્લિઅ ॥

કઢવક. ૭ માં સામાન્ય પઞ્ચહ્રિધા જ ઘટ્ટાના હંદ તરીકે છે.

સંધિના આદિની બીજાં બે ધ્રુવક મંદિર હન્દમાં છે. પ્રા. પિ. શા. ૩૫૧

૪. ટિપ્પણ:—

૨. ગિરુ મૂઝમાં ણરુ=નર: છે. જો તે સ્વીકારીએ તો ભવિસન્તની સાથે તે પાઠ લેવો પડે. ગિરુ=નિશ્ચિત.

૬. કોઈ દ્વિતીયા એકવચન, પિચ્છઈનું કર્મ.

૪-૬. પંદર માત્રાઓનો છન્દ છે; કઢવકના દેહમાં સામાન્યતઃ એક જ છન્દ હોવો જોઈએ. કવિનો પ્રમાદ હોય કે ગમે તે બીજું કારણ હોય, પણ કવિની આ રીત અસાધારણ તો છે જ.

૭. સુહાવઈ [સુખાપયતિ] મૂઝમાં સુહાઈ છે; પરન્તુ મૂઝનો પાઠ સ્વીકારવામાં એક માત્રાની તૂટ પડે છે અને અન્યાનુપ્રાસ બેસતો નથી.

૯. દુઃખહો ભરિડ તૃતીયાને વદલે ષષ્ઠીનો પ્રયોગ. અર્વાચીન ગૂજરાતીમાં આવો પ્રયોગ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. દા. ત. દુધનો દાઙ્યો, દુઃખનો માર્યો ઇ. વ. આવા પ્રયોગ રૂઢ થવાનું કારણ એ હોય છે કે ઘોલનાર ‘દાઙ્યો’ ‘માર્યો’ નો કૃદન્તાર્થ મૂલી જઈ વિશેષણાર્થ ઉપર જ એકલો ભાર મૂકે છે.

૧૩. દઈડ પરમ્મુહુ સામાન્યતઃ સતિ સપ્તમી આવે સ્થળે હોય; પરન્તુ અવાન્તરાગત વાક્ય (Parenthetical clause) તરીકે આ દે શબ્દો કવિએ અહિ મૂક્યા છે.

૧૫. સંવારિડ ડા. ગુણેની મ. ક.ના શબ્દકોષમાં સંવારઈ સંવૃણોતિનો ‘સંતાડવું, ઢાંકવું, અટકાવવું’ એ અર્થ થાય છે, જે સંદર્ભની દૃષ્ટિએ અયુક્ત અને અનર્થક છે. જો સંવૃણોતિ લઈએ તો મં દ્વિમાત્રિક બને અને માત્રા-તિરેકની અનિષ્ટાપત્તિ આવી પડે. સંનો અનુસ્વાર ધ્વન્યાત્મક છે અને સંવારિડ <પ્રા. સમારઈડ <સં. સમારચિત એ અર્થ, માત્રા અને વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ સ્વીકાર્ય છે. “દુર્જનજનમાં ઓટી વાયફા પેશ કરી છે. ” સરલાવો સિ. હે. ૮૧૪૧૫૧ સમાર=સં. સમ્+આ+✓/રચ્.

૨૦. આ પંક્તિની વાક્યરચના:—જઈ તં તેમ ઘડિડ, તો તેણ ઇ (ઘડિડ); તો કિર કાઈ (મઈ) ણઈ વિસૂરઈ ॥ જો તે પ્રમાણે અપયશ કરાયો છે, તો તે તેનાથી કરાયો છે; તો પછી યરેયર મારે એનાથી શા માટે ઝદ્વિગ્ન થવું ? ”

૨૪. પ્રથમ ભાગમાં ૧૬ માત્રા છે; સંચલ્હિડ સંમુહુ કાણણહો એમ વાંચીએ તો વનથી થતો પુનરુક્તિદોષ દ્ર થાય અને માત્રા મળે.

૨૫. સ્વ્યાલ્ બીજા કોઈ પ્રન્ય કે કોષમાં આ દેશ્ય શબ્દ મળતો નથી. 'જ્ઞાહી' એ અર્થ ઠીક છે.

૨૬. ડૉ. ગુણે અર્થ કાઢવા માટે વ્યાકરણની ભાંગતોડ કરે છે. નિષ્કંટં હેત્વર્થકૃદન્ત તે મુખ્ય ક્રિયાપદની ગરજ સારે છે અને નરિદં છન્દોમેલ જ્ઞાતર નરિદોને સ્થળે મુકવામાં આવ્યું છે; એટલે નરિદં તેમને અભિપ્રાયે પ્રથમામાં છે. આ તદ્દન યોદ્ધું છે. ૨૮-૩૨ સુધી વર્ણવેલા, ગજેન્દ્ર, મૃગેન્દ્ર, વરાહ, હુતાશ અને મયૂર પં. ૩૩ માં મુણેવિનાં કર્મ છે. “કોઈક સ્થળે નરેન્દ્રને (= ભવિષ્યદત્તને) જોવાને, નાસેલો નહિ અને રુષ્ થાળો નહિ એવા અભિમાની સિદ્ધને જોઈને.”

૩૦. ગુણે અને દલાલ કડજલાહં ગયં એમ બે અક્ષર છૂટા પાડે છે; તેમાં કાંઈ અર્થ નથી. તે ભેગા કરી સંસ્કૃતછાયા પ્રમાણે અર્થ કરવો

૩૧. હુયાસો દ્વિતીયા, સરસાવો કોઈ આજ ઉદ્ધરણ પં. ૬.

૩૨. અપ્પાણયં વિણ્ણડંતં (ભવિષ્યદત્તના) આત્માને વ્યાકુલ કરતો સંસ્કૃત છાયામાં વિગોપાયન્તં ને બદલે વિનટન્તં વાંચો.

૩૩ હિંડંતુ થિડ હીંડનો થયો ગુજરાતીમાં પ્રચલિત રચના.

૩૫, ધુણવિમાં એ એકમાત્રિક છે.

૩૭. ગુણે મંજ્ઞતેયતંવિરસરાય इत्यादि ભેગાં લઈ પં. ૩૬ના દિળ-મણિનું વિશેષણ બનાવે છે. જ્યારે પ્રો. યાકોબી સંજ્ઞને કર્તા ગણે છે. યાકો-વીની અર્થસંકલના અહિ સ્વીકારી છે પ્રો. ગુણેની સૂચનામાં (૧) હુઅ, 'થઈ' અને આય એટલે 'આવી' એ સમજાવવું મુશ્કેલ છે. કારણ કે પં ૩૬ માં હુકકુ એટલે 'ગયો' ક્રિયાપદ તરોકે મળ્યું છે. (૨) સંધ્યાની નાયિકા તરીકેની કલ્પના અને તેનો પ્રવેશ - આ વાચતો સમજાવાતો નથી. પ્રો. યાકોબીની વાચનામાં આ સ્પષ્ટ રીતે આવી શકે છે.

૪૦. રહંગ ચક્રવાક.

૪૭. પરમિટ્ટિ પંચ અર્હત, સિદ્ધ, ગણધર ઉપાધ્યાય, સાધુ.

૪૭. દુવિહં પચ્ચક્ષણુ બે રીતે - એટલે ભાવથી - વિચારથી અને દ્રવ્યતઃ-કાર્યથી - પ્રત્યાખ્યાન=સાવધ એટલે પાપયુક્ત આચરણમાંથી નિવૃત્તિ.

૪૮. મંત સત્તક્ષરુડ-નમો અરિહન્તાણમ્ । એ સાત અક્ષરનો મન્ત્ર.

૫૧. પયહિણંતિ બરોબર જમણી બાજુએ. સામ કાલો કાગળો.

૫૨. કાળહો ઘરઆંગણે બોલે તો પ્રિયજનનો મેઢાપ કરાવે; એ શુકન ગણાય છે.

૫૬. ષણ હોમિ ' આ રસ્તે જઈશ ' પછીથી તે વિચાર કરે છે કે આ માર્ગ માણસના ચાલવાથી જ થાણો હોવો જોઈએ; કારણ કે ' વિદ્યાધર અને સુર જમીન પર પગ મૂકી ચાલતા નથી.' સંસ્કૃતમાં ' અનેન તાવદ્ ભવામિ ત્વારે તો આમ જઈશ ' એવો પ્રયોગ માલમ પડે છે.

૬૦. નિવ્વહિત કજ્જુ કિં વિત્થરેણ—બહુ લાંબું કાંત્યે કયું કાર્ય થયું છે ? એટલે બહુ ચિંતા કરવા કરતાં આગળ જ જવું; બહુ ચિંતા કર્યે શું કાર્ય થવાનું છે ? પ્રો. ગુણે નિવ્વહિત સુધારવા કહે છે પણ તેની કાંઈ જરૂર જણાતી નથી. આ જ વિચાર ૬૧-૬૨ (ઘણા)માં ભારપૂર્વક પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યા છે:—જ્યાં સુધી (જનો) (કાર્ય પ્રતિ)સાંચરતા નથી, ત્યાં સુધી (કાર્ય) દુસ્તર દુર્લભ અને દુરંતરિત છે; પૌરુષયુક્ત અને મરણના ભયની અવગણના કરતા (પુરુષોનું) શું સિદ્ધ થતું નથી, બોલો ! ”

૬૧-૬૨. આ પંક્તિઓ પ્રો. ગુણેને વ્યાકરણદૃષ્ટિએ સમજાઈ નથી તેથી જ અવગણનંતંહં બહુવચનને અપભ્રંશની બહુલતાનો આશ્રય લઈ એકવચન તરીકે ગણાવવા યત્ન કરે છે; કારણ કે સઠરિસહં=સુપુરુષસ્ય અર્થ કરવા તેમનો અભિપ્રાય છે. વઢી સંચરહિં=સંચરન્તિ એ બહુવચનરૂપ છે તેની સમજાવટ એકવચન તરીકે તેમણે કરી છે. આ બધા વ્યાકરણદૃષ્ટિએ પ્રમાદો છે. આના અર્થ માટે સંસ્કૃતછાયા જુઓ.

૬૩ સુહિસયણ વે શબ્દો મૂઝમાં છૂટા પાડ્યા છે; ન છૂટા પાડીએ તો પણ ચાલે. તેથી તેના અર્થમાંથી કાંઈ વ્યાવૃત્તિ નહિ થાય “ મિત્ર અને સ્વજનને છોડી ” એટલે કે મિત્ર અને સ્વજનને હવે મઝાય કે ન મઝાય એમ કરી, તેમના પ્રત્યેના પ્રેમનો અવરોધ કરી. પ્રો. ગુણે સુહિ=સુધીઃ, સયણ=સજ્જન એમ અર્થ કરી ભવિષ્યદત્તના વિશેષણ તરીકે આ શબ્દોને લે છે તેનો સ્વીકાર કરવો મુશ્કેલ છે. વઢી પ્રો. ગુણે કબુલ છે તેમ સુહિસયણ એ અપભ્રંશ સુહૃત્સ્વજનના અર્થમાં સામાન્ય જોડકું છે, તેનાથી પણ વિપરીત અર્થ પ્રો. ગુણેને લેવો પડે છે.

૬૫. અંતરિત કાલેણં કાલુ કાલ જેમ કાલથી અંતરિત થાય છે એટલે જેમ એક પલ પછી બીજી પલ એક પછી એક આવ્યા કરે છે, તેમ એક પછી એક તેનાં ફાળાં પડતાં હતાં અને ભવિષ્યદત્ત આગળ ચાલતો હતો.

૭૪. કર્તરિ વર્તમાનકૃદન્તે સ્થલે કર્મણિ વર્તમાનકૃદન્તે એટલે કે પ્રવિશતા ને વદલે પ્રવિશ્યમાન > પવિસ્સમાન.

૭૫. હેતુર્થને વચ્ચે સંવેધકભૂતકૃદન્ત-પૃજિઝઝુણ. ત્યાં તે (મનુષ્ય) ન હતો જે પૂજવાને માટે (તેનો અંદર) દૃષ્ટિ કરે.

૮૦. પમ્મણ પ્રમ્મન; ગુણે-યાકોવી પસુઅ; પસુઅ સ્વીકાર્ય છે. દે. ના. ૬. ૧. કુસુમે પમ્મઅ.

૮૭. સંવેધક ભૂતકૃદન્તે સ્થાને હેતુર્થ નોટિડું.

૮૯. પ્રો. ગુણે “ There was no one who would be affected by others' riches, covet it, take it to himself and think about doubters ”. ડગ્લસ અર્થમાં જણાવે છે ના જાણે નો અર્થ વચ્ચે / વધી અપ્પણમ્મિ અપ્પણની ત્યાં પ્રો. ગુણેનો દૃષ્ટિ “ આત્મનિ અર્પયેન્ ” થાય ત્રિયપ્પણસુ એક શબ્દ તરીકે વાંચવાનું સૂચન તે કરે છે. આ પ્રમાણે કરેલી અપ્પણી કવચતા દુર્ગદૃષ્ટ છે. અર્થ:- ‘ પારકાનું ખન ખાઈને ભવિષ્યદન્ત પ્રજ્ઞ થાય છે પણ લાભની નથી; પાતાની મેલે વિકત્રો કરે છે અને તે ચિતે છે. ’ અપ્પણમાં ચોક્કસના જ પ્રત્યય આત્મનેનો અવશેષ; અને આત્મનું અપ્પ અને અપ્પણમાંથી અપ્પણે સ્વીકાર; આમાંથી અપ્પણ રૂપ વનું.

૯૦. પુત્તિચોઝ્જુ-ચોઝ્જુ-આથર્થ દે. ના. ૩. ૧૪ ગૂ. માં ‘ માંઠે બેઠું-’ મારી બેઠીનું ! ’ એમ આશ્ચર્યવાચક ઉદ્ગાર વપરાય છે. તેથી જ આ ઉદ્ગાર છે. ‘ પુત્તિષ ’ ‘ અમ્મણ ’ એ આશ્ચર્યદાયક ઉદ્ગારો અન્યથામાં સામાન્ય છે જુઓ પાહુડદોહા. ૧૦૮.

૯૧. વાહિ મિચ્છ તં જણં દુરવસેણ સ્વદ્ધયં । દગ્ગલ - ગુણેની વાચના બરાબર નથી; તમજ પ્રો. પાંડે તેમની ટિપ્પણમાં કે કોષમાં કાંઈ સમજાવ્યું નથી. ‘ વ્યાધિ. મેચ્છલ્લ સ્વાવ મધમથો તે માણસ સ્વચાઈ ગયા હશે ! ’ આશ્ચર્યોદ્ગાર હોવાથી વાહિ અને મિચ્છના તૃતીયા પ્રત્યયો લગી ર્થ દુરવસેણના પ્રત્યયથી ચલાવી લાવું હોય જોઈએ.

૯૩. યાણિમોતું આતું વાચ્ય કર્મ હોવાથી જં પહું અને કહં ગયં માં કર્તાવિમક્તિ હોવા છતાં તેની કર્તાવિમક્તિ કરી અવ્યવસ્થા આપી છે. ઇત્થુ જુ પહુ આસિ સુ કહં ગડ - જાણિમો એમ સરી રીતે હોય જોઈએ. અથવા તો હન્દ સાતર પણ પહુની જાતિ વધતી હોય.

૯૮ હન્દ સાચવવા ફલઅદ્ધુગ્ધાહિયગવન્સચ્ચં । ગવને ગુ જેથી વાંચો.

૧૦૨-૧૦૭ આપણ = સ્વેષાત્મક વર્ણન છે.

૧૦૪. રંધિ પલિત્તઈ (બીજાનો) મૂલ થતાં ગુસ્સે થતા, ધન એ જ જેનો અભિલાષ છે તેવા પુરુષની માફક, ઢાટ તેનાં છિદ્રોમાંથી પણ પ્રકાશ આપનાં હતાં. વંધ દુકાનોનાં છિદ્રોમાંથી અંદરનાં રત્નો અને એવા બીજા ચઢકતા પદાર્થોને લીધે પ્રકાશ આવતો હતો.

૧૦૫. વરદ્વજુવાણઈ ણં વઢુકુમારિહુ ચિત્તઈ વર થતા જુવાનોનાં ચિત્ત જેમ ઉત્તમ કુમારિવાઓ તરફ હોય છે તેમ સુંદર કુમારિવાઓનાં ચિત્રોથી ભરપૂર ઢાટ હતાં. સ્ત્રી રીતે વઢુકુમારિહુ ચિત્તઈ એનો બહુવીદિ સમાસ હોય તો જ આદ્યનાઈના વિશેષણ તરીકે તેને લઈ શકાય. શું આ પણ અપભ્રંશની અગત્યતાનું પરિણામ હશે? હુ ને બદલે સુ કરીએ તો એકમાં વિલિટ શબ્દો અને બીજામાં એટલે ચિત્રપક્ષે સમાસ એમ લઈએ તો મુશ્કેલી ટકે.

૧૦૬. યોગીજનોના વિવાદનાં સાધન, જેમાં યોગિક રીતે પ્રતિપક્ષીને સ્તબ્ધ કરવાનું મમાયલું છે, તેવાં ઢાટ, જેમાં સઘલું સ્તબ્ધ થયેલું દેખાતું હતું પ્રો. ગુણેનું વિવેચન જરા અસાધ્ય છે.

૧૧૦. દલાલનો પાઠ પ્રો. ગુણેના સૂચન કરતાં સારો છે; વઢી પ્રો. ગુણે છન્દોમેઢ સ્થાતર વ છોડી સુરઈ પાઠ કરવા કહે છે તે યોગ્ય છે; ડલટું તેથી તો એક માત્રા ભૂટશે. દલાલના પાઠમાં વ ધ્રુતિ છે જ્યારે પ્રસ્તુત ડલ્લખમાં વ ધ્રુતિ મૂકી છે એટલો જ ફેરફાર છે.

૧૧૧. પ્રો. ગુણે તિત્થ<તોર્થ 'પવિત્ર સ્થાન' એ અર્થ લે છે, તે યથાર્થ નથી. તીર્થ=ઓવારો એ અર્થ લેવાનો છે. 'જે પાણીપ્રારીઓના ઘાટ પહેલાં સ્ત્રીઓસ્ત્રીઓ હતા તે ભાગ્યવશાત્ નિ:શબ્દ અને દયાજનક સ્થિતિના ધયા છે.' "

૧૧૨. ટિટા કે ટેટા ઘૂતસ્થાન. દે. ના. ૪ ૩. ટેટા જૂયપયમ્મિ; આ ઉપરથી જ ટિટાઉત્ત એટલે જુગારી. મયરટ્ટા આ શબ્દ મદરક્તા ઉપરથી હોવા સંભવ છે. દે. ના. માં નથી. વારવનિતા, વેદ્યા એ અર્થ વેસતો અને અનુરૂપ છે.

૧૨૦. આહોય=આમોગ છુલ્લો જમીનનો વિસ્તાર; " છુલ્લા જમીનના વિસ્તાર, સુંદર ઘરનાં આંગણોથી યુક્ત હોવા છતાં, લોકોથી લગ્ન હોવાને લીધે, શોભા આપતા નથી."

૧૨૩. જે ક્ષયવાનથી અંતગતિ થયું હોય તે કેવી રીતે તેથી ડલટી એટલે સારી સ્થિતિમાં મળે ? એટલેકે જે વસ્તુનાશ પામી હોય તે આસી અને સાજીસમી કેવી રીતે મળે ? પડીવડ=તેથી ડલટું.

૧૨૪. જેમ કાલ ક્ષયકાલે કરેલા વિનાશ તરફ જુએ દેવી રીતે ભવિષ્યદત્તે તે નગર તરફ દૃષ્ટિ કરી.

૧૨૫. મહાહુત=મહાત્મન; આય=આત્મન એ રૂપ માગધીમાં અને તદનુસાર મહાગ્રીમાં દેખા દે છે.

૧૨૬ સોહદુવારહો સુધારી ડામાન સાથે મેઝ લાવવા સોહદુવારહું 'જાણે શરમાતાં હોય અને તેથી અર્ધાં ડઘાડાં રહ્યાં હોય એવાં રાગમહેશનાં સિદ્ધદ્વારને તે જોતો હતો.'

૧૨૭. ણિગય (૧) નિર્ગજ=દાથી વિનાની (૨) નિર્ગત = બહાર રણહતી. આ શબ્દ પર શ્લેષ કરી ઉપમા અહિં મૂકો છે.

૧૨૮. ણિગયાસહં (૧) જેમાંથી ઘોડા જતા રહ્યા છે એવી તુલ્યશાલાઓ (૨) જેમાંથી આશા વિનષ્ટ થઈ છે એવા પ્રાર્થનાભંગ. ઉપરના જેવી જ શ્લેષોપમા.

૧૨૯. સહુ પંગણડ આ વાચના સુધારી સહ-પંગણડ=સભાપ્રાંગણ સમામંડનું આંગણું એ અર્થ કરવો ઘરોઘર છે. સહુનો સર્વ અથ હેમચન્દ્રે વિહિત કર્યો નથી. સિ. હે. ૮૧૪૩૬૬. સર્વ=સાદ વિહિત કરે છે; જો કે પાછલથી સહુ વપરાશમાં તો આવે છે.

૧૩૦. ચામર, પોશાક સહિત અને રાજચિહ્ન સાથે દુત્ર અને કનકપીઠ સહિત સિદ્ધાસન તેણે ત્યાં જોયું.

૧૩૧. ણિપ્પહુ પહુ અને વિલક્ષુ અલ્પિજીવથી વિરોધાભાસ અલંકાર આવેલો છે. વિલક્ષુ=વિલક્ષ: 'ગાંડો.'

૧૩૨. વીણાલાવણિવંસવિસેસહં વીણા, આલાપની (જુઓ પા. સ. મ. એક વાચ્યવિશેષ) વણી જેમાં મુહ્ય છે એ.

૧૩૩. અચ્છંતહં સમત્તહંની સાથે તદ્દ સમાપ્તે સતિ એમ કરી સપ્તમીનો અર્થ કરવાનો

૧૪૬. ભવિષ્યદત્તને નરેન્દ્ર એટલે માનવોમાં ઉત્તમ કહેવામાં આવ્યો છે. નરેન્દ્ર એટલે રાજા એ અર્થ નથી લેવાનો. નંદીસરદીડ નંદીશ્વર નામનો આઠમો દ્વીપ જુઓ તત્ત્વાર્થ ૦ ૩. ૭.

૧૪૭. વિઢબદ્ધકડિલુડ દડ રીતે જેના છેડા બાંધ્યા છે એવું ચિત્ર.

૧૫૦. આગમજુસ્તિપમાણવિહંજિત શાસ્ત્રનાં બતાવેલી યુક્તિ અને પ્રમાણોધી વિભક્ત કરેલું.

૧૫૧. સુહલક્ષણલક્ષણચર્ચાંકિત શુભ લક્ષણથી યુક્ત એવી સુ-
લક્ષની ચર્ચાથી અંકિત થયેલું.

૧૫૨. સચ્છાયપઓહર (૧) શોભાયુક્ત અથવા સ્વચ્છ પાણીને ધારણ
કરતી વાવ (૨) શોભાયુક્ત જેના સ્તન છે તેરી કામિની.

૧૫૫. પરિઅંચિવિ અંચિવિ પ્રદક્ષિણા કરી તેમ જ અર્ચના કરી.

૧૫૬. સામાઈડ સામાયિક કરીને.

૧૫૮. કાલે ચડત્યે અવર્ણિણીનો ચોથો આરો એટલે સુપમદુઃષ્ણમાં.
જુઓ તત્વાર્થ. ઇ. ૧૨.

૧૫૦. તસ્સેવ તે જ કાળના; પ્રો. ગુણે તસ્મિન્ને વિશેષનામ લે છે;
પરંતુ તેનો આધાર કશોય નથી. તિત્યેસણ માગધીના અનુકરણમાં પ્રથમા
હોવી જોઈએ.

૧૫૯. દસલક્ષપુટવાડસે ત્યારે મનુષ્યનું અયુષ્ય દશ લાખ પૂર્વેનું
હતું પૂર્વ માટે જુઓ તત્વાર્થ. ઇ. ૧૨. ભાષ્ય:—વર્ષશતસહસ્રં ચતુરશી-
તિગુણિતં પૂર્વાગમ્ । પૂર્વાઙ્ગશતસહસ્રં ચતુરશતિગુણિતં પૂર્વમ્ ॥
આ પળ માગધીના અનુકરણમાં પ્રથમા.

૧૬૦. જેમની ડંચાઈ દોઢસો ધનુષની હતી.

૧૬૧. જેમણે આટમું તીર્થ પવિત્રિત કર્યું હતું. ચંદ્રપ્રભ આટમા તીર્થકર હતા.

૧૬૭. તક્કુઓ જુઓ પા. સ. મ. સ્વજન.

૧૬૮. માણમ્મિ કાડું ગણતરીમાં લઈને. કાડું હેત્વર્થકૃદંત સંબંધક
ભૂતકૃદંત તરીકે.

॥ સતમમુદ્ધરણમ્ ॥

૧. કવિ અને તેનું જીવન:—

પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણ જોઈદુ=યોગીન્દ્રના પરમાત્મપ્રકાશ નામે ૩૨૩ દુહા
+૧ સમધર અને ૧ માલિની એમ બે શ્લોક છેવટે મઠી ૩૪૩ ગીતિકાઓનો

આ ગ્રન્થ છે. રાયચન્દ્ર જૈન શાસ્ત્રમાહાના એક મળકા તરીકે તે ઇ. સ. ૧૨૧૬ માં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો હતો; પરન્તુ એક તો અપભ્રંશભાષાના એક અમોલ રત્ન તરીકે નહિ પણ એક ધર્મગ્રન્થ તરીકે અને તે ય દ્વિતીમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલો હોઈ, તેના તરફ કોઈ વિદ્વાનનું ધ્યાન ગણ્યું નહિ. પ્રો. ચાકોવી તેમની ઇ. સ. ૧૯૧૮ માં પ્રસિદ્ધ થયેલ **ભવિસ્યત્તકહામાં જોડન્દુનો** ઉલ્લેખ કરતા નથી; તેમ જ પ્રો. ગુણે ભ. ક. ની તેમની ૧૯૨૩ ની આવૃત્તિમાં પણ **જોડન્દુનો** ઉલ્લેખ કરતા નથી. ઇ. સ. ૧૯૨૭માં જિનદત્તસૂરિનાં ત્રણ અવબ્રંશ કાવ્યો (**અપભ્રંશકાવ્યત્રયી** G. O. S: XXXV.) ના સંગદનમાં પ્રથમ વાર **જોડન્દુનો** ઉલ્લેખ કરી, **પરમાત્મવકાશના કેટલાક દુહા ટંકો**, **ચણડ** અને **હેમચન્દ્રના પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં ઉદાહરણ તરીકે આવેલા કેટલાક દુહા સાથે સામ્ય** બતાવી, **જોડન્દુને** ચંડથી પ્રાચીનતર ટાંકવા, તે ગ્રન્થના વિદ્વાન સમગદક પં. લાલચંદ્ર ભગવાનદાસ ગાંધી યત્ન કરે છે (**ત્રીમા અ. કા. ત્ર. નો સંસ્કૃત મૂલિકા પાન. ૧૦૨-૧૦૩**). આ જ અભિપ્રાયનું સમર્થન શ્રી ઉપાધ્યે ' **Joindu and his Apabhramsa works** ' નામે લેખમાં સંવિસ્તર કરે છે. પ્રસ્તુત લેખ સને ૧૯૩૧માં **Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute** માં પ્રસિદ્ધ થયો હતો. તે લેખમાં તમને **જોડન્દુના** બીજા ગ્રન્થોનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે. એવા કે યોગસાર (**માણિકચન્દ્ર દિગમ્બર ગ્રંથમાલા નં. ૫૧. પા. ૫૫-૭૪**) **સાવયધમ્મદોહા પાટુડદોહા** ઇ. છેલ્લા બે ગ્રન્થોનું વિવેચન આટલા નવમા ઉદ્ધરણમાં કરવામાં આવશે.

પં. લાલચન્દ્ર અને શ્રી. ઉપાધ્યેનો આધાર:-

કાલુ લહેવિણુ જોડયા જિમુ જિમુ મોહુ ગલેહ

તિમુ તિમુ દંસણુ લહહ જિઉ જિગમેં અપ્પુ મુણેહ ॥

મૂઠ દોહા ૮૬. સદર ઉદ્ધરણ. ૩૦. આ **હુહોયથા તથા અનયોઃ સ્થાને જિમતિમો ॥** એ સૂચના ઉદાહરણ તરીકે **ચણડના પ્રાકૃતલક્ષણ** (**Ed. Hoernle P. 37.**) માં ટાંકેલો છે. **ચણડ**ને હઠા સૈકા પછીનો જ ગણી શકાય, કારણ કે અપભ્રંશ સાહિત્યભાષા બને ત્યાર પછી જ સામાન્યતઃ તેની સૂત્રરચના થાય. (**ભ. ક. Intro. P. 63. Gune**) (**Pischel: G. P. Ein. §. 35**) (**ચણડ, હેમચન્દ્રનો પુરોગામી છે એ વિધાન માટે સર્વે વિદ્વાન સંમત છે.**). એટલે જો **ચણડ**ને હઠા, સાતમા સૈકાનો ગણે તો

જોઈન્દુને તેની પૂર્વે મૂકવો જોઈએ આ પ્રમાણે શ્રી. ઉપાધ્યે છેવટે ચળડના સમયની પૂર્વે જોઈન્દુને થયેલો માને છે. પરંતુ આ દલીલની સામે તેટલી જ સબલ વિરોધી દલીલો છે.

(૧) પ્રા. લ માં આ એકલો જ દુહો ઉદાહરણ તરીકે આપવામાં આવ્યો છે; બીજાં અપભ્રંશનાં સૂચો છે તેના પર પ્રા. લ. માં ઉદાહરણ નથી પ્રા. લ. ની એક જ હાથપ્રતમાં એક બીજો અપભ્રંશ દુહો છે. પરંતુ ડો. હર્નલે તેને પાછલના ઉમેરા તરીકે ગણ્યો છે. પ્રથમ દુહો કે જેના આધારે ચળડથી જોઈન્દુને પ્રાચીનતર ટરાવવા પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે, તે હેમચન્દ્રની ઉદાહરણની પદ્ધતિને અનુસરીને પાછલથી ઉમેરાયો હોય તો કાંઈ નવાઈ નથી.

(૨) ઉપરની શ્લોકને વધારે ટેકો તો જોઈન્દુની ભાષાનો છે. ભાષા તો આમ સરલ છે. પરંતુ ક્ષીણવટથી જોઈએ તો કેટલાક પ્રયોગો દા. ત. અણુ=અને (સદર ઉદ્ધરણ. દુ. ૪૬, ૫૧.) જવલા=પાસે પાસે (ઉદ્ધરણ. દુ. ૬૫.) અર્વાચીનતા તરફ વધારે વળે છે. અણુ=અને; પ્રા. ગુ. કા. જંતુ-સામિચરિય (પા. ૪૧-૪૬) કઢી ૩૯. (વિ. સં. ૧૨૬૬) પંચમહ-ધ્વયભાર મેરુસમણાડ અંગમદ્દ એ । અનુ તેતડ પરિવાર સોહમસા-મિહિં દિવિચ્ચડ ઓ ॥ તે જ પ્રમાણે સસક્ષેત્રિરાસુ (પા. ૪૭-૪૮,) કઢી ૩૮. વડલિ સિરોવાલડ વેઅલુ અનુ કરણો પાડલ । (વિ. સં. ૧૩૨૭) ઇ. આ પ્રયોગ હેમચન્દ્રે વિહિત કર્યો નથી; તેમ બીજાં જૂનાં અપભ્રંશ લક્ષણોમાં દૃષ્ટિગોચર થતો નથી. જવલા = મેળા, સાથે સાથે' એ અર્થમાં જૂના ગૂજરાતીમાં માલમ પડે છે. શ્રી. નરસિંહરાવ G. L. L. II. P. 117 " The periods covered by this word જમલો range from Narasimha Mehta down to Akho; the word is however in frequent use upto about V. S. 1900. " અર્વાચીન મરાઠી જવજ=પાસેના અર્થમાં છે. આ ઉપરાંત કેટલાંય તત્ત્વો છે જે જોઈન્દુના અપભ્રંશને પ્રાંતીય ભાષાઓની સમીપતર લાવે છે.

(૩) સિ. હે. ના ઉદાહરણ સાથેનું સામ્ય અમોને કબુલ છે. અને હેમ-ચન્દ્રની પૂર્વે જોઈન્દુ મૂકાય; પણ એક તો ચળડના સમયનું જ ટેકાણું નથી. અને તેને સામાન્યતઃ છઠ્ઠા, સાતમા શતકનો ધારી તેની પૂર્વે જોઈન્દુને મૂકવો તે યથાર્થ નથી.

જોઈન્દુ-પરમાત્મપ્રકાશ ॥
 સંતા વિસય જુ પરિહરહ
 બલિ કિઝજઝં હઝં તાસુ ।
 સો દદ્વેણ જિ મુંડિયઝ
 સીસુ ખલિહઝં જાસુ ॥ ૨૭૦ ॥
 પંચહં ણાયકુ વસિ કરહુ
 જેણ હોંતિ વસિ અણ્ણ ।
 મૂલ વિણ્ણહં તરુવરહં
 અવસહં સુક્કહં પણ્ણ ॥ ૨૭૧ ॥

હેમચંદ્ર-સિ. હે. ॥
 સંતા ભોગ જુ પરિહરહ
 તસુ કન્તહો બલિ કીસુ ।
 તસુ દદ્વેણ વિ મુણિહઝં
 જસુ ખલિહઝં સીસુ ॥ ૮૧૪ ૩૮૯ ॥
 જિભિન્દિઝ નાયગુ વસિ કરહુ
 જસુ અધિન્નહં અન્નહં ।
 મૂલિ વિણ્ણહં તુંવિણિહે
 અવમેં સુક્કહં પણ્ણહં ॥ ૮૧૪ ૪૨૭ ॥

ઉપરનાં કારણોથી જોઈન્દુને હેમચંદ્રની પૂર્વે મૂઠી શકાય; પરન્તુ વિક્ર-
 મના દશમા ભગીઆરમા શતકની પૂર્વે તેને લઈ જવો વરોવર નથી.

જોઈન્દુના પરમાત્મપ્રકાશ પર એક સંસ્કૃત ટીકા છે. ટીકાકારનું નામ
 વ્રહ્મદેવ છે; અને વિ. સં. સોઝમા સૈકાના મધ્ય ભાગમાં તે થઈ ગયો (જુઓ,
 પ્રસ્તાવના પરમાત્મપ્રકાશ)

૨. ઉદ્ધરણવસ્તુ:--

આપણે જોયું કે આ ગ્રન્થનો મૂળ કર્તા યોગીન્દ્રદેવ છે. આ ગ્રન્થ
 એને મહાપ્રભાકર નામે શ્રોતાને ઉદ્દેશીને કહ્યો હોય એવી રીતે રચ્યો
 છે. (જુઓ સદર ઉદ્ધરણ દોહા. ૪.) જૈનોના અનેકાંતવાદ કરતાં, ઉપદેશ
 પરમાત્મવાદ કે પરબ્રહ્મવાદ એ ઉપનિષદોમાં ઉપદેશાયેલો છે તેના તરફ વળે છે.
 કેટલુંકવાર તો ઉપનિષદના મન્ત્રા અને ભગવદ્ગીતાના શ્લોકના અપભ્રંશ ભાષાં-
 તર એવા કેટલાક દુહાઓ છે પરમાત્મપ્રકાશના : ૭૫ દુહામાંથી ૧૪ દુહાઓ
 સદર ઉદ્ધરણમાં લીધા છે ઉપનિષદના પરબ્રહ્મવાદને જૈન તત્ત્વજ્ઞાનની પરિભા-
 શામાં ઘટાવવા પળ અત્રે યત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

૩. છંદોરચના:—

આજ્ઞા ય ઉદ્ધરણમાં દોહા-છંદ છે; પ્રા પિં. પાન ૧૩૮ પર નીચે પ્રમાણે
 દોહાની વ્યાખ્યા આપે છે:—તેરહ મત્તા પદમ પઅ પુણુ એઆરહ દેહ ।
 પુણુ તેરહ એઆરહિ દોહા લયલ્લણ પદ ॥ એટલે ૧૨+૧૧ । ૧૨+૧૧ ॥
 એમ દોહાની માત્રાઓ છે.

૪. ટિપ્પણ:—

૧-૪. આ બે દુહા સાથે લઈ વાક્યાર્થ કરવાનો છે. સરખાવો જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વકર્માણિ ભસ્મસાત્કુરુતેઽર્જુન ॥ ભ. ગી. ૪. ૩૭.

૩. અચ્છદિ=સન્તિ । છાપેલી આવૃત્તિમાં અત્થદિ=ટીકા તિષ્ઠન્તિ ।

૫. ણિયન્તિ=પશ્યન્તિ । સિ. હે. ૮૧૪ । ૧૮૧ । છાપેલી આવૃત્તિની છાયા નિર્યાન્તિ અને ટીકાકારનું નિર્ગચ્છન્તિ અસ્વીકાર્ય છે.

૬. તિણિ આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ એ ત્રણ.

૭. પંચગુરુ અર્હત, સિદ્ધ, ગણધર, ઉપાધ્યાય અને સાધુ, એ પાંચને મટ પ્રભાકર નમસ્કાર કરે છે અને તે યોગીન્દ્રને અરજ કરે છે સિરિજોઈન્દુજિણાઉ “શ્રીયોગીન્દ્રજિનઃ” એમ ટીકાકાર અને છાયાકાર મેળું લે છે, તે તદ્દન ઓટું છે. અમારી સંસ્કૃતછાયા જુઓ.

૧૧. ચઝગઈ નરક, તિર્યક્, મનુજ, અને દેવ એ ચાર ગતિ.

૧૩-૨૨ આત્માને ત્રણ પ્રકારનો ગણાવે છે: મૂઢ, વિચક્ષણ અને પરબ્રહ્મ, વસ્તુતઃ આત્મા અમેય છે પરંતુ અજ્ઞાનને લીધે જ વિભક્તતાનો અધ્યાસ થાય છે. ૧૯-૪૪ સુધી પરમાત્માને જ લક્ષિત કરી વિવેચન કરેલું છે.

૩૭. કોઈની છાયા કંચિત્ કરી છે તે સુધારી કશ્ચિત્ કરો. સ્ફુરતિ=સંવિત્તિમાયાતિ.

૩૯-૪૦ મુક્કહં=એકવચનમાં વપરાયું છે; આ પળ જોઈન્દુની અર્વાચીનતાની નીશાની છે. “અનંત ગગનમાં એક નક્ષત્રની માપક ત્રણે ભુવન જે મુક્તના કેવલજ્ઞાનરૂપી પદમાં વિબિત થયાં છે, તે અનાદિ પરમાત્મા છે.” અનંત ગગનમાં વિવત્પ પેદા કરતો સૂર્ય એ પરમ સત્ત્વ જે ગગન તેની સ્પર્શતાને દાગિ કરી શકતો નથી, તેવી જ રીતે, ત્રણેય ભુવનનું અસ્તિત્વ કેવલ પ્રતિબિંબાત્મક અને અયથાર્થ હોઈ અનંત કેવલજ્ઞાનના સત્ત્વનું અવાધક નથી. આમ જે સમજે છે તે પરમાત્મા જ છે; આ દુહાના સ્પર્શાર્થ માટે જુઓ સદર ચરણ. દુહા. ૩૩.

૫૯-૬૦ આ શ્લોક ચણડના પ્રા. લ. માં છે.

૮૦. એક મ્યાનમાં બે સ્ખાંડાં ધ્યાયી રહે ?

૧૦૩-૧૦૪. યા નિશા સર્વભૂતાનાં તસ્યાં જાગતિ સંયમી । યસ્યાં જાગ્રતિ ભૂતાનિ સા નિશા પશ્યતો મુનેઃ ॥ ભ. ગી. ૨. ૬૯

૧૨૧-૧૨૨. અહો દુર્જનસંસર્ગાન્માનહાનિઃ પદે પદે । પાવકો લોહસંગેન મુદ્ગરૈરભિહન્યતે ॥ સુભાષિત.

૧૩૫-૧૩૮. હેમચન્દ્રના દુહાઓ સાથે સરસામળી. જુઓ ૧. કવિ અને તેના જીવનમાં કરેલું વિવેચન.

॥ અષ્ટમુદ્ધરણમ્ ॥

૧. કવિ અને તેનું જીવન:—

પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણ માટે 'Joindu and his Apabhramsa Works' J. Bhand, O.R. I, 1931માં દોહાપ્રાપ્તમાંથી ઉતારા આવેલા તે અમે લખી લીધેલા. ત્યાર પછી ઇ. સ. ૧૯૩૩માં પ્રો. હીરાલાલે 'પાહુડદોહા' ગ્રન્થ શ્રી. અમ્બાદાસ ચવરે દિગમ્બર જૈન ગ્રન્થમાલાના મળકા. ૩. તરીકે પ્રસિદ્ધ કર્યો. આ વચ્ચે મૂલના આધારે અમે પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણ તૈયાર કર્યું છે. અને માટે અમે શ્રી. ઉપાધ્યે તેમ જ પ્રો. હીરાલાલના ઋણી છીએ.

પ્રો. હીરાલાલ આ કાવ્યના કર્તાને રામસિંહમુનિ ઓળખાવે છે. તેમણે વાપરેલી શ્રી. જુગલકિશોર મુસ્તારે મોકલી આપેલી દીલ્હીની પ્રતના અન્તમાં લખેલું છે કે:—ઈતિ શ્રીમુનિરામસીંહવિરચિતા સમાપ્તમ્ । કોહ્લાપુરની શ્રી. ઉપાધ્યે વાળી પ્રતને અન્તે:—ઈતિ શ્રીયોગેન્દ્રદેવવિરચિતદોહાપાહુડં નામ સમાપ્તમ્ ॥ પ્રો. હીરાલાલ દલીલ કરે છે કે સામાન્ય રીતે જોઈન્દુ પોતાનું નામ ગ્રંથમાં મૂકે છે તે આ ગ્રંથમાં નથી. પરંતુ આ દલીલ ઇટલી બધી સબલ નથી. જોઈન્દુનું નામ અમે પસંદ કર્યું તેનું કારણ તો કોહ્લાપુરની પ્રતનો આધાર અને પ્રસ્તુત ગ્રંથનું પરમાત્મપ્રકાશ સાથે અસાધારણ સામ્ય એ જ છે. બાકી આ ગ્રંથના કર્તાનો પ્રશ્ન પ્રો. હીરાલાલ કહે છે તેમ ચરેચર જટિલ જ છે.

પાહુડ-દોહા અને સિ. હે.નાં કેટલાંક અપભ્રંશ ઉદાહરણો વચ્ચે સામ્ય છે. (પ્રો. હીરાલાલની ભૂમિકા. પા. ૨૨-૨૫) તેમાં હેમચન્દ્ર જ પાહુડદોહામાંથી ઉદાહરણ માટે લેનાર જણાય છે. ઇટલી વિક્રમના બારમા શતકના મધ્યમાં થયેલા હેમચન્દ્રની પહેલાં આ ગ્રંથનો કર્તા થયો હોવો જોઈએ.

૨. ઉદ્ધરણવસ્તુ:—

પરમાત્મપ્રકાશની જેમ આમાં અધ્યાત્મવાદને અપ્રસ્થાન આપી દ્વિધ્ય-

સુખ, ક્રિયાકાંઠ અને આ જગતની પ્રવૃત્તિઓને અજ્ઞાનરૂપ અને અયથાર્થ ગણાવી છે. આ ગ્રન્થમાં કુલ ૨૨૨ ડુહા છે. તેમાંથી પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણમાં ફક્ત ૧૩ ડુહા લીધા છે.

૩. છંદોરચના:—

ડુહા. ૧૩+૧૧ । ૧૩+૧૧ ॥

૩. ટિપ્પણ:—

૩-૬. સરસ્વાતો.

કર્મેન્દ્રિયાણિ સંયમ્ય ચ આસ્તે મનસા સ્મરન્ ।
 ઇન્દ્રિયાર્થાન્વિમૂઢાત્મા મિથ્યાચારઃ સ ઉચ્યતે ॥
 યત્સ્વિન્દ્રિયાણિ મનસા નિયમ્યારભતેઽર્જુન ।
 કર્મેન્દ્રિયૈઃ કર્મયોગમસક્તઃ સ વિશિષ્યતે ॥

મ. ગી. ૩. ૬-૭.

૬. સાલસિથ્યુ આને માટે એક વાર્તા છે. કાકીન્દી નામે નગરીમાં એક રાજા હતો. તે શ્રાવક હોવા છતાં એક વેદાનુયાયીનો સંગતિથી માંસભોજન કરવા તેને ઇચ્છા થઈ. પરન્તુ લોકાપવાદના ભયથી પ્રકટ રોતે તો તે માંસ खाई શક્યો નહિ. તેણે એક માંસની વાનીઓ બનાવનાર રસોઈઓ રાખ્યો. પેલો માંસની રસોઈ બનાવે પરન્તુ રાજા હૃદયમાં ભાવ હોવા છતાં એક યા બીજા કારણથી તે खाई ન શકે. આમ કરતાં રસોઈઓ સર્પદંશથી મરણ પામ્યો અને સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રમાં મહામત્સ્ય થયો. રાજાએ દ્રવ્યતઃ વ્રતભંગ નહોતો કર્યો છતાં ભાવથી તો કર્યો હતો. તે શાલિસિક્થ્ય નામે કીડો બની પેલા મહામત્સ્યના કાનમાં જન્મ્યો. મહામત્સ્યના મુખમાં અનેક જલચરો પ્રવેશ કરી બહાર નીકળતાં જોઈ શાલિસિક્થ્યના મનમાં વિચાર થયો કે, “ સ્વસ્થર આ મત્સ્ય મૂર્ખ છે; હું જો મત્સ્ય હોઉં તો એક પળ પ્રાણીને જીવતું ન મૂકું.” આ પ્રમાણે હૃદયમાં મલિન ભાવ ધરતો તે શાલિસિક્થ્ય મરણ પામ્યો અને સાતમા નરકને પામ્યો.

૯-૧૦. પં. ૯ માં કમ્મહ હેઊ કરંતુ એ શબ્દસમૂહને સો મુણિ (પં. ૧૦) ના વિશેષણ તરીકે લેવો. અર્થ—“ જેના મનમાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું નથી તે મુનિ કર્મનો હેતુ ઉત્પન્ન કરતો હોઈ સુખ પામતો નથી—એમ બધાં શાસ્ત્રો કહે છે.” જ્ઞાનના અભાવે કદાચ દેશાદેશી કર્મ ન કરે તો પણ તેના મનના કર્મના ભાવ તો જતા જ નથી; એટલે કે એના કર્મનો હેતુ તો નાશ પામતો નથી, અને તેથી જ મિથ્યાચાર બની તે સુખ પામતો નથી. મુણંતુ=વર્તમાનકૃદંત ક્રિયાપદ તરીકે.

૧૨. અત્યદ્-અચ્છદ્ એ શબ્દ અપભ્રંશ છે. પ્રો. હીરાલાલ અચ્છદ્ વાંચે છે.

૧૪-૧૫. તમેવ ધીરો વિજ્ઞાય પ્રજ્ઞાં કુર્વીત બ્રાહ્મણઃ । નાનુ-
ધ્યાયાન્બહૂઞ્ શબ્દાન્ વાચો વિગ્લાપનં હિ તત્ ॥ વૃદ્ધારણ્યકોપનિષદ્ ૪,
૪, ૫. અહિં એક અક્ષરનો ઉલ્લેખ છે તે ઓમ છે. સરખાવો ઓમિત્યેકાક્ષરં
બ્રહ્મ વ્યાહરન્ મામનુસ્મરન્ । યઃ પ્રયાતિ ત્યજન્ દેહં સ યાતિ
પરમાં ગતિમ્ ॥ મ. ગી. ૮.૧૩.

૨૫-૨૬. જેઓ વાદવિવાદ કરે છે, જેમની આનંતિ તૂટી નથી અને જે
પોતાના આત્માને આનંત કરે છે, તે જુગુપ્સિત (=આનંત) થાય છે. પ્રો.
હીરાલાલ રત્તા વાંચે છે, પરંતુ તે પાઠ અત્તા હોવા વકો છે.

॥ નવમમુદ્ધરણમ્ ॥

૧. કવિ અને તેનું જાવન:—

આ ઉદ્ધરણના ત્રણ આધાર છે. (૧) માંડારકર ઇન્સ્ટીટ્યુટની હાથપ્રત
(૨) પ્રો. ઉપાધ્યેનો જોડુંદુ પરનો લેખ અને (૩) પ્રો. હીરાલાલ જૈને સંપાદિત
કરેલી ' સાવયધમ્મદોહા ' ની આવૃત્તિ (અમ્બાદાસ ચવરે દિગંબર ગ્રન્થ-
માલા-૨.). માંડારકર ઇન્સ્ટીટ્યુટ પૂના. નં. ૧૩૦૮/૧૮૯૧-૯૫ ની પ્રતમાં
છેવટે: મૂલં યોગીન્દ્રદેવસ્ય લક્ષ્મીચન્દ્રસ્ય પંજિકા । વૃત્તિઃ પ્રમા-
ચન્દ્રમુનેર્મહતી તત્ત્વદીપિકા ॥ શ્લોક છે. આ ઉપરથી જોડુંદુ ના
નામ હેઠળ આ ઉદ્ધરણ મૂક્યું છે. પરંતુ આ કાવ્યના કર્તા વિષે છેલ્લો નિર્ણય
નથી. પ્રો. હીરાલાલ જૈન એક પ્રતિના અંતિમ દોહાને આધારે અને પરંપરાગત
કથાનીને આધારે દેવસેનને આ કૃતિના કર્તા તરીકે ગણાવે છે. દેવસેનને
આ કૃતિના કર્તા તરીકે ઠરાવવા તેઓએ આપેલી દલીલો સબલ તો નથી જ.
ગમે તેમ હો, પરંતુ કૃતિ દશમા અગીઆરમા વિક્રમશતકની હોવા સંભવ છે.

૨. ઉદ્ધરણવસ્તુ:—

સાતમા અને આઠમા ઉદ્ધરણમાં સામાન્યતઃ અભેદવાદ અને તત્ત્વજ્ઞાનને
લગતા દુહાઓ છે; જ્યારે આ ઉદ્ધરણમાં શ્રાવકોના આચારને લગતા દુહાઓ છે.
આ ત્રણેય ઉદ્ધરણના દુહામાં એક વસ્તુ ધ્યાન રાખે છે. લૌકિક ઉક્તિઓ
અને દૃષ્ટાન્તોથી આ દુહાઓ ભરપૂર છે. આ સત્ય તો સામાન્ય વાંચનારને પણ
પ્રતીત થશે. મૂળ ગ્રંથમાં ૨૨૮ દુહાઓ છે; તેમાંથી આ ઉદ્ધરણમાં ૨૪ દુહાઓ
લેવામાં આવ્યા છે.

૧. છંદોરચના:-

દુહા ૧૩+૧૧ | ૧૩+૧૧ ||

૪. ટિપ્પણ:-

૫-૬. તપાવડું, કાપડું, કસોટીપર ચઢાવડું, ટીપડું-આ ચારેય પરીક્ષામાં સોનું પાર ડતરે છે. તે જ પ્રમાણે જે મુનિ સંયમ, શીલ, શૌચ અને તપ એ ચારેય માં બરોબર પાર ઉતરેલો હોય તે જ ગુરુ થવા યોગ્ય છે.

૮. પિંડિ = પિંડે મં હાથપ્રત ટિપ્પણ= પથિ 'માર્ગમાં' એમ નોંધે છે.

પિંડ=સમૂહ

૯-૧૦. સાત વ્યસન+પાંચ ઉદુંબરનો ત્યાગ=આટ ત્યાગ્ય વસ્તુઓ. સાત વ્યસનો તે દ્યુત, માંસ, મુર, વેશ્યાગમન, આલેષ, ચૌર્ય અને પરસ્ત્રીગમન સાતેય વ્યસનો દુહામાં ગણાવ્યાં નથી, જો કે પં. ૧૦માં અટ્ટ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. પાંચ ઉદુંબર એટલે વડ, પીપળો પીપળી, ઉંબરડો અને કોટિબડી એ પાંચ જાતનાં ફળોનો સમૂહ. ત્રસ વે-ઇન્દ્રિય આદિ જીવ.

૧૧. મહુ પ્રથમ વ્યસન 'મય' તેની ચર્ચા કરે છે. તિડિક્ક=તળાવો. પ્રો. હીરાલલ: તિડિક્કડડ.

૧૩-૧૪. 'સૂકા મેળું લીલું બહે' એ ગૂજરાતી કહેવત સરખાવો. પ્રો. હીરાલલ: 'વસનાસક્ત=વ્યસનાસક્ત જનો' એમ અર્થ કરે છે. પં. ૧૪માં (હી.) નો પાઠ હજ્જંત છે.

૧૫-૧૬. 'દૂધ પાઈને સાપ ઉછેરવો નહિ' એ કહેવત સરખાવો.

૧૭-૧૮. કાયડ=કામપિ રૂપ જન્મે દેખાતું નથી. જર્હિ સાહસુ તર્હિ સિદ્ધિ । આ ચરણ લઈ જૂના ગૂજરાતીમાં ઘણા દુહા બનાવેલા માલમ પડે છે. શા. ત. સીંહ ણ જોયઈ ચંદબલ નવિ જોયઈ ઘણરિદ્ધિ । ષક્કલડો બહુ આભિડઈ જાં સાહસ તિહાં સિદ્ધિ ॥

૧૯-૨૦. દાનને માટે ત્રણ યોગ્ય જન- ૧ મુનીન્દ્ર, ૨ શ્રાવક ૩. અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ. આ પ્રમાણે દાન કરનારને પાંચ કલ્યાણનો લાભ થાય છે.

૨૧-૨૨. કુપાત્રને આપેલા દાનનું વિપરીત પરિણામ સમજાવે છે.

૨૯-૩૦. ધર્મને લીધે માણસ વાહનમાં જાય છે; પાપને લીધે માણસને વાહન ચેંચવું પડે છે. ઘર બાંધનારા ઘર પર ચઢે છે; જ્યારે કુવો સોદનારા નીચે જાય છે.

૩૧-૩૨. સેંકડો શાસ્ત્રો જાણવા છતાં, વિચારીને તે ધર્મ આચરતો નથી;

સો સૂરજ ઊગે તો પળ ધૂવડ તો આંધલું જ રહેવાનું. (હી.) વિયાણિયદં++
ચઢઈ મળે વિ । આપણા પાઠ ચરઈને કોઈ હાથપ્રતનો ટેકો નથી. (હી.) ની
દ. હાથપ્રત ચઢઈ વાંચે છે.

૪૧-૪૨. જિનપૂજાને લગતો આ દુહો છે. ગંધોદકપ્રક્ષાલનના વિધિની
અત્રે શ્લોક છે:-જિનવરને ગંધોદકથી સ્નાન કરાવ્યાથી બહુ પુણ્ય થાય છે;
વિમલ જલમાં પહેલા તેલના બિંદુને પસરતાં કોણ અટકાવી શકે ?

૮૫ અસિઆડસા આ પાંચ વર્ણ અનુક્રમે અર્પિત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ડ-
પાધ્યાય અને સાધુ એમ પાંચના યોગ્ય છે...આ પાંચ જેના હૃદયમાં છે, તેને
પાપ પહોંચી શકતું નથી; ડંડા પાણીમાં ડબેલાને દાવાનલ શું કરી શકે ?

॥ દશમમુદ્ધરણમ્ ॥

૧. કવિ અને તેનું જીવન:-

ઉદ્ધોતનની કુવલયમાલા હજુ અપ્રસિદ્ધ છે. શ્રીજિનવિજયજી શાંતિ-
નિકેતનથી બહાર પડતી સંઘી ગ્રંથમાલામાં આ ગ્રંથનું સંપાદન કરી રહ્યા છે.
આ ગ્રંથની બે પ્રતો મળે છે. એક માંડારકર ઇન્સ્ટીટ્યૂટની કાગળની હાથપ્રત
અને વીજી જેસલમીરના મળ્ડારની તાલપત્રની હાથપ્રત. બન્ને હાથપ્રતોની વા-
ચના ફરકવાળી છે અને એકબીજાની કેટલીક વાર પૂરક છે. શ્રીજિનવિજયજીએ
કૃપા કરી તેમના સંપાદનના આદિનો મુદ્રિત ભાગ અમને આપ્યો હતો. તેના
પરથી પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણ લેવામાં આવ્યું છે.

ઉદ્ધોતનની જીવનમાહિતી માટે અત્યારે ત્રણ લેખ ઉપલબ્ધ છે: (૧)
વસન્તરજતમહોત્સવસ્મારકગ્રંથમાં શ્રી. જિનવિજયજીનો ઉદ્ધોતનની કુવલય-
માલા નામે લેખ; (૨) રત્નપ્રભસૂરિનો કુવલયમાલાનો સંસ્કૃતસંક્ષેપ શ્રી.
ચતુરવિજયજી મહારાજે ભાવનગર જૈનસાહિત્યપ્રસારક સમા તરફથી સંપાદિત
કર્યો છે; તેની સંસ્કૃતપ્રસ્તાવના; (૩) અપભ્રંશકાવ્યત્રયી (G.O.S.No.37)
ની પં. લાલચંદ્રની સંસ્કૃતપ્રસ્તાવના, પા. ૮૯-૯૪. ઉદ્ધોતને પોતાના જીવ-
નની સર્વ માહિતી કુવલયમાલાના આરંભમાં જ આપી છે. તેના ઉપર જ
આધાર રાખી ઉપરના લેખકોએ તેના વિષે વૃત્તાંત લખ્યાં છે. જેસલમીરની હાથ-
પ્રતની ફોટો-કોપી બરોડા ઓરીઅન્ટલ ઇન્સ્ટીટ્યૂટ પાસે છે.

ઉદ્ધોતન ઉર્ફે દાક્ષિણ્યચિહ્ને કુવલયમાલાકથા વિ. સં. ૮૩૫ માં
લખી. તેના પિતાનું નામ વડેસર=વટેશ્વર હતું. તત્ત્વાચાર્ય-જેના ગુરુ
વટેશ્વર હતા-તે જ ઉદ્ધોતનના ગુરુ હતા આચાર્ય વીરભદ્ર અને સમરાવિત્યકથાનાં

રચયિતા પ્રખ્યાત આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિ ઉદ્ધોતનના ચિંચાગુહ હતા. ઉદ્ધોતનના ગુહ અને તેમની પરંપરાનું મુખ્ય નિવાસસ્થાન મિન્નમાલ નામે નગર હતું. ઉદ્ધોતન લખે છે કે તે સમયે ગૂર્જરદેશને જૈનમુનિઓએ દેવમંદિરો બંધાવી રમ્ય બનાવ્યો હતો. જાબાલિપુર (જાલોર એ જોધપુર રાજ્યના દક્ષિણ ભાગના એક જિલ્લાનું મુખ્ય સ્થાન છે) ત્યાં ઉદ્ધોતનના ગુહ વીરભદ્ર-આચાર્યે ઋષભ-જિનનું એક મંદિર બંધાવ્યું હતું. ત્યાં રહી તેણે “ચૈત્ર કૃષ્ણપક્ષની ચતુર્દશીના દિવસે મહ્યજનોને બોધ કરનારી આ કથા પૂર્ણ કરી.” “શકકાલનાં સાતસો વર્ષ વ્યતીત થવામાં માત્ર એક દિવસ ન્યૂન હતો તે દિવસે અપરાહ્નવેળાએ આ કથા સમાપ્ત થઈ છે.”

ઉદ્ધોતનસૂરિની કુવલયમાલકથા ભાષાની દૃષ્ટિએ અતિ ઉપયોગી ગ્રંથ છે. ઉદ્ધોતનસૂરિના કાલમાં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ એ ત્રણે સાહિત્યભાષા તરીકે એક પંક્તિએ ગણાતી ભાષા હતી:-

આયણિઋણ ય ચિંતિયં જેણ-’ અરે કયલીષ ઉણ માસાણ
ણં ઉલ્લવિયદ્ કેણાવિ કિંપિ । હં અરે, સક્કઅં તાવ ણ હોદ્,
જેણ તં અણેયપયસમાસણિવાઉવસગ્ગવિભત્તિલિગપરિઅપ્પણાકુ-
વિયપ્પસંગદુગ્ગમં દુજ્જણહિયયં પિવ વિસમં ।

इमं पुण एरिसं । ता कि पाययं होज्ज । हूं । तं पि णो
जेण तं सकलकलाकलावमालाजलकल्लोलसंकुलं लोयवुत्तंतमहो-
अहिमहापुरिसमहणुगयामयणीसंदविदुसंदोहं संघडिणक्केक्कमव-
णपयणाणारूवविरयणासहं सज्जणवयणं पिव सुहसंगयं ।

एयं पुण ण सुट्ठु । ता कि अवहंसं होहिइ । हूं । तं पि णो
जेण सकयपाययउभयसुद्धासुद्धपयसमतरंगरंगंतवगिरं णवपाउस-
जलयपवाहपूरपव्वालियगिरिणइसरिसं समविसमं पणयकुवियपिय-
पणइणिसमुल्लावसरिसं मणोहरं ।

एयं पुण ण सुट्ठु । किं पुण होहिइ त्ति चिंतंतयेण पुणा समा-
यणिअं । अरે अत्थि चउत्थी भासा पेसाया ता पुण इमा
होहि त्ति । (ताडपत्रપ્રતી-પત્ર ૫૭-૫૮.)

ઉપરના અવતરણમાં અપભ્રંશનું સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતની સાથે સ્થાન તો હતું એટલું જ નહિ પણ ઉદ્ધોતનના હૃદયમાં તેનું સ્થાન સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને પૈશાચી કરતાં ય ઉંચે આસને હતું, તે તેનાં અત્યંત શ્લાઘાપૂર્ણ વચનો કહી બતાવે છે.

આ ઉપરાંત આ પ્રન્યની આદિપ્રશસ્તિમાં પણ અપભ્રંશનો ઉલ્લેખ છે,

પાયયભાસારદયા મરહદ્યદેસિવળ્ળયણિબદ્ધા
સુદ્ધા સયલકહ ચ્ચિય તાવસ-જિણ-સત્થવાદિહા ॥
કોઝહલેણ કત્થઈ પરવયણવસેણ સક્કયણિબદ્ધા
કિંચિ અવબ્ભંસકયા કા વિય પેસાયભાસિહા ॥

આ પ્રમાણે અપભ્રંશ એક વિકસિત અને સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતની પંક્તિમાં બેસવા યોગ્ય ભાષા તરીકે ઉદ્દ્યોતનસૂરિએ ગણી છે. આ ઉપરાંત અપભ્રંશ દોહા પણ આ કથામાં સ્થળે સ્થળે દેખા દે છે. પ્રસ્તુત અપભ્રંશપાઠાવલીના ચૌદમા ઉદ્ધરણમાં અમે બે દુહાઓની નોંધ લીધી છે. આ ઉદ્ધરણમાં પણ બે દુહાઓ છે જે વાચક જોઈ શકશે. એટલે કે વિ. સં. ૮૩૫માં તો ક્યારની ય અપભ્રંશ સાહિત્યભાષા થઈ ચૂકી હતી.

ભાષાસમ્બન્ધી બીજી બાબત જે આપણને કુવલયમાલામાંથી પ્રાપ્ત થાય છે તે દેશ્યભાષાઓ સમ્બન્ધી માહિતી. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશના ત્રણ મહાનદોની આગળ પાછળની ભૂમિમાં દેશ્યભાષાઓના સ્રોત વહેતા હતા. આના પૂરાવા આપણને કુવલયમાલામાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. સામાન્યતઃ શ્વેતાંબર આગમ-ગ્રન્થોમાં અઢાર દેશી ભાષાઓના ઉલ્લેખ આવે છે. (જુઓ, G.P. Ein.30.). આ અઢાર દેશ્યભાષાઓને ઉદ્દ્યોતને બોલી-પ્રકારનાં ટૂંકાં ઉદાહરણ આપી સમજાવી છે. (તાઢપત્ર પત્રી. ૧૩૧-૧૩૨) આ વિષયને લગતી ગાથાઓ બીજા લેખકોએ નોંધી છે એટલે અત્રે તેને ટાંકી વિસ્તાર કરવો અનાવશ્યક છે. (જુઓ. અ. કા. ત્ર. સંસ્કૃત પ્રસ્તાવના પાન. ૯૧-૯૪; પં. બેચરદાસ પ્રાકૃતધ્યાકરણ પ્રવેશક. પાન ૧૮-૨૪). પણ આ ઉપરાંત કેટલીક દેશ્યોક્તિના આશા ફકરા ને ફકરા આ પ્રન્યમાં મળી પડે છે. તેવું એક દૃષ્ટાંત તાઢપત્ર પોથી, પત્ર ૫૧. માંડારકર પ્રાચ્યમન્દિરની પ્રત અને અ. કા. ત્ર. પ્રસ્તાવના પાન. ૧૦૯-૧૧૦ને સરખાવી નીચે ટાંક્યું છે તે જોઈએ:—

તઝ મળિયં ઇક્કેણ ગામ-મહત્તરેણ,

“ ઇઝ ઇહઝં હોઝ મણુસ્સાહં સઘ્વુ ઇઝ આયરિઝં । તુઝ્ઝા-
 -ળઝ ઘંકુ વલિયઝ । પ્રારઢ્ઢઝં ઇઝ પ્રઢ સુગઢ । મ્હાતુ ચર
 મ્હાતિ સંપ્રઢ । ”

તઓ અળ્ળેણ મળિયં,

“ જં જિ વિરહુ ધનલવાસાણ સુહ-લંપદેણ ઇડ મંહં દુત્થ-
દમ્મમોહલુહ્હં તું સંપ્રતિ બોલ્હિયડ । ઇડ ઇડ પારહુ ભલ્હં । ”

તડ અણ્ણેણ મ્મણિઅં ચિરજરાજુણ્ણદેહેણ,

“ ઇત્થ સુજ્ઞહ કિર સુવણ્ણં પિ વહિસાણરમુહ્મગયડં । રે ઇડ
પાડ મિત્તસ્સ વંચણ । કામાલિયવ્રતધરણે ઇડ ઇડ સુજ્ઞેજ્ઞ ણહિં ” ।

તડ સયલદ્રંગસામિણા મ્મણિઅં,

“ ધવલવાહણ-ધવલ-દેવસ્સ સિરિ ધ્રમતિ જા વિમલજલ
ધવલુજ્જલ સ મહારિ યદિ પ્રાવેસિ તુંહું મિત્રદ્રોહ્હુ તો નામ
સુજ્ઞહ ॥ ” x

ઉપરના અવતરણ ઉપરથી માલમ પડશે કે દેશભાષા અપભ્રંશની સમીપ-
વર્તિની હતી; પરંતુ તે તેનાથી કાંઈક અંશે જુદી પડતી હતી એ વાત પણ સાથે
સાથે સ્પષ્ટ છે. આ વિષયની વધુ ચર્ચા અન્યત્ર વ. વાં પડશે એટલે અહિં તો
આટલેથી સસ.

xતતો મ્મણિતમેકેન ગ્રામમહત્તરેણ,

“ ઇતદ્ ઇતાદ્દશં ભવતુ મનુષ્યસ્ય સર્વમેતદાચરિતમ્ ।
તવ વક્રં વલિતમ્ । પ્રારબ્ધમેતત્ પ્રતિ સુગતિમ્ । આતઃ ચર
આતઃ સંપ્રતિ । ”

તતોઽન્યેન મ્મણિતમ્,

“ યદેવ વિરચિતં ધનલવાશયા સુખલંપદેન ઇતન્મયા દુષ્ટા-
ર્થમનોમોહલુબ્ધેન ત્વાં સંપ્રતિ કથિતમ્ । ઇતદેતત્પ્રારબ્ધં મદ્રમ્ । ”

તતોઽન્યેન મ્મણિતં ચિરજરાજીર્ણદેહેન,

“ અત્ર શુદ્ધયતિ કિલ સુવર્ણમપિ વંશ્વાનરમુખગતમ્ । રે
ઇતત્પાપં મિત્રસ્ય વશ્ચના । કાર્પટિકવ્રતધરણેન ઇતદેતચ્છુદ્ધ્યેન્ન । ”

તતઃ સકલદ્રંગસ્વામિના મ્મણિતં,

“ ધવલવાહનધવલદેહસ્ય શિરસિ ધ્રમતિ યા વિમલજલા
ધવલોજ્જ્વલાં તાં મહારિકાં યદિ પ્રવિશસિ ત્વં, મિત્રદ્રોહસ્તતો
નામ શુદ્ધયતિ । ”

આ છાયા અર્થવાહી છે. દેશભાષાના પાઠ બે પ્રતોની સરસામણી કરી
મૂકવામાં આવ્યાં છે. અર્થસૂચન જેમાંથી અધિકતર થાય તેવા પાઠો લીધા છે.

પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણની ભાષા મહારાષ્ટ્રી અને અપભ્રંશ એ બન્નેના મિશ્રણયુક્ત છે. આશું ય ઉદ્ધરણ ગદ્યમાં છે સિવાય કે વચ્ચે વચ્ચે ૬ ગાથા + ૧ દુશ્સ = ૮ પદ્ય છે. હાથપ્રતોની લખાણપદ્ધતિને કારણે ડ અને ઓના લેખવામાં જ્ઞાસો ફેર ન હોવાથી, એકલા પ્રથમાના ઓને કારણે આ ઉદ્ધરણની ભાષાને મહારાષ્ટ્રી કહેવો યુક્ત નથી.

૨. ઉદ્ધરણવસ્તુ:—

આશી ય કથાવસ્તુ નાટ્યદૃષ્ટિથી મૂકવામાં આવી છે. લેખક પહેલા વાક્યમાં કથા કહેવાની શરૂ કરે છે; પળ તરત જ તેને કાંઈક યાદ આવે છે. ‘સલ્લ-જનને તો પિંડ આપવાનો રહી ગયો !’ પછીથી અલંકારયુક્ત ગદ્યમાં લેખક પ્રથમ દુર્જનની ધ્યાજસ્તુતિ કરે છે; (૫-૪૧.) ત્યારપછી સજ્જનપ્રસંસા એવા જ અલંકારયુક્ત ગદ્યમાં લેખક કરે છે. (૪૧-૭૧.)

આ પ્રમાણે સજ્જનદુર્જનવિવેક અપભ્રંશમાં કવિઓ લખાઈ કરીને કરતા. દા. ત. જુઓ ભવિસ્યત્તકહા. સંધિ. ૧. કઢવક. ૩. ૪.

૩. ટિપ્પણ:—

૮. કહસડ [કીદશ:] અપભ્રંશપદ સિ. હે. ૮।૪।૪૦૩। મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત કેરિસો ।

હું-હું દાનપૃચ્છાનિવારણે । સિ. હે. ૮। ૨। ૧૧૭ ।

સુણડ=શુનકઃ વાંચો; શ્રુણોતુ હાયા યોટી છે.

૧. પટ્ટિમાંસાસડ [પૃષ્ઠિમાંસાશક:] શ્વાનને લાગુ પાડતાં ‘વિશ્વ ધાનાર’ દુર્જનને લાગુ પાડતાં ‘ચાઢીઓ ધાનાર.’ સરખાવો, દશવૈકાલિક. ૮.૧૦ અપુચ્છિઓ ન ભાસિજ્જા, ભાસમાણસ્સ અંતરા । પિટ્ટિમંસં ન યાદિજ્જા માયામોસં ચિવજ્જયે ॥ તે જ પ્રમાણે પ્રાકૃ પાદ્યોઃ પતતિ યાદતિ પૃષ્ઠમાંસં કર્ણ કલં કિમપિ રૌતિ શનૈર્વિચિત્રમ્ । છિત્રં નિરૂપ્ય સહસા પ્રવિશત્યશંકં, સર્વં ચલસ્ય ચરિતં મશકઃ કરોતિ॥ સુભાષિત ॥ પટ્ટિ=પૃષ્ઠિ । સિ. હે. ૮।૪।૩૨૧। ટીકા.

ભસણસીલ (૧) ભસનાર (૨) બક બક કરનાર.

તહે સતમી બહુવચનનું રૂપ અપભ્રંશમાં નહું જ છે. સિ. હે. અથવા તો સામાન્ય અપભ્રંશમાં તે દૃષ્ટિગોચર થતું નથી.

મંડલ કુતરો દે.ના. ૬. ૧૧૪. મંડલો સાળે ।

૧૦. મયર્હિ ષષ્ઠી બહુવચનનો પ્રત્યય હં છે. તૃતીયા અને સપ્તમી બહુવચનનો પ્રત્યય હિ છે. (સિ. હે. ૮૧૪૩૪૭૧). મયર્હિ=મૃતાનામ્ એ નહું જ ષષ્ઠીનું બહુવચનનું રૂપ છે.

૧૧. ઘઈ અપભ્રંશમાં વપરાતો અનર્થક નિપાત. સિ.હે. ૮૧૪૪૨૪૧

માયહે ષષ્ઠી એકવચન નારીજાતિ; સરખાવો તહે=તસ્યાઃ। સિ.હે. ૮૧૪૩૮૨૧ નું દૃષ્ટાન્ત.

ષષ્ઠીમાંથી દ્વિતીયામાં સંક્રાન્તિ, જેમ નરજાતિના ષષ્ઠીના પ્રત્યય હોની થઈ તેમ. સરખાવો માર્કણ્ડેય પ્રા. સ. ૧૭. ૧૧.

૧૨. દુર્જનના પક્ષે 'હંમેશ કકળાટ કરાવનારો' અને 'પોલા દેશકર પેસ જાના' એ નીતિને અનુસરનારો. સરખાવો પંક્તિ ૯.૭૫૨ ટાંકેલું સુભાષિત 'છિદ્રં નિરૂપ્ય સહસા પ્રવિશત્યશંકમ્ ।'

૧૩-૧૬. કાગડાના કર્કશ ધ્વાનની ઉત્તમતા એ છે જે પ્રોષિતપતિકાને કાગડો તેનાથી શુભ આગમનના શુકન આપે છે; અને છિદ્રોમાંથી તો કાગડો પોતાના આહ્વારપૂરતું જ લે છે; જ્યારે દુર્જન પ્રોષિતપતિકા વ્યાકુલ સ્ત્રીઓને પોતાના કર્કશધ્વનિથી શારી નાશી દુઃખ પેદા કરે છે, અને તે બીજારીઓનાં કાંઈ પણ છિદ્ર કે દૂષણ ન હોય છતાં ય તેમના જીવિતને ફળે છે.

૧૬-૨૧. દુર્જનની અને ગર્દભની સરખામણી કરે છે. અહિમુક્ત્ય=સામાન્ય રીતે અતિમુક્તલતા એટલે મોગરો; પરંતુ કોઈ કોઈ સ્થળે 'દ્રાક્ષનો વેલો' પણ અર્થ થાય છે. ગર્દભ તેને ખાઈ શકતો નથી તેથી મનમાં જ બળ્યા કરે છે. જાયહિય=જાતા રૂપ જોવા જેવું છે.

૨૧-૨૪. કાલસર્પની સાથે દુર્જનને કવિ સરખાવે છે. દુર્જન અને સાપ બન્ને ય પારકાનાં છિદ્ર (દુર્જનપક્ષે, અન્યનાં દૂષણો, સર્પપક્ષે, બીજાં પ્રાણીએ સ્ત્રોદેલાં દર) શોધે છે અને બન્નેયનો કુટિલગતિયુક્ત (દુર્જનપક્ષે-કપટનીતિથી ભરપૂર જીવનચર્યા વાળો; સર્પપક્ષે-વાંકીચૂંકી રીતે સરકી પૂરો કરાતો) માર્ગ છે. છતાં ય દુર્જન કરતાં એક રીતે સર્પ ઉત્તમ છે; કારણ કે સર્પ તો પારકાનાં સ્ત્રોદેલાં દર શોધે છે, પોતે દર સ્ત્રોદતો નથી; અને કુટિલ ગતિથી ચાલે છે પણ પોતાની ગતિથી શરમાતો હોય એમ પેટથી ચાલે છે—જ્યારે દુર્જન તો પોતે જ બીજામાં છિદ્રો ઉત્પન્ન કરે છે અને જાણે અભિમાની (થડ્ઢો=સ્તબ્ધઃ ભૂત કુદન્ત<✓સ્તમ્ અભિમાન કરવું) હોય તેમ ચાલે છે.

૧૫-૨૭. દુર્જનને વિષની સાથે સરસાવે છે.

૧૬. મહુરુત=ક્ષેર વિષંતુ મધુરં પ્રોક્ત ॥ (વઢી જુઓ આપ્ટે-સંસ્કૃત-અંગ્રેજી કોષ.) વિષ તો મુખે (=સ્વાદમાં) મધુરં હોય અને મન્ત્રોવડે તો તેનું ઉત્તમ રસાયણ બનાવાય. ધલ તો પહેલા અનુભવથી જ કડવો હોય છે, અને ઘડેલી મન્ત્રણાઓને પણ તોડી નાંખે છે.

૨૮-૨૧ દુર્જનને (=ધલને) ધોલની સાથે સરસાવ્યો છે બન્ને ય ત્યક્ત-સ્નેહ (ધોલને પક્ષે-તૈલ વિનાનો; દુર્જનપક્ષે-પ્રેમવિનાનો) અને પશુમક્ત (ધોલને પક્ષે-પશુના મોજનરૂપ; દુર્જનપક્ષે-પશુનું મોજન કરે છે તે, ઇટલે માંસા-હારી); વઢી ધોલ તો જ્યારે પીલાય ત્યારે જ સ્નેહ (=તૈલ, ત્યજી દે છે અને બિચારો અજાણ સ્થિતિમાં પશુથી ધવાય છે; જ્યારે દુર્જન તો પહેલેથી જ સ્નેહ વિનાનો હોય છે અને જાણે છે છતાં ય પશુઓને (=પશુઓના માંસને) ધાય છે.

સામાન્યતઃ જૈનમ્ન્યોમાં ' માંસાહારી ' કોઈને કહેવો ઇ અપશબ્દ છે. ડા. ત. સરસાવો. મ. ક. ૧. ક. ૩. પં. ૧.-૧૦. દુઘ્વયણવિયડ્દુ ઇક્કુ વિ દુમ્મદ સુયણસય । જો મક્કલ્લ મંસુ તાસુ કહિ મિ કિં હોદ્દ વય ॥

૨૧-૨૮ દુર્જનને વિષ્ટા સાથે સરસાવે છે દુર્જન અને વિષ્ટા બન્નેયને વિશિષ્ટ (=દુર્જનપક્ષે-ઉમદા, વિષ્ટાપક્ષે-પવિત્ર) માણસ ત્યજે છે; અને બન્નેયની આગલ પાછલ અસ્ફુટ શબ્દથી ધુદ્ધ (દુર્જનપક્ષે-છૂપી રીતે અસ્પષ્ટ ઉક્તિથી મંત્રણા કરતા ઢલકા માણસો, વિષ્ટાપક્ષે-અસ્પષ્ટ ઢમણાટ કરતી માલીઓ)ની મંડલી ગગણે છે. તો ય વિષ્ટા દુર્જન કરતાં સારી; કારણ કે ઇ તો કોઈ અન્ય વસ્તુનો ફેરફાર કરે છે જ્યારે દુર્જન તો પોતે જ માતમાતના વિકારોથી મરપૂર છે. ઇટલે કે વિષ્ટા બીજી વસ્તુના વિકારથી ઉત્પન્ન થઈ છે; જ્યારે દુર્જન તો પોતે જ વિકારનું સ્થાન છે.

૩૬. મહનું મળણંતસ્સ વર્તમાનકૃદન્ત વિશેષણ છે. બન્ને ય શબ્દો ષષ્ઠી વિભક્તિમાં છે. પરન્તુ ઢાયામાં સંસ્કૃતની દૃષ્ટિએ તે બન્નેને સપ્તમીમાં મૂક્યા છે.

૩૮-૩૯. દુહો છે. પ્રથમ પંક્તિમાં જ્ઞાઅહો અને જ્ઞિ છન્દસાતર બેવડાબ્યા છે. બીજી પંક્તિમાં ' જ્ઞેણ=જેથી કરીને ' આ દુહાને પાછલી ગાથા સાથે જોડે છે. તેથી કરીને તેનું સમાન્તર દર્શક સર્વનામ આ દુહામાં નથી. મગ્ગુત=પાછલ; જુઓ દે. ના. ૬. ૧૧૧. મગ્ગો પચ્છા । મરાઠી-માગે. આશ્વા દુહાનો અર્થ:

-જેથી જારપુત્ર, દુર્જન અને દુષ્ટ ઘોડો એની આગલ કે પાછલ જવાનું શક્ય થતું નથી.

૪૮-૫૨. દુર્જનનિંદા પૂરી કરી, સજ્જનપ્રશંસા કવિ આરંભે છે, આ પંક્તિઓમાં સજ્જનની સરસામળી રાજહંસ સાથે કરી છે; રાજહંસ અને સજ્જન બન્ને ય વિશુદ્ધોભયપક્ષ (રાજહંસપક્ષે-જેનો બજે ય પાંચ સફેદ હોય-છે; સજ્જનપક્ષે-જેનું પિતા અને માતા બન્નેયનું કુલ વિશુદ્ધ હોય-છે.) અને (સજ્જન પક્ષે-શબ્દને છૂટા કરી સમજવાની શક્તિયુક્ત, અને રાજહંસપક્ષે-ક્ષીરનીરવિવેકની શક્તિયુક્ત, અર્થ છે); તો ય એકાએક ભયંકર મેઘાડમ્બર ચઢી આવે તો માનસ સરોવર પહોંચવાનું દુઃખ હંસને થાય છે [અત્રે માનસિક દુઃખ થાય છે એવા પળ અર્થનો ધ્વનિ છે]. જ્યારે સજ્જન તો મેઘ જેવા શ્યામ અને આડમ્બરી સ્થલોનો સ્વભાવ જાણે છે એટલે તો તે જ્યારે તેમનાં આક્રમણ થાય ત્યારે તેનો માયનો સમજી હસતો જ બેસે છે.

૫૦-૫૧. હુઠ્ઠો છે અને પં. ૪૭-૪૮ અને પં. ૫૨ની સાથે તે એક જ વાક્ય બનાવે છે. તેના સંબંધે મૂઢની નીચે આપેલી ટીપ જુઓ.

૫૨-૫૫. આ પંક્તિમાં સજ્જનને પૂર્ણમાચન્દ્ર સાથે સરસાવવામાં આવ્યો છે. તે બન્ને ય સકલ કલાથી (સજ્જનપક્ષે-કલાઓ Arts. ચંદ્રપક્ષે-તેની સોઠ કલાઓ Digits) પૂર્ણ અને માણસોના મનને આનંદ આપનાર હોય છે. તો ય ચન્દ્ર તો કલંકથી દૂષિત હોય છે અને અભિસારિકાઓના મનને પીડા આપનાર હોય છે (કારણ કે ચન્દ્ર કામોત્પાદક તો હોય છે અને અભિસારિકા ચન્દ્રના પ્રકાશમાં દેખાઈ જવાના ભયે પોતાના પ્રિયતમને મઢવા જઈ શકતી નથી.); જ્યારે સજ્જન તો નિષ્કલંક અને સર્વ જનને સુખ આપનાર હોય છે. દિહિ=ધૃતિ સુખ, સરસાવો ઉદ્ધરણ ૩. પં. ૧૬.

૫૫-૫૮. સજ્જનને મૃણાલ (=કમલનો શૈલો) સાથે સરસાવ્યો છે. બન્નેયને પીલે તો ય તેમના સ્નેહ-તંતુ (મૃણાલપક્ષે-તેની ચીકટ રેષાઓ; સજ્જનપક્ષે-પ્રેમનો બંધ)નો ચરો થતો નથી અને બન્ને ય સ્ખૂંચીતલ હોય છે; છતાં ય મૃણાલ તો સ્થૂરિ લગાડે તેવા સ્વભાવનો, અને જડ (=‘જલ’ પર શ્લેષ સરસાવો. ઉદ્ધરણ ૫. પંક્તિ ૧૦૦)ના સંસર્ગમાં ઉછર્યો છે; જ્યારે સજ્જન તો મધુર સ્વભાવનો અને જેનો રસ વિદ્યધજને વર્ધિત કર્યો છે તેવો છે.

૫૧-૬૨. સજ્જનને દિશાગજ સાથે સરસાવ્યો છે. બન્ને ય સ્વભાવે ઉન્નત (ગજપક્ષે-ઉંચો, સજ્જનપક્ષે-ઉમદા) છે, અને બન્નેયમાંથી અટક્યા વિના

દાન (ગજપક્ષે-મદ; સજ્જનપક્ષે-દાન)નો પ્રસર વહ્યા જ કરે છે; તેમાં ય વિશાગજનું તો મદવિકારથી (મ્લેષે કરીને-મદનું આગમન થાય તે સમયે) વદન શ્યામ થાય છે; પળ સજ્જનને તો મદ થતો નથી, અને દાન દેતાં તો તેનું વદનકમલ વિકસે છે.

૬૨-૬૫. સજ્જનને મુક્તાહાર સાથે સરસાવ્યો છે. બન્નેય સ્વભાવે વિમલ (મોતીપક્ષે-શ્વેત; સજ્જનપક્ષે-શુદ્ધ) હોય છે; અને બન્ને વહુ ઉત્તમ ગુણ (મોતીની માલ્યાના પક્ષે-દોરા) યુક્ત છે. પળ મુક્તાહાર તો સેકડો છિદ્રોથી ભરચક અને વનમાં (=પાણી; શ્લેષે 'વનમાં ઉછરેલો' એમ અર્થ આ વાક્યના છેલ્લા ભાગમાં લેવાનો છે) ઉછરેલો છે; જ્યારે સજ્જન તો કોઈ પળ છિદ્ર (=દૂષણ) વિનાના ગુણથી ભરપૂર છે અને નગરમાં ઉછરેલો નાગરિક છે.

૬૫-૬૯. સજ્જનને સમુદ્ર સાથે સરસાવ્યો છે. બન્ને ય ગંભીર (સમુદ્ર પક્ષે-હંડા) સ્વભાવના અને મોટા અર્થ (સમુદ્રપક્ષે-રત્નોથી ભરેલો, મહાદ્રવ્યવાન; સજ્જનપક્ષે-મહાન હેતુવાલો) વાળા છે. પળ સમુદ્ર તો ઉત્કલિકા- (વીંચિઓ, ચિંતાઓ)શતથી ભરપૂર છે અને નિત્ય કલકલ-અવાજથી (કકલાટથી) બાજુએ ઉભેલા જનોને દુઃખ આપે છે;-એમ જાણે દુઃખી સ્થિતિએ પામેલા કુટુંબનું અનુકરણ કરે છે. સજ્જન તો ધીર સ્વભાવનો હોય છે અને મધ જેવાં મધુરાં વચનોથી લોકોને આનંદ આપે છે.

૭૦-૭૧. સજ્જનગુણપ્રશંસાના ઉપસંહારની ગાથા છે.

॥ એકાદશમુદ્ધરણમ્ ॥

પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણ માટે નીચેનાં પ્રમાણો લીધાં છે. તેના સંકેતશબ્દ પળ કૌસમાં આધ્યા છે:—

(1) S. P. Pundit's Edition of વિક્રમોર્વશીય (પં.)

(2) R. Pischel: Materialien zur Kenntnis des Apabhramś'a. P. 57-64, (પી.)

(3) Nirnayasagar Edition with Ranganath's Commentary (રં.)

(૪) દિ. બ. કે. હ. ધ્રુવ : પરાક્રમની પ્રસાદી (વ.)

૧. પ્રસ્તુત ગીતોનો સમીક્ષા:-

આ ઉદ્ધરણમાં કાલિદાસના પ્રખ્યાત નાટક વિક્રમોર્વશીયના ચોથા અંકમાંથી અપભ્રંશ ગીતો લેવામાં આવ્યાં છે. આ અપભ્રંશ ગીતો કાલિદાસનાં છે એમ તો કોઈ કહી શકે જ નહિ અને માટે અનેક કારણો છે. (૧) આ ગીતો ઉત્તરની હાથપ્રતોમાં માલમ પડે છે; અને દક્ષિણની હાથપ્રતોમાં બીલકુલ માલમ પડતાં નથી. (૨) આ ગીતો અને મૂળનાં સંસ્કૃત ઉક્તિઓ વચ્ચે મેલ નથી. (૩) કેટલાંક બીજાં કારણસર-દા ત. વેંગાદ્યાના અસ્વાત તરફના પૂર્વદિશાના પવનનો ઉલ્લેખ (પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણ પં. ૩૯, જુઓ) તવ્વે=તાવન્ (પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણ પં. ૬ S. K. Chatterji. O. D. B. L. Intro. 61.) જેવાં વેંગાઢીરૂપ, આ પ્રયોગો બતાવે છે કે વેંગાઢ બાજુએ આનો ઉમેરો થયેલો હોવો જોઈએ. એટલે દક્ષિણની હાથપ્રતોમાં આનો ઉલ્લેખ નથી. (૪) યે ટીકાકારોમાંથી કાશીમાં રહી ટીકા કરનાર રંગનાથ આ અપભ્રંશ ગીતો પર ટીકા કરે છે; જ્યારે કાટયવેમને તો તેનો હયાલ સરચો થયેલો નથી.

દિ. બા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે આ ક્ષેપક અપભ્રંશ ભાગ વિષે વિસ્તારથી વિવેચન, પ્રસ્તાવના પા. ૪૮-૫૨ માં કર્યું છે. તે વિવેચન આ વિષય પરત્વે વિશેષ દ્યોતક હોવાથી, તેનો નિષ્કર્ષ અમે આપવા યત્ન કરીએ છીએ. કાલિદાસનાં કોઈ પણ નાટકોમાં નહિ અને તેના વિક્રમોર્વશીયના ચોથા અંકમાં જ અપભ્રંશગીત પ્રશ્નિષ્ઠ થવાનું કારણ એ છે કે તે અંકનો મોટો ભાગ સંસ્કૃત ઘોલનાર પાત્રનો અને લોકોત્તર કલ્પનામય વૃત્તાન્તવાચી હોઈ અપભ્રંશ સમજનારા લોકોને કેવળ દુર્ગમ નાંવડે એવો હતો. આથી ભારત નાટ્ય-શાસ્ત્રના બત્રીસમા અધ્યાયની ધ્રુવાની યુક્તિ વાપરી અન્યોક્તિદ્વારા રાજાના સંચારથી પ્રેક્ષકને વાકેફ રાખવાનું કોઈને સૂઝ્યું. ધ્રુવાઓ ઉમેરાઈ અને તેની પાછળ અપભ્રંશ પદ્યાત્મક કૃતિઓ પણ રચાઈ. આમ રસિક પ્રેક્ષકની જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવા ક્ષેપક અપભ્રંશભાગ અસ્તિત્વમાં આવ્યો. અપભ્રંશ કવિતા કાલિદાસની કૃતિને પડછે છાંંકી લાગે છે. એનું સૌન્દર્ય રસમાં નહિ પણ સંગીતમાં સમાયું છે.

આ ક્ષેપક અપભ્રંશભાગ હેમચન્દ્રના અરણમાં કે જરા પહેલાં અને પ્રાકૃત પિત્તલની પૂર્વે ઉમેરાયો હશે, એમ માપા પરથી લાગે છે. આમ આને લગભગ ૧૧ કે ૧૨મા સૈકાનું અપભ્રંશ કહેવાય.

આ અપભ્રંશ ભાગ છન્દ અને માપાની દૃષ્ટિએ ઘણો શ્રદ્ધ છે. પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણમાં વિક્રમોર્વશીયનાં બધાં અપભ્રંશ ગીત લેવામાં નથી આવ્યાં. આ ઉદ્ધ-

રણમાં કુલ ૧૬ ગીત છે. આ સોઠ ગીતમાં ૧, ૮, ૯, ૧૧, ૧૩ ઉક્તિઓ નથી, જ્યારે બાકીનાં ૧૨ ગીત પુરુવા રાજાનાં ઉન્માદવચનો છે. આથી પરિસ્થિતિનું વાતાવરણ અને ઉક્તિની પરમતાને લઈને જ ‘પુરુવાનાં ઉન્માદ-વચનો’ એ અભિજ્ઞાન ઉદ્ધરણને આપવામાં આવ્યું છે.

૨. ટિપ્પણ:—

૧-૨ ઉપદોહક ॥ ૧૨+૧૧ ॥ છં. શા. પા. ૪૨ (અ); વીજી પં-ક્તિમાં રં. અને તેને અનુસરી પં. ‘જુ.’ ટીકામાં રં. નુ નિશ્ચયાર્થે । લક્ષી આ પ્રમાણે અર્થ કરે છે “જ્યારે સ્વરેશ્વર નૂતન વિદ્યુત્થી વિરાજિત શ્યામલ મેઘ વરસે છે, ત્યારે મૃગલોચની ઉર્વશીને કોઈ રાક્ષસ હરી જાય છે એમ મેં જાણ્યું.” પ્રો. પીશલ નુ ઘડલે ન વાંચે છે. એક તો આ ગીત વિભાવના પછોની સ્થિતિને વર્ણવતું છે અને વઢી જાવ=ચાવત્ ને ઘટાવવાનું છે. એને મેઘની વિભાવના અને ઉર્વશીને હરી જતા રાક્ષસની શ્રાન્તિનો નિરાસ ‘ફોરાં શરીરે અઢતાં’ થાય છે. એટલે જ “જ્યાં સુધી નવ વિદ્યુત્થી વિરાજિત શ્યામલ મેઘ વરસ્યો નહિ ત્યાં સુધી તો મેં જાણ્યું કે કોઈક નિશાચર મૃગલોચનાને હરી જાય છે !”

૩-૬. અનન્તરે ચર્ચરી એમ નાટકમાં નિર્દેશ કરી, આ અપભ્રંશ ગીત લખવામાં આવ્યું છે. ચર્ચરીની વ્યાખ્યા રં. પ્રમાણે:—દ્રુતમધ્યલયં સમાશ્રિતા પઠતિ પ્રેમભરાન્નટી યદિ । પ્રતિમળકરાસકેન યા દ્રુતમધ્યા પ્રથમા હિ ચર્ચરી ॥ આમ તે એક પ્રકારનો વૃત્તવિશેષ છે. પ્રા. પિં. પા. ૫૨૩માં ચર્ચરી છન્દ આપ્યો છે, તેની સાથે આને કાંઈ લેવાદેવા નથી. છન્દ ૨૦ માત્રાના ચાર ચરણનો છે. પં. ૧માં બે માત્રા વધારે છે. જહ ને દૂર કરી મેઠ લાવી શકાય.

૩. ઇમહં (રં.) એ इति સંબોધને ઇવમર્થે વા । (પી.) ઈં મહં વાંચી અનેન મયા । સરી રીતે ઇમહં=इदानीम् । અપભ્રંશમાં પ્રચલિતરૂપ લેવા યોગ્ય છે.

૪. (રં) તચ્છે વાંચે છે. ટીકા ‘મહં તચ્છે જંજુ इत्यादयः=अहं, तदा, यद् यद् इत्यर्थे देश्यशब्दाः । બંગાલની હાથપ્રતો તચ્ચે વાંચે છે. એ જ રૂપ પ્રા. પિંનાં ઉદાહરણમાં અને દોહાકોશમાં પણ આવે છે, તચ્છેના જેથો પ્રયોગ કોઈ અર્વાચીન દેશ્યભાષામાં નથી એટલે તે અસ્વીકાર્ય છે.

૭-૧૦ આ ઉક્તિ નથી પણ વર્ણનાત્મક ધ્રુવા છે. પ્રા. પિં. (પાન. ૨૨૦) માં વર્ણવેલો અડિલ્લા છન્દ લાગે છે. ૧૬ માત્રાનું ચરણ અને છેલ્લી બે માત્રા લઘુ એ તેનું લક્ષણ છે. પં. ૭, ૮. નિયમ પ્રમાણે મળે છે. કદાચ એમ પણ

હોય કે બીજી બે પંક્તિ ૨૧ માત્રાના બીજા છન્દની બનાવી હોય, આ છેવટની બે પંક્તિ અ. કા. જ્ઞ.ના પ્રથમ કાવ્ય ચર્ચરીમાં છે. ત્યાં ટીકાકાર તે છન્દને **અકર્વિશતિમાત્રાકલિતં કુન્દનામકં છન્દઃ** એમ કહે છે. છં. શા. ૫ પા. ૩૭ (અ.) $૬ + ૪ + ૬ + ૫ = ૨૦$ માત્રાનો રાસાવલય આ છન્દને કહી શકાય.

વર્ણનો પ્રત્યાવેશ કરતો રાજા આ ગીતમાં વસન્તનું વર્ણન કરે છે.

૧૧-૧૪ આ છન્દમાં ચળી જ અષ્ટતા છે. છન્દની પ્રથમ બે પંક્તિ ૧૫ + ૧૦ માત્રાની છે. અઙ્મત્થેમિમાં **અ** દ્વિમાત્રિક છે. બીજી પંક્તિમાં **છે** ભાગમાંથી **સા** છન્દની દૃષ્ટિ ત્યાજ્ય છે. બીજી બે પંક્તિઓમાં ૧૩+૯ માત્રાનો છન્દ છે. **ચિ**ળ્હેમાં **ળ**હેની એક માત્રા ગણવી. પ્રથમ બે પંક્તિનો છન્દ છં. શા. ૪૨. (અ) પ્રમાણે વિદ્યાધરહાસ છે. છેલી બે પંક્તિઓમાં છં. શા. ૪૧ (બ) પ્રમાણે અભિનવવસન્તશ્રી નામે ચતુષ્પદી છે.

૧૫-૧૮. આમાં ૧૫ માત્રાનો પારણક છન્દ છે જેના લક્ષણનું વિવેચન પૂર્વે કરવામાં આવ્યું છે. પં. ૧૭માં **દિટ્ટી** છે તેને બદલે **દિટ્ઠિ** વાંચો.

૧૯ ૨૨. આમાં ૧૬ માત્રાનો અહિહા છે જેનું લક્ષણ આ જ ઉદ્ધરણ પં. ૭-૧૦. માં નિરૂપિત કર્યું છે.

૨૩-૨૪ આ ગીતમાં **શશાંકવદના** નામની ચતુષ્પદી છે. છં. શા. ૪૨ (અ)માં **ચૌ દઃ શશાંકવદના** । એ લક્ષણ બરોબર વેસે છે. $૪+૪+૨= ૧૦ \times ૪ = ૪૦$ આખી કહીમાં કુલ માત્રાઓ. (પી.) મળાહિને સ્થાને મળણહ વાંચે છે. તે છન્દોદૃષ્ટિએ યથાર્થ છે. આપણે પણ મળણહ વાંચવું પડશે, જો કે તેથી વ્યાકરણદૃષ્ટિએ અર્થાન્તર તો નહિ જ થાય.

૨૫-૨૬. આમાં પણ ઉપરનો જ છન્દ છે. (પી.) **અક્રક્રક્રક્રમ=અન્યો-ન્યં** । દે. ના. ૧.૧૪૫. વાંચી, વર્ધિત=વધેલો એમ અર્થ કરવા માગે છે. (રં)ની સમજાવટ દૂરાકૃષ્ટ છે. **અક્રક્રક્રક્રમ=અક્રક્રમ યુગપદ્** એ અર્થ કરે છે પ્રો. પીશલને અનુસરી “ જેમાં પ્રેમરસ અન્યોઅન્યને (પોતે અને પોતાની પ્રિય-તમાનો અન્યોઅન્યતા) લીધે વધ્યો છે, તે કામરસથી હંસયુવા સરોવરમાં खેલે છે. ” (રં.) વિયોગદશા સૂચવવા વર્ધિત=કપાઈ ગયેલો, એમ અર્થ કરે છે.

૨૭-૨૮ (રં.) ગજો અમતીતિ શેષઃ । ૧૪ માત્રાની દ્વિપદી; પ્રાસ મળતો નથી; ઇટલે અષ્ટ હોવાનો સમ્ભવ છે. આ ઉક્તિ નથી પરન્તુ માત્ર વર્ણનાત્મક ધ્રુવા છે.

૨૧-૩૨. પ્રથમ બે પંક્તિમાં અડિલ્લા જ્યારે ત્રીજી અને ચોથી પંક્તિમાં પજ્જાડિઆ છે. આ બે છન્દોમાં ઘણી બાર બહુ ઓછો ફેર હોવાને કીધે મેઝ-સેઝ થઈ જાય છે. જુઓ મ. ક. Intro. P. 29. બીજી પંક્તિમાં જામિ-યતરુવરુ (ધ્રુવ) એમ બાંચીએ, તો લલિયપહારે સાથે મેઝ સચવાય.

૩૩-૩૪ છન્દ બ્રષ્ટ છે. વરાહ=મુંડનું વર્ણન છે. આ ઉક્તિ નથી પણ ધ્રુવા છે. પેચછહુ 'જુઓ' પ્રેક્ષકોને ઉદ્દેશી પઢદા પાછલથી આવી ધ્રુવાઓ બોલાતી હતી તે બતાવે છે.

૩૫-૩૮ છન્દ અડિલ્લા । પ્રથમ પંક્તિમાં ફલિહ અને પંક્તિ. ૨.માં કુસુમે ને બદલે કુસુમહિં.

૩૯-૪૪ આ ગીત છ પદનું છે. આદિ બે પદ ૧૫+૧૫=૫૦ માત્રાનાં છે; અને અંતનાં ૪ પદ ૨૧ માત્રાનાં એક પદ લેખે છે. છપ પદમાં વર્ષાકાલનું વર્ણન છે. પરન્તુ સમુદ્રની તે સમયે સ્થિતિ શી હશે તેના તરફ વર્ણનનું લક્ષ્ય છે. પં. ૩માં રહંગ (રં.) વાંચે છે; પરન્તુ વિહંગમ (પં.) નો પાઠ છન્દની દૃષ્ટિએ સ્વીકાર્યો છે. કુંકુમસંઘ=કુંકુમવર્ણના શંઘ. પં. ૪. હાથી અને મગરથી ભરપૂર, શ્યામ, અને કમલથી ઢંકાણો.

૪૫-૪૮ છન્દ બહુ જ બ્રષ્ટ છે. ૨૬, ૧૮, ૨૬, ૧૮ આ પ્રમાણે માત્રાચુક્ત ૪ પંક્તિનો છન્દ થાય; પણ તેમાંય સુધારા તો કરવા જ પડે. શા.ત.પં ૨. સરીરી વાંચવું પડે; પં. ૪. વિરહસમુદ્દહ વાંચવું પડે. પં. ૧માં મુદ્રાદોષ સુધારી સુંદરિ વાંચો. પં. ૪માં તહને બદલે તુહ એ પ્રચલિત રૂપ છે આ ગીત મૃગને ઉદ્દેશી બોલાયલું છે.

૪૯-૫૨ પૂર્વસન્દર્ભ આ પ્રમાણે છે: અયે કિં નુ સ્વલુ કુસુમરહિ-તામપિ લતામિમાં પશ્યતા મયા રતિરુપલભ્યતે । + + + + યાવ-દસ્યાં પ્રિયામુપકારિણ્યાં લતાયાં પરિષ્વંગપ્રણયી ભવામિ । (રં.) પ્રમાણે “ હે લતા, જો, હું હૃદય વિના મમું છું. જો વિદ્યાના જોગે ફરીથી પ્રિયા મને મળે, તો યેરેયર હું આ અરણ્યમાં તેને પ્રવેશ કરાવીશ નહિ [તારૂં વિણ-કરમિ (વિનાકરોમિ=નિષ્કાસયામિ) ણિભન્તી (આન્તિ વિના યથા સ્યાત્ તથા ।] (રં.) અને ફરીથી વિરહવેદના કરાવતી તેને છૂટી મૂકીશ નહિ. ” આપણી વાચના પ્રમાણે “ લતા તરફ જોઈને મને હૃદયમાં ભાવના થાય છે, “ જો વિધિજોગે તે મને પ્રાપ્ત થાય તો હું આ વનમાં ભ્રમણ નહિ કરું અને વિરહદાહ પેદા કરતી તેને વિચૂટી નહિ કરું. ” મૂળમાં પાઠાંતરનું ટિપ્પણ જુઓ.

૫૩-૫૬ અડિલ્લા છન્દ પ્રથમ બે પંક્તિમાં; છોલી બેમાં પજ્જાડિઆ.

॥ દ્વાદશમુદ્ધરણમ્ ॥

૧. કવિ અને તેનો સમય:—

કાળહના દોહાકોશમાંથી કેટલાંક ગીતો ઉધૃત કરી પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણમાં લેવામાં આવ્યાં છે. કાળહના દોહાકોશની વાચનાનો આધાર અમે બે આવૃત્તિઓ ઉપર રાખ્યાં છે (૧) મહામહોપાધ્યાય દરપ્રસાદ શાસ્ત્રી સંપાદિત "બૌદ્ધગાન ઓ દોહા" જેમાં કાળહ અને સરહના દોહાકોશ આપવામાં આવેલા છે; અને (૨) M. Shahidulla: Le Chants Mystiques de Kanha et de Saraha જેમાં પણ કાળહ અને સરહના દોહાકોશ આપવામાં આવેલા છે. આ ઉદ્ધરણની વિશિષ્ટતા એ છે કે પ્રસ્તુત ગીત પૂર્વ હિન્દુસ્તાન-વજ્જાલ અને આસામ-બાજુથી મળે છે.

કાળહના સમયની ચર્ચાને માટે આપણી પાસે ત્રણ સાધન છે:—(૧) બૌદ્ધ ગાન ઓ દોહાની અંગ્રેજી તેમ જ બંગાળી પ્રસ્તાવના (૨) ડૉ. સુનીલ-કુમાર ચેટરજી: The Origin and Development of Bengali Language: Introduction P. 120-123. (૩) ડૉ. શહિદુલ્લાની Le Chants Mystiquesની Introduction (Chapitre II Les Auteurs des Dohakosa). આ ત્રણ લેખાણોને નીચેની ચર્ચામાં પ્રમાણ તરીકે લેવામાં આવ્યાં છે.

ગોપીચન્દ્રરાજાના વૈરાગ્યનાં અને મત્સ્યેન્દ્રનાથ ગોરક્ષનાથ અને મર્ત્યહરિનાં ગીત ગાતા, રચયિતા મરચરીઓને આપણે ઘણીવાર સાંભળીએ છીએ. એ ગવાતી આશ્ચર્યચક્રાઓ નાથસમ્પ્રદાયની છે. તે સમ્પ્રદાયમાં મુલ્ય ૮૪ સિદ્ધ છે એક વાર નાથસમ્પ્રદાય, પજાબ, ટીબેટ, વજ્જાલ અને લગભગ આજના ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં પ્રસરેલો હતો. કાળહ કે કાળહપા (=કૃષ્ણપાદ) એ ગોરક્ષનાથ મત્સ્યેન્દ્રનાથ અને ગોપીચન્દ્ર રાજાનાં સમકાલીન હતાં તથા ટીબેટ અને હિન્દી પરમ્પરા પ્રમાણે, ૮૪ સિદ્ધમાંનો તે એક હતો. કાળહ જાલંધરિનો શિષ્ય હતો. ગોપીચન્દ્રની માતા મેનાવતી પણ જાલંધરિની શિષ્યા હતી. ગોપીચન્દ્રને જાલંધરિ સ્વરો યોગી છે તેની પ્રતીતિ થાય છે અને તે રાજવૈભવ છોડી યોગી બને છે, એ આશ્ચર્યચક્રા સર્વાવિદિત છે. ડૉ. શહિદુલ્લાના અભિપ્રાયે મત્સ્યેન્દ્રનાથ દ. સ. ૬૫૭ માં નરેન્દ્રદેવના રાજ્યમાં જન્મી ગયો. ગોપીચન્દ્ર કે ગોવિન્દ્ર

ટીબેટન ઇતિહાસકાર તારાનાથના કહેવા પ્રમાણે રાજા વિમલચન્દ્રનો પુત્ર અને માલવાના રાજા ભરથરી કે ભર્તૃહરિનો મંત્રીજો હતો. વિમલચન્દ્ર, તારાનાથના કહેવા પ્રમાણે, ધર્મકીર્તિનો સમકાલીન હતો. ચાઈનીસ મુસાફર ઇર્સીંગ ઇ. સ. ૬૭૩માં “ અર્વાચીન સમયના ” બૌદ્ધ ધર્મના મહાન્ આચાર્યોર્માના એક તરીકે ધર્મકીર્તિને ગણાવે છે. ગોપીચન્દ્ર ભર્તૃહરિનો મંત્રીજો હતો, એ દન્તકથા તો બજાાઁની બહાર પળ જાગીતી છે. ઇર્સીંગના કહેવા પ્રમાણે, ભર્તૃહરિ ઇ. સ. ૬૫૧ માં મરણ પામ્યો. ભર્તૃહરિએ જાલંધરિ પાસે જ વૈરાગ્યદીક્ષા લીધી હતી. જાલંધરિનો ગુરુ, તારાનાથ પ્રમાણે ઇન્દ્રભૂતિ ધર્મકીર્તિનો સમકાલીન હતો. આ બધી હકીકતને ધ્યાનમાં લેતાં ડૉ. શહિદુલ્લાના મતે કાળ્હ=કૃષ્ણાચાર્યનો સમય ઇ. સ. ૭૦૦ની આસપાસ હોવો જોઈએ. (Intro. P. 27-28).

ડૉ. સુનીતિકુમાર ચેટરજીના મતે કાળ્હનો સમય ઇ. સ. ૧૨૦૦ ની આસપાસ છે તારાનાથ બે કાળ્હનો ઉલ્લેખ કરે છે, એક વૃદ્ધ અને એક નવ્ય. ‘ ચર્યાચર્યાવિનિશ્ચય ’ની ચર્યા ૩૬ ની એક કઢીમાં તે ચર્યાનો કવિ કાળ્હ પોતાને જાલંધરિપાદના શિષ્ય જેવો જણાવે છે. વઢી એ જ ચર્યામાં ઉલ્લેખેલો લૂહ-પાદ, દીપંકર શ્રીજ્ઞાન કે અમિશની સાથે અભિસમયવિભક્ત નામે તાન્ત્રિક કૃતિનો સહકર્તા હતો. * અંતિશ ઇ. સ. ૧૦૩૮માં ૫૮ વર્ષની વયે ટીબેટ ગયો. એટલે કાળ્હ લગભગ ઇ. સ. ૧૧૮૯ની આસપાસ થયો હશે એમ તેમનું માનવું છે. મરાઠી સંત જ્ઞાનેશ્વરની ગુરુપરમ્પરા પણ પતાના મતની સાલમાં ડૉ. ચેટરજી લાવે છે.

મલે આ બે અભિપ્રાયમાંથી ગમે તે ચરા દોય; પરન્તુ એક વાત તો દેખાઈ જ આવે છે કે ભાષા, લખાણની ધાટી અને વિચારવલણ ઉપરથી ઇ. સ. ૧૫૦-૧૨૦૦ સુધીમાં જ આ પ્રન્થાને આપણે લઈ શકીએ. વધારામાં આ લખાણની હાથપ્રત ૧૪ મા સૈકા પછીની છે અને લહીઆની અને આ ગીતોની પરમ્પરા સાચવનાર સામાન્ય જનતાની ભાષાની છાપ આ લખાણ ઉપર વિપુલ પ્રમાણમાં દેખાઈ આવે છે.

---

x Shahidulla: Intro. P. 19. ‘ પ્રસ્તુત તંત્ર લૂહાએ રચ્યું હતું: અને દીપંકર શ્રીજ્ઞાને તે પર ટીકા કરી હતી ’ એમ તે તંત્રની ટીબેટન પ્રાચીન અંતિમ પ્રશસ્તિનું ભાષાંતર કરી તે જણાવે છે આ પ્રમાણે ડૉ. ચેટરજીએ O. D. B. L. Intro. §63, ડૉ. હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ Intro P. 14. માં ઠરાવેલો લૂહાનો સમય જ તે છોટો ઠરાવે છે. એટલે તેમના મૂલભૂત નિશ્ચયન પર જ ડૉ. શહિદુલ્લા ધા કરે છે. ધાંત્વો: Shahidulla: P. 19.-24.

૨. દાહાકોશની ભાષા:—

આ પ્રશ્નનું અપભ્રંશ, જે સામાન્ય અપભ્રંશ અત્યાર સુધીનાં ઉદ્ધરણોમાં જોયું તે પ્રકારનું છે કે કોઈ વીજા પ્રકારનું? પ્રો. યાકોવી (સનત્કુમારચરિત્ર Intro P. XVIII) ના અભિપ્રાયે કાળહ અને સરહના દોહાકોશનું અપભ્રંશ પૌર્વાત્ય અપભ્રંશ છે. તેના કારણમાં તે જણાવે છે કે તેના વ્યાકરણપ્રયોગો ક્રમદીશ્વર, રામશર્મન અને માર્કણ્ડેયને અનુસરે છે. પરંતુ અર્વાચીન પૌર્વાત્ય દેશ્યભાષાઓ જેવી કે મૈથિલી, ઓરિય, બજ્જાલી, આસામી ই. આ અપભ્રંશ સાથે સમ્બન્ધ ધરાવતી નથી. દા. ત. વાસુ=વ્યાસ, સ્વાર્થે નરજાતિમાં હ અને નારીજાતિમાં હી, હમુ=અહમ્, મેર=મમ, તેર=તવ ই. માર્કણ્ડેયાદિ પૌર્વાત્ય વૈયાકરણોએ બતાવેલા વિશેષો અર્વાચીન પૌર્વાત્ય દેશ્ય-ભાષાઓમાં માલમ પડતા નથી. આમ એક બાજુએ માર્કણ્ડેયાદિ નોંધેલી અપ-ભ્રંશ ભાષા અર્વાચીન પૌર્વાત્ય દેશ્યભાષાઓની જનેત્રી નથી, એ તો સિદ્ધ જ છે.^૧ છતાં વીજી બાજુએ માર્કણ્ડેયાદિ નોંધેલા અપભ્રંશને પૌર્વાત્ય અપભ્રંશ તરીકે જુદું ઓલખાવવા પ્રો. યાકોવી, ડો. શહિદુલ્લા આદિ પ્રયત્ન કરે છે. ડો. શહિદુલ્લા હેમચન્દ્રના અપભ્રંશ અને રામતર્કવાગીશ, ક્રમદીશ્વર અને માર્કણ્ડેયે નોંધેલા અપભ્રંશની વિસ્તરણ: સરખામણો કરે છે. (સદર Introduction P.45-53.) પરંતુ અપભ્રંશના પ્રયોગની બહુલતાને હિસાબે તેમણે બતાવેલા વિશેષો એવા નથી કે પૌર્વાત્ય અપભ્રંશ તરીકે જુદી અપભ્રંશ ભાષા સ્થાપી શકાય. ટુંકમાં માર્કણ્ડેયે બતાવેલી નાગર અપભ્રંશ અને હેમચન્દ્રના વ્યાકરણની અપભ્રંશ જુદી છે, એવા સિદ્ધાન્તનું વિધાન વધારે પડતું છે. ત્યારે કાળહ અને સરહની ભાષાને કયા અપભ્રંશ તરીકે ગણવી? શહિદુલ્લા કાળહ અને સરહના અપભ્રંશને અર્વાચીન પૌર્વાત્ય દેશ્યભાષાઓ સાથે સમ્બન્ધ ન હોવાને કારણે, પ્રો. યાકોવીને અનુસરી તેને પૌર્વાત્ય અપભ્રંશ કહેતા નથી; પરંતુ તેમને મતે પ્રસ્તુત ગીતોનું અપભ્રંશ બૌદ્ધ અપભ્રંશ છે.^૨ અમારે મતે તો આ પણ ભ્રમ છે; કારણ કે સદર ગીતો

૧. Shabidulla; Intro. P. 33. સરખાવો સુનીતિકુમાર ચેટ-રજીના શબ્દો “ In the East, the local patois does not seem to have been cultivated after the days of As’oka.” – J. D. B. L. Intro. P. 91.

૨. Shahidulla: Intro. P. 55 (see the conclusion of the chapter).

સામાન્ય જનતામાં પ્રચલિત હોવાને લીધે^૩ સામાન્ય બોલીની છાંટ મૂઠ અપભ્રંશ પર આવી છે; શા. ત. કુચ્છ નાહિ (સદર ઉદ્ધરણ પં. ૧૦) કિ (પં. ૨૦. પં. ૩૪) જઞ્વે-તઞ્વે (ઉદ્ધ. ૧૩. પં. ૨૩. ૨૪.) इत्यादि. પ્રો. સુની-તિકુમાર ચેટરજી આ ભાષાને પાશ્ચિમાત્ય અપભ્રંશ કહે છે, તે યુક્ત છે. તેમના જ શબ્દોમાં, “ The two Doha-kosas present the same dialect, which is a kind of Western (શૌરસેની) Apabhramsa, as its उ termination, its अह् genetives, its इज्ज passives and its general agreement in forms with the literary Western Apabhramsa, amply indicate. ”^૪

૩. ઉદ્ધરણવસ્તુ અને પરિભાષાવિવેચન:—

દોહાકોશનાં ગીતનો વિષય બૌદ્ધ તન્ત્ર અને યોગને લગતો છે. લેખક આ તાન્ત્રિક વિષયને અનુરૂપ પરંપરાગત ગુહ્ય પરિભાષા વાપરે છે. ટીકાકાર તેને સંધ્યાભાષા કહે છે. આ પરિભાષા, ટીકા અને આ વિષયને લગતા બીજા તાન્ત્રિક ગ્રંથોની મદદથી જ, સમજી શકાય છે. આપણા ઉદ્ધરણમાં વપરાયેલી પરિભાષા અમે નીચે પ્રમાણે સમજાવીએ છીએ:—

પં. ૧. નિરજ્ઞન ટીકાકાર સહજકાય. કાળહના અભિપ્રાયે આ સહજ સ્થિતિ તે માધ્યમિક બૌદ્ધની ‘ શૂન્યતા ’ છે. સરલાવો પં. ૧૦ કુચ્છ નાહિ. હઠયોગપ્રદીપિકા. ૪. ૩-૪માં નિરજ્ઞનના પર્યાયશબ્દોનો સમૂહ આપ્યો છે:—

રાજયોગસમાધિશ્ચ ઉન્મનો ચ મનોન્મની

અમૃતત્વં લયસ્તત્ત્વં શૂન્યાશૂન્યં પરં પદમ્ ॥

અમનસ્કં તથાઽદ્વૈતં નિરાલંબં નિરંજનં

જીવન્મુક્તિશ્ચ સહજા તૂર્યાં ચેત્યેકવાચકાઃ ॥

પં. ૫. ઇવંકાર-સુભાષિતસંગ્રહ (પા. ૭૬.) દેવેન્દ્રપરિપૃચ્છા-તન્ત્રમાંથી ટાંકે છે:—

एकारस्तु भवेन्माता वकारस्तु पिता स्मृतः

बिन्दुस्तत्र भवेद्योगः स योगः परमाक्षरः ॥

एकारस्तु भवेत् प्रज्ञा वकारः सुरताधिपः

बिन्दुश्चानाहतं तत्त्वं तज्जातान्यक्षराणि च

૩. પાહુડદોહા ગ્રંથ જે પશ્ચિમ હિંદમાં લખાયો છે તેમાં આ બંને દોહા-કોશના દોહા, ચરણો અને શબ્દસમૂહ (phraseology) માલમ પડે છે.

૪. Chatterji, O. D., B. L. Intro, P. 112.

ટીકાકાર:-શ્વંકાર: શૂન્યતાકરુણાઽભિન્નરૂપિણી મહામુદ્રા । કરુણા શબ્દનો બૌદ્ધતન્ત્રમાં સ્વાધિષ્ઠાનચિત્તરૂપમ્ । = શુદ્ધ સત્તા. શૂન્યતા અને સત્તાનો યોગ તે શ્વંકાર (સરખાવો ઉદ્ધરણ. ૧૩. પં. ૧૭-૧૮).

અરવિંદ=ઉષ્ણીષકમલ એટલે મેઠુદળના શિખરરૂપ રહેલું કમલ જે શૂન્યતાનું આલય છે, જેમાં રહેલી શૂન્યતાની સાથે સત્તાનો લય થતાં પરમ સમાધિસુખ પ્રાપ્ત થાય છે. આ મહાસુખનું બીજ એવંકાર છે.

પં. ૬. સુરતવૌર=યોગી.

મકરન્દ=ટીકાકાર:-અચ્યુતં મહારાગં સુખમ્ । સમાધિસુખનો અનુભવ.

પં. ૭-૮. ગઅણ-સમીરણ-સુહવાસે-સુખવાસ=પરમશૂન્યતા જેમાં પંચ મહાભૂત આકાશ વાયુ દિવ્યાદિ સમર રહ્યાં છે. તે પરમશૂન્યતામાંથી સઘડા સુર અને અસુરની ઉત્પત્તિ છે.

પં. ૧૪. પવણ-ઘરિણિ પ્રાણવરોધ એ યોગપ્રક્રિયાનું એક અંગ છે. પ્રાણાવરોધરૂપી ગૃહિણી, સરખાવો દ્વૈતયોગપ્રદીપિકા ૪. ૧૪.

યાવાન્નૈવ પ્રવિશતિ ચરન્ મારુતો મધ્યમાર્ગે

યાવદ્બિન્દુર્ન ભવતિ દ્વઃ પ્રાણવાતપ્રવન્ધાત્ ॥ ૬૦

પં. ૧૫. મહાગિરિકન્દગ- ગિરિ = કરોડનો દળ; અને કરોડના પોલાણમાં સુષુમ્ના નાડી આવેલી છે તેમાં શ્વાસ સ્થિર થતાં સકલ સંસાર નિર્મૂલ થાય છે.

પં. ૧૬. મનોરત્ન=સત્તા (Existence); સહજ=શૂન્યતા.

પં. ૨૩. સમરસ એટલે સત્તાનું સહજમાં એકરસ થઈ જવું તે; જેમ મીઠું પાણીમાં સમરસ થઈ જાય છે તેમ (સરખાવો. પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણ પં. ૩૭-૩૮.).

પં. ૨૬. નિર્વાણ=શૂન્યતા.

પં. ૨૭-૨૮. વરગિરિશિખરઉન્નંગસ્થલ=કમલ જે મસ્તકમાં આવેલું છે તે; ગિરિ = કરોડદંડ તેનું શિખર=મગજ જે શૂન્યતાનું સ્થાન છે પંચા-
ણ=શિવ અથવા સિંહ. કરિવર=ટીકાકાર ચિત્તગજેન્દ્ર । શશ્વર=શૂન્યતા.

પં. ૩૧. ૩૨. ઘરિણિ=ટીકાકાર:-જ્ઞાનમુદ્રા=સત્તા.

પં. ૩૦. ૩૫. સહજક્ષણ = સમાધિની પલ્લ.

આ પરિભાષા સમજ્યા પછી, કાળહનાં આ ગીતોનો નિષ્કર્ષ સમજવો મુશ્કેલ નહિ થાય. માધ્યમિક બૌદ્ધોની શૂન્યતાને તે પરમતત્ત્વ માને છે.

(सदर उद्धरण. पं. ७-१०). ते शून्यताने पामवा मन्त्र, तन्त्र, वेद, पुराण इत्यादिनो अभ्यास निरर्थक छे. (सदर. पं. २-३; पं. ३१-३४.) खरं तो चित्त के मन, जेने लोधे सत्ता छे, ते शून्यतामां लीन थवुं जोईए. तो ज निर्वणि पमाय. श्वासने सुषुम्णामां स्थिर करी, सत्ताने शून्यतामां जेम मीठुं एकरस थाय छे तेम समरस करी-एटले के एंवकार बीज रोपी-सुरतवीर योगी लीलेला कमळमां-शून्यतालयमां रहेल सहजक्षणरूपी मकरन्दनो वास ले छे.

४ छंदोरचना:—

कडी. १-६, ८, १०-१२, १४, १५, १८-१९ । दोहा । १३+११ । १३+११॥

कडी. ७, १३, १६, १७ । पादाकुलक । १६ मात्रानो छन्द. (प्रा. पिं. पा. २२३-२२४).

कडी. ९. द्विपदी । (प्रा. पिं. पा. २५७.) ६, ५×४, २(गुह)=२८ मात्रा.

५. टिप्पण:—

१ लोअह < सप्तमी बहुवचन लोअहिं; प्रथमा एकवचन (श.) ले छे ते बरोबर नथी.

२ सिरिफल बिल्वफळ. समखावो संस्कृत कहेवत: पक्वे चिल्वे काकस्य किम् । अथवा बङ्गाली कहेवत: 'बेल पावले काकेर बाबार कि ?' सिरिफल=नारीएल अर्थ लईए तो पण अथने वांधो नहि आवे. बाहेरित भुमर्यान्त=भुमइ (सि. हे. ८।४।१६१) बाहिर (सि. हे. ८।२।१४४) पालीमां पण ए ज रूप. अलिअ=देश.

५. अरविंद ए तृतीया एकवचन. लइअ=सम्बन्धक भूतकृदन्त (प्रा. गू. प्रयोग)

६. मअरंद ए वांचो; द्वितीया एकवचन; ए-प्रत्ययान्त.

७-८. सुहवासे, परिपुण्ण ए, सुन्न ए, ए-प्रत्ययान्त प्रथमा एकवचन. देशभाषानी असर वढि ए संवाधनविभक्ति एकवचन.

९-१०. एप्रत्ययान्त प्रथमा. कुच्छ नाहि देशभाषानी असर.

११. उहें । सि. हे. ८।३।८९; ८।१।५९ उब्भ, उद्ध; उह < उब्भ उद्ध. अर्वाचीनता तरफ ढवतो प्रयोग उअत्ति (पं. ८) उवज्जइ, विफारिआ < विण्फारिआ (पं. २२.); निवियार < निव्वियार (पं. २५); आ प्रयोगा अर्वाचीन देशभाषा तरफ ढळे छे.

उहै=उद्धहि< ऊर्ध्व+स्मिन् ; तेवी ज रीते अहै

थाइ=संस्कृतछायामां स्थितिः । जे तसु=तस्य (पवनस्य) समजा-
ववा पूरतुं छे. (Bendall: Le Mus'cou, 1904. P. 261.) तसु
ने स्थाने बहुत मूके छे. आ सुधारो स्वीकारिए तो (श.) अने टीकाकार साथे
आपणे थाइ=तिष्ठति लई शकीए. टीबेटननी संस्कृतछाया-निश्चलं
तिष्ठति प्रशे.

वेणिङ्ग-रहिअ-ऊर्ध्वगमन अने अधोगमन बिना सुषुम्णामां श्वास स्थिर
थाय त्यारे.

૧૪. घर=सुषुम्णा नाडी.

૧૫. गुहिर=गभीर. खरी रीते गहिर; सरखावो भुमयन्ति (पं.४.)
मुनइ (पं. २०) गुहिर (जुओ पा. ल. मा.) शङ्खिदुल्ला: गुहिरमां भ्रष्ट
उ (Contamination)✓गुह अने कुहरने लीधे आव्यानुं माने छे. हाथ-
प्रतमां कुहिर छे.

૧૮. दुरववाह<दुरवभाह<सं. दुरवगाह. अववाह (जुओ
वररुचिगो प्राकृतप्रकाश ८. ३४. G. P. 233.)

૨૦. मुनइ । सि. हे. ८।४।७। कि=किम् (देश्यप्रयोग.)

૨૧-૨૨. पद्म = मार्ग; योगमार्गे शून्यतामां लीन थवा यत्न करता जे
योगीए पोतानी बुद्धि=सत्ताने शून्यतामां बांधी दीधी छे, तेणे आखुं विस्तृत
जगत् पोतानामां संकेली लीधुं छे.

૨૪. भाय (श.) क्रियापद तरीके = विमेति । जरामरणेभ्यः न
विमेति । आपणी संस्कृतछायामां भायने नाम तरीके लई भयम् लीधुं छे.

૨૬. मन=बुद्धि काइ पण मानसिक कार्य करती नथी.

૩૨. पंचवण्ण = पांच इन्द्रियोना विविध भोग. कि=किम् । (देश्यप्रयोग)

૩૭. जिम लोण विलिज्जइ ૬૦ आ उपमा ठेठ उपनिषद्मां पण
मालम पडे छे. (जुओ छांदोग्योपनिषद् ૬. ૧૩; सि. हे. ८।४।४४८.
सरखावो पाहुडदोहा । ૧૭૬ ।

जिम लोणु विलिज्जइ पाणियहं तिम जइ चित्तु विलिज्ज ।
समरसि ह्रवइ जीवडा काइं समाहि करिज्ज ॥

॥ ત્રયોદશમુદ્ધરણમ્ ॥

૧. કવિ અને તેનું જીવન:—

આ ઉદ્ધરણ સરહના દોહકોશમાંથી લેવામાં આવ્યું છે. આ ઉદ્ધરણનાં આધારભૂત પ્રમાણો બારમા ઉદ્ધરણમાં જણાવેલા પ્રન્થ ‘બૌદ્ધ ગાન ઓ દોહા’ અને ડૉ. શહિદુલ્લાસંપાદિત Les Chants Mystique de Kanha et de Saraha છે. દોહાકોશનો ટીકાકાર અદ્વયવજ્ર સરહને સરોરુહવજ્ર, સરોરુહ કે સરોજવજ્ર નામ આપે છે. તારાનાથના ઇતિહાસ પ્રમાણે મહા-સિદ્ધ સરહ આર્યાવર્તના પૂર્વ પ્રદેશમાં રોલી નામના સ્થળે જન્મ્યો હતો. તે રત્નપાલ નામે રાજાનો સમકાલીન હતો. આ નામના રાજાએ આસામમાં ઇ. સ. ૧૦૧૦-૧૦૫૦ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું; એટલે સરહ ઇ. સ. ૧૦૦૦ ના આસ-રામાં થઈ ગયો. સરહે દોહાકોશ ઉપરાંત બીજા અપબ્રંશ અને સંસ્કૃત પ્રન્થો રચ્યા છે; જે ટીકાકારનાં ટાંચળ, સુભાષિતસંગ્રહ इत्यादि પરથી માલમ પડે છે. (જુઓ વિસ્તૃત ચર્ચા માટે Shahidulla: Intro. P. 29.-32.).

દોહાકોશમાં કુલ ૧૧૪ ટીબેટન વાચના પ્રમાણે અને અપબ્રંશ પાઠ પ્રમાણે કુલ ૧૦૧ ગીત છે. તેમાંથી પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણમાં ૨૨ ગીત લીધાં છે.

૨. ઉદ્ધરણવસ્તુ:—

સરહ પળ કાળહની માફક શૂન્યતાવાદી છે; અને ‘સહજસિદ્ધિ’ નું જ પ્રતિપાદન કરે છે. હોમ, કર્મકાંડ इत्यादीનાં ધતિગ કરનાર બ્રાહ્મણ આચાર્યોં ઉપર તે સખત કટાક્ષ કરે છે. (૧-૪) ત્યાર પછી ક્ષપ્પકના બાહ્યાચારની કટાક્ષ-પૂર્વક સ્ખર લે છે. (૫-૬) કરુણા = સ્વાધિષ્ઠાનચિત્તરૂપ સત્તા અને શૂન્યતા એ બન્નેનો એકરસ થાય તે જ મોક્ષ છે. કરુણાને છોડી જે શૂન્યને લાગે છે, તે ઉત્તમ માર્ગ પામતો નથી; અથવા કરુણા એકલીને જ સમજવા યત્ન કરે છે તે સંસારમાં મોક્ષ પામતો નથી. (૭) મંત્ર, તંત્ર, ધ્યેય, ધારણ, ધ્યાન એ બધાં ય ચિત્તને સ્ખરડે છે. (૮) તે દૈત્ય-સમાન માનવી અભિમાનને લીધે તત્ત્વ જોઈ શકતો નથી અને સર્વે સ્વરા જ્ઞાનનાં સાધનોને દૂષિત કરે છે. (૨) સત્તાને શૂન્યતામાં લય કરી સમરસ એવા સહજને પહોંચાય છે; તેમાં શૂદ્ર હો કે પછી બ્રાહ્મણ હો, તેનો ભેદ રહેતો નથી. (૧૦) એકલી સત્તાથી ઉત્પત્તિ થાય છે અને ક્ષયથી વિનાશ થાય છે. સત્તા (Existence) જ ન હોય તો પછી ઉત્પન્ન થવાનું જ ક્યાંથી હોય ? માવ અને ક્ષય બન્ને ય શૂન્યતાને પામતાં સ્વરો યોગ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ શ્રી ગુરુનાથ કહે છે.

(૧૧) બધા ય ઇન્દ્રિયવ્યવહાર કર; પળ મનને તો શૂન્યતામાં જ લીન કર; એમ કર્યા વિના એકલો રહી (શૂન્યતાથી વિમુક્ત રહી) તારો વ્યવહાર ચલાવીશ નહિ. (૧૨) ગુરુનો ઉપદેશ મદસ્થલીમાં અમૃત જેવો છે. (૧૩) શાસ્ત્રો ભણી માણસ પોતાને પંડિત કહેવડાવે છે; પરંતુ તે મૂર્ખે પોતાનાં જન્મ-મરણને વિનાશ્યાં નથી. (૧૪) ગુરુપદેશથી જીવનુક્તિ પ્રાપ્ત કરનાર કોઈક જ હોય છે. (૧૫) વિષયોને વિશુદ્ધ કરી તેને ભોગવવામાં વાંધો નથી; કારણ કે તેમ કર્યા વિના કેવલ શૂન્યના આચરણથી જેમ વહાળનો કાગડો સમુદ્ર ઉપર ઝડપા જાય પણ પાછો વહાળ ઉપર જ આવે, તેમ તે વિષયને જ પુનઃ વળગે છે. (૧૬) માટે જ મીન, પતંગિયું, હાથી, ભ્રમર અને હરણનું જૂથ જો. સરહ કહે છે, હે મૂર્ખ વિષયાસક્તિને બંધનરૂપ મા કર. (૧૭) હે પંડિતજન, આમાં શંકા ન કરશો; જે જ્ઞાન ગુરુએ મને આપ્યું છે, તેમાં શું હું એવું સુગોપ્ય કહું છું ? (૧૮) ઘોર અંધકારમાં જેમ ચંદ્રરૂપી મણિ પ્રકાશ આપે છે, તેમ સહજ સુખ એક જ ક્ષણમાં બધાં ય પાપ હરી લે છે. (૧૯) ઘરમાં પણ ન રહીશ અને વનમાં પણ ન જઈશ; કારણ કે જ્યાં ત્યાં સત્તાસ્વરૂપ વૃદ્ધિ છે તે જાણ; જ્યાં બધું ય શૂન્યતામય છે ત્યાં ભવ ક્યાં અને નિર્વાણ ક્યાં ? (૨૦) ઘરમાં કે વનમાં સ્વસ્થ જ્ઞાન નથી; એ એક મેદી વસ્તુ જાણ. સ્વભાવના નિર્મલત્વમાં તેને શોધ; તે એકલું જ અવિકલ છે. (૨૧) આ આત્મા છે અને આ અનાત્મા છે; એમ જે કોઈ ભાવના કરે છે, તેણે બંધ વિના આત્માને વદ્ય કર્યો છે; જો કે આત્મા તો પણ વિમુક્ત જ છે.

૩ છંદોરચના:—

કઢી. ૧-૫, ૭, ૯, ૧૨. પાદાકુલક । ૧૬ માત્રાનું એક ચરણ; અને એવાં ચાર ચરણ.

કઢી. ૬. ડૉ. શહિદુલ્લાના અભિપ્રાયે, આ એક જ કઢી ત્રણ જુદી જુદી કઢીઓ છે; અને તે ત્રણે ય કઢીઓને તે દોહા કહે છે. પરંતુ સામાન્યતઃ દોહાનું લક્ષણ $૧૩ + ૧૧ = ૨૪$ એમ હોય છે. જ્યારે પ્રસ્તુત કઢીમાં ‘છપ્પા’ની રીતને અનુસરી, ૧૧ માત્રા પછી યતિ આવે છે અને ત્યાર પછી ૧૩ માત્રા આવે છે. વળી $૨ + ૪ + ૪ + ૪ + ૪ + ૪ + ૨ (\sim \sim) = ૨૪$ માત્રા— આ પ્રમાણે પ્રા. પિં. પા. ૧૭૭ ઉપર છે. પરંતુ પ્રા. પિં માં છપ્પાની ઉપસંહારાત્મક પંક્તિઓ ૨૮ માત્રાના ઉલ્લાસાની મૂકવી જોઈએ જે અહિં નથી. અહિં તો ૨૪ માત્રાની વીજી પંક્તિઓ પ્રમાણે જ ઉપસંહારાત્મક પંક્તિઓ મૂકી છે. આ ઉપરથી આ એક પ્રકારનો ‘છપ્પય’ હોય એમ લાગે છે.

કઢી. ૮, ૧૧, ૧૪, અડિલ્લા । ૧૬ માત્રાનો છંદ પરંતુ છેલ્લી વે માત્રા લઘુ.

કઢી. ૧૩, ૧૫-૨૨. દોહા । ૧૩ + ૧૧ । ૧૩ + ૧૧ ॥

કઢી. ૧૦ આ છન્દ ૧૧ + ૧૩ અને છેલ્લી વે માત્રા લઘુ-એ પ્રકારનો છે; ઇટલે સ્પષ્ટ દોહો તો નથી જ, જો કે ડા. શહિદુલ્લા તેને દોહો જ કહે છે.

૪ ટિપ્પણ:—

૩ ધિણ્ણા । સિ. હે. ૮૧૧૧૩ અને પ્રાસ ૩.૧. વિણ્ણુ < વિણ્ણ । હંસઊવેમે । (શ) ટીવેટન (A.) = હંસોપદેશેન; ટીવેટન (B.) = હંસકવેશેન. ટીકાકાર = પરમહંસવેશેન ।

૫. અશરિય < સં. આચાર્ય; પ્રા. આયરિય કે આશરિય (સિ. હે. ૮૧૧૧૭૩૧; G. P. 131); ષ < ષ્ = સં અનેન (ઉદ્ધરણ ૧૧. પં. ૬૪.) જુઓ. સિ. હે. ૮૧૪૩૧૨.

૬. વઢસી = સં. ઉપવિશ્ય । જાલી < જાલઈ = સં. જ્વાલયતિ; ચાલી < ચાલઈ = સં. ચાલયતિ મૂળનો મુદ્રાદોષ સુધારો:—‘ વઢસી ઘંડા ચાલી ’ એમ વાંચો.

૭. શ્વુલ્લશ્વુસાઈ ખનિકિયાપદ ગૂ. શ્વુસફૂસ કરવી; વેંગાઠી. ફુસફુશાના. ધંધી = સંવેષક મૂતકદંત ✓ ધંધ = છેતરપું. સરખાવો ધંધા (દે. ના. ૫. ૫૭.) ગૂ. ‘ ધંધો ’ અને ‘ ધાંધલ ’ < ધંધ+હ્લ સ્વાર્થ.

૮, રાંદેલીના, મુંડેલીના કે પીંજા કોઈના વેશથી દક્ષિણાના હેતુથી સ્ત્રી-ઓને વીક્ષા દે છે. દક્ષિણ-ઉદ્દેશેની છાયા દક્ષિણા-ઉદ્દેશેન એમ કરવી. મૂળની છાયા દક્ષિણાપદેશેન સંઘટી છે.

૧—૨. કર્મકાંડીના પ્રત્યે કટાક્ષ; ૩-૪. પરિવ્રાજકો સામે કટાક્ષ; ૫-૮. શૈવ આચાર્યો સામે કટાક્ષ.

૯—૧૬, જૈન ક્ષપણકો સામે કટાક્ષ.

૧. નગ્ગલ = નગ્ગ + અહ્લ સ્વાર્થ પ્રત્યય. ગૂ. નાગડો. ઉપાદ્વિઅ-કેસેં કેશલુંચન જૈનસાધુઓ કરાવે છે તેના સંવધે.

૧૦ જાન = યાન મોક્ષનું સાધન; સરખાવો ઉદ્ધરણ. ૧. પં. ૨૯;

મોક્ષ-ઉપસે = મોક્ષોદ્દેશોન છાયા કરવી; જો કે મૂઠની છાયા મોક્ષા-પદ્દેશોન કરેલી છે.

૧૪. જાણ = જ્ઞાન.

૧૫. ભાવહ = સં. ભાવયતિ (Pischel, Materialien 420. 4) (શ.) = સં. ભાતિ । સિ. હે. ૮।૪।૨૪૦। ને અનુસરી. સરખાવો ‘મે ભાતિ = મને લાગે છે’ એ સંસ્કૃત પ્રયોગ. એ જ પ્રકારનો અહિં પ્રયોગ છે. ‘મહુ ભાવહ.’

૧૭-૧૮ કરુણા અને શૂન્ય એ બન્નેનું તાદાત્મ્ય જોઈએ; જુઓ ઉદ્ધરણ ૧૨ની પ્રસ્તાવનામાં પરિભાષાવિવેચન.

૧૯-૨૦ પાહુડદોહા । ૨૦૬ । મંત ણ તંતુ ણ ઘેડ ણ ધારણ
૬૦ ઘ્યેય = ધ્યાનનું પ્રતીક; ધારણ = ધ્યાન.

૨૧-૨૨. દત્ત = દૈત્ય. તે દૈત્ય બધાં મોક્ષનાં સાધનોને પોતાના અભિ-માનથી દૂષિત કરે છે.

૨૩ મણ અત્થવણ જાહ । આ શબ્દસમૂહ, પાહુડદોહા । ૧૮૩ । ૧૬૮ । માં શબ્દશઃ દેખા દે છે. ‘બુદ્ધિ શૂન્યતામાં મઠી જાય.’

૨૫-૨૬. એકલી સત્તા, કે એકલી શૂન્યતા નકામી છે; ભાવાભાવ એ જ સ્વરો યોગ છે. આમાં માધ્યમિકોનો નાસ્તિવાદ ઉત્તમ રીતે જણાવ્યો છે.

૨૮. આલમાલ ટીકાકાર:-ક્રયવિક્રયાદિ. જૈનસંસ્કૃતગ્રંથોમાં આલ-જાલ = જંજાઝ એ અર્થમાં આવે છે. ભરટકદ્વાત્રિશિકા (Ed. Hertel P. 21.) આલમાલં લપતિ = અસંબદ્ધ બોલે છે.

૩૨ અમણાગમણ । અમણા < પ્રા. આઅમણ < સં. આગમનગમન (શ.) છાયામાં ગમનાગમન । લખ્યું છે. સરખાવો પાહુડદોહા । ૧૩૭ । ગમણાગમણવિવજ્ઞિયત ।

૩૬. વોહિત્થ । દે. ના. ૬. ૧૬. સં. વહિત્ત; હિં. બોહિત, બોહિય. ગૂ. બોયું (?) = સ્વરાશાની ચેતવણી આપવા માટે દરિયામાં તરતો રાખેલો લોહાનો ગોઠો.

૪૬. સે ડ = તત્ તુ ।

॥ ચતુર્દશમુદ્ધરણમ્ ॥

આ ઉદ્ધરણમાં પ્રકીર્ણ અવતરણો આપવામાં આવ્યાં છે.

૧. વિ. સં. ૬૪૫ પહેલાંનું :—

આ ગીત વસુદેવહિંડી નામે પ્રાકૃતપ્રથમાંથી લેવામાં આવ્યું છે. આ પ્રથના અસ્તિત્વની સાચા આચાર્યશ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણે તેમના વિશેષણ-વતી નામે અદ્યાવધિ અપ્રકાશિત એક પ્રકરણપ્રન્યમાં નીચેની ગાથાઓમાં આપી છે:—

સામાદ્યજુત્તીણ ઉસમસ્સ ધનાદઓ ભવા સત્ત
હોંતિ ય પિંડિજ્જંતા વારસ વસુદેવચરિયમ્મિ ॥ ૩૧ ॥
સંખેવત્થા જુત્તીણ, સત્ત દ્યરે સદ્દાણુભૂય ત્તિ
સિજ્જંસેણઽવ્વખાયા, હોસુ વિ સંપિંડિયા સવ્વે ॥ ૩૨ ॥

વસુદેવહિંડીને વસુદેવચરિય પળ કહેવામાં આવતું (જુઓ વ. હિં. પા. ૧. પં. ૧૬.). શ્રીજિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણના સમય સંબંધે શ્રીજિનવિજયજી લખે છે. “ જાસ કાંઈ વિરોધી પ્રમાણો નજરે ન પડે, ત્યાં સુધી પટ્ટાવલિયોમાં જે વીરસંવત્ ૧૧૧૫-વિક્રમ સંવત્ ૬૪૫ ની સાલ એમના માટે લખેલી છે, તેનો સ્વીકાર કરીએ તો કશી હરકત નથી.” (જીતકલ્પની પ્રસ્તાવના, પા. ૧૬.) ગીતનો અર્થ :—

ધમ્મિલ્લ પરણ્યો છતાં અધ્યયનપ્રવણ ચિત્ત રાખી, વિષયોપભોગમાં આસક્ત થતો નહિ. એક દિવસ ધમ્મિલ્લની સાસુ તેને ઘેર આવી. તેની પત્નીએ પોતાની મા આગળ પોતાનું દુઃખ રડવા માંડ્યું:—

(ધમ્મિલ્લ) પોતાની પાસે પાટી (= કાષ્ઠપટ્ટિકા, ચતુરસ્રિકા) ગોટવી, રેવાના પાળીથી ભરેલી, શશીની કાન્તિ સમાન ઝુજ્જવલ લંબીને લઈને, ઉદ્વિગ્ધ અને એકલી સૂતેલી મારી પ્રત્યે પળ આંખી રાત સમાન-સર્વળ ગોળે છે.

કપ્પિ, નેળહેપ્પિ અપમ્મંશ સંબંધક ભૂતકદંત.

રેવાપયપુણ્ણયં ધમ્મિલ્લ કુશાપ્પુરનો હતો; કુશાપ્પુર કદાચ રેવાકાંઠાનું નગર હોય તેથી રેવાનો અત્રે ઉલ્લેખ હોય એ સંભવિત છે.

૨. વિ. સં. આઠમા સૈકાનાં પૂર્વાર્ધ:—

આ દુહો જિનદાસગણિમહત્તરની આવશ્યકસૂત્રચૂર્ણિમાં આવે છે. જિનદાસ-ગણિણ વિ. સં. ૭૩૩ માં પોતાની નન્દિસૂત્રની ચૂર્ણિ પૂરી કરી. (જુઓ જીત-કલ્પ. પ્રસ્તાવનાનું પરિશિષ્ટ ૧. પાન. ૧૧.)

ગીતનો અર્થ:—જે શકટાલ કરશે તે નંદરાજા જાણતો નથી. નંદરાજાને મારી, શ્રીયક(= ચન્દ્રગુપ્તને)ને તે રાજ્ય પર મૂકશે.

ખંદો = ખંદુ માત્રા પ્રમાણે; ઇટલે અપભ્રંશરૂપ.

મારેવિણુ સંબંધકભૂતકૃદંત (અપભ્રંશ).

આ પરંપરાગત દુહો વિ. સં. ૧૦૫૫ માં વર્ધમાનસૂરિ (ઉપદેશપદ-વ્યાખ્યા), વિ. સં. ૧૧૭૪ માં મુનિચન્દ્રસૂરિ (ઉપદેશપદવ્યાખ્યાટીકા), તેમ જ ભદ્રેશ્વરસૂરી જે આ જ અરસામાં થઈ ગયા તે તેમની કથાવલી (અપ્રસિદ્ધ) માં નોંધે છે.

હરિભદ્રસૂરિ તેમની આવશ્યકવૃત્તિ. પાન. ૬૨૪ પર પણ આ દુહો નોંધે છે. આ માટે જુઓ અ.કા.ત્ર. ની પ્રસ્તાવના. પા. ૧૦૩—૧૦૪; અને તે પાન નીચેની નોંધો.

૩-૪ **ઉદ્યોતનસૂરિની કુવલયમાલા**(વિ. સં. ૮૩૫)માંથી નીચેના બે દોહા લેવામાં આવ્યા છે. પ્રસ્તુત લેખકની માહિતી ઉદ્ધરણ. ૧૦ ની પ્રસ્તાવનામાં આવવામાં આપી છે

ગીત ૩ નો અર્થ:—“ પછી ગ્રામનટીણ આ ગીત ગાયું:—જે જેને વહાલું જન હોય તેના સાથે જો વીજું કોઈ ક્રીડા કરે, અને જો તે જાણે અને (તે અન્યજન) જીવતું હોય તો પેલો તેના પ્રાણ લે જ.”

રત્નપ્રભસૂરિના કુવલયમાલાના સંસ્કૃતસંક્ષેપ (પા. ૩૮. સં. ચતુર-વિજયજી) માં નીચે પ્રમાણે સંસ્કૃત છાયા છે:—

તાવદિદં નટયા ગીતમ્ । ઇષ્ટં યન્માનુષં યસ્ય તદન્યેન રમેત ચેત્ । સ જાનન્નેવમિપ્યાલુરાદત્તે તસ્ય જીવિતમ્ ॥

ખાખ્ઠારકર ઇન્સ્ટીટ્યુટની પ્રત:—પં. ૨. વિ તો । જેસલમીરખખ્ઠારની પ્રત વત્તો; (મં.) પાણ । (જે.) પ્રાણ.

गीत ४ का अर्थ :—रात्रिना पाछला यामे कोइक गुर्जरपथिके बलदनी खेंचवानी मुश्केली संवंधी गायुं :—धवल (बलद) जेम ज सगो असहाय (बलदपक्षे—धुरा धारण न करी शके तेवानो) जननो भार न खेंचे, तो ते कोढ अने आंगणानी शोभा जेवो, नकामो रव्या जेवो, अने दम वगरनो छे.

छेली पंक्तिमां (ज.) सेसउ वजं (= वज्जिय !) सारु । (भं.) सेसउ तड्डियसारु ।

रत्नप्रभसूरिनो संक्षेप (पा. ५३) :—

पाश्चात्ययामे केनापि गूर्जरपथिकेन गीतम् ।—

धवल इव योऽत्र विधुरे स्वजनो नो भारकर्षणे प्रवणः

स च गोष्ठांगणभूतलविभूषणं केवलं भवति ॥

५. आनन्दवर्धन ना ध्वन्यालोकमांथी :—(वि. सं. नवमा सैकानो मध्यभाग). आ दुहो निर्णयसागरनी आवृत्तिमां अतिश्रष्ट छे.

६. शीलांकाचार्यनी सूत्रकृतांगनी टीकामांथी. (वि. सं. १० मा सैकाना प्रथमार्धमां) जुओ. जीतकल्प (सं. जिनविजयजी) नी प्रस्तावना पा. २९; वली जेसलमेरमंडारनी सूचि (G.O.S.) नं. ४३, ४४.

नीचे प्रमाणे आगमोदयसमितिनी आवृत्तिमां प्रस्तुत गीत माटे पूर्वापर संबध छे.—

४. स्त्रीपरिहा । उद्देश. १ । १०

अह सेऽणुतपई पच्छा, भोच्चा पायसं व विसमिस्सं ।

एवं विव्रेगमादाय, संवासो नवि कप्पण दविण ॥ १० ॥

इत्येवं बहुप्रकारं महामोहात्मके कुटुम्बकूटके पतितो अनुतप्यते ॥

किं च—‘ अह से ’ इत्यादि । अथासौ साधुः स्त्रीपाशावबद्धो मृगवत् कूटके पतितः सन् कुटुम्बकूटे अहर्निशं क्लिश्यमानः पश्चादनुतप्यते, तथाहि—गृहान्तर्गतानामेतदवश्यं संभाव्यते तद्वथा—

“ कोद्धायओ को समचित्तु

काहोवणाहि काहो दिज्जउ वित्त ।

को उग्घाडउ परिहियउ परिणीयउ को व कुमारउ

पडियतो जीव खडप्फडेहि पर बंधइ पावह भारओ ॥१॥‡

शीलांकनी सूयगडांगनी टीका (आ. स. आवृत्ति पा. १०७) मां नीचे प्रमाणे बीजो दुहो पण छे:—

वरि विस खइयं न विसयसुहु इक्कसि विसिण मरंति ।
विसयामिस पुण घारिया णर णरएहि विपडंति ॥

‡आगमोदय समितिनी आवृत्तिमां नीचे प्रमाणे छाया आपी छे:—

क्रोधिकः कः समचित्तः । कथं उपनय कथं ददातु वित्तं ॥

कः उद्घाटकः परिहृतः परिणोतः को वा कुमारकः ।

पतितो जीव खटस्फोटः प्रबध्नाति पापानां भारम् ॥

॥ शब्दकोशः ॥

॥ शब्दकोशः ॥

शब्द पછીના बे अङ्क अनुक्रमे उद्धरण अने पंक्ति बतावे छे.

विशेषनाम, केटलाक अपवाद सिवायना तत्सम शब्दो इ० लेवामां आव्या नथी. देशी शब्दोनो तथा अर्वाचीन देश्यभाषा अने खास करीने गूजराती शब्दो साथे सम्बन्ध धरावता शब्दोनी ध्यानपूर्वक नोध लेवामां आवी छे.

संकेतशब्दोः—सरखावो (स =); गूजराती (गू.); हिंदी (हिं); मराठी (म.); बङ्गाली (बं.); देशीनाममाला (दे. ना.); सिद्धहेमचन्द्र (सि. हे.); पाइयलच्छिनाममाला (पा. मा.); पाइयसद्महृणवो (पा. सद्म.); टिप्पणी (टि.); प्रा. गू. = प्राचीन गूजराती; प्रा. गू. ग्राम्य गूजराती; द्राविडीभाषाओ(द्रा.); पाली (पाली.); मारवाडी (मा.)

अ [च, अपि] १. १५९. गू. य
 अइरिअ [आचार्य] १३. ५.
 अइस [ईदृश] १२. १३. हि.
 ऐसा; म. असा. प्रा. गू. इस्युं.
 अक्खाड [अक्षवाट] ३. १५०.
 गू. अखाडो; म. हि. अखाडा
 √ अक्ख [आनख्या] ११. २९.
 अक्खाण [अख्याण] ५. १००.
 अक्खि [अक्षिन्] १. ३१. गू.
 म. हि. आंख
 अग्ग [अम] ३. ५५. गू. म. हि.
 आगे; आगळ
 अग्गि [अग्नि] १३. ५. गू. म.
 हि. आग; प्रा. गू. अग्नि. हि. आगि
 अग्घ [अर्ध] ५. १२१.
 अंघ [अंग्रि] ४. ६६.
 अच्चच्चभुय [अत्यद्भुत] ५. २२१.
 अच्चंत [अत्यन्त] ३. ५.
 √ अच्छ [अम्] २. ५३. गू.
 छे; प्रा. गू. आछि; व. आछे.
 अज्जुत्त [अयुक्त] ६. ५४. गू.
 अजुगतु
 अज्ज [अय] १. ९५. गू. म. हि.
 आज.
 अज्जोणिय [अद्यतन] ३. ११४.
 स. =पाली. अज्जण्हो, अज्जुण्हो
 प्रा. गू. आजुनऊ गू. आजनुं.
 अच्छेरय [आश्चर्यक] ६. ११६.
 गू. हि. अचरज.
 √ अंच [अर्च के अञ्च्] १. ८८.
 अंचल ५. ११. गू. आंचळो

अइवि [अटवी] ५. १०६. द्रा.
 अइवि
 अट्टम [अष्टम] ४. १७९. गू.
 आठमो; म. आठवा
 अट्टवीस [अष्टविंशति] ३. १२७.
 गू. अट्टावीस. म. अठावीस.
 अट्टारह [अष्टादश] ५. २४९.
 गू. अटार, अराठ (व्यत्यय).
 हि. अट्टारह
 अण्णेकक [अन्यद्+एक] २. ५.
 म. आणिक
 अण्णेत्त [अन्यत्र] २. १७३.
 अत्थवकु [अस्ताव] २. १३५.
 गू. अथाग; म. अथाक, अथांग
 अत्थमउ [अर्थवत्] ३. १२६.
 अत्थयण [अस्तमन] ७. १४८.
 गू. आथमणुं
 अंतेउर [अन्तःपुर] १. १४.
 √ अंदोल [आंदोल] १. २०.
 अंधल [अंध+ल] ५. ४८.
 गू. आंधळुं म. अंदळा
 अद्ध [अर्ध] १. ४७. गू. अरधुं,
 अच. हि. आधा
 अण्णा [आत्मन्] ७. १४. गू.
 म. हि. आप
 अण्णाण [आत्मन्] ६. २४. गू.
 म. हि. आपण
 अवभंतर [अभ्यन्तर] १. ४५.
 गू. भितर
 अब्भिद्ध [दे.] ५. १५४. (टि.)

✓ अभिड [दे.] ५. २७७.

संगति करवी सि. हे. ८. ४.

१६४; पा. मा.; दे. ना. १. ७८; प्रा.

गू. आभडइ गू. भिडवुं; (अ-
र्थान्तरे) आभडवुं.

अमणागमण [गमनागमन]

१३. ३२.

अमिय [अमृत] १. ३६. गू.

अमी.

अलक्तअ [अलक्तक] २. १०.

गू. अळतो वं. आळता

अल्लीण [आलीन] १. ३३. आसक्त

अघकखडी [दे.] ७. ७२.

चिन्ता. गू. आखडी

अवर [अपर] ४. २१३. गू.

अवर, ओर; हि. और

अवर [अपर] २. ४१. पश्चिमदिशा

अवरेवक [अपर+एक] ३. ४५.

✓ अवरंड [दे.] १. ४६. भेटवुं

पा. मा.; दे. ना. १. ११.

अवरुणरु [परस्पर] ६. ७४.

अवलुआ [दे.] ४. १८६. कोध

दे. ना. १. ३६.

अवहेरि [दि] ३. ६६. अपमान

स.=अवखेरइ (भवि.)

अंसु [अश्रु] ६. १०४. . आंसु

असमत्तण [असपत्नत्व] ५. २०३.

असमल [अश्यामल] १३. २०.

अहरलु [अघर + उल्ल स्वार्थे]

२. ११.

अह व [अथ + वा के च]

९. ४. गू. हवे; स.=सि. हे.

८. ४. ४१९. अहवइ;

प्रा. गू. हिव

अहिणव [अभिनव] १. १९.

गू. अवनवुं

अहिरणि [अधिकरणी] ७. ११३.

गू. एरण

अहें [अधः] २२. १२.

अहोरण [दे.] १. ७३. गू.

ओढणुं होरणुं.

अहोरत्ती [अहोरात्र] १. २२

गू. अहोरात

आअ [आयात] १. ४६. प्रा.

गू. आयो; हि. आया. म. आला

आअ [अदम्] २. ३०. गू. आ.

आइअ [आयात] १. १०६

आउस [आयुम्] ६. १५९.

गू. आययुं म. आउख

आएस [आदेश] १. ९६.

प्रा. गू. आयस

आंखलिअ [अस्खलित] ४. १००

आचेलिय [अ+चेलमांथी नाम-

क्रियापद अने तेनुं कर्मणि

मू. कृ] १. ९. (टि.)

आढत्त [दे.] ६. १५६ आरंभी

सि. हे. ८. २. १३८.

आण [आज्ञा] ५. २६७. गू.

म. हिं. आण.

✓ आण [आ+नी] २. २३.

गू. आणवुं; म. आणणे

✓ आदण [दे.] ३. ७६. व्या-

कुल थवुं स.=म आधण. सि. हे.

८. ४. ४२२.

✓ आपिकख [आ + प्र + रक्ष]

५. ८८.

आय [आगत] २. ५१. हि. आया

✓ आयड्ड [दे.] ३. ७५. आक-
षुं; खंचुं स=दे. ना. ६.
२१: १. ६४. आयड्दि
आयरिअ [आचार्य] ५. ६४.
आयल्लय [दे.] २. १४; ३.
१५. व्याकुलता, कामपीडा. (टि.)
आयामिय [आयामित] २. ४९.
नियंत्रित कर्मा
✓ आरख [आ+रक्ष] १. ४३.
गू. राखुं. म. राखणें हिं रखना
आलअ [आलय] २. ८७.
आवइ [आपद्] ५. २८८.
आलमाल [दे.] १३. २८. मिथ्या-
प्रलाप (टि.)
आलावण [आलापनी] ६. १३८.
एक वाद्यविशेष
✓ आव [आ+या] ३. २३२.
गू. आवुं.
आवेढ [दे.] ५. २३. आवेष्टन,
वींटाळुं ते स.=म. वेडणें
सि. हे. ८. २९१. वेढ=वेष्ट
✓ आसंघ [दे.] ५. १४० अपेक्षा
राखवी. सि. हे. ८. ४३५. दे.
ना. १. १६३. आसंघा=इच्छा.
✓ आहल्ल [दे.] ६. ९ गू. हालुं; म.
हालणें
आहित्थ [दे.] ३. १५८. चलित
दे. ना. १. ७६
आहोय [आभोग] ६. १२० खाली जगा
आहंडल [आखण्डल] ३. ९५. इन्द्र.
इ [अपि] २. ६९. गू. य.
इत्थि [बी] ४. २२९.
इत्थु [अत्र] ९. ६८. म. इथे; मा. अंठे.

इंदिय [इन्द्रिय] ४. ९.
इय [इति] ५. ९९.
इलायल [इलातल] ५. १३२
पृथ्वीतल.
ईषु [ईषन] १. २१.
उक [उक्] १. ५०
उकोवण [उत्कोपन] ३. ५४.
उर्दीपक
उ [खल्लु] १२. ३३. अनर्थक निपात
उअअ [उदय] १२. २५.
उअत्ति [उत्पत्ति] १२. ८.
उग [उग्र] ५. ५९.
उगअ [उद्गत] २. ६८. गू.
उगयो
✓ उगम [उद्+गम्] २. ४० गू.
उगुं; म. उगवणें
उगम [उद्गम] १. ४७. गू.
म. ऊगम
उगमण [उद्गमण] ७. १३१.
ग. उगमणुं. म. ऊगवण
✓ उगघाड [उद्+घाट्] १४. १८
गू. उघाडुं म. ऊघाडणें; हिं. उघाडन
उच्चारउ [उच्च+कार स्वार्थे] २.
९२. गू. उंचो.
✓ उच्चाय [क्रि. उच्च] ५. १९५.
गू. उचकुं
उच्चिट्ट [उच्छिष्ट] ६. २०८ गू.
उजीतुं, अजीतुं, एतुं; म. ऊटा
✓ उच्छल [उत्+मृ] ३. १९५.
गू. उळळुं.
उच्छव [उत्सव] ४. २८४. गू.
ओच्छव,

- उच्छव [उस्पर्श] १. ६७.
 उच्छु [इक्षु] १. ९. शेरडी म.
 कस
 उज्जअ [उद्यत] ११. ३४.
 उज्जंगल [दे.] ३. ६४. दीर्घ
 दे. ना. १. १३५.
 उज्जल [उज्ज्वल] १. १२ गू.
 ऊजल्लं, हि. ऊजरा म. ऊजळ
 उज्जालिय [उज्ज्वालित] १. ६१.
 उज्जाण [उद्यान] १. १५. स.=
 गू. उजाणी
 उज्जोअ [उद्द्योत] ३. १७५.
 उज्जोयण [उद्द्योतन] ५. ६.
 सूर्य.
 उज्झ [उपाध्याय] ५. ६१. गू.
 ओझा
 उज्झर [दे.] १. १०३. निर्झर,
 म. ओजर
 √उट्ट [उद्+स्था] १३. २७. गू.
 ऊठवुं, म. उठणें हि. ऊठना
 उण्ह [उष्ण] ५. ७४. गू. ऊवुं
 उण्हाल [उष्णकाल] ६ १५९.
 गू. उनाळो. म. उन्हाला
 उक्त [उक्त] ५. ६१.
 √उत्तार [उद्+तृ] ११. ४८.
 गू. ऊतारवुं. म. ऊतरणें
 उधुर [उधुर] ३. २८.
 उदूहल [उल्लूखल] ५. २७.
 खांडणी
 उधूलिय [उद्धूलित] १३. ५.

- √उप्पज्ज [उत्+पद्] २. ३९.
 गू. ऊपजवुं
 उप्पण [उत्+पन्न] २. २५. स.=
 गू. ऊपन्नुं
 उप्परि [उपरि] २. ३३. गू.
 ऊपर
 उप्पाड [उत्+पाट्] १३. ९. गू.
 उपाडवुं. म. उपडणें
 उप्पील [उत्पीड] ६. १०६.
 √उब्भ [उद्+भावय] २. ९१. गू.
 उमवुं. म. उभणें
 उब्भड [उद्भट] ६. २३. गू. म. ऊभड.
 उब्भा [दे.] २. ३२. म. हि. ऊभा
 उम्माह [उन्माथ] ५. १८८.
 √उम्मिल्ल [उद्+मील] १. २८.
 गू. ऊमळवुं. म. उमलणें
 उल्ल [उन्मृ] १. ८२. म. ओळ (टि.)
 उल्लव [उल्लाप] १. १९.
 √उल्लुक [दे.] < उद्+लुक् १.
 ४९. संताइ जवुं
 उल्लोल १. २६. गू. उल्लोल =
 रमतीआळ
 √उल्लाव [दे.] २. २६. गू.
 ओल्लववुं.
 √उवज्ज [उत्+पद्] १३. २५.
 गू. ऊपजवुं. म. उवजणें
 उवरि [उपरि] २. १४१.
 उवल [उपल] २. ८५. पधरो
 उवेस [उद्देश] १३. ४; १३. १०;
 १३. ३ (?)

✓उच्चर [उद्+चृ] १. ७० शेष
वधेलं म.उरणें;दे.ना. १. १३२

✓उच्चल [उद्+चृत्] ७. १४३.
गू. अवलं करवुं

✓उच्चेल [दे.] ५. ७३. सि.
हे. ८.४. २२३. उघाढवुं

उहु [दे.] ३. ११७ जुओ ! गू.
ओहो !

उहें [उर्ध्व] १२, १२. उंचे.

ऊढण [दे.] १. २५.स.=गू. ओढवुं—
ओढणी; हि म. ओढणी

ऊण [ऊन] २. १२८. गू. ऊणुं; म. ऊणा

ए [एतद्] १. ९४. गू. ए.

एअ [एतद्] २. १३.

एककम [एककम] ११. २५.
एक साथे

एकमेक [एक+एक] २. ८. गू.
एकमेक

एकलिय [एकाकिनी] १४. ३. गू.
एकली; हि. अकेली

एत्तड [एतावत्] १. १०७. गू.
एटलं; प्रा. गू. एतलं

एत्तिअ [एतावत्] ६. १७. गू.
एटल

एत्थु [अत्र] १२. ३० म. एथें

एम [एवम्] १. २०. गू. एम

एयारह [एकादश] १. ५१. गू.
अगीआर

एघ [एवम्] २. १९७

एवडु [एतावत्] २. ८८. गू.
एवडुं. म. एवढा

ओट्ट [ओष्ठ] ३. ५३. गू. ओठ.

✓ओत्थर [अव+स्तु] ११. ४४.
गू. ओत्थरवुं; दे. ना. १. १५१

✓ओयर [अव+तृ] २. ११९
गू. ऊतरवुं

✓ओलख [उप+लक्ष] ५. २७८
गू. ओलखवुं; म. ओलखणें

✓ओलग [ना. कि. <अवलम] ५. २००. सेवा करवी. प्रा.
गू. ओलग =सेवा; गू. अंग-
ओलगणुं; ओलगणो.

ओलि [आवली] १. ३८. गू.
ओळ

✓ओसर [अप+सृ] ३. ७६. गू.
ओसरवुं म. ओसरणे

✓ओहाम [दे. आ+कम्] २.
१९. हुमलो करवो सि.
हे. ८.४. २५. अने १६०

ओहि [अवधि] ५. १८५. जैनम-
तनां ५ ज्ञानमांनुं एक ज्ञान

✓ओहुल्ल [दे. अव+कुल्ल*] २.
१६१. खिन्न, अवनत स. =
गू. पाक ओलाइ गया. (वि.)

क [किम्] १. २ गू. को.

कइस [कीदृश] १०. ९. हिं.
केसा म. कसा. गू. कशुं
प्रा. गू. कित्युं

कउह [ककुम्] ३. ८४. दिशा.
 कज्ज [कार्य] ११. ३४. गू. म. हि.
 काज
 कज्जल १. ३१. गू. काजळ
 कडक्ख [कटाक्ष] १. ५०. स=गू
 करडागी; कडखां
 कडउल्ल [कटक+उल्ल] १. ५२.
 गू. कडा, कल्लां.
 कडियल [कंटी+तट] ५. १८
 स=गू केड, म. कडियं, कडियं-
 ला (काव्य)
 कडिल्ल [दे.] ६. २४९. कांइ पण
 छिद्र विनानुं दे. ना. २. ६२
 कडूय [कटुक] १०. २७. गू. कडवुं.
 म. कडू
 कट्ट [काष्ठ] ७. ७०. गू. काट
 (-माळ), काठी. म. काठी
 ✓कंड [कण्ड] ५. २७; ८. २२.
 गू. खांडवुं म. खंडणे, खांडणे
 ✓कडढ [दे. कृष्] ३. ११०.
 गू. काढवुं, म. काढणे.
 हिं. काढना. सि. हे. ८. ४. १८७.
 कणय [दे.] ५. ७०. बाण.
 दे. ना. २. ५६.
 कणण [कर्ण] १. १२९. गू.
 कान.
 कंठ [कंटिका] ३. १२७. गू. कंठो,
 कंठी
 कण्ह [कृष्ण] ४. १८३. गू.
 कहान
 कत्थ [कुञ्ज] ४. १६१. मा. कठे;
 म. कुठे

कहम [कर्म] १. ६३. गू.
 कादव.
 कंत [कान्त] ५. २३. गू. कंथ.
 ✓कप्प [कल्प] १४. १. गोठववुं
 कप्पडिय [कार्पटिक] ३. ४३.
 गू. म. कापडी
 कव्वुरिय [कर्वुरित] ६. ७१.
 गू. काव्वुं; म. कवरा.
 कम [कम] ३. १६६. पगळुं.
 कंचुलिअ [कंचुलिका] ४. २२.
 कंण [कृपाण] ५. ७०.
 कंवल [दे.] ३. २२. गू. कांवडी
 कम्म [कर्मन्] ३. १४७. गू. हिं.
 काम
 करड [करट] ३. ८७. गंडस्थल
 करंबिअ [कर्वुरित] १. ६३.
 कयवय [कतिपय] ५. ४६.
 केटलाक
 कलयल [कलकल] २. १११
 कलयंठिणि [कलकण्ठिनी] १.
 १२२. कोयल पा. मा.
 कलिय [कलिका] १. ४०. गू.
 कली; म. कली
 कल्लोणिय [कल्यतन] ३. ११४
 गू. कालनुं; प्रा. गू; कालुनुं
 कवण [दे.] २. ८९. गू.
 म. हिं कोण.
 कसण [कृष्ण] ३. २४. श्याम
 ✓कह [कथ्] १. १८७. गू.
 कहेवुं.
 कह [कथा * = कथम्] १. ५.
 हिं. कहं, कहा,

काण्ह [कृष्ण] १२. १० गू.
हिं. कान्हा.

कायर [कातर] ४. २६७. गू.
हिं. कायर

कारम [दे.] १. १२९.
कृत्रिम. दे. ना. २. २७

काल [दे.] ५. १२२. गू.
कालु दे. ना. २. २६.

कालंबिणि [दे. कादंबिनी] ५.
१३. मेघमाला. (टि)

कि [किम्] १२. २०.; १२.
१७.; प्रा. गू. कि; गू. कै;
म. कि; हिं. कि; की.

कित्थु [कुत्र] ४. १६४. मा.
कठे, केथे म. कुठें हिं. कित.

किय [कृत] १. १, हिं. कीया

किय [किम्+इव] ३. १६२

किर [किल] १. ९० खरेखर
प्रा. गू. किर, किरि.

✓ किलाम [कलम्] ४. १७४.
थाकवुं.

✓ किलकिंच [ध्वनि कि. दे.]
६. ५३. कलकलाट करवो.
सि. हे. ८. ४. १६८.=रम्

किलेस [क्लेश] ३. ३.

किविण [कृपण] १. १२८.

किस [कृश] ४. १४२.

✓ कील [क्रीड्] ११. २६.

कील [क्रीडा] ३. ८१.

कुच्छ [किञ्चित्] १२. १०.

काइ हिं. कुछ

कुहाडि [कुयार] ७. १३४.
गू. कुहाडी; हिं. कुहाडा;

कुहिणि [दे.] ३. १७६.
मोहोल्लो, मार्ग.

कूव [कूप] ६. ७६. गू. कुवो

केत्तड [कियत्+ड स्वार्थे] ३. १२९.
गू. केटलुं; प्रा. गू. केतुं; म.
किति हिं. कितो.

केत्तिअ [कियत्] ३. १०८.

केम, केम्ब [कथम्] २. ७८.
गू. केम. हिं. किमि

केयइ [केतकी] १. ११. गू. हिं.
केवडा.

केयार [केदार] १. ११. गू.
क्यारो, क्यारडो हिं. क्यारा

केरउ [दे सत्क] २. २९.
सम्बन्ध विभक्तिनो अनुसर्ग.
गू. केरो-री-रु.

केहउं [कीदृशं] ५. ९४. प्रा.
गू. केहूं; गू. केवुं; हिं. केहू.
केहू

कोइल [कोकिल] ५. ११४. गू.
हिं. कोयल प्रा. गू. कोईल.
म. कोयाळ

✓ कोषक [दे.] ५ १३६. बोलाववुं.
म. कोकणें; सि हे. ८.
४. ७६.

कोट्ट [कोष्ठक] ४. १०५.
गू. म. कोठा; कोठो

कोडूमिड [दे.] १ १३ सुरतकीडा
स=म. कोदवणें, कोदावणें
(अर्धान्तरे) सि. हे. ८. ४.
१६८. कोडुम=रम्

कोंपल [कुड्मल] ४. १४८
कळी गू. कुंपळ सि. हे. ८.
१. २९.=कुंपळ.

✓खंच [दे. कृष्] ३. १०
गू. खेंचवुं म खेंचणे हि.
खंचना

खड [दे.] २. ८१. तृण गू.
म. हिं. खड. दे. ना. २. ६७.

खडफड [दे.] १४. २३.
भ्रांति गू. म. हि. खटपट

खडिल्लड [खळाट] ७. १३६
स=सि. हे. ८. ४. १२६
खड्ड=मृद+इल्ल स्वार्थे

खणय [खनक] २. १०४.

खंड [खड्ड] ७. ८०. गू. खांडुः
हिं. खांडा.

खंत [खात] १. २६.

खंध [स्कंध] ७. १३८. गू. म. हि.
खांध

खंधावर [स्कन्धावार] १. १०७.
सेना

खण्णर [कर्पर] ६. ४२. गू. हिं.
खण्णर; म. खपरी

खयाल [दे.] ६. २६. झाडी

✓खरड [दे.] १३. २०. गू. म.
हिं. खरडुं. दे. ना. २. ७९.
(खर+ड स्वार्थे)

✓खल [स्खल्] १. २६. गू.
खळुं, खाळुं. हिं. खलाना

खल [दे.] १०. २८. गू. खोळ

खवण [क्षपणक] ४. ९४;
१३. १०. जैन साधु.

खार [क्षार] २. ८२. गू. म. हिं.
क्षार

✓खिज्ज [खिद्] ५. १२.
गू. खीजवुं; म. खीजणें; हिं.
खीजना; सि. हे. ८. ४.
२२४.

खीर [क्षीर] १. ८८. गू. म. हिं.
क्षीर

✓खुड [दि.] ६. १५३. तोडुं
म. खुडणें; गू. खंतडुं; हिं.
खंतना; सि. हे. ८. ४. ११६.

खुद्द [क्षुद्] १०. ३३. हलको
माणस, मक्षिका

✓खुब्भ [क्षुब्भ] ६. ८८. स.=
म. खुबा, खुबवणें; हिं. खुभना.

✓खुसखुस [दे.] १३. ७.
छानी वातो करवी. गू.
खुसफुस करवी; म. खुसखुसणें;
बं. फुसफुशाना

खेड [दे.] ३. ९४. गू. खेल

खेच [क्षेत्र] २. १९३. गू. हिं.
खेत; म. शेत

खोणी [क्षोणी] २. १०४.
जमीन

✓ खोह [क्षुभ] ४. ३०४.
क्षोभ करवो.

गअ [गत] १. २. गू. गयो

गयंद [गजेन्द्र] ६. २९. गू.
गयंद

✓ गंजोल्ल [दे.] ५. ५१६.
पुलकित यवुं सि. हे. ८. ४.
२०२. गुज्जोल्ल=उल्लसः दे.
ना. २. १००. रोमांचित.

गंठियाल [ग्रन्थिपाल] १. १७.
भण्डारी

गग्गर [गग्गद] २. ८९. गू.
गळगळो; म. हिं. गळगळा,
गळगळितः पा. मा.

गगिगर [गग्गद] २. ५५. गू.
गळगळो. सि. हे. ८. ५. २१९

गरुअ [गरुह] ४. १३१. गू.
गरवो; पाली=गरु; स.=सं.=
गरीयम्

गवकख [गवाक्ष] ६. ९८.
गू. गोख. प्रा. गू. गुख;
हिं. गोख.

गविट्ट [गवेवित] ३. १०२.
पा. मा.

गंव [गम्भ] ३. १४७. गायनुं

गहिर [गभीर] ३. १५२. गू.
घेहं. हिं. घैरा,

गहिल [ग्रथिल] ७. १०२.
गू. घेलो स.=म. घैलट,
घैलाड.

गाम [ग्राम] १. ७. गू. गाम.
म. गांव. हिं. गाम. ५.
१३९. संगीतनां ३. ग्राम.
गारउ [कारक] २. १२१.
गू. हिं. गार.

गिज्ज [ग्रह्य] ६. ८६.

गिणगिणाविउ [दे.] १०. ३२.
गू. गणगणवुं; म. गिणगिणने,
गणगणने

गिभ [ग्रिभ] ४. १८२.
उनाळो म. गीम, गीह

गिन्वाण [गीर्वाण] २. १०७.
देव

गु [गो] ३. १३६.

गुज्जर [गुर्जर] १४. १०. गू.
म. गूजर.

गुज्झ [गुध] १. ७१ स. = गू.
गूडुं; प्रा. गू. गूड

✓ गुंथ [ग्रथ] १. २४. गू. गुंथवुं
म. गुंथणे, गुंथणे (उच्चार-
गुतणे).

✓ गुमगम [ध्व.क्रि.दे.] २. १३५
म. धुमधुमणे; स.=सि. हे.
८. ४. १६१ गुम=धम्

गुहिर [गभीर] १२. १५ गू. घेवं;
पा. मा.

√गेण्ह [गृह्] १४. २. म. घेणें
सि. हे. ८. ४. २०९.

गोंजि [दे.] ५. ११६. मजरी.
दे. ना. २. ९५.

गाट्ट [गोष्ठ] १४. १३. गू. गोठो
म. गोठण. पा. मा.=गुठ

घइं [दे] १०. ११ पादपूरक
अव्यय. सि. हे. ८. ४. ४२४.

घंघ [दे] १. १३७. घर गू.
घंघोलियुं. दे. ना. २. १०५.

घण [घन] ७. १२३. गू. घण
(लुहारनो)

घंडा [घंटा] १३. ६. गू. हिं. घंट.

घत्त [दे. क्षित्त] २. ११ प्रा. गू.
घातवुं. सि. हे. ८. ४.
१४३.=क्षिप्

घर [गृह] २. २२. गू. म. हिं.
घर

घरिणि [गृहिणी] ४. ३१५.
पत्नी गू. घरणी.

√घल्ल [दे. क्षिप्] ३. १९०. गू.
घालवुं; हिं. घालना; म.
घालणे सि. हे. ८. ४. ३३४.
(उ.)

√घवघव [दे. ध्व. क्रि.] १.
२४. घूघववुं.

घाअ [घात] १, ६६. प्रहार. गू. घा.

घित्त [दे. क्षित्त] १. ८. जुभो
घत्त स.=भाब.

घिभ [घिष्म के घर्म] ५. १०२.
ताप, गू. म. हिं. घाम म.
गिम

√घुज्ज [दे. कर्मणि प्रस्] २.
८६. गू. घूंचाइ जवुं.

√घुल [दे.] ५. १२४. खंखेरवुं
सि. हे. ८. ४. ११७. म.
घोळणे; गू. घोळवुं.

घुसिण [घुसण] ६. १५१ कंकु.

घूहड [घूक+ड] ९. ३२. गू.
घूवड; म. गू. हिं. घूड

√घेप्प [दे. = गेह्* = गृह्
कर्मणिरूप] १० ६० ग्रहण
करवुं. म. घेणें सि. हे. ८. ४.
२५६.

√घोल [दे.] १. २६. गू. घोळवुं;
हिं. घोलना.

चउ [चतुः] २. ५३. गू. चो.

चउ-कोणी [चतुष्कोण] २. १०४.
म. चौकोण.

चउत्थ [चतुर्थ] ६. १५७ गू.
चोथुं; म. चौथ; हिं. चौथा

चउपास [चतुःपार्श्व] २. १०६.
गू. चोपास.

चउरंसिय [चतुरस्रिका] १४. १.
चार खुणा वाळी लखवामां
जूना वखतमां वपराती स्लेट
जेवी काष्ठपट्टिका.

चक्र [चक्र] ५.६२. गू. म.हि.
चाक.

चक्रा [चक्र] ११.२४. चक्रवाक
गू. चकलो, चकवो.

चंग १.२७. गू. चंग; हि. चंगा;
म. चांगला. दे. ना. ३.१.

चट्टु [दे.] ५.२८. गू. चाटवो
म. चाट्ट दे.ना.३.१.

✓चड [दे. डह] १.८७. गू.
चडवुं; हि. चडना; म. चडणे

✓चडफड [द्वे. ध्वनि. क्रि]
१०.११. गू. तरफडवुं. म.
तडफडणे

चडियराय [गृहीतराग] २.१०७.

चडुयार [चटुकार *] ३.५७.

चत्त [त्यक्त] ४.२९१ पा.मा.

चत्तर [चत्वर] ५.८ गू. चोतरो,
चवुतरो.

चम्म [चर्मन्] ८.१३. गू. म.
हि. चाम

चंद [चन्द्र] २.५३. गू. चंद,
चांदो. म. हि. चांद.

✓चय [त्यज्] ४.२२४. त्याग करवो.
पा. मा.

चालीस [चत्वारिंशत्] ५. ५१
गू. चालीस; म. चालीस.

✓चव [दे.] २.१७८. कहेवुं
गू. चववुं; चव चव करवुं.
सि. हे. ८. ४. १.

✓चव [च्यु] ४.१७९. च्युत ववुं
गू. चववुं; म. चवणे

चावल [दे.] १.४२. चोखा. गू.
हि. चावल; दे.ना.३.८.=चाउल

✓चिक्कव [चमत+कृ] ५.२०.
गू. चमकवुं.

चिट्ट [चेषा] ७.१४३. गू. चेडां

चित्तत्तण [चित्रत्व] १.१२२.

चिध [चिह्न] ५.७. स.=गू.
चीधवुं; पा. मा.

चिराणउ [चिरंतन] ५.१८०.
पुराणुं; प्रा. गू. चिराणुं.

चिहुर [चिकुर] २.१७९. केशपाश.

✓चूर् [चृ] २.८. गू. चूरो
करवो.

चुक्र [च्युत] ३.६९. गू. म.
हि. चुक्र. पा. मा.

✓चुक्र [क्रि. < च्युत] ४.१९७.
गू. चुक्रवुं म. चुक्रणे पं.
चुक्रना. सि. हे. ८.४.१७७
=भ्रंश

चोज्ज [दे] ५.२१४. आश्वय.
दे. ना. ३. १४. चुज्ज,
चोज्ज; पा. मा. चुज्ज

चोप्पड [दे.] ७.१४३. तैल.
मर्दन करवुं गू. चोपडवुं म.
चोपडणे; हि. चोपडना.
सि. हे. ८.४.१९१=चुप्पड.

चोप्पड [दे.] ७.११२. चीकटुं
गू. म. चोपड.

छ [षट्] ५.५१. गू. छ. म
सहा.

√ छज्ज [दे] ५.२४८. गू. छाजवुं,
हिं. छाजना; म. साजणें
सि. हे. ८.४. १९९.=राज

√ छड्ड [दे. मुच्] २.१२७. गू.
छांडवुं, हिं. छांडना; म. सां-
डणे. सि. हे. ८.४.९१. पाली
छडेति

छण [क्षण] ६.१४८. पूणमा.

छण्ण [छन्न] १.३. गू. छानुं.

छत्तिय [छत्रिका] ५.२२४. गू.
म. हिं. छत्री

छप्पय [षट्पद] २.१३५. गू.
षट्पद, छप्पय छप्पो (अर्था-
न्तरे)

छार [क्षार] ७.१४२. राख गू.
छार. पाली. छारिका

छत्त [दे.] ५.२०७. स्पृष्टः गू.
छीतवुं, हिं. गू. छूतअछूत.
पा मा.

√ छिप्प [दे. स्पृश्] २.८५. सि.
हे. ८.४.२५७. पाली. छुपति;
गू. छूपवुं.

√ छिव [दे. स्पृश्] ६.५६. गू.
छोवावुं सि. हे. ८.४.१८२.

छुड्ड [दे.] १.४७; छुड्ड छुड्ड
१. ७५; सि. हे. ८.४.४२१
(उ.) छुड्ड=यदि

छुद्ध [क्षुब्ध] ३.९३. पाली. छुद्ध.

छेअ [छेद] ३.१०४. गू. छेओ.

ज [यत्] १.२९.

जअ [जगत्] ६.

जइ [यदि] २.३७. प्रा. म. जइं.

जइसउ [यादश] १०.९. हिं.
जैसा; म. जसा. प्रा. गू.
जिस्सुं.

जउ [यत्] ३. ५७.

जउण [यमुना] ४. १३७.

√ जगड्ड [दे.] १३.२०. गू.
झघड्डवुं; म. झघडणे हिं. झ-
घडना. दे. ना. ३.४४.

जणण [जनक] ५.३१२.

जणवउ [जानपद] २.८. ग्राम-
जन.

जणेरी [जनयित्री] २.२९. माता

जंत [यन्त्र] ५.९. गू. जंत,
जंतर

जंत [यात्] १.३४व. कृ. √ जा.

जमल [यमल] ३.२७. प्रा. गू.
जमलो: म. जवळ (अर्थान्तरे)

√ जंप [दे. कथ् < जल्प] ३.८३.
म. जांपणे, जायणे. सि. हे.
८.४.२=कथ्

जंपण [जल्पन] ३.१६३. वाच्यता
निदा. दे. ना. ३.५१.

जंपाण [दे] ५.१२७. एक प्रकारनुं
वाहन.

✓जयजयकार ['जय' 'जय' + कृ]
२. ७. गू. जेजेकार करवो

जयहर [जगदगृह] १. ४. जगत
रूपी घर.

जर [ज्वर] ३. ५३. म. जर.

जलजंत [जलयन्त्र] ६. ८. बहाण

जवल [यमल] ७. १३०. पासे
पासे प्रा. ग. जमला म.
जवल.

जस [यशस्] २. ९४. गू. जस.

✓जा [या] २. ६३. गू. जवुं;
हि. जाना; म. जाणे

✓जाण [ज्ञा] ३. ११. गू. जा-
णवुं; म. जाणने; हि. जानना

✓जाण [ज्ञान] १३. १४. गू.
म. हि. जाण.

जाण [यान] ९. २९. गू. जान

जाणय [जानपद] २. १४०.

जाम [यावत्] ६. ५. गू. जां.

जाल [ज्वाला] २. १२४. गू.
झाल. म. जाल:पाली. जाल

जालडिय [ज्वाला + डिय] २. १११.

जाव [यावत्] २. १८१

जावहि [यावत् + स्मिन्] १. ९०.

जि [दे.] १. २३. अनर्थक निपात
गू. ज.

जिज [दे.] २. ३४. अनर्थक निपात

✓जिघ [घ्रा] १२. ६. वास लेरी.
पा. मा.

✓जिण [जि] ५. १९१ सि. हे.
८. ४. २४१.

जिभा [जिह्वा] ३. ८. गू. म.
जीभ.

जिह [यथा] २. ९२. जेम.

जोहा [जिह्वा] १. १२२. पा. मा.

✓जुज्ज [युज्] ५. १७६. सि. हे. ८.
४. १०५

✓जुज्झ [युज्] १. ४९. गु. झु-
जवुं म. जुज्जणे, जुज्जणे हि.
झुजना. सि. हे. ८. ४. २१७.

जुज्झणथ [मोघनशील] ३. १८.
गू. झूमणुं.

जुत्ति [युक्ति] ५. २६५. गू.
जुगत

जुत्थ [यूथ] १३. ३८. गू. जूथ.

जुप्प [दे.] ३. ८२. बेसतु आववुं
सि. हे. ८. ४. १०९. जुप्पणे

जुवाण [युवन्] ३. १२६ गू.
जुवान.

जूवारिअ [कृतकार] ३. १६ गू.
म. जूगारी.

जेट्ट [ज्येष्ठ] ३. २७. गू. जेट
म. जेटा.

जेत्तहे [यावत् + स्मात्] १. ४२.
गू. जेटले

जेहउ [यादश] ५.९४. गू. जेवुं

जेम [यथा २.५३. गू. जेम

✓जोअ [दे.] ७.१११. गू.
जोवुं, म. जोवणें, पाली.
जोतति (=सं. द्युत्).

ओअण [दे.] ६.९६. दष्टि, नेत्र.

जोइसिउ [ज्योतिषिन्] ३.२९.
गू. म. हिं जोशी.

✓जोख [दे.] ५.५०. निर्णय
करवो गू. जोखवुं. म. जो-
खणें हिं. जोखना.

जोगि [योगिन्] ३.११. गू.
म. हिं. जोगी.

जोव्वण [यौवन] १.९७. गू.
जोवन.

झकार [ध्वनि श.] १.२४. गू.
झंकार.

झत्ति [झटिति] २.७१. गू. झट.
पा. मा.

✓झडप्प [दे.] ४. २७९. गू.
झडपुं, म. झडपणें, हिं. झडपना

✓झळक [दे.] ५.१५५. गू.
झळकवुं, हिं. झळकणें

झल्लरि [दे.] १.४. एक वाद्य.

✓झा [घ्यै] ६.४८. सि. हे. ८.४. ६

✓झिज्ज [दे.] ३.५६. सूकावुं; म.
झिजणें.

झुणि [ध्वनि] ४.१२० हिं. झुण.

✓झुलुक्क [दे.] ३. ४४. म.
झुळकणें

झेंडुय [दे.] ५.४२. दडो. गू.
गेंदो; म. झेंडु द्रा. चेंडु

टिटउ [दे.] ६.११९. जुगार
रमवानी जगा. दे. ना. ४. ३ = टेटा.

✓ठव [स्थापय्] ५.१७८. गू.
ठववुं; म. ठेवणें; पाली. ठपेति

ठाण [स्थान] ५.१३७. गू.
थानक; म. ठाण

ठाव [स्थामन् *] १३.२९. गू.
ठाम. म. ठाव

✓ठाहर [स्था] ९.३६. स=गू.
ठरवुं; हिं. ठहरना म. ठरणें.

डसण [दशन] ५.१ २३ दांत
स=गू. डसवुं, म. डसणें
हिं. डसना; पाली डसति

✓डह [दह्] २.९०. बाळवुं; पाली.
डहति; स.=म. डाहणी, डाह.

✓डहुल [दे.] ७.१४६. गू.
डोळवुं म. डहूळण

डाइणी [डाकिनी] ५.३०. हिं.
डायन.

डाल [दे.] ९.२८. शाखा गू.
हिं. डाल, म. डाहळा. दे. ना. ४. ९.

✓डङ्ग [कर्मणि दङ्] २.३७.

गू. दाङ्गवुं; डाङ्गणे

डिंडीर १.२०. फीण.

डुकर [दुकर] २.६१.

डोंब [डुम्ब] ५.६१. चांडाल. पा. मा.

✓डोल [दोल्] ४.२४९. गू.

डोलवुं; म. डोलणे; हिं. डोलना

✓दुक्क [दौक्] २.१२५. गू.

दुंकवुं.

✓दोअ [दौक्] ५.९.

णं [दे.] १.४५. जेम सि. हे.

८.४.४४४.

✓णञ्च [नृत्] १.१०२. गू.

नाचवुं; म. नाचणे; हिं. नाचना

पाली. नच्चति.

णञ्चण [नर्तन] ३.११५. गू.

नाचण. पाली. नच्चन

णट्टव्यहर [नाट्यगृह] १.१२३.

णट्टावड [नर्तापक*] ३.१४६. नर्तक.

णट्ट [नष्ट] १.११. गू. नाटुं,

स.=म. नाट

✓णड्ड [दे.] ५.१६५. हरकत

थवी गू. नड्डवुं म. नडणे,

हिं. नडना. पा. मा.

णमिर [नम्+इर] ३.१५५. नम-

नशील

णवर [दे.] ५.११३. केवल.

णह [नभस्] २.६८.

णह [नख] १.१२. नख. हिं. नहँ

णहर [नखर] १.७४. गू. न्होर

✓णा [शा] १.१०९ स=गू. नाणवुं

णाइ [दे.] १.२. जेम; सि. हे.

८.४.४४४. हिं. नाइ

णाण [ज्ञान] २.१९८. गू. नाणुं;

नाणवुं.

णावइ [दे.] १.२९. जेम; सि.

हे. ८.४.४४४.

णाहल [दे.] ५.१८. एक वन्य

माणसनी जात.

णाहि [दे.] २.२२. गू. नाहि.

म. नाहिं. सि. हे. ८. ४.

४१९=नाहिं

णि [नृ] ५.६०.

✓णिअ [दे.] २.१८०. जोवुं;

सि. हे. ८. ४. १४१

✓णिअच्छ [दे] ५.१५७ जोवुं;

पा. मा.

णिउड्ड [दे.] १. ४६. डूबकी

मारवी सि. हे. ८. ४. १०१

=मज्ज

णिवखंत [निष्क्रान्त] ४.२१८.

णिग्गल [निर्गल] १. १२८ म.

निगळ

णिच्चित [निश्चिन्त] ७.७१. गू.

नचित.

✓णिज्झाय [नि+ध्यै] ३.१७१.

जोवुं सि. हे. ८.४. ६.

णिज्जुण [निर्ध्वनि] ६.१११.

✓णिट्ठ [निः+स्थाप्] ३.१६८.
नीचे नाखडुं

णिडाल [ललाट] १.४८. गू.
नीळवट. म. निडळ, निडळ.
पा. मा.

णिप्पेहुण [दे.] ४.२१. मोर (?)

णियल [निगड] १.८. बेडी

णियाण [निदान] ६.११४ चिह्न.

णिरारिउ [दे.] ५.९८. निश्चया-
र्थी निपात; गू. नर्यु.

णिरिक [दे.] १.९. चोर दे.
ना. ४.४९.

✓णिरिक्ख [निरु+ईक्ष] ३.१०८.
गू. निरखडुं. म. निरेखणें

णिरु [दे.] १.१०४. निश्चयार्थ
अव्यय; गू. नर्यु.

णिरुत्त [दे.] १. ९५; ५.४६.
निश्चयार्थ अव्यय.

णिल्ल [दे.] ४.६२. ललाट.

✓णिवड [नि+पड] ३. १३३.
गू. निवडडुं; म. निवटणें,
निवडणें.

✓णिव्वड [निष्पड] ६.६०.
सि. हे. ८.४.६२=भू.

णिस्सावण्ण [निःसापत्त्य] २.१९६.

णिसिक्कय [दे.] ५.१४२. बहार
काढी नाखेला. गू. नसीकडुं
सि. हे. ८. ४. ९१-१४४.
=उस्सिक्क

णिहाय [दे.] १.७. समूह. दे.
ना. ४.४९.

✓णिहाल्ल [नि+भाल्] २.१९१.
गू. निहाळवुं म. निहाळणें
हिं. निहालना

निहेलण [दे.] ५.२५. धर. दे.
ना. ४.५१; पा. मा.

✓णे [नी] ६.८३. पाली नेति
णेउर [नूपुर] १.१४. गू. हिं.
नेवर; म. नेउर, नेवर. पा. मा.

णेण्ण [नयन] २. १९२ गू.
नेण.

णेह [स्नेह] ५.३९. गू. नेह.

✓ण्हा [स्ना] १.४९. गू. न्हावुं
म. न्हाणें, न्हाणें; हिं. न्हाना.

त [तद्] १. ३०. गू. त-ने.

तउ [तत्र] ३. ५७.

तउ [ततः] ४. १७६ गू. तो,
तव.

तक्खण [तत्क्षण] ४.२३६. प्रा.
गू. ताक्खणें; बं. तखन. हिं.
ततखण.

तक्कुअ [दे.] ६. १६६ स्वजन
पा.स.म.

तण [दे.] ४. २६२. षष्ठी विभ-
क्तिनो अनुसर्ग गू. तणो-णी
-णुं.

तत्ति [दे.] २. ५५. चिंता
तत्परता, दे. ना. ५. २०.
तंष [ताम्र] ४. १००. गू. तांबुं
म. तांबा; हिं. तांबा; पा.मा.
तंबिर [ताम्र] ६. ३८.
तंमोल [ताम्बूल] १. ३०. गू. हिं.
तंबोल.
तवंग [दे.] ६. १४१. पलंग
तव्वे [तावत्] ११. ६. हिं. बं.
तवे. हिं. तब. गू. तव.
ता [तावत्] १३. ११.
ताण [त्राण] ४. ४१.
ताण [तान] ५. २५२.
ताम [तावत्] ६. ५१. गू. तां
ताघ [तावत्] २. १८२.
तावहि [तावत्+स्मिन्] १. ९०.
✓ताव [ताप्] ३. ५३. गू.
ताववुं; हिं. तावना,=तायना.
✓तास [त्रस्] ४. २४०. गू.
त्रास आपवो.
तिक्ख [तीक्ष्ण] ५. २५४. गू.
तीखुं. म. हिं. तीख
तिडिक्कअ [दे.] ९. १२. गू.
तणखो
तिण्ण [त्रि.] २. ९५. गू. त्रण.
हिं. म. तीन

तित्ति [[वृप्ति] ४. १३६.
✓तत्तम्म [दे.] ५. १३१. भार्द
करवुं. दे. ना. १. ३७. म.
तिवणे.
तिय [स्त्री] २. १७५. स्त्री. हिं.
ति, तिय, तिया.
तियसिंद [त्रिदशेन्द्र] ४. १४.
इन्द्र
तिलु तिलु [दे.] ५. १२. जरा
जरा
तीमइ [स्त्री] ३. ६६. हिं. तीवई.
✓तीर् [तीर्] १०. ३९. शकडुं
सि.हे.८.४.८६.
✓तुट्ट [त्रुट्] १. ५७. गू. तू.
टवुं; म. तूटणें; हिं. तूटना.
तुंगि [दे.] ३. ११३. रात्रि.
दे. ना. ५. १४.
तुण्ण [दे.] १. ८८. म. तूप.
पा. मा.; दे. ना. ५. २२.
तुम्हारिस [युष्माद्दश] ३. ११.
तुरंत [त्वरत्] १. २३. गू.
तुरत.
तुरिय [स्वरित] १. ९४. गू.
तुरत.
तुहार [तव] ५. १३०. गू.
त्हारं
तुहं [त्वम्] ३. १३२. गू. तुं;
म. तु.

तेत्तहे [तावत्] १. ४२. गू.
तेटले.

तेत्थहो [तत्र] ३. १३३.

तेम [तथा] ४. १३५. गू. तेम

तेत्थु [तत्र] ३. ४५. म. तीये.
प्रा. गू. तीये.

तेरह [त्रयोदश] ३. १९९. गू.
तेर. म. तेरा. हिं. तेरह.

तो [ततः] १. ४२. गू. तो.

√तोड [त्रोट्य्] ६. ८७. गू.
तोडुं म. तोडणें हिं. तोडना.
सि. हे. ८. ४. ११६.

√थक्क [स्थक् *] २. ८२.
रहे छे. गू. थाकडुं, स.=गू.
थकी; स.=सं. स्थगयति; पाली.
थकेति; सि. हे. ८. ४. १६.
म. थाकणें. हिं. थाकना.

थक्क [स्थिर] ५. १७. स्थिर

थड्डो [स्तब्ध] १०. २४. गू.
टाडो पाली. थड्ड; पा.मा.

थण [स्तन] १. २८. गू. थान;
हिं. थन; म. थन, थना.

थत्ति [स्थिति] ३. १९९. दे. ना.
५. २६.

√थंभ [स्तम्भ] १. १३३. गू.
थांभुं; म. थांभणें

√थरहर [ध्व. क्रि. दे.] ५.
११७. गू. थयरवुं; पा. मा.; दे.
ना. ५. २७.

√था [स्था] २. १८३. गू.
थवुं, थावुं

थाण [स्थान] १. १५. गू.
थाणं

थिअ [स्थित] २. ५. गू. थयुं

थित्ति [स्थिति] ५. २२०.

√थिप्प [दे] ५. १३. झरवुं
म. थिपणें, थिबणें, सि. हे. ८. ४.
१७५.

थुइ [स्तुति] ६. १५६.

थेलासण [दे.] ४. १३. कमळ.
दे. ना. ५. २९.

थोव [स्तोक] ६. ५५. पाली. थोक.
सि. हे. ८. २. १२५.

थोड [स्तोकं] ३. ११०. गू.
थोडुं, म. हिं. थोडा.

थोर [दे.] ३. १०६. स्थूळ म.
थोरला, थोर. पाली. थेर.
दे. ना. ५. ३०.

दइअ [दैव] ६. १३. नसीब,
प्रा. गू. दै. ' दै जाणे '

दउवारिय [दौवारिक] ३. ४१.

√दक्खव [दर्शयू] १. ९५.

गू. दाखववुं; म. दाखविणें
सि. हे. ८.४ ३३.

दर [दे.] ५. १९. थोडा दे. ना.
५. ३३; पा. मा.

दवणा [दमनक] १. १७. एक
जातनी वनस्पति; गू. दमण;
हिं. म. दवणा.

दहि [दधि] १. ३. गू. दहिं
म. हिं. दही.

दार [द्वारिका] ४ १५५ स.=म.
दार.

✓दाव [दे. दृश्] ६ १६५. सि. हे.
८.४ ३२.

दाहिण [दक्षिण] ६. ५३. ज-
मणो; हिं दाहिना.

दिअह [दिवस] २. ५१. प्रा.
गू. दीह; गू. दी. प्रा म. दी.

दिट्ठ [दृष्ट] १. ४७. गू. दीठो.
पाली. दीट्ठ.

दिट्ठि [दृष्टि] ३. १३३. ग.
देठी; म. दीठ

दिण्ण [दत्त] १. ३३. हिं. दीना.
प्रा. म. दिन्हला. पाली. दिन्न.

दिवहडा [दिवसाः] ७. १३३.
दिवसो प्रा. गू. दीहडा.

दिहि [धृति] ३. १६. धैर्य, सुख.
पाली. धिति

दीउ [दिव्य] २. २.

दीव [दीप] २. ८७. गू. दीवो

दीव [द्वीप] २. १९८.

दीस् [कर्मणि दृश्] १. १. गू.
दीसवुं; हिं. दीसना; म. दिसणें

दुज्जस [दुर्यशः] २. २. अपकीर्ति.

दुवार [द्वार] ६. १२५ म. दार;
हिं. दुवार

दुस्सील [दुःशील] २. १६.

दूउ [दूतः] १. ५.

दूहल [दुर्भाग्य] ४. १८८. गू.
दोहलो. दे. ना. ५. ४३.

✓दे [दा] २. ११. गू. देवुं.
म. देणें; हिं. दे ना.

देवर [देव] २. ५२. गू. दिअर;
म. देवर.

देवल [देवकुल] ७. ३३. गू.
म. हिं. देवळ.

देहुर [देवगृह] ६. ७७. गू.
दहेरुं

घण [धन] ३. ३०. गायोनु जूथ.
गू. धण.

घणिअ [दे] ११. २६. प्रिया
मा. धण; दे. ना. ५. ५८.

- धत्थ [धाट्थ] ४. २९२.
- धंध [दे.] ७. १२७. मोह; गू.
धंधो, धांधळ. म. धंदरा,
धंदर्या. दे. ना. ५. ५७.
- ✓ धंध [दे.] १३. ७. छेतरवुं.
दे. ना. ५. ५७. म. धंदरणें
- धय [ध्वज] १. १७.
- धवल [धवल] १४. १३. गू.
धोळो.
- धाइय [धावित] ३. १६९. गू.
धाया. स.=धावडणें, धावणें
(काव्य).
- धाहडिय [दे.] २. ११२. गू.
बाह
- धि [धिग्] ३. ७७. पाली, धि.
- धिट्ट [धृष्ट] २. ७६. गू. धीट;
म. धिट्ट.
- ✓ धीर [धीर्य] ३. १६३. गू.
धीर, धीरो,
- धुअवह [ध्रुवपथ] ४. २७५.
सनातन मार्ग
- धुकुधुअ [दे.] ४. १८७.
कंप स.=गू. घक्काधुंवा.
म. धुगधुगणें, धुकधुकणें;
दे. ना. ५. ६०.
- ✓ धुण [धू] ४. २९२. गू.
धूणवुं; सि.हे. ८. ४. २५१.

- धुयगाय [दे. धूतकाय ?] १. ३८.
अमर; दे. ना. ५. ५७
- धूअ [दुहितृ] ५. २७१. दीकरी
मा. धी.
- धूमंधारिअ [धूमंधकारित] २.
गू. धूंघळुं; म. धुंढाळा.
- नगगल [नम+ल] १३. ९. गू.
नागढो; म. नागडा, नागटा
- नवल्ल [नव+ल] १. ४०. गू.
म. हिं नवल.
- ✓ नास [नश्] १. ८. गू. नासवुं;
म. नासणें (यौगिकार्थ)
- ✓ निअ [दे.] २. ७८. जोवुं
सि. हे. ८. ४. १८१.
- ✓ निउड्ड [दे.] १. ४६. गू.
बूडवुं. सि. हे. ८. ४. १०१.
- नियत्थ [निवस्त] १. ९९. म.
नेसणें
- नियर [निकर] १. १६. समूह
- नियरिसण [निदर्शन] ४. १६३.
दाखलो
- नियलण [निगडन] ५. ४७.
- ✓ नीसर [निः+स] १. ५. गू.
नीसरवुं; म. निसरणें.
- णेसण [निवसन] ६. १०७. म.
नेसण
- नोक्खी [नव+क्ख] ३. १८४.
अपूर्व गू. नोखुं; सि. हे. ८.
४. ४२२.

पइष्ट [प्रवृत्ता] ३. १८७.

पइष्ट [प्रविष्ट] १. १३. गू. पेठो.

पइरिक [दे.] १. १३०. विशाळ
दे. ना. ६. ७१.

✓ पइस [प्र+विश्] १. ४. गू.
पेसवुं

✓ पइसार [कारकरूप प्र+विश्]
२. १. गू. पेसाडवुं; स.=गू.
(पग.) पेसारो; हिं. पैसारना.

✓ पइसर ['पइसर' कारकरूप परथी
प्रकृतिरूप] १. १२.

पईहर [प्रतिगृह] १. १३. पड-
शाळ, दिवानखानुं (टि.)

पउत्थवइया [प्रोषितपतिका] १०.
१३. नायिका जेनो पति पर-
देश गयो छे ते.

पउम [पय] ४. ८९ स.=गू.
पोमलो (अर्थान्तरे), पोयणी;

पउर [प्रचुर] ५. ३८. पुष्कळ
प्रा.गू. पो'र पो'र.

पओलि [प्रतोली] ६. ७०. गू.
पोळ; प्रा. गू. पोलि.

पक्ख [पक्ष] २. ७२. गू. पख,
पाखुं.

✓ पक्खाल [प्र+क्षाल] ३. १९१.
गू. पक्खळवुं; म. पक्खळणें.

✓ पंगुर [दे.] ६. ३८. म. पांघरणें
स.=म. पांघरुण. दे. ना. ६. १९. टीका

पच्चक्ख [प्रत्यक्ष] १. २१७.

✓ पच्चोीर [दे.] ४. ३०३. शान्त
करवुं.

पज्जत्त [पर्याप्त] २. १७६. पूरेपूवं

✓ पज्जल [प्र+ज्वालय्] ३. ५४.
गू. पजाळवुं

✓ पच्छव [प्र+स्पृश् दे.] ५.
२०३. जुओ छवू

✓ पंचेड [दे.] ४. २७९. कचरवुं
दे. ना. ६. १५. 'पच्चेड=
'मुशल.' तेना परथी क्रियापद.
स.=सि. हे. ८. ४. १७३.
पच्चड=क्षर्

पट्टण [पत्तन] ६. ११७. नगर
प्रा. गू. पाटण.

✓ पट्टव [प्रस्थापय्] २. १७. गू.
पाठवुं; म. पाठविणें; सि. हे.
८. ४. १७.

पड [पट] २. ३७.

पडह [पटह] ३. १६२. गू. पडो

पडिम [प्रतिमा] ३. ८६. प्रतिमा

पडियार [प्रत्याकार] ७. ८०.
म्यान. गू. 'हयीभारपडियार.'

पडिवक्ख [प्रतिपक्ष] ३. १.

पडिवत्त [प्रतिपत्ति] १. १०६.
समाचार

✓ पडुक्क [प्र+ढौक्] १. ११३.

पण्ण [पर्ण] १. ६९. गू. म.
हिं. पान

पण्णारह [पंचदश] ३. १०४.
गू. पंदर; म. पंधरा, हिं.
पंदरह.

पण्णास [पञ्चाशत्] ५. २५२
गू. हिं. पचास. पाली. पञ्जास;
पन्नास

पंडिअ [पंडित] ७. १८. गू.
पंडयो

पंडित्त [पंडित] १२. ३.

√ पत्तिज्ज [प्रति+इ] २. ८०.
विश्वास करवो; गू. पतीज प-
डवी

पत्तिज्जवण [प्रतायन] १. ८०.
वंचना

पत्त [प्राप्त] ७. १०. प्राप्त कर्तुं
गू. पो'तुं; प्रा.म. पातला.

पत्थिव [पार्थिव] ५. २००. राजा

पट्टुर [दे.] ३. १८. सरल; गू.
पाधरा. दे. ना. ६. १०.
पट्टर=सरल.

पंति [पङ्क्ति] १. ३३. हार.
गू. पांती; पांथी.

पंथ [पथिन्] ३. १६८. गू. पंथ.

पम्भार [दे.] १. २४. समूह
दे. ना. ६. ६६.

पम्हुड्ड [दे] १०. १. विस्मृत
थयुं. सि. हे. ८. ४. ७५ पम्हुस=
वि+स्मृ

पयट्ट [प्रवृत्त] २. ४६.

पयडिअ [प्रकटित] ६. ४९.
प्रकट थयुं स.=गू. 'सवार
पडयुं.'

पयाण [प्रयाण] १. १. प्रयाण.
गू. पियाणुं

परहुय [परभृत] ५. २५३. कोयल

पराइय [दे.] २. १८. भेगा थया
स.=(भवि).

√ पराण [प्र+आ+नय] ६. ८३.

परायउ [परकीय] ७. ५१. गू.
परायो.

परिक्ख [परीक्षा] २. २३. गू.
परख.

परिट्ठिय [परिस्थित] २. ५३.

परिमिय [परिभृत] २. ६५.
वीटळायला

परिवाडि [परिपाटी] ७. १३३.
परंपरा

√ परिस्सक्क [परि+स्वस्क्] ६.
१२५. परिक्रमण करवुं

√ परीस [स्पृश्] १३. २७. गू.
परसवुं; सि. हे. ८. ४. १८२=फरिस

परोप्परु [परस्पर] ३. १५१.

पवल [प्रवर] ४. ७. मुख्य (मागधी)

पलित्त [प्रदीप्त] २. ११३. स.
=गू. पलीतो.; म. हिं. पलिता

पुस्तक [प्रातिनिक] १३. २३.
पलटी ५. पालटणे

पल्लट्ट [प्रतिनिवृत्त] ३. १००.
नन्दा भाग्य मू. पल्लट्टो.
४. पल्लट्टो सि. ह. १०४.
१००.

१०५

[illegible]

जसाय [प्रसार] ४. २००. ३.
पसाय, पसायत.

प्रसाहित : प्रसाहित :

✓ पॉसलव : २५५२ : १२

सुरुहण । पशुगेवज । ४. १०५.

पृष्ठ ७३

उह [पञ्च] ५. ११९.

प्राप्त्यारोपः १. १. १. १.

✓ पक्षान्तः [१५ भाग्य] २. १५१.

तथा [३०५] ॥ १५ ॥

गहिल [द. अधिल *] १०२.
ग. गहिल

पाइक [दे.] नं. २४६. पदाति
नू. पायक सि. हे ८.२.१३८.

पाउस [प्रारम्भ] ६. १५१. म.
 पाउस.

पाण्डल [दे.] ५. २५३ हंस.
सं. भा. ३. ७६.

प्रातिहार्य [४, १०]

पाणिन्य [पाणिनीय] १०० गूगल
पाणी

पाणियहारि [पानीयहाणि]
५. ११. ग. पणीआरी.

पाय [पाद] इ. १६६ गू. पाय.

पायड [प्रकट] १८८.

पायस [प्राकृष्ण] ४. २१

✓ पाघ [प्र+आप्] १०. ५८.
गू. पाघुं (कवितामा) हि.
पाना; म. पावणे.

गवज्ज [प्रवज्या] ४. १२४.

पास [पार्श्व] १. १०५. गू.
पासे.

✓ पासेइज्ज [प्र+स्विच्] ५. १३.
गू. परसेवो यवो

प्राधान्य [पाषाण] ५. १३७. ग.
प्राधान्य.

पान्डु [प्राप्त] १. १०५. मेट

पाहुण्ड [प्रापूर्णक] २. ७४.
गू. परोणो; म. पाहुणो.

पिउवण [पितृवन] २५. ७९.
इमणान

पिक्क [पक्क] २. ८२. म. पीक.

✓ पिचड्ड [५+६४] ६. ११.

✓पिह [द.] ७. १२२. गू. पीठबं

पिंड [हे.] ३. १३७: ९. ८:
० पिंड १. ९.

पियर [पितृ] * ८९.

पियार [प्रियकर] ४. २४८. गू.
प्यारो.

पिहिमि [पृथिवी] २. ५३.

✓पोल [दे. पीड] १. ९. गू.

पीलवुं; म. पिळणे. हिं. पीलना

पुण [पुनः] २. ८६. गू. पण.

पुत्त [पुत्र] २. ४८. गू. पूत.

पुत्तिचोज्जु [दे.] ९. ९०. (टि.)

पुराइड [पुराकृत] २. १७०.

पेअ [प्रेत] ५. ७८.

✓पेक्ख [प्र+ईक्ष] १. २१. गू.

पेखवुं; म. पेक्खणे, पेखणे

पेम्म [प्रेमन्] ५. २३. गू. पेम.

पेयाहिब [प्रेताधिप] ३. १६८

यमराज.

पेळण [दे.] ३. ७. पीडन गू.

पीलण. म. पेळण. स.=दे. ना.

६. ५७.

पेसण [दे.] ३. ५९. < सं

प्रेषण दे. ना. ६. ५७. स.

=म. पेसणे

पेसणगारो [दे] २. ३१ < सं.

प्रेषणकारिणी; इत्ती; दे. ना.

६. ५९.

पोट्ट [दे.] १०. २३. पेट म.

पोट दे. ना. ६. ६०

पोट्टल [दे] २. ३७. गू. पोटलुं;

म. पोटळा

पोम [पय] १. ७३. गू. पोमळो.

पयंघण [प्रबंधन] ५. १९.

फरगुण [फाल्गुन] १. ५. गू.

फागण.

✓फंद [स्पंद] ६. ५४. फरकडुं

म=फंदणे. पाली. फन्दति

✓फंस [स्पृश] ६. ८०. गू.

फांसवुं; म. फासणे; फांसणे.

पाली फस्सति; सि. हे. ८४.

१८२.

फलअ [फलक] ६. ९८

फलिय [फलित] १. ४०. गू.

फळी=' विकसित ' थई ' न

अर्थमां

फलिह [स्फटिक] १. ६०. पाली.

फलिक

फार [स्फार] ६. ७०. म.

फार

फासुय [स्पर्शक] ६. ३६. पाली.

फासुक.

✓फिट्ट [दे] ८. २५. गू.

फीटवुं; म. फिटणे; सि. हे.

८. ४. १७७

फुड [स्फुट] ७. ३८. स.=गू.

फुड. स=सि. हे. ८. ४. २३१

✓फुर [स्फुर] १. ५८. गू.

फुरवुं, फोरवुं

✓फुल्ल [दे.] १३. ५२. खीलुं
गू. फूलुं; पाली. फुल्ल.

✓फेड [दे.] ४. २८५. गू.
फेडुं; म. फेडणें. सि. हे.
८. ४. १७७=फिड

✓बइस [उप+विश] १३. ६ गू.
बेसुं; म. बसणें; हि. बैसना.

✓बइसार [प्रे. रु. उप+विश]
२. १४०. गू. बेसाडुं.

✓बज्झ [कर्म. प्र. बन्धु] २.
गू. बाझुं सि हे. ८. ४. २०७.

बप्प [दे] ५. २९५. गू. बाप.
दे. ना ६. ८८.

बप्पुडु [दे.] ८. ६. गू. बापडो.
बंभ [ब्रह्मन्] ७. ९६.

बलि [बलि] ७. १३५. बलि
विज्जुत गू. बलिहारी.

बहुत्त [प्रभूत] ९. २५. प्रा. गू.
बहुत्त, हि. बहोत. म. बहुत

बम्हण [ब्राह्मण] १३. २४. गू.
बामण.

बार [द्वार] ३. ४३. गू. बार,
बारणुं.

बारस [द्वादश] ४. १५५ प्रा.
गू. बारह गू. बार.

बारह [द्वादश] ३. ४. गू. बार.

बारहम [द्वादश] ३. ५२. गू.
बारमो.

बावीसम [द्वाविंशतितम] ४. १९६
गू. बावीसमो

बाह [बाष्प] ५. ७४. गू. बाफ.

बाह [बाहु] ५. १०४. प्रा. गू.
बांह; गू. बांथ.

बाहत्तरि [द्विसप्तति] ३. १२७.
गू. बोतेर; हि. बहातर

बाहिर [बहिः] २. ७६. गू.
बहार; ब. बाहिर; म. बाहेर.

बाहेरित [बाह्यतः] १२. ४.
बहारथी.

बिणिण [द्वि] २. ३६. गू. बन्ने

बीया [द्वितीया] २. ६. गू. बीज

बुज्झणअ [बोधनक] ३. १८. स.
=गू. बूझनार. स.=म. बुझणें

✓बुडु [दे.] १. ५०. गू. बुडुं
म. बुडणें; हि. बुडना. दे.
ना. ६. ९४. टीका

बे [द्वि] १. २४. गू. बे; म.
दो; हि. दो.

बोक्क [दे.] ५. २७२. गर्जना.
स.=सि. हे. ८. ४. ९८.
बुक्क=गर्जति

✓बोल्ल [दे.] २. १५८. गू.
बोलुं; म. बोलणें; हि. बोलना;
सि. हे. ८. ४. २.

बोल [दे.] १. ७६ गू. बोल.
म. गू. हि. बोल; दे. ना.
६. ९०. = बोल

भइय [भवित] १. ६०.
ब्रज, भयो.

भउडा [भू] १. ३२. गू. भमर;
हि. भँवर.

भग्ग [भग्न] ६. १५ गू. भाग्य

भज्ज [भार्या] १. १५०. गू.
भारजा.

भट्टि [भ्राष्ट्र] १. २०५. अष्टताना
गता. गू. हि. भट्टा. म. भट्टा

भड [भट] २. १०. गू. भट.

भडारा [भटारक] २. २०६
महापुरुष.

भडारिआ [भटारिका] २. ५२.

भत्तार [भर्तृ] २. १००. गू.
भरथार.

भंति [भान्ति] १. २६.

भंतर [अभ्यन्तर] २. १०१. गू.
भीतर हि. म. भितर.

√भम [भ्रम्] १. २०. गू.
भमउं म. भवणें, भोवणें

भमर [भ्रमर] १. ३३. गू.
भमरो म. भँवर, भोवर.

भरड [दे.] ६. ९६. विस्फारित.

भरिअ [भरत] १. ६२. गू. भय

भरिअलड [भरत] १. १००. गू.
भरले

भह [भद्र] ७. १००. गू. भद्र
म. भला.

भहारी [भद्रकामिनी] १. २००.

भविनि [भविष्य] २. १००. गू.

भाद [भ्रातृ] १. १००. गू. भ्रातृ
म. भात

भावर [भ्रातृ] १. २००. गू.

भावर [भा-वर] १. २०. गू.
लोकतर

भारत [भारत] १. २०.

भारा [भावर] १. १००. गू.
भाजणें; गू. भवणें, भोवणें

भिच [भुज्य] १. १००.

√भिड [दे.] १. १००. गू.
गू. भौडण; हि. भौडण, म.
भिडण.

भुजभालअ [भुज्य] १. १००.
गू. भुज्यण; म. भुज्यण

भुंढिणी [भुंढिणी] १. १००.
दे. ना. १. १००.

भुज [भुज्य] १. १००.
जालज भुज्यण, जालज भुज्यण
गू.

भुंभल [दे.] १. २०. (टि) म.
भौभल दे. ना. १. १००.
भौभल = भुंभल

मुल्ल [मू] १. १४४. ज्ञान्त
गू. मुल्ल, मुल्लो, मुल्लम.
मुल्लण सि. दे. ८. ४. १७७.

मोली [दि] १. २२. (दि.) म.
मोला

मुल्ल [मू] १. १४४. ज्ञान्त
गू. मुल्ल, मुल्लो, मुल्लम.

मुल्ल [मू] १. १४४. ज्ञान्त
गू. मुल्ल, मुल्लो, मुल्लम.
मुल्ल, मुल्लो, मुल्लम.

मुल्ल [मू] १. १४४. ज्ञान्त
गू. मुल्ल, मुल्लो, मुल्लम.

मुल्ल [मू] १. १४४. ज्ञान्त
गू. मुल्ल, मुल्लो, मुल्लम.

मुल्ल [मू] १. १४४. ज्ञान्त
गू. मुल्ल, मुल्लो, मुल्लम.

मुल्ल [मू] १. १४४. ज्ञान्त
गू. मुल्ल, मुल्लो, मुल्लम.

मुल्ल [मू] १. १४४. ज्ञान्त
गू. मुल्ल, मुल्लो, मुल्लम.

मुल्ल [मू] १. १४४. ज्ञान्त
गू. मुल्ल, मुल्लो, मुल्लम.

मुल्ल [मू] १. १४४. ज्ञान्त
गू. मुल्ल, मुल्लो, मुल्लम.

मुल्ल [मू] १. १४४. ज्ञान्त
गू. मुल्ल, मुल्लो, मुल्लम.

मुल्ल [मू] १. १४४. ज्ञान्त
गू. मुल्ल, मुल्लो, मुल्लम.

मुल्ल [मू] १. १४४. ज्ञान्त
गू. मुल्ल, मुल्लो, मुल्लम.

मज्ज [मथ] ४. १६८. ज्ञान्त
मज्जाय [मथ] ५. २१. गू.
मज्जाद.

मज्ज [मथ] १. १४. गू. माझ;
म. माझि; हि. मज्जा, मझ,
मझला.

मज्जुड [मंथ] ६. १९. जलदी

मट्टी [मृत्तिका] १३. १. माटी;
हि. मट्टी.

मडप्फर [दे] १. ६. अभिमान.
दे. ना. ६. १२०. पा. मा.

मडय [मृत्तक] २. ३६. गू.
मड म. मड; पा. मा.

मडयाजाण [मृत्तकयान] ३. १७१.
ठाठडी

मट [मट] ६. ७७. गू. मटी

मणोजर [मनांस+ज+र स्वार्थे] १.
३५.

मण [मन्] १. ११. भोगवडुं
गू. भाणवुं.

मंठ [दे] ३. १२७. दे. ना. ६.
१११. टीका.

मंडल [दे] १०. ९. श्वान. दे.
ना. ६. ११४. पा. मा.

मंडव [मंडप] १. ९. गू. मांडवो.

मंती [मता] १. २१.

मयअच्छी [मगधी] ४. १२४.

मयगल [मङ्गल] ५. ११७.
हावी. गू. मेगल पा. मा.

मयरंक [मकरांक] ४. ४७. प्रयत्न.

मयरट्ट [दे. मदरफा] ६. ११९.
वेस्या.

मयरद्धअ [मकरध्वज] ५. १४३.

√मर [मृ] १. ५. गू. मरवुं;
हि. मरना; म. मरणे

मरट्ट [दे.] ४. ५५. गर्व. दे.
६. १२८. गू. मरट्ट. पा. मा.

√मरुमार [मृ नुं भारप्रदर्शक
द्वित्व] ३. ७४; ३. १६९.

√मरुसिज्ज [मृष्] २. १६०.
दया करवी

√मल [मृद] ३. १००; ५
१८८; सि. हे. ८. ४. १२६.

मसाण [श्मशान] ३. १०० गू.
मसाण पा. मा.

√मह [दे.] ४. २९७. कहेवुं
सि. हे. ८. ४. १३२=काक्ष

मह [मल] ५. २०५. यज्ञ.

माइय [मात] २. ८. गू. मायो

√माण [मानय] १. ८५ गू.
माणवुं

माणुस [मनुष्य] २. ५९. गू.
माणस. म. माणुस.

माम [दे.] ५. १५१. गू. मामो.
दे. मा. ६. ११२

माय [मातृ] १. ५४. गू. माव,
मा

माहृप्प [माहात्म्य] ४. ११७.
गू. मोटप.

मिहुण [मिथुन] १. ८. स्त्री-
पुरुषनुं युगल. म. मेहूण

मुअ [मृत] २. ११४. गू. मुओ.
मुक्क [मुक्] १. ८५. स.=गू.
मूकवुं

√मुक्कल [दे.] ३. १८५. गू.
मोकळुं करवुं; म. मोकळा;
दे. ना. ६. १४७; पा. मा.

मुट्टि [मुष्टि] ५. २८७. गू. मूठी

√मुण [दे] ४. २२३. सि.
हे. ८. ४. ७=ज्ञा.

मुद्धत्त [मुग्धत्व] ५. १६५.

√मुसुमूर [दे.] ४. १२३.
मसळी नाखवुं सि. हे. ८.
४. १०६.

मुह [मुख] १. १. गू. म्हां;
हि मुँह.

मेत्ति [मैत्री] १०. ३७.

मेलोवअ [मेलापक] ४. २५६.
गू. मेळावओ

√मेल्ल, मिल्ल [दे.] १. २; ६. ७
गू. मेलवु; हिं. मेळना. सि. हे.
८. ४. ९१.

मेह [मेघ] २. ६२. गू. मेह

मैहाल [मेघकाक] ११. ४४.

मेहुणभ [दे.] ३. ७४. साळो

म. मेहुणा दे. ना. ६. १४८.

मोक्कलउ [मुक्क+ल स्वार्थे] ८.

१२. गू. मोकळो; जुओ मुक्कल

✓मोड [दे.] ४. २८०. म.

मोडणें; गू. मोडवुं

मोत्तिय [मौक्तिक] १. १२१.

गू. म. हि मोतो.

मोर [मयूर] ११. ५१. गू. म.

हि. मोर.

✓याण [झा] ५. १४२.

✓रक्ख [रक्ष्] २. ५०. गू.

राखवुं

रक्खस [राक्षस] २. ५६. प्रा.

गू. राखस

✓रंखोल [दे] १. २९. सि.

हे ८ ४. ४८=दोल

✓रंग [रञ्ज] १. ३०. गू.

रगवुं

रज्ज [राज्य] २. ३०. गू. राज

रण [वर्ण] १. ३०. रंग.

रणउह [रणयुध] ४. ३९.

रणण [अरण्य] ५. १८४. गू.

म. हि. रान.

रक्त [रक्त्] १. ५१. गू. रातुं

रत्ति [रात्रि] ३. १७४. गू. रात

रंयण [रत्न] २. २७.

रयणि [रजनी] ३. ८४. गू.

रेणो, रेण.

रवणण [दे रमण्य *] १. ३.

सुद्ध स.=गू. रामणदीवो; (टि.)

रसोइ [रसवतो] ६. १२१. गू.

रसोइ

रहस [हर्ष] २. ८.

राइत्तण [राजत्व] ५. २०३

राउल [राजकुल] ३. १९६. गू.

राओल; म. राऊळ.

राणिय [राज्ञो] ३. ३३. गू. राणी

राय [राजन्] २. ३०. गू. राब.

रिक्ख [ऋक्ष] ५. २१७. नक्षत्र.

रिच्छ [ऋक्ष] २. ५८. गू. रिछ;

पा. मा.

रिछोलि [दे.] १. ३८. हरोळ.

दे. ना. ७. ७; पा. मा.

रिद्धि [ऋद्धि] १. ६. गू. हिं.

रिद्धि.

रिय [ऋच्] ५. २२३.

रीण [रीण] ५. १०१. थाकेलो

रुक्ख [वृक्ष] ३. १०९. गू.

रुखडु; म. रुख (कोंकणी.)

रुट्ट [रुष्ट] ३. १५३. गू. रुठवुं.

रुण्ण [रुद्धि] ५. ८५.

रुंद [दे.] ४. ७१. विशाळ. म.

रुंद; दे. ना. ७. १४. पा. मा.

✓रुव [रुव] २. ५६. गू. रोवुं
सि. हे. ८. ४. २२६=रुव

✓रुहवुह [दे.] ५. ११५.

✓रुहुरुह [दे.] ६. ५२.

✓रेल्ल [दे.] १. ९२. गू.
रेल्लुं

✓रेह [दे.] ४. २८९. शोभवुं
सि. हे. ८. ४. १००=राज्

लइ [दे.] १. ९. < स. लात्वा,
सामान्य निपात गू. ले.

लइय [लातव्य] २. ६६. लेवा
योग्य

लकड [दे.] २. ८१. गू. लाकडुं.
म. हि. लकडा. दे. ना. ७.
१९. लक्कुड.

लक्ख [लक्ष्मी] ५. ११९. गू.
लक्ष्मी

लच्छि [लक्ष्मी] ३. ४७. पा. मा.

लंगदि [दे. रंगति *] ४. २९.
क्रीडा (?)

लडइ [लटम] ३. २०. गू.
लाडो दे. ना. ७. १७.

लद्ध [लब्ध] २. ९६. गू. लाधवुं

✓लह [लभ] ७. ५९. गू. लहेवुं

✓लहस [दे.] ५. १८. सि. हे.
८. ४. १९७=लस

लाइअ [लायित] १. ३५. गू.
लाय्यो.

✓लाव [प्रेरकरूप ला] ३५३.
गू. लावुं

लावण [लावण्य] १. ११८.

लाह [लाभ] ६. २. गू. लाहवो

लिह [लेखा] २. ९४.

लुक् [लुप्त] ४. २७८. सि.=सि.
हे. ८. ४. ५५=ली

लुंचोड [दे.] ७. १२३. खेचवुं

✓लुंच [लुच्] २. ५९. लुंठुं
म. लुंचणे

✓लुह [दे.] २. ९४. गू.
लोइवुं; सि. हे. ८. ४. १०५.
मूज

✓ले [ला] १. २. गू. लेडुं;
हि. लेना; म. लेणे

लेह [लेखा] २. ७२.

✓लोह [लुट] २. ३८. गू.
लोइवुं. सि. हे. ८. ४. २३०

✓लोह [लुट] १. १३३. गू.
लोयवुं.

लोण [लवण] १२. ३७. गू.
लूण; म. लोण.

लालि [दे.] २. ९९. गू. लोला.

वइवस [विवस्वत्] ३. १६५.
यमराज.

वडल्ल [वर्तुल] १. ६८.

वंक [वक्] ५. २८६. गू. वांकुं

वक्क [पक्ष] ४. २८४.

वक्षस्कार [वक्षस्कार] ४. ११८.

म. म. हिं. वक्षार.

°वच्छ [वृक्ष] १. १२०.

वच्छ [वक्षस्] २. ११.

√वज्ज [कर्म. प्र. वद्] २. ४.

वाजवुं, वागवुं

वज्ज [वाद्य] ५. १७१. गू. वाजुं.

√वज्जर [दे.] २. २०५. कहेवुं
सि. हे. ८. ४. २.

√वट्ट [वृत्] ३. ९४ म. वाटणे

वट्टि [वृत्ति] २. ८८. गू. वाट;
म. वात

°वडाय [पताका] २. ८९.

वड्ड [दे.] ५. २७१. गू. वडो;
दे. ना. ७. २९.

√वड्ड [वृध्] १. ४३. हि.
वडना. म. वाढणे

वढ [दे.] ७. ८० मूखे

वणप्फइ [वनस्पति] १. ६.

वत्ता [वार्ता] ५. ६७. गू. वात

वत्तिअ [वृत्त] २. १०२.

वंद [वृन्द] १. १८.

वमाल [दे.] ६. ४६. दे. ना.
६. ९०. पा. मा.

वम्म [मर्मन्] १. २०.; ५. १४.

वम्मह [दे.] ५. १४. < सं.
मन्मथ. पा. मा.

वम्मीसर [दे.] ४. ३. कामदेव;
दे. ना. ७. ४२.

वयण [वचन] २. ९३. गू. वेण

वरइत्त [वरयितृ] ६. १०५. दे.
ना. ७. ४४.

वरि [वरम्] ३. १०५.

वरिस [वर्ष] २. ६२. गू.
वरसवुं

वरिस [वर्ष] ३. ५. गू. वरस.

√वलग्ग [दे] २. ८६ < अव-
लम्न गू. वळगवु म. वळगणे

वलग्ग [दे.] १. ७५.

वल्लुर [दे.] ३. ८७. दे. ना.
७. ८६. पा. मा.

ववगय [व्यपगत] ३. ३४.

वड्ड [वधू] १. ४६. गू. वड्ड

वाणरमालिय [वन्दनमालिका]

१. १८. बारणे लटकाववामां
आवतां तोरण. प्रा. गू.
वंदुरवाल टि.

वाय [वाचा] २. ५५.

√वाय [वाद्] १. १०२. गू.
'स्वर वाय छे.'

°वार [द्वार] १. ३०. गू. बार;
म. बार.

वाचड [व्यापृत] १०. २२. गू.
वावड.

वावि [वापी] ५. ४५. गू. वाव.

वास [वर्ष] २. १४२.

वास [व्यास] ५. १७७. पहोळाई

वि [अपि] २. ३५.

विउज्जण [विकुर्वण] ५. २१९.
चमत्कार

विउज्झाविअ [विबोधित] ३.
८८.

विउस [विद्वस्] ५. १६७. पा. मा.

विग [वृक] २. ५८.

√विगोव [वि+गुप्] ३. ८०.
गू. वगोवडुं

विच्छड्ड [दे.] २. १०५. समूह.
दे. ना. ७. ३२.

विच्छंड [दे.] २. १३५. समूह.

विच्छोअ [दे.] ४. १७४. वि-
योग गू. विछोह. दे. ना.
७. ६२.

√विज्ज [बीज्] ५. १०२. गू.
बीजडुं

विज्ज [विद्युत्] १. ६५. गू.
बीज.

विज्जुल [विद्युत्+ल] २. १२४.
गू. वोजली.

विट्ट [विष्णु] ५. १८२. म.
विट्ट, बिटोबा गू. विट्टल.

°विड [दे.] १. ९. जथो.

विड [विट] ३. ८०. विषयी
पुरुष

विणट्ट [विनष्ट] ७. १३८. प्रा.
गू. विणडुं. गू. वंठयुं

वितट्ट [वितत] ६. ४०. विस्तार्यो.

√विद्ध [विध्] १. २०. गू.
वीधडुं

विद्धत्त [विद्धत्व] ५. २७८.

√विन्नव [विज्ञापय्] २. ३६. गू.
वीनवडुं

√विप्फुर [वि+स्फुर] २. ९५.

√विब्भाड [दे.] १. ६. < सं.
विभ्रष्ट प्रा. गू. विभाडुं

विभिअ [विस्मित] ६. ६.

वियड्ड [विदग्ध] १. ९१.

वियप्प [विकल्प] २. १५८.

विरुआरी [विरूपकारिणी] २.
११०.

√विरोल [दे.] ७. ११२. गू.
बलोवडुं सि. हे. ८.४.१२१.

विलक्ख [विलक्ष] ६. १३६.
गू. वलडुं

विलय [दे.] ६. १०१. वनिता.

विघरेरउ [विपरीत+इरउ स्वार्थे]
२. १२. उल्लडुं (भवि.)

विवावड [दे.] १. ९४. < सं.
विव्यापृत, व्याकुल स=गू.
बावरो

विसट्ट [दे.] २. ४६. विकसेलुं;
पा.मा.पाली. विसट्ट=सं.विस्तृत
सं.=सि.हे. ८.४.१७६=दल्

विसुज्झ [विशुद्ध] २. ९१. स.
=गू. सूज्झुं; पारसी. गू.सोजु.

√विसूर [दे.] ३. ८१. खेद
करवो गू. सोरुं सि. हे. ८.
४. १३२.=खिद्

विस्सत्थ [विश्वस्त] १. ९९.

विहडप्फड [दे. ध्व. शब्द] १.
९३. गू. हडफड.

विहाणअ [विभानक] १. १.
गू. व्हाणुं; दे.ना.७.९०.

विहुवार [व्यवहारिन्] ५. ३४.
गू. वहेवारीओ.

विहूण [विहीन] १. १३१. गू.
विहोणं.

√वीसम [वि+श्रम्] ६. ३४,
वीसमवुं, विसामो लेवो

वीसढ [विस्निग्ध] ५. ५५

√वीसार [वि+स्मृ] ५. २५.
गू. वीसरुं.म. विसरणे; हिं.
विसरना; पाली. विस्सरति.

बुड्ढत्त [वृद्धत्व] १. १३१. गू.
बुड्ढापो.

बुत्त [उक्त] २. ५४.पाली. बुत्त

√वे [दे.] २. १९४. जोवुं

√वेढ [विष्] ३. १७०. म.
वेढणे; पाली. वेढेति सि. हे.
८.४.२२१.

वेह्लि [वल्ली] २. ८८. गू. म.
हिं. वेल.

वेराउ [वैराग्य] ४. ३११.

√वेव [वेप्] ५. २५७. कपवुं
वोहित्थ [दे.] ६. ४. वहाण.
गू. बोयुं; हिं. बोहित, बोहित.

सअ [शत] २. ६२. गू. सो.

सइत्तण [सतीत्व] २. १०९.

√सक्क [शक्] २. १३३. गू.
सकवुं

सग्गवच्छ [स्वर्गवृक्ष] १. १२०
कप्पवृक्ष.

संखोह [संक्षोभ] ५. ६.

संगरिय [दे.] ३. ३५. शींगो;
गू. सांगर-री.

सच्च [सत्य] १. १२६. गू. साचुं
सणेह [स्नेह] ३. १३४. गू.
स्नेह.

संझ [संघ्या] ६. ३८. गू. सांज,
संझा

सण्णिय [संज्ञित] ३. ७६.

सण्णिउं [शनैः] ६. ११५.

संठिय [संस्थित] २. १०८.

संडस्सय [संशक] ७. १२३.

गू. सांडसो; हिं. संडसा; म.

सांडस.

सत्त [सत्त] ५. ५८. गू. सात.

सत्थ [सार्थ] २. १४२. गू. साथ;

सत्थ [शक्] ५. १५२.

सत्थ [शाक्] ४. ८४.

सद्द [शब्द] २. ३. गू. साद

सद्दल [शार्दूल] ५. १२४. गू.

साद्दूलो

संत [सत्] २. ९. छातां, सारो

माणस. गू. संत.

√संदाण [दे.] ५. १४२. निब-

न्त्रित करवुं स=सि हे. ८४.

६७=क

√सम [सम्+भा+इ] ७. ८०.

गू. समावुं

समत्थिअ [समर्थित] २. १०३.

समसाण [श्मशान] ३. ३७.

गू. समसाण

√समाण [सम्+मानय] २. १७२.

मानथी भोगवुं सि हे. ८४

११०=भुज

√समाण [सम्+आप्] ५. २५२. सि

हे. ८४. १४२.

समाण [ममान] ३. १९४. साथे

समालहण [समालभन] ३. ६७

अलंकार ६०

समील [सम+इल] ५. ४३.

समु [सम्+उच्च] २. १३९.

गू. उंचुं

समुट्ठिय [समुत्थित] १. २७.

समुग्घिय [समुत्थित] २. ८९.

√समोड [दे.] २. २; २. ७६;

गोठवुं; >सं.सम्+भा+वृत्.

संफास [संस्पर्श] ४. ६२.

संम [सम्यक्त्व] २. २७.

√सम्मा [सम्+मा] ५. ११८. गू.

समावुं म समावणें; हिं समाना

संवारिअ [समारचित] ६. १५.
(द्वि.)

सयल [सकल] १. २८. कलायो
युक्, गोळ.

√सर [स्मृ] ६. १२.

सरघर [सरोवर] १. ४५. गू.

सरवर

सरिस [सदृश] १. ४४. गू.

सरसुं=साथे

सलवण [सलावण्य] ५. ५.

सलोणो [सलावण्या] १. २२.

गू. सलुणी हिं. सलूना

√सल्ल [नामाक्रियायद शक्याय्]

५. १४ गू. सालवुं

सव्व [भ्रम्य] १. ११६.

सवडंमुह [दे.] ३. १८०. मंमुख

दे. ना. ८. २१.

सवण [भ्रमण] ५. २०८

सवत्ति [सपत्नी] ६. ४२. म.

सवत

सवाणिअ [स+वर्ण+इक] १. ३०
सस [स्वस] ३. ६६.

ससुरय [शसुरक] ६. २२. गू.
ससरो; हिं. ससुर; म. सासरा.

√सह [दे.] १. १३५. शोभवुं
सि. हे. ८. ४.१००=राज्

सह [समा] ४. १३५.

सहाव [स्वभाव] २. ८७.

सहसत्ति [सहसा+इति] १. ४३.

सहास [सहज] ३. १४३.

सहु [सह] १. ४२.

√साड [शात्] १. ६. विनाशवुं
स.=गू. सडवुं; हिं. सडना

साण [श्वन्] २. ८३; ५. ५५.

साण [संज्ञा] ५. ५५. गू. सान.

साण [श्रवण] ४. २२६.

सामण्ण [सामान्य] ३. ७८.

सामिसाल [स्वामिश्रेष्ठ] ५. १४८.

प्रा. गू. सामिसाल.

सायर [सागर] २. २८. गू. सायर

सार [सार] १. १०७. समाचार

सार [दे.] ३. १. दलन करना.

पा. स. म.

सावय [श्वापद] ४. २६५.

सावय [श्रावक] ४. २६५.

सालण [स्मरणक] ५. ३२. स्मरण.

√साह [दे.] ४. २९९. सि
हे. ८. ४. २=कथ्

साहार [सहकार] १. १७.

साहुकार [साधुकार] ५. ३४.

शुभशब्द बोलवा ते.

साहुलउ [दे.] १. च्वायानुं वल
दे. ना. ८ ५२. साहुली=वल, वलवुं

साहुकार [साधुकार] २. १४०.

अयजयकार.

√सिक्ख [शिक्ष] ३. १९०.

गू. शिक्खवुं, स.=शीख.

शीखामण. म. शिक्षविणे.

सिग्घु [शीघ्रम्] ४. २७१

सिंग [शृङ्ग] ३. १५२.

सिर [शिरस्] १. ११. गू. शिर;
हिं. शिर

सिरि [श्री] १. १३. शोभा,
लक्ष्मी

सिरिखंड [श्रीखंड] २. १०५.

एक प्रकारनुं चंदन

सिक्खिण [स्वप्न] ५. ३३.

सिसिर [दे.] १. ८८. दहि
दे. ना. ८ ३१

सिहि [शिखिन्] १. १६. मोर

सिहि [शिखिन्] २. २५. आग्न.

सिहिण [दे.] ३. ११३. स्तब्ध
दे. ना. ८. ३१.

सीयल [शीतल] १. ३६. गू. शिक्कुं

√सीस [दे] २. १८९. सि. हे. ८. ४. २.

=कथ्

सीह [सिंह] ३. ६९. प्रा. गू. सीह

सुक्क [शुष्क] ५. १०५. गू. सुक्कुं

√सुण [श्रु] १. १०७. गू.

सुणवुं; हिं. सुनना. सि. हे.

८. ४. २४१.

सुणहुल [श्वानिक] ४. २२९.

कुतराना जेवुं

सुण्णड [शून्यं] ६. ८५. गू. सूनुं
 सुण्ह [सुणा] ४. २१८. म. सून.
 सुत्त [सुत] १. १००. गू. सूतुं
 सुंदिर [सौन्दर्य] ३. १२३.
 √सुव्व [कर्म. प्र. √भ्र] ३४.
 २५७. सि. हे. ८.४. २४३.
 √सुमर [स्मृ] ४. ३१५. गू. सम-
 रतुं. हिं. सुमरना. सि. हे. ८.४. ७४.
 √सुम्म [कर्म. प्र. √भ्र] ५. २६२.
 सुह-अच्छण [सुखासन] २. ५३.
 पालखी.
 सुहअ [सुभग] ३. १२६.
 सुहाव [कि. < सुख] ६. ७.
 सुहि [सुहृ] ५. २२.
 सूयार [सूपकार] ३. ४५.
 सूइ [सूचि] १. ५२. गू. सोय. म. सुई
 सूहव [सुभग] ५. १५.
 सेज्जा [शय्या] ४. २५. गू.
 सेज, सज्जा. म. शेज.
 सेडिय [सेटिका] १४. २. खडी.
 म. शेडी.
 सेहर [शेखर] १. ११. १६.
 सेहरा.
 सोत्त [श्रोत्र] ५. २०९.
 सोत्तिअ [श्रोत्रिय] ५. २०५.
 सोमाल [दे. सुकुमार] ६. ९७.
 गू. सुंवाळुं दे. ना. ८.४४.
 √सोव [स्वप्] ५. ३३. हिं. सोना
 √सोह [शुभ्र] ५. १००. गू. सोहवुं
 सोहाल [शोभा+अल] ५. १५.
 स.=गू. सोहालुं
 सोहिल्ल [शोभा+इल] १. ४७.
 प्रा. गू. सोहेलो

√हक्कार [दे.] ३. १४९. गू.
 हकारतुं. म. हाकारणें
 हक्कार [दे] २. १७. गू. हकारो, हाक.
 हक्कार [दे.] ४. २४३. बोला-
 बनार, हकारनार
 हट्ट [दे.] ५. ८. गू. हाट
 हट्ट [अस्थिन्] ५. २०६. गू.
 म. हिं. हाड. दे. ना. ८. ५९.
 हत्थ [हस्त] ५. २८. गू. हिं.
 हाथ. म. हात
 √हरिस [हृष] १. ४१. गू. हरखतुं
 हलबोल [दे.] ५. १२६. कोलाहल,
 स.=म. हळबला. दे. ना. ८. ६४.
 हलि [हरि (मा.) हलिन्] ४. ८.
 √हव [भू] ७. ३. सि. हे. ८.४. ६०.
 हिअवअ [हृदयक] २. १०२.
 हिट्ठा [अधस्तात्] ४. १०३. पाली
 हेडा; गू. हेडुं; म. हेट; हिं.
 हेय.
 हियय [हृदय] २. ५६. गू.
 हइडुं
 हियवड [हृदय+ड] ७. ७९.
 हिरणच्छि [हरिणाक्षी] ७. ७९
 √हिंड [हिण्ड] २. १७४. गू.
 हींडवुं
 ०हीर [धीर] ३. ९३.
 हु [खल] ४. २२६.
 √हुण [हु] ७. ४. होमवुं सि.
 हे. ८.४. २४१.
 √हो [भू] २. ७४. गू. होवुं.
 म. होणें; हिं. होना; पाली.
 होति. सि. हे. ८.४. ६०.

संकेतसूचि

G.L.L.—Gujarati Language and Literature by Prof. N.B. Divatia, Vol. I, 1920 A.D. & Vol. II, 1932 A.D., University of Bombay, Bombay.

G.P.—Grammatik der Prakrit-sprachen, by Prof. R. Pischel (Encyclopaedia of Indo-Aryan Research) 1900 A.D. Strassburg.

J.A.O.S.—Journal of American Oriental Society.

J.R.A.S.—Journal of Royal Asiatic Society.

M K.A.P. or Materialien—Materialien zur Kenntnis des Apabhramsa by Prof. R. Pischel 1902 A.D. Berlin.

O.D.B.L. or O.D.B.—The Origin and the Development of Bengali Language Part I, by Dr. Sunitikumar Chatterji 1928 A.D. Calcutta University, Calcutta.

Shahidulla—Le Chants de Mystiques de Kanha et de Saraha, Ed. M. Shahidulla 1928 A.D. Paris.

अ.का.त्र.—अपभ्रंशकाव्यत्रयी (जिनदत्तसूरि) सं. पं. लालचंद्र गांधी, (G.O.S. XXXVII) 1927 A.D. Oriental Institute, Baroda.

अ.पा.—अपभ्रंशपाठावली.

का.मी.—काव्यमीमांसा (राजशेखर) Ed. C. D. Dalal, (G. O.S.I.) 1920 A.D., Oriental Institute, Baroda.

छं.शा.—छंदोऽनुशासन (हेमचंद्र) प्रकाशक, शेठ देवकरण मुलचंद्र, इ. स. १९१२, मुंबई.

तत्त्वार्थ०—तत्त्वार्थाधिगमसूत्र (उमास्वाति) आर्हतप्रभाकरग्रन्थमाला, मयूख, २. वीरसंवत् २४५३, पूता.

- દે.ના. અથવા દે.ના.મા.—દેશીનામમાલા (હેમચંદ્ર) Part I, Ed. Murlydhar Banerjee, 1931 A.D. Calcutta University, Calcutta.
- પ્રા.ગુ.કા.—પ્રાચીનગુર્જરકાવ્યસંગ્રહ Ed. C. D. Dalal, (G.O.S. XIII) 1920 A.D. Oriental Institute, Baroda.
- પ્રા.પિં.—પ્રાકૃતપૈંગલમ્ Ed. Chandra Mohan Ghosha, 1902 A.D., Bibliotheca Indica Series, Calcutta.
- પ્રા.સ.—પ્રાકૃતસર્વસ્વ (માર્કણ્ડેય) Ed. S. P. V, Bhattanath Swami, 1927, A.D. Grantha Pradarshini Series No. 4, Part I, Vizagapattam.
- પા.સ.મ.—પાદઅસદ્મહાવળગો સં.પં.હરણોવિન્દદાસ દ. સ. ૧૯૨૮, કલકત્તા.
- મ.ક. અથવા મ.વિ.—મવિસયત્તકહા Ed. C. D. Dalal, & Dr. P. D. Gune, (G. O. S. XX) 1923 A.D. Oriental Institute, Baroda.
- સિ.દે.—સિદ્ધહેમચન્દ્ર [પ્રાકૃતવ્યાકરણ] (હેમચન્દ્ર) Ed. Dr. P. L. Vaidya, (આર્યપ્રભાકરપ્રત્યમાલ, મયૂલ ૬.), Poona.
- વિ.પ.—વિરાટપર્વ (Kumbakonam Edition.)
- હ.પુ.—હરિવંશપુરાણ (બિનસેન),

આ ઉપરાંત શબ્દકોશના આદિના સંકેતો જે વપરાયલા છે, તે તે પ્રમાણે સમગ્રે સમજી લેવા. બીજા સંકેતો સહેલાઈથી સમજાય એવા હોઈ અત્રે નોંધ્યા નથી.

। शुद्धिपत्रम् ।

अस्य शुद्धिपत्रस्य वाचने निम्नलिखिताः सूचनाः अवधेयाः ।

(१) प्रस्तुतोद्धरणपंक्त्यंकः अशुद्धपाठः शुद्धपाठश्चेति क्रमो निम्नालेखित-
शुद्धिवाचनेऽवसेयः । (२) [ ] मूलवाचनाशुद्धयर्थं कल्पितः पाठः । (३) + इति
अवशिष्टोद्धारचिह्नम् । (४) मूलपाठशुद्धिः स्थूलाक्षरैः संस्कृतछायाशुद्धिश्च सूक्ष्मा-
क्षरैर्निर्दिष्टा । (५) स्पष्टशुद्धयर्थज्ञानाय टिप्पणी दृष्टव्यैव ।

॥ १ ॥

२० । विरहेन विध्यन् मन्मथगजपतौ । विरहिणः विध्यन् गतपतिकामर्मसु ।
२१ । ईषु । ईसु । ४९ । युध्यत स्नात । युध्यत रमष्वं स्नात । १३ ।
कर्बूरितं । करंषितं । ६५ । बलाहकैः । बलाकाभिः । ६६ । करोति । कुर्वती
६८ । पायड । पाडल । ८० । प्रतायनायासेन । प्रलायनायासेन । ८३ ।
प्रविष्टः । प्राप्तः । ८६ । विरच्य । विरचय्य । ८७ । आरोह्य । आरोप्य ।
८८ । अभिसिंच्य । अभिषिच्य । ९२ । धावत् । धावयत् । १०७ । शृण्वते ।
शृण्वते । ११२ । परिणामिताः । परिणामितौ । ११८ । मुयरहु । मुरयहु ।
प्रेक्षनक । प्रेक्षणक । सुमनोहरम् । मनोहरम् । ११९ । करकमल ।
करकमकमल । १२१ । सद्दण । [संदण] । १२३ । समुहाभंगउ । [भमु-
हाभंगउ] । १२९ । कृत्रिमानि । कृत्रिमाणि । १३० । सउजनचितानि ।
सज्जनचित्तानि । १३२ । उरुचरण । ऊरुकरचरण । १३३ । स्तब्धा...लुठयता ।
स्तम्भित्वा...लोठयत् ।

॥ २ ॥

८ । मायितः । मातः । १७ । आकरणं...अशेषानां । आकरणं...
अशेषाणां । ४३ । तुल । तुला । ४४ । एतद् निश्चृत्य । तद् निश्चृत्य । ४७ ।
मायिताः । माताः । ५१ । अम्ह इ । अम्हइ । वयं अपि अयाता । वयं
आयाता । ५२ । पुप्प । पुष्प । ६२ । आदर्यते । विध्याप्यते । ६५ ।
परिमिता । परिवृता । ६६ । अस्तमनि । अस्तमनं । ७५ । दापित । दर्शित
। ८१ । काष्टं । काष्ठं । ९३ । श्रुत्वा उच्चतरः । श्रुत्वा जनः हृष्टः उच्चतरः
। १०२ । कलुशं । कलुषं । १०६ । काञ्चनमश्वः रचितः चतुःपार्श्वैः ।
काञ्चनमश्वः रचिताः चतुःपार्श्वेषु । ११५ । + धाहाविउ भामंडलजणयहि
धाहाविउ लवणंकुसतणयहि । १२० । नागरिकेन । नानरिकेण । १२९ ।
द्रोहिनी । द्रोहिणी । १४१ । लक्ष्मी । लक्ष्मीः । १४५ । दीर्घायुः...पार्श्व ।
दीर्घायुः...पार्श्व १४६ । ते । तौ । १४८ । सविभोषणो कुमुदांगदौ । सवि-
भोषणाः कुमुदांगदाः । १६३ । हृद । हृद् । १६६ । शचिः । शची । १६७ ।

वेदेह्याः । वैदेह्या । १७९ । रोघव । राघव । १९६ । देवहं । देवहं । १९७ ।
भिच्चिह्नि । भिच्चिह्नि ” । २१० । अवराणि । अपराणि ॥

॥ ३ ॥

१० । आयान्ति । एतानि । २३ । करे । करयोः । ५५ । स्तनतले ।
स्तनतटे । ६७ । समालभनं । समालभनं । ७४ । मरु मारमि ।
मरुमारमि । म्रिये मारयामि । मारयाम्येव । ७८ । किमपि । किम् ।
११५ । कृत्वा । कुह । ११७ । नियथणि हेलणु । निययणिहेलणु ।
निजस्तने हेळनां । निजक-गृहे । १४४ । ण । णं । १७७ । उहु । [णहु] ।
पश्यत । एषः । १८४ । वहरिं । वहरि । १९० । निवासे । निवासात् ।
१९५ । निहेलना जायते । गृहं याहि । १९६ । जा जाहि । जाजाहि ।

॥ ४ ॥

३७ । णिमल्लि । णिम्मलि । ३८ । वेणुदारि रिपु । वेणुदारि-
रिपु । ४७ । मरंकि । म[य]रंकि । ४५-५६ । ये । 'यः' तथा च
बहुवचनस्थाने एकवचनं वाच्यं; एवं च ५५-५६ । ५३ । भृततपः तपःसुत ।
७९ । हरि-राम । हरि राम । हरिः राम । ११२ । विस्सभर । वि-
स्संभर । १२०४ । उहयहि । [उहय] । उभयोः मालाकुरुपत्योः सुता । उदधिः
मालाकुरुपतेः सुता । २२६ । शाण । श्रवण । ३५० । सामित्ति । सोमित्ति ।
२६२ । विआण । विओण । गुरुणा भ्रातुः । गुरुभ्रातुः । ३११ । आसण्ण ।
ओसण्ण । ३१५ । पंचपयइं । पंच[व]यइं । पंचपदानि । पंचव्रतानि ।

॥ ५ ॥

३ । उइय उयय । १० । सचरंतु । संचरंतु । २४ । मुअइ ।
मुअ । म्रियते । मृता । ४२ । झडुय । झेंडुय । ५३ । णिट्ठ । णिद्ध ।
निष्ठ । झिग्घ । ५० । जीक्खिउ । जोक्खिउ । ६० । निष्कंकाल ।
नृकंकाल । ६३ । कौल । 'कुल' इति सर्वस्थानेष्वस्यां पंक्तौ । ७० । कनक ।
शर । ७२ । पट । पट्ट । ९२ । नमित्तिकैः । नैमित्तिकैः । ९३ । सुदरु ।
सुंदरु । ९७ । रोमचिउ । रोमंचिउ । ९९ । सच्छण्णउ । संछण्णउ ।
१०० । सोहइ । निवडइ । १०३ । अचइ । अंचइ । ११३ । सतुट्ठउ ।
संतुट्ठउ । ११९ । संबरहि । सबरहि । १२० । गत्ता । घत्ता ।
१२१ । अर्घ्यः यथा दत्तम् । अर्घ्यः यथा दत्तः । १३१ । स्तीमित । स्तिमित ।
१३५ । कुंभकला । कुंभस्थल । १४० । ससिं । ससि । १५२ । दीण्णी ।
दिण्णी । १५३ । सुहउ । सूहउ । १५४ । तावगारय । तावंगारय ।

१६५ । भणंत "मुद्धत्त । भणंति "मुद्धत्ते" । १६६ । चंपाउरि । चंपाउरि । १७० । सपत्तउ । संपत्तउ । १८८ । बुद्धिउ । बुद्धिण । २२३ । पढतु । पढंतु । २३२ । मानषोत्तरे । मानुषोत्तरे । २४६ । वल्लकी । वल्लकी । २५१ । रचिताश्रयः । रचिताश्रयाः । २५९ । रिष्टनगरं । अरिष्टनगरं । २७० । धणगुणिसरु । धणुगुणि सरु । धनगुणेश्वरं । धनुगुणे शरं । २७१ । ध्रुव । ध्रुवं । २७८ । शृद्धत्वेन । विद्धत्वेन । २९९ । भरत क्षेत्रे । भरतक्षेत्रे ।

॥ ६ ॥

१५ । समाचरितं । समारचितं । २३ । चितंतु । चितंतु । ३२ । अवियल । [इअ] अवियल । ५६ । छिवति । छिवंति । ७४ । पुर । पुरं । ८० । पसुण । पसूअ । ८२ । प्रनष्टे । प्रणष्टे । १०७ । (नि) न् । न् । १३८ । वीणालावणि वंस । वीणालावणिवंस । आलापने वंस । आलापनीवंस । १४७ । नरेन्द्रसुरेन्द्रैः । नरेन्द्रासुरेन्द्रैः ।

॥ ७ ॥

८ । विज्ञाप्तः । विज्ञप्तः । कंचित् । कश्चित् ।

॥ ९ ॥

१० । अष्टानाम् । अष्टानामपि । १८ । साहसः । साहसं । २० । कल्लाणाइ । कल्लाणइ । ३९ । गुणवद्भ्यः । गुणवद्भिः ।

॥ १० ॥

६ । लाओ । लोओ । ८ । श्रणोतु । शुनकः । १५ । मेदसंपादनैः । वेधसंपादनैः । ४६ । णइणाहं । णईणाहं । ६३ । बहु गुणसारः बहुगुणसारः ।

॥ ११ ॥

१४ । जाणिहिसि । जाणीहिसि । १७ । दिट्ठी । दिट्ठि । २३ । भणहि । भणणइ । ४५ । सुदरि । सुंदरि । ४६ । सरीरि । सरीरी ।

॥ १२ ॥

६ । मअरन्द । मअरंदण । १८ । फरन्त । फुरन्त ।

॥ १३ ॥

६ । बइसा घडा । बइसी घंडा । ८ । दक्षिणापदेशेन । दक्षिणोद्देशेन । ४० । अतं । भुतं । ४६ । सहावत । सहावत्त ।

ટિપ્પણો:—

ઉદ્ધરણ ૫.૨૪૭-૨૮૧. આમાં શ્લિષ્ટ વિશેષણો બાપરી ધનુષ અને વહાલા ન્હાના વાલકનું સામ્ય ધ્વનિત છે. (૧) કોડિસરુ=૧. કોટિશર ૨. કોટી-શ્વર; (૨.) સુવંશગુણેન=૧. સારા વાંસ અને પળછથી; ૨. સારાવંશ અને ગુણથી. (૩) મજ્જા-૧. પરાજીયતે; ૨. પલાયતે ।

ઉ. ૫. પંક્તિ ૩૦૦=પુષ્પદન્ત=(૧) સૂર્યાવન્દનમસૌ (૨) તન્નામા કવિઃ।

